mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR BLAU LAJOS.

HARMINCADIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

BUDAPEST
1913

A M.-ZSIDÓ SZEMLE HARMINCZADIK ÉVFOLYAMÁNAK MUNKATÁRSAI,

AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁÍRTÁK

Lap

Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza — — — — *161, 243*

Dr. Blau Lajos, Budapest — *9, 89, 209, 213, 219, 221, 223, 275, 279, 298, 301*

Blumberger Jakab, Budapest — — — — — — *292*

Dr. Goldberger Izidor, Tata — — — — — — *35*

Dr. Grünhut Lázár, Jeruzsálem — — — — — *157*

Dr Klein Mór, Nagybecskerek — — — — — *23, 287*

Mandl Bernát, Budapest — — — — — — — *43*

Dr. Richtmann Mózes, Budapest — — — — — *63*

Dr. Wellesz Gyula, Budapest — — — — — — *282*

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Dr. Szidon Adolf verseczi főrabbi folyó év január 5-én tölti be 70-ik életévét. Csendes, de szép életmunkásságra tekint vissza. Mint egészen fiatal ember tagja volt a kongresszusnak, melyen Nagyszombatot képviselte. A haladó párthoz tartozott, melynek klubjában jegyzői tisztet töltött be. Nem sokára az országos rabbiképző-intézet megnyilta után a vallás és közoktatásügyi miniszter által a vezérlő bizottság tagjává neveztetvén ki, ezen tisztjét immár évtizedek óta minden időben nagy buzgalommal töltötte be. Hosszú időn át évről évre a vizsgáló bizottság tagja volt, mely tisztségre széles müveltsége és nagy talmudtudása által mintegy praedestinálva volt. A tudománynak nagy tisztelője és kedvelője, legjobban könyvei közt érzi magát. Már boroszlói tanulmányideje alatt több tudományos dolgozatot bocsátott közre, melyek az édes atyja és Juda Aszód, e két nagy rabbinikus tekintély tanitása mellett megalapozott, Frankel és Graetz által fejlesztett és modern szellemmel átitatott tudását és képzettségét dokumentálták. Ezt a sokat igérő tudományos munkásságot kedvezőtlen könyvtári viszonyok közt is folytatta, becses értekezésekkel gazdagitva a talmudtudományt, melyek a Berliner féle Magazin, a Revue des Études Juives, a Monatsschrift-ban, valamint folyóiratunkban láttak napvilágot. Az elme jelességeit is felülmulják Szidon Adolfnál a sziv jelességei. Jóság, kedvesség, őszinteség szép harmóniában egyesül személyiségében. Mindezek vezetik papi működésében, mellyel hívei tiszteletét és ragaszkodását ritka mértékben szerezte meg. Szivünk teljes melegével köszöntjük a jeles férfiut nagy napja alkalmából.

Az autonómia mozgalomról utoljára a naggyülés megtartása után mult évi áprilisi füzetünkben szólottunk ugyanezen a helyen, midőn álláspontunkat ebben a kérdésben ujból preciziroztuk. Folyóiratunk fennállása óta a zsidóság egységét vallotta, hirdette, bizonyitotta. Mikor az orthodox párttal való megegyezésre történt többszörös kisérletek meddőknek bizonyultak, a zsidó népre való appellálást követelte. Az aut. mozgalomban ily kisérletet láttunk és ugyanezért szivesen üdvözöltük, amint hogy minden mozgalmat helyeselünk, a mely a vallásos érzés és a felekezeti érdeklődés ébrentartására alkalmas.

A februári gyülés óta lefolyt hivatalos ténykedésről az alább közölt határozat számol be. Erről nincs mit mondanunk. Szólnunk kell azonban a sajtóban propagált egyesitési tervekről. Háromra emlékszünk. Valamennyi az egységet ugy oldja meg, hogy a létező két párt helyébe hármat tesz és a két iroda helyébe négyet. A statusquo ugyanis ezentul külön szervezetet kap. Mindhárom párt ügyeit maga intézi. Hol van itt az egység? Nem érthető, hogy mire egyezkedik a st. quo párt, ha az egyezkedés után a kongr. párton kivül marad? Követeli, hogy a Sulchan Áruch tétessék ki minden hitközség alapszabályában, de ha ezt már kitették, akkor a két párt mégis külön marad. A formula akkor mire való? A dolog lényegére nézve már több izben megmondtuk nézetünket és a következő pár szóba foglaltuk: az orthodoxia cserepekre törne az nap, a melyen a Sulchan Árucht végrehajtaná. A szombat negligálóit pl. infámiával kellene sujtania. Ezt nem teszi, a S. Á. tehát puszta jelszó, melynek semmi hatása nincs. Ezt mutatják a tények is. Használ-e az egyenlő alapszabály? Felelet: A st. quo községek alapszabályaiban épugy benne van a S. Á., mint az orthodoxokéban, és mindemellett Szatmáron, Debreczenben, Nagyszombaton stb. st. quo és orthodox község van egymás mellett. Az alapszabály tehát nem teszi.

Ezt az aut. tervezetet készitők is belátták és az orthodoxiát a hatalommal kinálják meg. Az övé lesz minden. A szabadkai terv szerint a közös főtanácsba ő maga, noha a numerantur szerint is kisebbségben van, annyi tagot nevez ki, a mennyit a másik két párt együtt

választ. Kapnak pénzt jesivára, uj irodai állásokra. Az egyik odaadja az iskolaalapot, a másik a Közalapot. Az iskolaalap kir. alapitvány, a mely az alapitólevél szerint rabbiképző és tanitóképző felállitására forditandó. A Közalapot a kongr. községek és tagjaik adták össze alapitóleveleikben meghatározott kulturczélokra, melyek között a jesiva nem szerepel. A jesiva növendékei néhány év előtt nagy mozgalmat inditottak, hogy segélypénztárt létesitsenek számukra. Forradalmi hangu körleveleket bocsátottak ki, gyűléseztek, deputáczióztak. Kaptak is igéreteket, de nem gyült össze annyi forint a „czón kodósim"-ra, a hány bócher van az országban. Az orth. párt kevesebb lelkesedést mutatott, mint a saját fiaikat a gymnasiumba beirató tervkészitők.

Megkinálják az orthodoxiát a kultura kiküszöbölésével. A hazai orthodoxia hivatalos nézete az, hogy a modern kultura és a zsidó vallás nem fér össze. Ezt a nézetet nyiltan vallja és, a mennyiben hatalmában van, követi. Teljes erejével küzd pl. az ellen, hogy az állam a rabbiqualifikácziót az érettségi bizonyitványhoz kösse. Jesiváiban semmiféle világi tárgyakat nem tanittat, rabbijaitól világi müveltseget nem követel. A világi kultura a zsidóság veszedelme, az ideál az ettől mentes zsidó.

A modern zsidók, a német orthodoxok is, ezzel szemben azt vallják, hogy a kultura a zsidóság ereje. Ezzel küzdötték ki az emancipácziót is, a kulturzsidók főbüszkeségük. Ennek megfelelőleg azt vallják, hogy a műveletlen zsidó nem ideál. Természetes, hogy a paptól is azt kivánják, hogy művelt legyen. Már 100 év előtt Berlin müveletlen rabbit nem választott.

Ha már most az orthodoxiának jutalmul a kulturátanságot ajánlják fel, akkor következetesen az iskola ellen kell sorakozniok. Ne állitsanak gymnásiumot, ne támogassanak egyetemi hallgatókat, ne szónokoltassanak magyarul a templomban, ne adjanak ki magyar zsidó müveket, szüntessék meg a sajtóorganumaikat, a modern zsidóság alkotta összes kulturintézményeket és vessék vissza a zsidó közönséget kétszáz esztendővel. Ha ezt nem akarják, vagy ha erre nem képesek, akkor ne álljanak elő ghetto eszméikkel

A mozgalom egy másik tényezője nagy mohóságában árulkodásra vetemedett: Goldziher Ignác közel 40 évelőtt megjelent egyik munkájának, melyről mindenkinek meglehet a maga véleménye, zsidó theológiai szempontból való elbirálásra nyilt levélben hivta fel a minisztert. Természetesen eredmény nélkül A középkorban megesett egyszer, hogy a dominikánusoknál denunciálták Maimonides a zsinagóga legnagyobb emberének müveit. Ezek itélkeztek is és elégették Maimonides müveit a talmuddal együtt. Azóta zsidó a zsidóságon kivül nem keresett bírót zsidó müvek elbirálására. Most esett meg másodszor. De azért szépen tovább fogják énekelni az erre az eseményre vonatkozó gyászdalt e nyomoruságos spekulánsok.

A mi meggyőződésünk az, hogy a zsidóságon belül egységének érintése nélkül a denunciánsokét kivéve minden irány megtalálhatja a maga helyét. Sem az egyiket, sem a másikat nem kell és nem is lehet elnyomni. Vannak még nálunk is a kulturának hivei, még pedig a többség, és keservesen fognak csalódni azok, a kik politikájukat arra a saját külön tételükre alapitják, hogy csak egy kicsit kell vakarni a magyar zsidót és előkerül a lengyel zsidó. T. i. az a lengyel zsidó, ki az ő képzeletükben él.

A nagy versenyfutásban az orthodoxia kegyeiért némelyek elveszitették a tisztalátást a hazai pártokat mozgató eszmék és törekvések tekintetében. Az erkölcsi és anyagi közvagyonnal való dobálódzás a minden áron való siker utáni kapkodás. A minden áron való siker utja pedig az az egyetlen ut, a mely a sikerhez nem vezet. Egyébiránt pedig szellemi ghetto és holmi zsidó néppárt nem alkothatja sem zsidó egység alapját, sem az autonómia tartalmát.

AZ AUTONÓMIAI MOZGALOM SZÁZAS BIZOTTSAGANAK ULÉSE ÉS HATÁROZATI JAVASLATA.

1912 október 22-én a biz. a pesti izr. hitközség disztermében Székely Ferencz udv. tanácsos elnöklete alatt ülést

tartott, melyen (délelőtti zavar után) a délutáni ülésen a következő határozati javaslat terjesztetett be:

Határozati javaslat.

Az egységes autonómia kiküzdésére irányuló akciót az érdemleges tevékenység utjára csak ugy igazithatjuk, ha mindazok, akik az eszme megvalósitására egyező akarattal összefogtak, a megoldás módjára nézve is megegyeznek. A megoldás többféleképen is lehetséges. Ugy, hogy a zsidó felekezetnek azzal a táborával, amely ma még az ellenzés álláspontján áll, az egységes autonómia alapját közösen állapitjuk meg, ami előzetes tárgyalásokat, alkudozásokat, kölcsönös megértést és engedékenységet követel. A megoldásnak ez a módja lassu menetelü és sok türelmet igényel, de nem egészen kilátástalan. Lehetetlen, hogy a jobb belátásuak ridegen és engesztelhetlenül zárkózzanak el igazságaink elől. Érveink annyira visszautasithatlanok, békére való hajlandóságunk olyan őszinte s a jogos kivánságokkal szemben olyan áldozatkész az engedékenységünk, hogy előbb-utóbb talán a legkitartóbb ellentállókat is megnyerhetjük.

Ha az akciót ilyen irányba tereljük, akkor tudnunk kell, mik azok az engedmények és garanciák, amiket a másik oldalon követelnek és ebből mit és mennyit adhatunk meg mi méltóságunk, önérzetünk, meggyőződésünk és a magyar zsidóság közjogi helyzetének, valamint a természetes fejlődésnek feladása nélkül. Ha csak arról volna szó, hogy álláspontunkat valamely elvi kijelentéssel jelöljük meg, erre elég volna talán az a kijelentés is hogy a béke és az egység kedvéért *megadunk minden garanciát arra nézve, hogy a belső szervezetek és a tradiciók megbolygatása nélkül óhajtjuk kiépiteni az egységes autonómiát.* Ám az ilyen általános természetü kijelentések, bár bizonyára megnyugtatólag hatnak, a megoldás alapjául nem szolgálhatnak.

Ilyen nagy és komoly kérdésekben számtani pontossággal kell megállapitani az elvi mennyiségeket, amelyekből követelni és adni lehet. Az elvek szent eszméket fedhetnek, de tévedéseket is és ezt kell tisztázni minutiózus

lelkiismerettel. Jogi, politikai, társadalmi és amit elsősorban kellett volna emliteni: vallásos és érzelmi értékek kerülnek a mérlegre és ez sokfelé elágazó figyelmet, behatóvizsgálódást, lelkiismeretes és szigoru megfontolást igényel. Hogy ilyen irányban mit és mennyit tegyünk, afölött dönteni az összehivandó nagygyülés lesz hivatott.

A megoldás másik módja egyszerübbnek látszik, ha arra gondolunk, hogy a békeszerző akció egy kockára bizza az eredményt. Lehetne olyan országos tanácskozást iniciálni, amelyet legális erővel a kormány ruházna fel és amelyen a kormány meghivása folytán a zsidó felekezet minden árnyalata jelennék meg. Ez a testület döntsön az alkotmányosság minden követelményének szemmeltartása mellett afölött: akarja-e a közös és egységes autonómiát és milyen alapon akarja. A megoldásnak ez a módja nemcsak egyszerübb, de gyakorlatiasabb is.

Természetes, hogy mi most e módok közül egyik mellett se foglalhatunk határozott állást és mikor ezeket a pontokat érintjük, csak a tárgyalás anyagát és a számbavehető lehetőségeket akarjuk megvilágitani. Végső fórumon ugyis a nagygyülés feladata állást foglalni arra nézve: e különböző módok közül melyiket fogadja el. A százasbizottságra az a nagy kötelesség hárul, hogy az összehivandó nagygyülést anyaggal és javaslatokkal lássa el. Magától értetődik, hogy a plénum ilyen részletező munkát nem végezhet, hanem ezt szakbizottságokra bizza, amelyeket e célból alakit.

Az elvégzendő munkát természete szerint több kategóriába oszthatjuk. Ügyrendi, autonómiai, gazdasági, propagandikus, kultusz és végrehajtó feladatokra. Ennek megfelelően alakitjuk meg a bizottságokat, megjelölvén mindegyiknek a hatáskörét. Feladatuk ez volna:

1 Az *autonomia* bizottság megállapitja az akció elveit és irányait és előkésziti a nagygyülés tárgyalásának anyagát és napirendjét.

2. Az *ügyrendi* bizottság javaslatot tesz a nagygyülés napjáról és elkésziti a választási szabályzatot. A feladat első része könnyebb, mert erre már a februári értekezlet adta meg a direktivát, egy esztendei terminust adván a

nagygyülés összehivásának. A választási szabályzat kérdése nehezebb és bonyolultabb és főleg abban a tekintetben követel komoly megfontolást: vajjon csak a hitközségek küldhessék-e delegáltjaikat az országos nagygyülésre és ha igen: milyen számarányban; vagy esetleg küldhetnek képviselőket olyan csoportok is, amelyek az autonómia kérdésében a hitközségeik jelenlegi szervezetéből folyó negációval szemben függetlenebb álláspontra helyezkedtek?

3. A *gazdasági* bizottság feladata javaslatot tenni arról, mik lehetnének az akció anyagi forrásai és hogyan teremthető egy autonómiai alap, figyelemmel a hitközségek szerény anyagi helyzetére és a képviseltetéssel és munkával terhelt hitközségek megterhelése nélkül. Ilyen alapra szüksége van a mi mozgalmunknak, mert olyan akciót, amelyet a legkedvezőbb körülmények között is rövid idő alatt elvégezni alig lehet, amely a vezetőséget arra utalja, hogy az ország hitközségeivel állandóan összeköttetésben legyen és a siker érdekében a propagandának minden célravezető eszközét igénybe vegye, ilyen akciót anyagi eszközök nélkül sikerre vezetni teljességgel lehetetlen.

4. A *propaganda*-bizottság a személyes és sajtóbeli propagálás módjairól tanácskozik, megteremti a szükséges szolidaritás alapját, fölvilágositja a járatlanokat és az igazság fegyverével meggyőzi az ellenzőket.

5. A *kultusz*-bizottság a rabbik és a hitközségi tisztviselők jogállásának az esetleg megteremthető egységes autonómia keretében való biztositásáról teszi meg javaslatait.

6. A *végrehajtó*-bizottság a nagygyülésig fölmerülő agendákat végzi, az intézkedés egységes voltára ügyel, a szakbizottságoktól hozzá érkező jelentéseket és munkaanyagot rendezi, összehivja szükség esetén a százasbizottságot, később a nagygyülést, joghatályosan a százasbizottságot képviseli és annak nevében és megbizásából intézkedik.

Mindezek alapján javasoljuk: alakitsa meg a Százasbizottság

az autonómiai bizottságot,

az ügyrendi bizottságot,

a gazdasági bizottságot,
a propaganda-bizottságot,
a végrehajtó-bizottságot.

A kultusz-bizottság a százasbizottság rabbi-tagjaiból alakul, elnökeit maga a bizottság választja és szükség esetén kiegészitheti magát olyan lelkészekkel is, akik nem tagjai a zsázasbizottságnak.

A végrehajtó-bizottság elnöke a százasbizottság elnöke, mellette egy második elnök és két társelnök müködik. Megválasztott tagjain kivül az összes bizottságok elnökei is tagjai a bizottságnak.

Minden bizottság élén három elnök áll: egy fővárosi, egy vidéki és egy rabbi. A rabbielnököket a megalakitandó kultusz-bizottság küldi ki.

Tisztelettel kérjük, hogy a határozati javaslatot elfogadni méltóztassék.

Ezután többen beszéltek a Sulchan Arukról, a mely Székely Ferencz elnök következő módositásának elfogadásával ért véget:

„Kijelentjük, hogy a Sulchan Aruk alapján állva, a béke és az egység kedveért megadunk minden garanciát arra nézve, hogy a belső szervezetek és a tradiciók megbolygatása nélkül óhajtjuk kiépiteni az egységes autonómiát".

Ezután megválasztották a bizottságokat 1. *Autonómiai* (elnökök: dr. Mezei Mór és dr. Bakonyi Samu), 2. Ugyrendi (dr. V. Rózsa Izsó, dr. Bakonyi S.), 3. Gazdasági (báró Guttmann V., dr. Klein Adolf), 4. Propaganda (Szabolcsi M., dr. Klein A), 5. Végrehajtó (Székely F., M. Wohl R. A).

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK A GAZDASÁGI ÉLETBEN.

Miután a hullámok, melyeket Sombart[1]) könyve a czimben nevezett kérdésről világszerte keltett, elsimultak, elérkezett a higgadt szemlélés időpontja. Nem értünk ugyan a közgazdasághoz, semmikép sem vindikálhatjuk tehát magunknak, hogy a zsidók ebbeli tevékenységét értékeljük, de a történelmi tények önmagukban eléggé érthetően beszélnek. Ha pl. a középkorban megesett, hogy a város népe a zsidók kiüzése után eltelt rövid idő mulva összecsődült és „zsidó és kenyér" után kiáltozott, akkor ebben a tényben népitéletet láthatunk, a mely annál jelentősebb, mert spontán megnyilatkozása volt ugyanannak a népnek, a mely előzőleg a zsidók kiüzésének örült, vagy legalább nem állt ellen. Elfogult lehetett gyülöletből, de nem szeretetből. Még jelentősebb az a tény, hogy ugyanazok a városok, melyek a zsidókat „örök időkre" kiüzték, hosszabbrövidebb idő után rendre visszafogadták őket. Általában abból a tényből, hogy a középkori fanatizmus daczára minden ország befogadta a zsidókat, az következik, hogy a zsidó hasznos népelem volt. A zsidó történet ismerői ezt rég tudták, Simone Luzzatto, az 1663-ban meghalt velenczei főrabbi, Luzzatti volt olasz miniszterelnök egyik őse, *Discorso* cz. munkájában azt bizonyitotta, hogy Velencze iparát zsidók tartják. Midőn 1570 előtt a Signorina a zsidókat ki akarta üzni, mert a török zsidók a törökökkel tartottak, Salamon *Askenázi*, ki Köprili nagyvezér alatt két évtizeden át vezette a Szultán birodalmának diplomácziai ügyeit, azzal érvelt ezen intézkedés ellen, hogy a Spanyolországból kiüzött zsidók készitik azokat a fegyve-

[1]) Sombart W., Die Juden und das Wirtschaftsleben, Leipzig 1911, XXVI és 476 lap, 84. rét.

reket, melyekkel a mohamedánok a keresztény népeket megverik, vagyis a zsidók ez iparág mivelői. Így volt, az érvelés hatott. Teljesen bizonyos, hogy a zsidók zöme a czéhrendszer elhatalmasodása előtt kézművesekből állott. Ily minőségben, nem mint kereskedők, kerültek a zsidók már az ókorban a külföldre—kulturaterjesztők voltak. Gazdaságilag tekintve, hasznos népelemet alkottak. Hogy vezető gazdasági tényezők voltak-e már akkor is, nem képezte még kutatás tárgyát, de figyelmet érdemel az a tény, hogy a nagy császárok mind zsidóbarátok voltak: Cyrus, Nagy Sándor, Caesar, Nagy Károly, I Napoleon. Nem lehet kétséges, hogy ennek a barátságnak reális és nem ideális alapja volt és ugyanezért a zsidók jelentős gazdasági tevékenységére is következtethető belőle. A zsidóság képét csak a késői középkor, a III. Incze pápa által inaugurált elnyomó rendszer kezdte megváltoztatni. Az évszázados üldözés első sorban anyagilag tette tönkre a mértékletes és szorgalmas zsidókat. Azt a felfogást, a mely ebben a korban keletkezett a zsidókról, örökölte az ujkor, a mely a zsidókra csak a franczia forradalommal köszöntött be és tulajdonképen csak a 48-as forradalomtól számitható. Nem csoda tehát, ha a zsidó történetet nem ismerő tudós meg van lepve, ha ennek tanulmányozása felé fordul—előtte ismeretlen uj világot lát. A nemzetgazda Sombartot ugyanaz a meglepetés érte a zsidók gazdasági tevékenységet illetőleg, mint a nagy botanikus Schleident, a zsidók tudományos tevékenységét illetőleg. Mindkettő egyszerre más zsidót látott, mint a milyen kép benne „a zsidó"-ról élt és érthető, hogy akaratlanul vastag festékkel festette meg az uj képet—mindkettő némi tulzásba esett. Alapjában azonban mindkettőnek igaza van: a szellemi és anyagi kulturát nagyrészt zsidók plántálták át az európai közép-,illetőleg ujkorba.

Sombart a tudományról nem beszél és azért erről itt se lesz szó. Ma az érdeklődés előterében a gazdasági viszonyok állanak, a politika és a tudomány tehát ezen probléma felé fordul. Vagyon Európában a római birodalom bukásától az ujkorig nem igen volt. A pusztitást, melyet a népvándorlás végbevitt, az európai népek ezer eszten-

deig nyögték. Magában az ókorban a Keleten volt az ipar és kereskedelem, mert ott volt a gondosan mivelt gazdagon termő föld és az évezredes fejlődés által tökéletesitett kézművesség (mesterség). A római birodalom anyagi forrása a keleti provincziákban (Syria- Palesztina, Egyptom stb.) volt, ebből a forrásból meritette maga Róma táplálékát. Mikor az arabok a kelet-római birodalomtól elvették keleti tartományait, már meg is ölték, habár Byzancz államéletét még 800 esztendeig tovább tengette. Az egyptomi és északafrikai kalifátusok ezen országok anyagi erején alapultak. A pyreneusi félsziget arab-berber királyságai szintén a Keletről ideplántált intensiv földmivelés és ipar teremtette jóléten alapultak. Teljesen bizonyos az is, hogy a készpénz (arany—ezüst) szintén a Keletről jött ezen országokba, valamint egész Európába. Nem szenved kétséget, hogy—a mai neveket használva—Spanyolország, Délfranczia-és Olaszország volt az, hol az 1000—1500 terjedő korszakban „pénz" volt és hogy ide első sorban Keletről került. Ha már most azt kérdezzük, hogy a zsidók, kik főkép a 12. század óta pénzkereskedéssel *is* foglalkoztak, honnan vették a vagyont? akkor erre más feleletet nem adhatunk, mint azt, hogy Keletről hozták. Részben birtokukban volt már ősidők óta, részben kereskedelem utján szerezték. A teljes igazság az, hogy földmivelés és iparból is szereztek tőkéket.

A római birodalom megdöltével a szellemi kultura (irodalom) is elpusztult, ugyanezért nem birunk az európai zsidókról sem kellő értesüléseket az 500—1000 közötti korszakról. De ez a hiány nem akkora, hogy ne tudnánk arra a kérdésre felelni, hogy milyen minőségben jutottak a zsidók Európába? A köznézet az, hogy a zsidó mint kereskedő került hazájából a külföldre. Van ebben egy igaz mag, de éppen csak egy mag. Volt kereskedő is, de a kivándorlók zöme — mesterember és földmivelő volt. A görög-római zsidógyülölő irók— a zsidó barát és a közömbös irók hallgatnak—nem vetik a zsidók szemére, hogy csupa kereskedő. Tanulságos e tekintetben, ha összevetjük az ókori irókat az ujkoriakkal, illetve az ókori panaszokat az ujkori panaszokkal.

Schürer E. ismert művében[1]) összeállította a pogány írók nézeteit a zsidókról. „Nem átallották a legnevetségesebb és leggyülöletesebb meséket .... hiszékenyen tovább adni" (103). És mit mondtak? „Főkép három dolog volt az, a mit a művelt világ gunyjának czéltáblájául választott: a disznóhústól való tartózkodás, a szigoru szombattartás és a képnélküli istenimádás" (105). „A görög-római világ haragját azonban leginkább az keltette fel, hogy a zsidó maga és a többi emberek közt szigoru válaszfalat állitott fel .... a zsidó nem akart az általános összeolvadás processzussába belépni" (u. o.). A zsidó foglalkozása, tisztessége és becsülete ellen kifogást az antisemita irók sem tesznek.

Mit mondanak ezzel szemben az európai irók, kereskedők, czéhek, hivatalok? Mindezt és egyebeket Sombart a hetedik fejezetben állitotta össze. Azt panaszolják, hogy a zsidók nagy konkurrencziát csinálnak, „kiveszik a szájukból a kenyeret" (137), mondják a németek, „a zsidók nagyon ügyesek, elveszik a kereskedőtől a nyereséget, melyet nélkülük szerezhetne", mondják az angolok (138); „az egész világ a zsidókhoz fut", panaszolják a francziák (139). A konkurrenczia nótáját fujják a lengyelek s más népek (u. o.). Olcsón adnak, rosz portékát árulnak, a vevő után futnak stb. Igy beszélnek az európaiak a 17—18 században, de nem a pogányok az ókorban. Világos, hogy a zsidók az ókorban nem voltak kizárólag kereskedők, a zsidó nem volt kereskedő nép, különben az élesszemü és még élesebb eszü gyülölet mindjárt kitalálta volna, hol van a zsidók Achillessarka.

Az uzsora ellen az ujkorban nem oly állandó a panasz, ez inkább a középkorban járta, midőn a pénzkölcsönzés volt a zsidóknak szembeötlő foglalkozása. Más foglalkozásuk is volt, pl. Rómában egy időben a zsidó község zöme szabókból állt, a mi ellen a szabóczéh küzdött — de a hangos panasz a hitelező ellen fordult. Ugyanazon zsidó bankár ellen, ki után a nép áhitozott, ha a városban

[1]) Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 3. kiadás. III. 102—107 (Sombart ezt az alapos, a zsidókat távolról sem kedvelő művét nem idézi).

ilyen nem volt. Általában megfigyelhető, hogy a zsidók ellen a középkorban mindig és mindenütt az a panasz hangzik, a mely gazdasági lététől akarja megfosztani. Világos ebből, hogy a rugó a gyülölet, a konkrét panasz ennek folyománya.

Ezt a tételt igazolja az antisemitizmus ujabb története, a mely ma jó 30 esztendős. Emlékszünk mindnyájan az első jelszóra, „nem a vallásban, hanem a fajban van a disznóság". A középkori vallásgyülölet nem illett a felvilágosodáshoz, tehát „nem a vallás", de a Darwin óta divatba jött „faj" tudományos és népszerü volt. Miután a fajelmélet a „szédelgés" czimet kapta, ellenben mindenki a gazdasági harczba lépett be és ezt nyiltan vallotta és vallja, a régi, a vallásból eredt és nagyra nőtt gyülölet felkapta a divatos jelszót — a zsidók felelősek a gazdasági zavarokért.

A gazdasági érdekek domináló állása mellett érthető, hogy tudományos ember a tények alapján akar képet nyerni és adni a zsidók gazdasági tevékenységéről a multban. Nem fér kétség hozzá, hogy Sombart előitélet nélkül fogott feladata megoldásához és a szinigazságot akarja adni. Kutatása közben azonban oly térre is csalatta magát, melyen nem otthonos. Tévedett a zsidók gazdasági történetét illetőleg: az ókorban és korai középkorban sem bankárok, sem kereskedők nem voltak, hanem főkép mesteremberek és földmivelők.

Jézus atyja és Pál apostol mesterember volt. Sombart rosszul olvasta a talmudot, nem tett különbséget a palesztinai és babyloniai talmud között. A misna, a mely 200 körül szerkesztetett, papok, földbirtokosok és mesteremberek müve. A mű tartalmánál fogva sem teszi kereskedő nép kódexének a benyomását. Van ugyan benne szó pénzkölcsönzésről és kereskedelemről is, de aránytalanul több tér jut a földmivelő és mesterember jogügyletének. Az egyenes adatok pedig azt mutatják, hogy az irástudók mesteremberek voltak. A merterség tulzó dicsőitése szintén erre a tényre vall. Josephus pedig a Zsidó háboruról irt könyvében egyenesen kimondja, hogy a zsidók „kitünő szántóföldjük mivelésével foglalkoznak és kereskedelmet

nem üznek". Sombart ismeri ezt a helyet, ellene való bizonyitó erejét azért nem veszti el.

Épugy mint a történeti megalapozást, a vallásbelit sem tarthatjuk helyesnek. Weber M. azt állitotta, hogy az angol puritánusok vallása és kapitalizmusa között szoros összefüggés van. A puritanizmus pedig judaizmus — tehát a zsidó vallás a zsidó kapitalizmus alapja. A bizonyitás elég különös, melyből csak az egyik-másik pontot emeljük ki. A Példabeszédek, valamint a Szirach bölcsesége, mint tudva van, jó tanácscsal látja el az embereket. Nagy józanság jellemzi mindkettőt, a való életet tükröztetik és annak szólnak. Mindkettő iskolakönyvül is szolgált. A gazdagságról természetesen szintén szó van és különböző változatban az is meg van mondva, hogy gazdag embernek lenni nem rossz. Nincs nép a világon, melynek közmondásaiban hasonló nyilatkozatok ne volnának. „Armut ist die grösste Plage, Reichtum ist das höchste Gut" mondja Göthe. Hogy ezekből a gyakorlati életet szem előtt tartó bölcs mondásokból mikép következtethető a zsidó vallás alapeszméire és eszményeire semmikép sem látható be. S a zsidó vallással szemben hivatkozik az ismert evangeliumi mondásra, „előbb megy át az elefánt a tűfokán, mint a gazdag ember bejut a mennyországba". Hát ezt nem zsidó mondta? Az eszeusok, kik a magán vagyont megszüntették, a gazdagságot megvetették, szintén zsidók voltak. A zsidó vallást és hivatalos képviselőit bizonyos józanság jellemzi, azért megtiltották, hogy a vagyonnak több, mint hatodrészét nem szabad elajándékozni. A gazdagság az ideál oly népnél, a melynél ily zsinati határozatra szükség van? Van Mózes törvénykönyvében a gazdagnak egyetlenegy privilegiuma? Nem menydörögnek a próféták (különösen Ézsaiás) a gazdagok ellen? S. azt is emliti ebben az összefüggésben, hogy Lengyelországban az atyák tudós fiaikkal „spekuláltak", azaz eladták gazdag embernek vőül! Hát ez materializmus? A talmudifju nem kapott se egyetemi tanszéket, se püspöki stallumot és mégis kapkodtak utána a gazdag emberek — szörnyű materialisták. A modern idealisták már nem kapkodnak az ilyen vők után. A talmudból kitünik, hogy sok iskolafő gazdag volt. Mi következik ebből: a zsidó nép materializmusa vagy nem inkább az iskolafők idealizmusa? S. logikája szerint a zsidó nép ma nagy idealista: az iskolafő nem gazdag és a gazdag nem iskolafő. Csodás idealizmusra vall épen az, hogy a zsidó nép, bár léte környezete idealizmusánál fogva tisztán a pénzétől függött, vezéreiül a rabbikat ismerte el és nem a bankárokat. Nem a rabbinak kellett bankárrá, hanem a bankárnak kellett rabbivá lenni, ha népvezérségre áhitozott.

Nincs nép a világon, a mely a tudást annyira becsülte volna, mint a zsidó nép. Elnyomva, üldözve, örökös bizonytalanságban élve óriási méretű irodalmat teremtett. Könyvet nem imádott még nép annyira, mint a zsidó nép a bibliát és talmudot és minden anyának ideálja az volt, hogy a fiából tudós legyen. Ez az egykori idealizmus szolgáltatja ma a zsidó deákokat, természetesen már nem csak idealizmusból. Megjegyezhetjük még, hogy az ókorban és sok századon át a középkorban (a jemeni és más zsidóknál mai napig) a rabbi állás ingyenes volt.

Szerzőnk a zsidó nép sajátosságainak keresése közben természetesen a fajelméletről is beszél. Nem áll a fajtheoretikusok álláspontján, de a zsidó sajátosságáról valóságos metafizikát ad. Dühring azt mondta, hogy a zsidó nomád nép. Ezt vizsgálja Sombart és a nomád szónak azt az értelmet adja, hogy a nagyvárosban lakók szintén nomádok. Nincsenek a földdel összenőve. Sőt a délvidékek lakói is nomádok, letelepedtek csak az északi népek, kik az erdővel össze voltak nőve. Ezt a gondolatot többé-kevésbé poetikusan és szellemesen fejtegeti több iven át. Minthogy a zsidók a nagy városokba tódulnak és a multban is városlakók voltak, tehát nomádok.

Ennek az elméletnek először és utólszor az a hibája van, hogy a nomád szó alatt a világ nem érti a városlakót és az antisemitizmus theoretikusa sem értette ezt alatta. Nevezze S. nomádnak a földmivelőt és akkor a zsidók a letelepedtek. S. szerint a zsidók Palesztinában is nomádok voltak, mert a meleg tájak lakója akkor is nomád, ha földet müvel. A történet egyébiránt azt az állitást is megczáfolja, hogy a zsidók mindig városlakók voltak.

Mivelte a zsidó a földet őshazáján kívül Babylóniában, hol nagy országrészeket kizárólag lakott, Siciliában, mielőtt elvették tőle a földet, épigy Dél-Francziaországban és máshol. Miért lakik ma a nagy városokban? S. épugy tudja, mint mindenki más, mert a kisebb helyekről kiszoritják. Mindenki tudja, hogy Posenből a német és lengyel nemzetiségi harcz a zsidókat gazdaságilag agyon nyomta: a lengyel németnek nézte, a német pedig, kit támogatott, zsidónak. Hazánkban szemünk láttára folyik a zsidóknak a falvakból tudatos és rendszeres kiszoritása; ha a nagy mű be lesz fejezve, a zsidók fejéhez vágják majd a Sombart—féle nomád szót. Bizonyitékok gyanánt szerepel a zsidóknak Amerikába való bevándorlása. Ha ez igaz, akkor a zsidók csak 1881, az orosz pogromok és megszoritó rendeletek óta nomádok, azelőtt pedig bodenständigek voltak. Londonban 7. 5 millió ember lakik — ezek S. meghatározása szerint mind nomádok. A legtöbb nagy város Angliában és Amerikában van, az angol-szász faj tehát nomád. Nomád volt a régi klasszikus görög, hisz az ókori világ nagy városait jórészt ő lakta és épugy a római hasonló okból, szóval az egész világ nomád. Az egyszerű tény azonban az, hogy a kulturelemek gyűlnek össze a nagy városokban, a zsidó tehát nagyobb százalékban van képviselve.

Ezekben csak nagyjában reflektáltunk szerzőnk állitásaira, a nélkül, hogy e főpontokat kimeritettük volna, nem lévén feladatunk e tárgyról külön könyvet irni. Egyes részletekre még amugy is rátérünk, ugyanezért az általános észrevételek között még csak azt emlitjük, hogy helyes nézeteket S. csakis a saját szükebb területén, a kapitalizmus ujkori kialakulás történetében vall. Sikerült neki annak megállapitása, hogy a jelenkori gazdasági viszonyok jórészt a zsidók müve. Helyesen állitja azt is, hogy ebből a szempontból zsidóknak tekintendők azok is, kik vallást cseréltek, annál inkább a kényszerkeresztények (marranosok). Csupán egy pont az, melynek hangsulyozását nélkülözzük S. előadásában és ez az, hogy a spanyol kiüzés alkalmával épen a gazdagok voltak azok, kik szinleg vallást cseréltek és innen érthető, hogy ép ez

a kör áll az európai kapitalizmus előterében. Mint keresztényeknek a pénzszerzésben semmi akadály nem állt utjukban és igy még gazdagabbak lettek, mintha zsidók maradtak volna. Mellékesen megjegyezhetjük azt is, hogy a sok pénz volt szerencsétlenségük — az inquisitió kifizetődött.

Térjünk most át néhány részletre. S. azt bizonyitja, hogy a gazdasági sulypontnak Európa déli részéből északi reszére való eltolása a zsidók vándorlásával függ össze. „Und wir esrtaunen, dass man bisher nicht wenigstens die Parallelität zwischen den örtlichen Bewegungen des jüdischen Volkes und den ökonomischen Schicksalen der verschiedenen Völker und Städte wahrgenommen hat. Wie die Sonne geht Israel über Europa: wo es hinkommt, spriesst neues Leben empor, von wo es wegzieht, da modert alles, was bisher geblüht hatte" (15). A zsidók kiüzése után is a spanyol polgárságnak még harmadrésze zsidó volt és a pireneusi félsziget teljes kiüritése csak a XVI. század végén következett be, midőn az ott maradottakat az inquisitió szökésre kényszeritette. — „Recht eigentlich aber das Feld jüdischer Wirksamkeit in Koloniallanden . . . ist der von dem Europäertum ganz neu gestaltete Westen der Erde. *Amerika in allen seinen Teilen ist ein Judenland:* das ist das Ergebnis, zu dem das Studium der Quellen unweigerlich führen muss" (31). Az Egyesült-Államok gazdasági alakulata lényegében zsidók müve (38). Jelenleg is nagy jelentőségű ott a zsidó tevékenység. A mit amerikanizmusnak neveznek, megaludt zsidó szellem (44). Az amerikai szabadságharczban a zsidó katonák száma rendkivül nagy volt (48). Mondhatjuk, hogy a magyar (s más) szabadságharczban is a zsidó harczosok a zsidó népesség arányát messze tulhaladó számban voltak képviselve. Ezután S. azt bizonyitja, hogy a zsidók a modern államok kiépitése körül nagy érdemeket szereztek.

A legtanulságosabb fejezet az, a mely „a zsidókat mint pénzembereket" mutatja be (54-59) és az, a mely a gazdasági élet kereskedésitéséről szól (60-135). Az értékpapirokat, a börzét stb. mind zsidók teremtették. Hivatkozik itt S. a talmudra (81), meg Sabbatai Kóhenre (Sach) is. Az angol bank alapitását lényegileg zsidók inspirálták

(72). Nagy szerepet ad a velenczei zsidóknak, de téves az, hogy a 16. században kiüzték volna őket, mit kérdőjelezve említ (71). „dass London, wenn es heute der Mittelpunkt des Geldverkehrs der ganzen Erde ist, es dies vornehmlich den Juden verdankt" (108), mondta már S. előtt egy másik buvár a történeti tények alapján. A 91. lapon azt bizonyitja szerző, hogy a személytelen papiros (Inhaberpapier) zsidó eredetű. Ez érthető, a zsidó a középkorban elég gyakran tapasztalta, hogy követelését önhatalmulag megsemmisitették. Gondoskodott végre olyan adóslevélről, melynek hitelezője nincsen.

A zsidók üzleti eljárását összefoglalóan a „modern" szóval jellemzi (179), vagyis a zsidók néhány száz évvel előre voltak. A második szakaszban ezután a zsidóknak a kapitalizmusra való képességét ecseteli (180 kövv.) Itt S. konstruál és oly térre lép, melyen nem otthonos, az egész a docendo discimus magaslatán áll, vagyis csak akkor tanulta ezeket a dolgokat, midőn tanitani akart. A mit pl. a 202. lapon idéz, az élénken emlékeztet a mesebeli Kagalra. Nagyon hosszú, azért csak egy mondatot idézek: „Diese Systeme, die aus dem Feinsten und Spitzfindigsten bestehen, was sie von Neuigkeiten während der Woche empfangen haben, durchsiebt und geläutert durch ihre Rabbis und Schriftgelehrten, werden schon am Sonntag nachmittag ihren jüdischen Börsenmäklern und Agenten zugestellt, welche die denkbar gewitzigsten in dieser Art sind". — Az utolsó frankfurti Rothschild (K. W.), mint ismeretes, még régi jámbor zsidó volt. „Da es dem frommen Juden verboten ist, unter bestimmten Umständen Dinge zu berühren, die durch frühere Berührung „unrein" geworden sind, so ging diesem Rothschild immer ein Diener voraus, der die Türklinge abwischte; und das Papiergeld, das der Baron in die Hand nahm, musste eben erst die Druckpresse verlassen haben: er berührte keinen Schein, der schon durch mehrere Hände gegangen war" (231). Sombart ily mesékkel csak diskreditálja könyvét.

Méltó folytatása ezeknek a tudatlanságoknak „ a zsidó vallás forrásai" cz. fejezet. Bevezetésül azt mondja, hogy a zsidó kódexek voltak: 1. a tóra a második templom elpusztulásáig. 2. a talmud. 3. Maimuni kódexe, 4. Jakob von (sic) Ascher (1248—1340). 5. A Sulchan Aruk (232). Miután a tórát Ezrának adományozta, azt mondja, hogy a Példabeszédek 180 körül idősz. előtt keletkezett (233) és hogy Maimuni, Ascher (!) és Karo kódexei a spanyol kultura elleni reakciók voltak (134). Hogy Karo a spanyol kiüzés után a szent földön élt és ott irta kódexét, szerzőnket nem zsenirozza. A „kis traktátusokhoz" tartozik Ábót is. Ezek a kis traktátusok a biblia után leginkább vannak a zsidó nép összes rétegeiben elterjedve és azért S.-ra nagyon fontosak. A tószeftában a törvényi rész háttérbe vonul. Mindez egy oldalon olvasható (235). Maimuni állitotta el a tórából a 613 parancsot (241, helyesen ő *is*). A 247. lapon három héber szó is van, mindhárom hibás. Jahada (258) helyesen Jehuda; 259, 1 sor Rabba hely. Rabbi.

S. szerint a rabbik azért ragaszkodtak a vallásos törvényekhez, hogy a zsidókat a kereszténység ellen védjék (261). Hiba van a kronológia körül: a törvényhez való ragaszkodás már a kereszténység előtt létezett. Sőt a törvény elleni küzdelem is zsidó eredetű és Pál ezt is létező áramlattól vette át. Egészen különös módon bizonyitja S., hogy a talmudban és a rabbinikus irodalomban a nőtől való rettegés (Angst) uralkodik. Hivatkozik a következő mondásokra: „Jobb, ha az ember meghal, mitsem fajtalanságot kövessen el" (Szanh. 75a); a három halálos bün közé tartozik a bálványimádás és gyilkosság mellett a vérfertőzés (nem „Unkeuscheit", hanem „Unzucht"). Kinek üzletileg asszonyokkal van dolga, ne legyen velük egyedül (Kidd. 82 a), azaz legyen óvatos, hogy bünbe ne essék férjes asszonnyal. „Durch alle Kodizes setzt sich diese Angst fort" (272). Hát az erkölcsösség a nőtől való rettegés? Ennek tekinti S azt is, hogy a vérfertőzést halálos bünnek deklarálják. Még furcsább a Jakob Fromer könyvéből való bizonykodás. A zsidó hajdan 18 éves korában 12 éves eányt vett nőül, az: „*die Rationalisierung des Geschlechtsverkehrs in der Ehe*". (274, szerző által aláhuzva). Mi ebben a rationalizálás? A régi népek mind korán léptek házasságra, a régi rómaiak épugy, mint a mai japánok A nép még ma is korán házasodik, ha a sorozás nem tiltaná, a paraszt már 18 éves korában nős volna. Az indusoknál

mai napig divat a gyermekházasság. Ha a házasságon kivüli nemi közlekedéstől való tartózkodás és a korai házasság a házasságban való nemi közlekedés rationalizálása, akkor ez minden régi erkölcsös népről áll, nemcsak a zsidókról és nem látható be, hogy miben különbözött a zsidó nép más néptől? — 274 lent nyilván összetéveszti a R A be N müvét a Karo Eben ha ezerjével, mint 275, 1 sorából is látszik. Különös, hogy S. a rabbiknak a házas élet castitására vonatkozó intései fölött „utálatot érez" (U. o.). Mindezek után az ember meglepetéssel olvassa a 278. lapon: „Denn offenbar gewinnt die Frau zuerst im Judentum die hohe Achtung, die allein die Grundlage eines innerlichen auf die Lebenshaltung des Mannes nachaltig wirkenden Familienlebens wirken kann". Még nagyobb dicsőitése a zsidó családi életnek 279 fent. Antisemita vizeken evezik S. (289), midőn azt is bizonyitékul veszi, hogy a zsidó törvény megtiltja a nem zsidó megcsalását: ‚aber dass man das schon ausdrüklich sagen musste!" Aquinói Tamás a zsidók vagyonáról egész másképp nyilatkozott, de, a mi a fődolog, a zsidókat számtalanszor kirabolták, sőt mai napig oly czikkek és könyvek nyomatnak, melyek végeredményben a zsidók vagyonbiztonságát veszélyeztetik. A spanyol államról nem is szólunk, a mely a zsidók kiüzésekor a zsidók megrablásának megengedett voltát egyenesen „bizonyitotta". Miért nem lettek a spanyolok ily jeles tulajdonság mellett „kapitalisták"? A mi pedig a dolog lényegét illeti, a zsidó „idegenjogot", csak körül kellett volna S. nek nézni, hogy mikép nézett ki a nem zsidó népek idegenjoga.

S. igen elevenen ir, csak stilusának tudható be az olyan kijelentés a Sulchan Áruk alapján, mint pl. „Gott will den Freihandel, Gott will die Gewerbefreihet" (292). A dolog lényegére nézve Chósen Ham. 156, 5 hivatolt helyéből ép az ellenkező következik. Szerző itt és a következőkben előtte idegen területeken bolyong. „Puritanismus ist Judaismus" (293). Erről és a zsidók sajátosságáról, a mi ezután következik, már általánosságban szólottunk és a részleteket itt mellőzzük. Nyomatékosan emeli ki S. a zsidók intellektualizmusát (überragende Geistigkeit), ez a

zsidó fajtája (Eigenart), ez a centrális pont (313). A zsidó intelligens, czéltudatos (S. a „tachlisz" jargon szóra is hivatkozik), szivós akaratú és mozgékony (alkalmazkodó). A zsidóság négy elemi tulajdonsága: Intellektualismus, Teleologismus, Voluntarismus (Energismus), Mobilismus (323).

A 18 benedikczió végén az áll: „Lelkem legyen mint a por mindenki előtt". Világos, hogy ez a nagy alázatosságot fejezi ki, „ minden ember" azaz zsidó előtt is. Jó tanács: „A róka előtt is térdepelj le idejében". Ezen és még két hasonló mondás alapján állitja S., „Deshalb rieten auch ganz schlüssiger Weise die Rabbinen ihren Schutzbefohlenen an, sich *zum Scheine* als Angehörige der Konfession ihres Wirtsvolkes zu gebärden, wenn davon die Existenz im Lande abhängig gemacht würde" (325). A rabbik ép az ellenkezőtt ajánlották. Ezt S. esetleg nem tudja, de azt ő maga tárgyalja, hogy 300,000 zsidó hagyta el Spanyolországot, mert nem akart „szinleges" keresztény sem lenni. A keresztes hadjáratok idején és azóta számtalan esetben a zsidók ezrei mentek halálba, de a keresztet elismerni nem akarták. Van még nép, melynek annyi vértanuja van, mint a zsidó népnek? És ezek „halottá teszik magukat", hogy tovább élhessenek?

A „Wirtsvolk" az antisemita zsargon szava, melyet objektiv tudósnak emlegetni nem szabad. Miért „Gastvolk" a zsidó? Megvendégelik, ingyen ellátást kap a „Wirtsvolk"-tól? Az egész világon van német ember és rendszerint jól boldogul. Mondta már valaki, hogy vendég, kit a gazda minden jóval ellát? S. azt bizonyitja, hogy a zsidók szorgalmasak, dolgosak és a népek gazdaságát kifejlesztették, e népeket gazdaggá tették. Szokott a vendég dolgozni, (sőt többet mint a gazda), szokta a gazdát gazdaságilag emelni? Minő jogosultsága van a „gazda" és a „vendég" szónak? Eltartott ember a zsidó? Ez a jelszó még kevésbbé jogosult, mint a „faj", minthogy a legdurvább hazugság.

Benne lévén a jelszó czáfolatban, itt tesszük szóvá a zsidó liberalizmust. S. mint sok másban, itt is a divatos közhitet vallja: „Kapitalismus, Judaismus, Liberalismus sind eng mit einander verschwistert" (329). Mi egyénileg

ezt dicséretnek vesszük, de nem ismerhetjük el, hogy teljesen fedi az igazságot. A történelmi helyzet a zsidó népet a liberális táborba terelte, ma is ott van. De ebből nem következik, hogy a liberalizmus a zsidóság faji vagy vallási jellege. A liberalizmus ujkori jelenség, a kultura terméke, kulturfokuk szerint sorakoznak körülötte az egyének. A német, angol, franczia, olasz zsidó liberális, de nem qua zsidó. Ha ez utóbbi eset fenforogna, akkor Galiczia és kapcsolt részei az előbbieknél liberálisabbak lennének, hisz zsidóbbak. Az igazság az, hogy liberális (toleráns) volt a pogány hiténél fogva, és az pl. a magyar nép faji jellegénél fogva. Volt is és van is liberális judaizmus, de nem minden judaizmus liberális. Az igazat be kell vallani akkor is, ha nem helyeseljük és ha nekünk nem kellemes.

Semmikép sem bizonyitotta S. azt, mire oly nagy sulyt helyez és aláhuz, hogy „a zsidó gazdasági életben, a mióta csak ismerjük, a pénzkölcsönzés igen nagy, bámulatos nagy tért foglal el" (368). Maga bizonyitja, hogy az ókorban nem voltak (nagy) kereskedők. Honnan vették tehát a sok pénzt. A Salamon aranyára és ezüstjére való hivatkozás (1000 idősz. előtt) elég naiv, ha tudjuk azt, hogy az óizraelita királyság idején százszor rabolták ki a különféle hóditók és seregeik az izr. államot és polgárait. A mi pedig a gazdagságot illeti, különbséget kell tenni korok és országok közt. A talmud pl. azt mondja: illik a szegénység Izráelnek, mint a vörös nyereg a fehér lónak. Ismáel (100 körül) azt mondja: Izrael leányai szépek, csak a szegénység csufitja el őket. Számos talmudi nyilatkozatból és körülményből bizonyitottuk folyóiratunkban (1894. évf., 107-109 és 281-284), hogy Palesztina lakossága a hagyomány korában szegény volt. Josephus szerint a Heródes halála után Augusztusz császár előtt megjelent zsidó küldöttség azt mondta, hogy Heródes uralkodása alatt elszegényedtek. S. 379 a következőket mondja: „Es lässt sich mühelos feststellen, dass solange es eine jüdische Geschichte gibt, die Anhäufung grosser Reichtümer bei einzelnen Juden ebenso wie die durchschnittlich grössere Wohlhabenheit der jüdischen Bevölkerung nicht bezweifelt

werden kann, und dass zu allen Zeiten und in allen Kulturen jüdischer Reichtum gleichsam sprichwörtlich gewesen ist. Das fängt mit König Salomon an . . ". Igaz csupán az, hogy a zsidó gazdagság minden időben szemet szurt, mig a nem zsidó gazdagság mindig tiszteletben részesült. Tetszik példa?

Rabina 499-ben halt meg és nem élt 478-556. Még csak röviden utalunk a következő lapokra: 403 (zsidók jelentősége), 409 (zsidók örökké vándorló pusztai nép), 423 (alkalmazkodók és mozgékonyak), 434 (étkezési és házassági törvények a jó fentartásról gondoskodnak). Végül feltünőnek tartjuk, hogy S.a hitnek, a vallásos érzületnek semmiféle befolyást nem tulajdonit. A zsidók minden időben halálra mentek hitükért, S. szemében ez semmi, e martiromságra képes hitnek semmiféle befolyása nem volt.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A LÉLEK VILÁGÁBÓL.

(Lélektani ploblémák)

(Lélektani elméletek. A lélektan fejlődése. Homeros, Plató, Aristoteles és a Pythagoreusok. Maimonides és a középkori zsidó psychologusok. Lélektani materialismus, dualismus, spritualismus, monismus. Diogenes Laertius, Nietzsche, Stirner. Képzelő tehetség. Ujabbkori psychologusok. A temperamentum. Cholerikus, sangvinikus, melancholikus, flegmatikus, alaphangulat. Alvás és álom. Rémlátás. Lelki furdalás. Alva járás. Babona. Tévhit. A lélektan hatása a világnézetre.)

A tárgy, mely bennünket foglalkoztat, minden időben előkelő és kevésbé éles elméjű gondolkodók részéről vita tárgyává tétetett. Sokan a lelket puszta fogalomnak tartják, mely a valódiság nélkül szükölködik, csakis a testi erők összesége és összmüködése kifejezőjének tartják, mások ismét isteni ádománynak tekintik, mely az emberi teremtményt fölé helyezi a többi lényeknek, ismét mások a lélek eredetét az égbe helyezik, vagy képben kifejezve

szikrának, mely tudást, ismereteket fakaszt az ember lényéből.[1])

Ujabban a lelket tükörnek mondották, melyben a külvilág nem olyannak, amint az valójában van, hanem csak annak rávetitett képében mutatkozik, úgy hogy joggal állithatjuk, hogy a lélekre vonatkozólag is a közismert latin közmondás alkalmazható „ahány fő, annyi nézet". A tárgy komolyságából mit sem veszit amaz élczes ellenvetés által, melyet Nicolai a mélységesen gondolkodó Fichte rendszerének amaz alapelve ellen felhozott, mely szerint valójában mi sem létezik; amit mi létezőnek tartunk, az csak puszta eszme, fogalom. Amire Nikolai azt jegyezte meg: „Nincs kifogásom ellene, hogy te eszme légy, azt se bánom, ha Jakobi barátunk eszmévé párolog", csak arra kérlek, „hadd maradjak én, ami eddig voltam, és ne tégy meg engem is puszta ideává."

Hogy Fichte lélektani elmélete az alapos gondolkodás előtt meg nem állhat, sőt mint a pára a napsugárban feloszlik, magából az állitásból is kitetszik. Hiszen, ha lélek és eszme egy s ugyanaz, akkor hiányzik az ok, mely az okozatot szüli, akkor lélek is, eszme is okozat, s a kérdésre mi hozza hát létre az eszmét, nem kapunk választ. Minden eszmének a létrejötte egy oly valamit tételez föl, mely eszmél, gondolkodik és fontolgat, az a tétel pedig: a lélek eszme, tulajdonképen alany nélkül szükölködnék. Egyébiránt Fichte idealismusa már jó ideje, hogy le van tárgyalva.

Ennek ellenkezőjét képezi a materialistikus álláspont, mely szerint a lélek nem egyéb, mint a testi szervezet természetszerű következménye, vagyis a testben működő erők összegéből levont fogalom.

Általában véve a lélek fogalmának történelmi fejlődése háromféle szempontból indul ki. Mindenekelőtt az életprocesszus szemlélete az, mely a test belsejében létező és ezt a processust okozó elv gondolatát okozza. Látjuk, hogy az élő lény növekedik, gyarapodik, ellentáll kivülről jövő

[1]) Gen I. 2. 7. — Sám. II. 23, 2. — Jób. 27, 3. — Ezek. 36, 5. — Koh. 3, 21.

támadásoknak, s mindez mint egy belsőleg összefüggő egység nyilatkozik meg. Tagadhatatlan, hogy ennek a lénynek a fennmaradása külső tárgyak nélkül lehetetlen, de ezek a külső tárgyak nem fűződnek hozzá külsőleg, hanem az erőegység fölveszi azokat magába, átalakitja s tulajdonává teszi, miáltal belső erőnek, életerőnek, vagy életelvnek bizonyul s ez az életelv a „lélek" szónak első jelentése. Azonban vannak bizonyos tünemények, melyek szinte úgyszólva a test bizonyos meghatározott része, a melyen ellentétes be- és kihatások vehetők észre. S ezen impulsusok központi szervének természetszerüleg a szív ajánlkozik. S ezen a szivben rejtőző életerő, vagy az érzés és mozgás elve képezi a „lélek" szó második jelentését. Vagyis röviden a lélek ugyanaz, a mi az érzést és mozgást okozza. A harmadik felfogás onnan veszi eredetét, hogy ha a szemlélő tekintetét a külvilágtól elforditja és figyelmét a belső életre irányitja. Itt a szemlélő a külső tárgyak képeit hullámzó változatosságban látja, s majd a már tapasztaltak utóhangjait, majd a csak a jövőben beállható események vagy tünemények előjeleit ismeri föl bennük, ezekre utalja őt a meggondolás, a megfontolás, ezek idéznek föl benne érzelmeket, szenvedélyeket, kivánságokat és vágyakat, s ezek töltik be az egész látókörét az álomban.

Az ilyen észleletek okát kutatva, az ember rájő a képzelő elv gondolatára, s ez a harmadik jelentése ezen szónak „lélek", a mely a két előbbenit, mélységes tartalmát tekintve, tetemesen fölülmúlja. Hogy az ember, mondja Volkmann, ezt az elvet csak a maga, valamint a hozzá hasonló társa számára veszi igénybe, ép oly természetes, mint ahogy azt, hogy a viharos érzelmek és mozgalmak központjától lehetőleg távol tartsák, a fejben helyezik el. [1]) Magától értetődik, hogy a lélekről szóló eme hármas fogalom megszünik, mihelyt az egyik tüneménykör megfigyelése a másikéval összeköttetésbe lép, mert ezen háromféle fogalom a lélekről az élet- test- és lélektan első kezdeteit, első elemeit képezik csak, s egymástól úgy tartalmuk,

[1]) Lehrbuch der Psychologie vom Standpunkte des Realismus I. 58—74

mint érvényességük körére nézvé elütő fogalmak. Egyrészt az élet, másrészt az érzés és mozgás megnyilatkozásai szakadatlanul egymást kisérik, egymásba vágnak s a mi a legfeltünöbb, mind a két processzus egy és ugyanazon időben folyik le. Az érzés hátra hagyja a maga képét, s a lélek mintegy megőrzi a helyet, melyet az érzés elfoglalt, s ezen képekből erednek a mozgást előidéző kezdeményezések. Igy olvadnak egymásba az azelőtt egymástól különböző fogalmak s ez éppen annak ellenkezőjét eredményezi, a mi a történelmi fejlődés egyes szakaiban a lélek fogalma dolgában a gondolkodókat irányitotta.

Az imént tárgyalt háromféle fogalomnak megfelel a görögök lélektanában (Plató, Aristoteles) előforduló három név: psyche, thümos és nous, vagyis az életerő, a kedély és az elme. Homerosnál az életerő, psyche, egy légi test az anyagi testben, vagy egy benső test a külső testben, mely utóbbitól annyiban különbözik, hogy ennek csak árnyékképe, „füstoszlopa" vagy álomképeként marad fenn az előbbeni emberből. A test képezi a tulajdonképeni embert, evvel szemben áll a psyche, mint az éltető s azért a halál által meg nem közelithető elv.

Ugyancsak Homérnál és Platónál (thümos) a kedély tulajdonképeni, noha csak anyagi értelemben vett elve a lelki életnek, melynek nemcsak az érzés és mozgás, hanem mindaz, ami azt megelőzi, a megfontolás a megismerés, az érzelem a kivánkozás tulajdonittatik. Ez is épp úgy, mint a psyche elhagyja a halálban a testet. — Idővel az életerő és az elme (psyche és thümos) fogalma egymásba olvadt, úgy hogy szorosabb értelemben csak a psyche és nous kettős fogalma maradt fenn a görögök lélektanában. [1]) Ebben a mozgatott lelki élet egyrészt a szenvedélyek és kivánságok, másrészt a nyugodt gondolkodás és megfontolás közti ellentétet képezi.

A jelzett három lélektani fogalomnak egyetlen egybe való összefoglalása első sorban a Pythagoreusokra vezettetikvissza. Aristoteles és Plató szerint már Democritos jelentette volna ki az életerő és elme fogalmának egységesvoltát.

[1]) V. ö. Szaadja Emun. Wed. VI. és VII.

A léleknek magyarázata mint mozgató és érző elv a Sokrates előtti bölcseletben különben gyakran fordul elő. Aristoteles első könyvében, melynek czime „De anima" (a lélekről), többféle bizonyitékot hoz fel a jelzett dualismusra vonatkozólag, sőt kifejezetten azt állitja, hogy a régiek a lelket, vagy a térbeni mozgás, vagy pedig a gondolkodás és érzés értelmében magyarázták. Azonban a lélek feletti elmélkedés legszebb befejezését képezi Aristotelesnél a háromféle szempont szerinti beosztás mint a *tápláló, érző* és *elmélkedő* erő.[1]) A görög psychének megfelel a héber nefes, a testet átható és betöltő életelv, mely a vérben lakik és még a halottakban is fennmarad, de a melynek gondolkodás, szeretet és vallásos érzelem is tulajdonittatik. Maimuni More Nebuchim I 40 41 fejez. folyt.[2]) A Buddhismus is kétféle lelket ismer, az anyagit, mint a test életerejét és az anyagtalant a fejben, mint az érzés és képzelés hordozóját.

Mint látjuk, a lélekről különféle időszakokban különféle felfogások léteztek, s eme felfogások a lélek és test közötti viszonyból indultak ki aszerint, amint lélek és test egy s ugyan annak, vagy pedig egymástól elkülönitett lényeknek, vagy pedig a lélek a testből, vagy a test a lélekből, végre pedig a hogy mind a kettő egy harmadikból magyaráztatik, a mely se nem test se nem lélek, de a melyből mindkettő létesülhet[3]). E különféle felfogások nyomán akadunk mi a lélektani materialismusra, dualismusra, spiritualismusra és monismusra. Lélek és test egymástól elkülönitve adja a dualistikus, lélek és test azonositva adja a materialistikus, a test mint a lélekből eredő adja a spritualistihus, végre a test és lélek mint egy külön valami harmadikból levont adja a monistikus folfogást. E felfogások felosztása már Senecánál is feltalálható. [4])

Sem a rendelkezésünkre álló anyaghalmaz, sem egy

[1]) V. ö. Maim. 8 fejez. c. I.

[2]) Szaadja Em. Wed. c. 7.

[3]) Bachja b. Józs. Chov. Halwow. porta VIII.

[4]) L. a fenti jegyzeteket.

folyóirat térfogata nem engedi meg, hogy a lélektan, hol bámulatra ragadó, hol ámulatba ejtő problemái közül akár a legkiválóbbakat is elmélkedésünk körébe vonjuk. Hiszen vaskos kötetek tárgyalják azokat, Diogenes Laertiustól Nietsche és Stirnerig, és beláthatlan a lélektani tünemények száma, melyeknek eredetét és lefolyását a köztudat tárgyaivá tenni a gondolkodók verejtékére érdemes. Ez okból mi csak a mindennapi életet uraló képzeletre, aztán a temperamentumra és végre az alvásra és álomra forditjuk figyelmünket.

Az ember élete nem csak a létért való küzdelmek, hanem a képzeteknek a léten át húzodó láncolatából áll. Az érzékeket mozgató és izgató behatások, miknek anyagát a külső világ szolgáltatja, nem egyebek képzeteknél, melyek vagy a jelenben létező, vagy a multban létezett jelenségek tükörképeit képezik[1]. A mit az ember lát, hall, tapint, amit érez és a mire emlékezik, annak a valóságban létezni kell a jelenben, vagy jelen kellett lenni a multban, következésképen a mi a valóságban nincs meg, és a multban sem volt, arról az ember nem alkothat képzetet, vagy népiesen szólva, arról fogalommal nem bir. Ha már most az ember még is oly dolgokat képzel, melyek soha az ő érzékei körébe nem estek, miket soha sem látott, soha sem hallott, például angyalokat, szárnyakkal ellátott emberi alakokat, daemonokat, óriásokat, tüzet okádó sárkányokat, annak természetes oka, hogy mindeme képzetek egyes tárgyai a valóságban megvannak, s csak azok összetétele ellenkezik a valósággal. Hasonlóképen a mit az ember nem tapasztalt, a mi vele nem történt meg, vagy a minőről értesülve nem lett, akár szájról szájra, akár pedig közvetve irott hagyományok nyomán, arról képzetet nem alkothat. Hogy ilyen képzetek az ember lényével összeforrva léteznek, az a lélek fogalmának fejlődése folyamában soha kétségbe nem vonatott. Az is minden ketségen felül áll, hogy mi az ilyen képzetek tudatával birunk, vagy hogy azok ami öntudatunk mellett mennek végbe, mert ha tudtunkon kivül, vagy mondjuk, öntudatunkon kivül mennek végbe, akkor azok számunkra nem is léteznének.

[1]) L. Maim. Bevez. Zeráimhoz II a Nabi, Roe és Choze jelzőkről.

A képzetek létezésénél nem áll meg a józan gondolkozás, hanem keresi hozzá azt, ami a képzet létesülését okvetlen föltételezi, mert a képzet nem egyéb, mint egy bizonyos állapot, mely keletkezik és eltünik, hogy ismét másnak adjon helyet (Volkmann 58)[1]; az állapot pedig föltételez egy oly egységes tényezőt, vagy hordozót, amelyen az végbe megy és ez más nem lehet, mint az öntudatot előidéző valami, melyet a „lélek" szóval jelzünk. A léleknek ilyetén felfogásával ellentétbe helyezték magukat az ujabbkori bölcselet kiváló szószólói, mint Locke, Hume, Kant és Fichte, részben Wundt is, de érvelésük nem döntötte meg azt az elvet, mely szerint a képzet, mint állapot, annak egységesitő hordozóját tételezi fel, amint azt Mayer, Glogan, Heute és Herbart meggyőzőleg fejtegették.

A lélektan egyik legérdekfeszitőbb tárgya a temperamentum, melynek jelentését a „vérmérséklet" nem adja teljesen vissza. Nézetünk szerint a temperamentum szónak inkább felel meg a hangulatra való hajlandóság. Régi időktől fogva négyféle temperamentumot különböztettek meg a lelki állapotok változatosságára vagy állandóságára való tekintettel, vagyis aszerint, amint a lelki élet a test állandó vagy gyakori sajátságai által határoztatik meg. E négyféle temperamentum a cholerikus vagy a haragra lobbanékony, a sangvinikus vagy a vérmes indulatu, a melancholikus vagy a sopánkodásra hajló, és végre a flegmatikus vagy az egykedvü, közömbös, nyugodt természetü lelki állapot. Az élet tapasztalatai a temperamentum eme osztályozásának sokban és gyakran ellene szólnak. Eltekintve attól, hogy a lelki álapotok mennyiségben és minőségben folytonos változást mutatnak egy és ugyanazon személyben, és igy az állandóság jellegét nélkülözik, továbbá hogy az emlitett hajlandóságokat bizonyos korlátok közé kell szoritani nem lehet úgy, hogy valamely egyén lelki állapota egy és ugyanaz maradna, — a temperamentumok egymásba folynak, mint a szivárvány szinei és bajosan lehet meg-

[1]) L. fent 25 l. jegyz.

határozni, hogy hol végződik a cholerikus és hol kezdődik a sangvinikus, noha egymáshoz oly közel állanak, mint a melancholikus a flegmatikushoz. Igaza van Benekének, aki a szokásos „temperamentumtant" nyomós érvekkel cáfolja, amidőn azt mondja, minden embernek lehet húsz, harminc, sőt több temperamentuma is. Mesteri kézzel nyujtja nekünk ehhez a bizonyitékot Shakespeare Hamlet kedély hangulata rajzában. Mikor Hamlet gyilkos mostohája ellen pártütő beszédet tart bosszut forral és magából kikelve haragjában tombol és tajtékzik—, mi más a temperamentuma mint cholerikus? Mikor szivében a reménynek ad helyet, hogy az udvar gazsága az általa megrendelt komédiások szinjátéka nyomán napfényre jő—, mi volt a kedélyhangulata más, mint sangvinikus, vérmes reményü? Mikor apja gyászossorsa miatt folytonos búbánatban emészti magát, és egy sirból kiásott koponyához a legszivrehatóbb életnézetét köti, mi más a temperamentuma mint a legsötétebb melancholiából folyó? S végre mikor már gyanuját a cinkostársak előtt óvatosan elrejtegeti s úgy tetteti magát a bűnösökkel szemben, mintha sejtelme sem volna arról, ki az értelmi szerzője és végrehajtója apja erőszakos halálának, nemde akkor Hamlet a legflegmatikusabb temperamentumu embernek látszik?! A temperamentum tanának eredete Empedoklesre vezet vissza, nagyobb lendületnek indul az a stoikusok és epikureusok iskolájában, mig Plato és Aristotelesnél[1]) már fejlettebb fokot ért el. Az ujkori lélektanban ant a temperamentumok között megkülönbözteti az érzelem és a cselekvésből folyókat, az elsőhöz számitja a sangvinikus és melancholikus temperamentumot, az uttóbihoz a cholerikust és flegmatikust. Nyomdokában haladnak Reinhold, Fischer, Hegel és Rosenkranz. Emlitésreméltó Heinróth temperamentum jelzései „hidegvérű, nehézvérű, könnyűvérű és melegvérű". Nagy szerepet játszik a lélektanban az egyes temperamentumoknak az életkorokhoz való viszonyitása, mely szerint az ifjúkornak sangvinikus, a fejlettebb illetve a cselekvés korának a cholerikus, a meglett kornak a melancholikus és végre a vén kornak a flegmatikus tempera-

[1]) Maim. 8 fej. 1—3.

mentumot tulajdonitják. A valóság, az élet kiáltva ellentmond ezen elméletnek, a legnyugodtabb embert is elhagyja a türelme, ha „szomszédja nem akar békét tartani". Vagy nem látunk-e embereket, kiknél meleg nyári napokon épen az orrukat szemelték ki a szemtelen legyek támadásuk szinhelyéül, tehetetlen haragjukban dühöngve fölpattanni, ilyen esetben az ember cholerikus, a légy pedig a flegmatikus temperamentum képviselője. Ritkák azok száma, akik flegmatikus hajlamukban elkiáltják magukat: „Nem bánom, ha meg is vernek, csak ne legyek jelen." [1]) A higgadt Augustusról fenmaradt a monda, hogy a germánok elleni veresége miatti haragjában, másküllönben józanul gondolkodó fejét a falhoz ütötte, elkiáltván magát: „Varus, Varus ad vissza seregeimet!" Hol volt akkor Napoleon flegmája, mellyel százezreket határtalan dicsvágyának szentelt, mikor dühében véresre rágta körmeit, Champagne miniszterének hiradására, hogy a Hamburg városától kért milliókat oly kifejezések között tagadták meg, melyeket bizonyára nem tett tükre mögé.

Feltünőnek látszhatik, hogy az alvást is a lélektani problémák körébe vonjuk, holott az csupán a testi erők müködése hanyatlásának, bágyadásának, kifáradtságának és pillanatnyi fogyásának tulajdonitandó. Azonban e tünemény mélyére pillanatva, arra a tapasztalatra jövünk, hogy az alvás processzusa ép ugy testi, mint lelki okokra vezetendő vissza. Testi okok pl. megerőltetés, vérvesztés, nagy forróság vagy hidegség, szeszes italok és mámoritó mérgek, erős hatások az agyvelőre, zene és magányos csend, de a fő és véghatásában döntő erővel biró mégis csak a léleknek megszakadt összeköttetése a külvilággal, mert mig ez az összeköttetés fenn áll, addig alvás nem áll be.

Hiába nyujtózkodunk mi eiderdunnás párnákon, ha lecsukódott szemmel is összegezzük napi keresetünket, verseket és szónoklatokat forgatunk memoriankban, amig a gondolkodó elme, az éber öntudat, a külvilág behatásait közvetiti a test elnyűtt idegeivel és izmaival, addig ébren maradunk. Meggyőző szavakkal érteti meg a léleknek a kül-

[1]) Mendelsohn-ról állitják.

világgal való összeköttetésének lazulását és a további folyamatban beálló megszakadását az álmosság, elalvás, mély alvás alatt, Volkmann az ő „A lélektan tankönyve" czimü kiváló munkájában mondván: „ a szempillák lecsukódnak és velük bezáródik egyszersmind a legjelentékenyebb érzések kapuja, a pillantás elveszti figyelő tehetségét, a fül az ő feszültségét, a kéz lomhán nyugszik, éhség és szomjúság elmulnak, a test tagjai ellenállhatatlanul a nehézség hatalmába esnek". Ezen állapot előidézője közvetve a lélek, mely miként a nap leáldozásakor a láthatár alá kerül.

Az alvás lélektani elméleteiben kétféle nézetek állnak egymással szemben, melynek egyike az alvás alatti lelki életben ennek fokozását, a másik pedig ennek csökkenését látja. Az első nézet képviselői Schubert, Krause, Lindemann és Ahrens, részben Fichte is, az utóbbi szószólói Hegel, Schleiermacher és Carus. A lelki életnek az alvás alatt végbemenő csökkenése mellett szól az a historiai adat, hogy Nassaui Adolf elé terjesztett lemondási okmányban felsorolt okok között ott szerepelt az a tény is, hogy kilenc óra előtt fel nem kelt, de már az utódját III Frigyest ez nem akadályozta abban, hogy 60 esztendőn át a trónuson aludt, sőt az országgyülésen is aludta a jámborok álmát és mikor uralkodásának utolsó éveiben egyik lábát amputálni kellett, elkiáltotta magát: „Most császárnak és birodalomnak le van vágva a lába. Hogy fog mostantól menni?"[1]) A jó császár elfelejtette, hogy 50 esztendei alvása alatt császár és birodalom nemcsak láb, de fej nélkül is szükölködött.

A lelki élet fokozása mellett még a mély alvás közben is szól a félelem, a gond, a rémlátás, a hirtelen felkiáltás és kiváltképen a lelki furdalás kétségtelen jelei az alvás közben. Az ilyen lélektani tünetekre joggal alkalmazható a régi népköltő (Énekek Éneke) mély értelmű mondása: „Én alszom, de a szivem lelkem ébren van". Macbeth és feleségének alvása Shakespeare felülmulhatatlan drámájában borzadályt keltő klasszikus tanusága lehet Schubert és nézettársai elmélete mellett.

[1]) Democrit der lachende Philosoph

Az alvástól az álomig az átmenet csak egy lépésnyi távolságra terjed. A mély alvásból rendszerinti folyamatban fejlődik az álom. Az a testi nyomás, melynek hatása alatt a képzetek, az elhomályosodásig lesülyednek, csak rövid ideig tart, ugyanaz áll a központi szerv, az agyvelőnek a külső testrészek müködésétől való elzárkodottságáról. Különféle körülmények és behatások okozhatják, hogy bizonyos testrészek az alvás közben nem lankadnak el annyira, hogy az ő müködésük teljesen megszünjék, aminek azután az a következménye, hogy az általuk okozott képzetek abban a mérvben, amelyben a külső nyomástól megszabadulnak, fokozottabban alakulnak ki. S az ilyen részbeni ébrenlét okozza az álmot, mely a teles ébredéssel megszünik. Az álom avval a képzettel kezdődik, melyre nézve a testi nyomás megszünt. Rendszerint azok a képzetek nyujtják az álom anyagát, melyek az éber állapotban is uralkodnak az életben, de oly képzetek sincsenek az álom világából kizárva, melyek az életben csak ritkán vagy egyáltalán nem léteznek. Ilyen pl. a mélységbe zuhanás, egy keskeny fatörzsön való átmenés az egyik folyampartról a másikra' és a mi aviatikus korszakunkban már nem is lehetetlen — a repülés.

A repülő gépekről való mindennapi olvasmányok nagyon is kedvezők a Bréliotok, Lethamok, Zeppelinek és Wrightokról való álmodozások előidézesére. „Az álom" — mondja Volkmann — az ő merész, az ébrenlétben elérhetetlen összeolvasztásaiban valami fantasztikus, sőt nem ritkán egyenesen geniális tünemény, de még akkor is, ha valamely ismeretes dolog vagy személy a tárgya, hozzá ad valami ujat, ritkát, szemfényvesztőt."

Valóban ha áll az, hogy az álom az alvás és éjjel gyermeke, akkor az vagy elkényeztetett, szabadon csapongó, korlátot nem ismerő, vagy pedig nyomorék, torzalaku, vérszegény alkatú lény. Homérosnál az álmok az alvilágból két kapun át jönnek a felvilágra —, hamis és semmis álmok az elefántcsontból készült, az igaz álmok pedig a közönséges kapuból jönnek, valószinüleg azért, mert a hamis álom a féregből is csinál elefantot, az igazi pedig közel áll a közönségeshez. (V. ö. Talmud Berakot IX. fej. — Mai,

monides Bev. Zeráimhoz). A történelem előtti időben, de még Wallenstein idejében is álmok valami fenséges sőt istenének tartattak, sőt Rákóczy hős alakja mellett ott szerepel a Panna álomfejtő czigányleány. Theophrastus Paracelsus és a középkor az álmokat, elég különösen úgy magyarázták, hogy: „ Nappal a test játsza a mestert, éjjel azonban a lélek kezeli a kormánypálcát, s ha a lélek nincs jó kedvében, akkor a testet sétálni viszi." Az álomban való járás vagy az alvajárás, melynek mesteri képét nyujtja a Lady Macceth, nem egyéb, mint a messze távolba való látás, vagy borzadály a közeledő veszedelemtől (Blanco szelleme). A clairvoyance és ezekhez hasonló tünetek nem egyebek, mint az élénkség legmagasabb fokára hágott álom. Félelmetesek az álmok, ha a babona és tévhit kölcsönöz nekik jelentőséget; ártalmatlanok és jelentéktelenek, ha a tudomány és józan ész és különösen a lélektan arcukba világítanak[1]). A fején találta a költő a szöget az ő a lélektan által igazolt mondásával: „Ember sorsa a kedélye". A müvelt lélek világnézete derült, sugaras, a legjobb, amilyen csak eme „sártekén" lehetséges- az önön létét megtagadó lélek, mely magát az állati ösztönnel egyenértékeli, emlékeztet az utasra, aki a vasuti kocsi ablakán át látván a réten legelő szarvasmarhákat, elkiáltja magát: „Mily boldogság marhának lenni!" Neki embernek lenni nem érdemes, eltagádván magától az emberi lelket. —

Nagybecskerek *Dr. Klein Mór*

---

[1]) „Az álmok" nem használnak, se nem ártanak. Talmud Ber, 9.

RÁKÓCZI FERENCZ[1]) DARABONTJA ÉS CZINKOSTÁRSAI KIFOSZTANAK KÉT ZSIDÓT 1669-ben.

A Magyar-Zsidó Szemlében (XV. 71-72) Dr. Wellesz Gyula felhivja az illetékes körök figyelmét arra, hogy a XVII.-ik században lengyel zsidók járnak Zemplénvármegye területén. Abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy Zemplénvármegye levéltárában végzett kutatásaim alapján jelentést tehetek arról, hogy nemcsak küldetnek e korban ide zsidók, hanem már állandóan itt lakó zsidót is találunk ebben az időben. Azon körülmény azonban, hogy az alább leközlendő okmány, a mely Zemplénvármegye levéltárában „R. Fasci 388 No 14" alatt őriztetik, csak 29 évvel későbbi esetről számol be, még nem bizonyiték, hogy előbb nem türettek volna meg őseink ezen sokszor a zsidókkal szemben igen liberálisan viselkedő megye területén. Valószinű azon feltevésem, hogy jóval előbb már megtelepedtek itt őseink, mint a hogyan mi azt okmányszerüleg bebizonyitani eddig képesek vagyunk. — Az eset, a melyről beszámolunk, a következő: Az 1669-iki év nyár-derekán két zsidó járt a Rákóczi család legősibb zemplénmegyei birtokain, Körtvélyesen, Rákóczon és Morván. Azon tény, hogy vászon-kereskedők voltak, valószinüvé teszi azon feltevésünket, hogy szepességi emberek voltak.[2]) Még mielőtt Rákóczra beérkeztek volna, kellemetlenségük lehetett. Azt abból következtethetjük, hogy Rakóczon meghálván Szviniár Gergelyné házában az „eczaka nem aluttak

[1]) Ebben az időben a felsővadászi és rákóczi Rákóczy családoknak közös birtokrészük volt Zemplénben. Az okmányban sürün emlitett Rákóczi Ferencz vagy maga a fejedelem I. R. F. (felsővadászi) vagy pedig rákóczi Rákóczy Ferencz Zemplénvármegye későbbi alispánja. Az okmányban emlitett „fejedelem asszony" azonban csak II. Rákóczi György özvegye somlyai Báthory Zsófia lehet, mert a fiatal fejedelem asszonynak Zrinyi Ilonának Zemplénben birtoka nem volt.

[2]) A kik Sároson vagy Abauj-Tornán át vehették ide utjokat. —

féltekben", és csak későn mertek nyugalomra térni.

A remegő zsidóknak szállást adó asszony késő este, mikor már vendégei aludtak, észrevette, hogy Toczvaj Mihály szolgája az ablak alatt hallgatódzik és leselkedik. Megszólítja a legényt, hogy mit „leseskedik" és mit akar. És midőn a legény még közelebb húzódik a házhoz, ujból kérdi a most már, ugy látszik, aggódni kezdő nő a lesben álló, rosszat tervelő, éjjeli nyugalmát megzavaró szolgától, hogy mit keres. Mire már kénytelen válaszolni a leselkedő és azt mondja: „az Sidoktul vásznat vennék örömest." Úgy látszik, hogy erre némileg megnyugodt a szállástadó asszony és a tények elhallgatása nélkül — talán teljesen felesleges bőbeszédüséggel — elmond oly dolgot is a leselkedőnek, a mely a rosszra törő embert terve végrehajtására ösztönözi, bátorságot kölcsönözvén neki azon önkéntelenül elárult értesülése, hogy nyugtalanok már most is a kiszemelt áldozatok és a mely válasznak az okmányban rövid nyoma ekként hangzik: „még fel nem költek mert az eczaka nem aluttak féltekben, hanem most alusznak, azok el nem mennek még iol meg nem virrad."

Az épen nem halkan beszélő asszony szavára a zsidók felébredtek, mert „ugi kiátotta hogj fel költek az Sidók". És midőn ezen czélját elérte, ujból kiszól az utczára „ha vásznat akar venni vehet." — Azonban szava hiába hangzott el. Az utonálló már eleget tudott. Megtudta teljes biztonsággal, hogy kiszemelt áldozatai hol háltak meg, még el nem távoztak Rákóczról, virradat után szándékoznak utra kelni, már most is remegnek, van tőlük mit elrabolni. — Ezen informácziók, ugy látszik, már teljesen kielégitették, és ugy a mint jött, szép csendesen elsompolyogva elhordta magát. Az asszony pedig az azon év november 20-ikán kiállitott tanúkihallgatási jegyzőkönyvet felvevő hármas tagú küldöttség előtt kijelenthette „azonban vaszon vételire senki nem güt."

A nevéről előttünk nem ismert legény, a kit az okmány állandóan Toczvaj Mihály szolgájának jelöl meg, valószinüleg csak felbérelt eszköze volt a Rákóczon lakott Rákóczi Lajosnak, a ki az egész rablásnak az értelmi szerzője. Hogy ki volt ezen Rákóczi Lajos, azt nem tudjuk. A fejedelmi családdal legfeljebb csak nagyon-nagyon távoli rokonságban állhatott. Azon családtáblázatokon, a melyeket a Rákóczy-családra nézve átvizsgáltam, ebből a korból a Lajos név elő nem fordul. Sőt Zemplénvármegye nemesi elenchusát megnézvén, nyomát ott sem találtam. Valószinű, hogy köznemes volt: és ha mégis rokonságban állott a fejedelmi házzal, az esete csak ujból azt bizonyitja, hogy nincs oly nemes gyümölcsöket termő fa, a melyen férges nem lenne.

Ez a csak ebből az okmányból ismert Rákóczi Lajos vette reá Toczvaj Mihály szolgáját az éjszakai lesre, a honnan egyenesen megbizójához ment jelentéstétel végett. Tervük végrehajtására rögtön készen állottak. Felnyergeltek két lovat. Rákóczi Lajos nagyon óvatos volt, veres dolmányt öltött a faluból kiindulva, de magával vitte fehér dolmányát is, ha a zsidók azt vallanák, hogy fehér dolmányos ember volt az egyik fosztogató, Rákóczi uram be tudja bizonyitani, hogy ő veres dolmányban nyargalt ki.

Korán reggel indult a két rabló utra Morva helység felé. Miután Rákóczi az úton felcserélte a veres dolmányt a fehérrel, a két lovag leszállott paripájáról a Rákócz és Morva közötti kőbányánál. Bármilyen elővigyázatos volt is Rákóczi Lajos uram, de annyi bátorság még sem volt benne, hogy önmaga támadja meg az amúgyis rettegő két utast. Sőt szolgalelkű természete olyanra vetemedett, a mit máskülömben nemes és nemzetes úr abban az időben nem szivesen tett meg. Mig a szolgát állitotta ki a támadásra, addig ő gyáván hunyászkodott meg a bokorban, azon czim alatt, hogy ő fogja tartani a lovakat, — szerepet cserélvén a szolgával, — a mit az „udvarában" valószinüleg nem szivesen, vagy egyátaljában megtenni nem szokott. — Azonban tervük majdnem dugába dölt.

Rákóczi Ferencznek volt egy Vaszilj nevű darabontja, a ki tiszte szerint aznap a kora hajnali órákban úra jobbágyait „Urdolgara vot űzni". — „hazatérvén már akkor Rakoczi Lajos Uram Toczvai szolgajával edjüt lesben voltak".

Rákóczi egész terve meghiusultától tartván, hirtelen

kifutott a bokorból, eléje ugrott a darabontnak és össze szidta őt. Először ocsmány szavakkal illette, mig végre értésére adta, hogy miben tőri a fejét, tartson ő is vele és megosztoznak a konczon „ihen günek az Sidok foszuk meg öket néked is nierességed lészen." — Ugy látszik, hogy nem sok szót kellett a főczinkosnak vesztegetni és a mire a zsidók oda értek, már megvolt a hármas kollégium egyérzelműsége.

Azonban mégsem a szó teljes értelmében, mert a milyen válogatlan szavak hangzottak el Rákóczi uram ajakáról, azt hinnők most is, ő kelme leend a legvakmerőbb támadó. Távolról sem, visszahuzódott ujból a hős, meglapult a lovaknál a bokorban és csak leste a másik kettő garázdálkodását, a kik a „Poganiokat" alaposan kifosztották. A zsákmányt pedig Rákóczi Lajos uram (nemesi?) udvarába vitték. — A kárvallott zsidók megkönyebbült teherrel, de nehéz szivvel rögtön visszamentek Rákóczra „az Faluban panaszkodván hogy meg fosztották őket". — A helységben rögtön gyanitani kezdték a rablók kilétét. A zsidók szállásadója Szviniar Gergelyné azonnal megmondta Rákóczj (sic!) Ferencz jobbágyának Hornika Gergely rákóczi lakosnak, hogy „mind unta futton futott Toczvaj Mihálj (sic) szolgája az Ablakiokra vigiazvan hamar indulnaké az Sidok". Ugyancsak elmondta Pekar János, ki szintén Rákóczi Ferencz Rákóczon lakó jobbágya volt, egy 20 éves legény, hogy korán reggel látta együtt kinyargalni Rákóczi Lajost és Toczvaj Mihály szolgáját az erdőfelé, mindjárt akkor utánuk visszajöttek már kifosztottan a zsidók.

Az idegen kárvallott utasok sem nyugodtak be sorsukba, hanem folytatván útjokat, Gálszécsbe (szintén Zemplénvármegye) mentek, a hol hitrokonuknak elpanaszolták esetüket. —

A fosztogás eseménye közbeszéd tárgyává vált a vidéken. És a midőn egy alkalommal Rákóczi Ferencz Morván lakó jobbágya Varga János „edjüt ment Körtélies felé Morvárul" Vaszilj darabonttal az uton azt mondta „azon Darabontnak téged nem sokára fel akasztnak." Azzal vádolta ugyanis őt, hogy a minapában a faluban elveszett

kerekeket ő lopta el. Ekkor a darabont ezen vád ellen tiltakozott, azonban elárulta, hogy a zsidókat ő segitette kifosztani. Az ugyanazon helységi Hórniak Jánost is beavatta titkába. Elmondta a darabont, mely előzetes tervezgetés nélkül került ezen dologba „de csak az Isten mentene meg soha többé senkit nem fosztanék." — Ugyancsak bünbánóan szólt a darabont a „Morvan lakozo Kosze Gergeljnek, Bolios Banoczi István" jobbágyának. — Mindkettő előtt elárulván czinkostársait is. És a midőn az atyja és anyja együtt aratott Balogh Andrásnál Körtvélyesen, a darabont atyja felkérte őt, hogyha „azok az Poganiok— értsd alatta a kárvalottakat! — erre fordulnanak, s latnad őket, kérlek mond meg nekik, hogi még semmiek el nem veszet, hanem" Rákóczi Lajosnál minden egy rakáson van. Minden megtérül nekik, csak a fiát ne bántsák miatta. Sőt meg is bizza az arató gazdáját, hogy jelentse ezt be a „Széci[1]) Sidónak." Balogh András ezen megbizatásnak eleget is tett, a midőn „azon követséget ugian Körtvéliest meg monta az Széczi Sidonak". —

A kárvallottak sem nyugodtak bele az eseménybe, hanem addig szorgalmazták ügyeiket, mig végre a megyei hatóság foglalkozott az esettel és Szemere László Zemplénvármegye alispánja egy hármas tagú bizottságot küld ki a dolog megvizsgálására. A bizottság tagjai Bors János szolgabiró, Tarnoczi István és Kecskeméti István esküdtek bejárván Morva, Rákócz és Körtvélyes helységeket, 1669 november 20-iki kelettel a következő tanufelvételi okmányt irták alá:

R. FASCI 388 No 14.

Anno 1669 die 20 Nbris

Én Bors Janos Nemes Zemlien Varmegiinek egyik Szolga Birája mellettem lévén Tarnoczi István Uram és Keczkeméti Istvan Uraimék ugiis ezen Nemes Zenlién Varmegiének Jurátus Assesori jüttünk ide Körtvelies Rakocz és Morva névü Falukban ezen Nemes Zemlién Varmegiében lévókben Nemzetes Szemere Laszlo Uram ezen Nemes

[1]) Most Gálszécs.

Zemlién Varmegiének Vice Ispandianak ugi mint Magistratusnak Instantiajara collateralis Accvisitiojanak peragalasára kezünk irasa és peczétünk alat valo kiadasara, melj rend szerént következik igi

De eo utrum

Tudod é bizoniosan, lattad é Szemeddel, avagi hallottad é valakitül, ez elmult niaron, Rakocz, Morva között valo köbanianal, kiczodak fosztottak meg a Sidokat, és ki vitte el eggiet masokat.

Testes. Possessio Morva

I Testis Morvan lakozo Horniak Lukacz Rakoczj (sic) Ferencz Uram Jobbagia Anno ccr 45 Juratus, examinatus fassus est. Hallotta szajabul testvér Öczének Janosnak mondvan ez Fatensnek magaszajaval vallotta eléttem az Uram Rakoczi Ferencz Uram Tarabantia Vaszilj névű, hogj ő fosztotta meg azon két Sidot, Toczvaj Mihalj szolgajaval, Rakoczi Laios penig czak az bokorban allott, mikor fosztottuk azon Sidokat, de czak az Isten mentene meg soha többé senkit nem fosztanék, azt is hallotta az Fatens az Öczétül, hogj azon Vaszilj Ur dolgara vot üzni az embereket, haza térvén mar akkor Rakoczi Laios Uram Toczvai szolgajaval edjüt lesben voltak, meg szidvan Laios, eleiben ugrot azon Vaszilnak, mondvan gier bé Lilek kurva az bokorban, ihen günek az Sidok foszuk meg öket néked is nierességed lészen,

2. Testis Morvan lakozo Kosze (?) Gergelj Bolios Banoczi Istvan Jobbagia Annor cir 30. Juratus examinatus, fassus est, Idem fatitur ut precedens Testis. —

2. Testis Varga Janos Morvan lakozo Rakoczj Ferencz Uram Jobbagia Annor cir 36 Juratus, examinatus fassus est. Ez Fatens edjüt ment Körtvélies felé Morvarul, valami sarukot szabó (?) Vaszilj névű Darabantjaval Rakoczi Ferencz Uramnak, mond ez Fatens azon Darabantnak téged nem sokára felakasztnak, mert az melj kerekek vesztenek el itt az Faluban te read mondgiak hogy el loptad, meljre felel azon Vaszilj ez Fatensnek nints vétkem az kerekek ellopasaban, hanem eminap az melj Sidokat fosztottunk meg az Banianal, abban vagion vétkem, mert én fosztottam edjik Toczvai szolgajaval Rakoczi Laios penig az bokorban az két lovat tartotta, azt sem czelekedtem volna, ha Rakoczi Laios bé nem hit volna niereségre az bokorban.

Possessio Rakocz.

1 Testis Rakoczon lakozo Horniak Gergelj Rakoczj Ferencz Uram Jobbagia Annor. cir, 50 Juratus, examinatus fassus Hallottta szajabul Szviniar Hreho Feleségének Doranak az mikor azon Sidok ott haltak nalok, tehát mind unta futton futot Toczvaj Mihalj szolgaja az Ablakiokra vigiazvan hamar indulnak é az Sidok.

2 Testis Rakoczon lakozo Domczik Mihalj, Méltosagos Fejedelem Aszonj [1]) Jobbagia Annor. cir. 50. Juratus examinatus fassus est. hallotta szajabul Vaszijlnak, Rakoczj Ferencz Uram drabantianak, hogj ő fosztotta meg egjik az Sidokat, tarsai peniglen Rakoczi Laios Uram udvaraban vadnak ugi mint Toczvai szolgája.

3 Testis Rakoczon lakozo Pekar Janos fia Janos Rakoczi Ferencz Uram Jobbagia Annor cir. 20 Juratus, examinatus, fassus est. latta szemével az mikor azon Sidokat meg fosztottak, hogj Rakoczi Laios Uram reggel veres dolmaniban vot, az uton hamar üdön fejér dolmanjban öltözöt és Toczvai Mihalj szolgajaval niargalt az Erdő felé hova nem tudgia, hanem mingiart akkor ugi giüttek az Sidok be az Faluban panaszolkodvan hogj meg fosztották öket. —

4. Testis Rakoczon lakozo Szviniar Gergelj Feleségе Dora Annor cir. 30 Jurata, examinata, fassa est. Ez Fatens Aszonjnal haltak az Sidok latta szemével hogj az Toczvaj Mihalj szolgaja késő estvé, az mikor mar az Sidok aluttak, ez Fatens Aszonjnak az Ablakia alat mind ott halgatozot és lesekedet, melj Fatens Asszonj ki tekint az Ablakon, kérdi mit leseskedik és mit akar azon legénj azonban háznal elöt még oda megien az Ablak ala azon Toczvai szolgaja, akkor is meg szollitia ez Fatens Asszonj, hogj mit keres mond néki, az Sidoktul vasznat

[1]) II. Rákóczy György fejedelem özvegye, somlyai Báthori Zsófia, ki akkortájt udvartartását leginkább Zemplénvármegyében, legtöbbször Sárospatakon tartotta.

vennék örömest kire felel ez Fatens Aszonj még fel nem költek, mert ez eczaka nem aluttak féltekben hanem most alusznak, azok el nem mennek még iol meg nem virrad, azonban az Sidok fel kötek és ez Fatens ugi kiátotta hogj fel költek az Sidok ha vasznat akar venni vehet azonban vaszon vételire senki nem güt, az Sidok is elmentek azonban az Sidokat hamar megfosztották.

5 Testis Rakoczon lakozo [1]) —

Possesio Körtvélies.

1 Testis Körtvéliest lakozo Balogh Andras Szent Ivanj Mihalj Uram Jobbagia Annor cir 45. Juratus, examinatus, fassus est. Hallotta ez Fatens, hogy azon Sidokat fel verték, meg fosztották azonban szintén akkor aratot azon Vasziljnak, Rakoczj Ferencz Urem Drabantianak az Apia Feleségestül ez Fatensnél. Azon közben elő hozodot azon fosztogatas, meljre felel azon Vaszilj Apia ez Fatensnek mond ha azok az Poganiok erre fordulnanak, s latnad őket, kérlek mond meg nekik, hogi még semmiek el nem veszet, hanem Rakoczi Laiosnak mondgia az fia, hogi mindenek ott van rakason azért csak az fiam ne veszen miatta, mond meg nékik, mindeneket meg téritj azonban ez Fatenst ugi küdték Széci Sidohoz, hogi ha szembe lesz amazokkal mondia meg nekiek melj Fatens azon követséget ugian Körtvéliest meg monta az Széczi Sidonak.

Joannes Borrs Judlius Cott. Zemplinien. (P. H.)

Stephanus Tarnoczj Juratus Assesor Cottus Zemplenien. (P. H.)

Stephanus Keckemeti Juratus Assesor Cottus Zempleniens. (P. H.)

Arról semmiféle adatunk sincsen, hogy milyen büntetést szabott a vármegye a rablókra és hogy milyen elégtétel járt ki a kárvallottak részére. — Feltételezhetjük, hogy a legtöbbször jogos igazságot szolgáltató vármegye elriasztó példát statuált az utonállók kemény megbüntetésével.

[1]) Ezen tanu vallomása nincsen feljegyezve. Valószinüleg csak jelentéktelen dolgot mondott el.

Ha összegezzük az eddig közlötteket, a következőket történeti tényként szegezhetjük le. 1.) *Zemplénvármegye területén már 1669 előtt lakott zsidó.* Zemplénvármegyei zsidó családfők cz. dolgozatom bevezetésében tett azon állitásom „hogy a XVII. század vége felé *már* laktak zsidók Zemplénvármegye területén", tehát a fentiek szerint módositandó. —

2.) *Zemplénvármegyében már 1669 óta járnak — kelnek zsidók* községről községre árúikkal.

3.) *A zsidók esetleges bántalmak ellen orvoslást kereshettek már akkor a vármegyénél.*

4.) *Kereskedésükkel szolgálatot tettek a népnek.*

5.) *A magyar nép bántódásuk esetén jogorvoslatuk keresetében kezükre játszott és kereskedelmi utjukban éjjeli szállást szolgált nekik.*

Mindez azt bizonyitja, hogy a zsidók hasznos tevékenykedése iránt őket támogató készséggel és elismeréssel viseltetett már a XVII.-ik század derekán a magyar nép.

Tata *Dr. Goldberger Izidor.*

A HORVÁTORSZÁGI ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ.

Az I. M. I. T. 1912-iki évkönyvében dr. Diamant Gyula vukovári rabbi tollából igen becses történeti tanulmány jelent meg a horvátországi zsidókról. E czik ama részéhez, mely a pétervárdai és ujvidéki zsidókra vonatkozik, legyen szabad adataim alapján e folyóiratban néhány pótló megjegyzést tennem.

A hivatalos aktákban és a zsidó irodalomban a 18. századból, kivált ennek első feléből emlitett zsidók nem Péterváradban, hanem e várral szemben, a Duna bal partján levő, akkor ugynevezett „Pétervardein-Schanz"-on laktak, mert a törököktől visszavivott Péterváradon csak katholikus vallásu ember lakhatott. A vele szemben levő újtelepen pedig megengedték a letelepedést ráczoknak, görögöknek, örményeknek, protestan-

soknak és zsidóknak is. Ennek folytán a helység népessége oly rohamosan növekedett, hogy már 1748-ban szabad kir. város lett, mely alkalommal hivatalosan Neoplantanak azaz: Neusatz, vagy Ujvidéknek nevezték el. Ez időtájt a város már góczpontja volt Magyarország és a Balkán félsziget közt kifejlődött nagy kereskedelemnek, mely a ráczok, görögök és zsidók kezében volt. Utóbbiak eleinte tulnyomóan morva zsidók voltak, kik ott főképen nyersterményeket, nevezetesen bőr- gyapjú- és gubacs árukat vásároltak össze és azokat a Dunán nyugat felé szállitották. Ezek a zsidók mind nem magában Pétervár városában, hanem a Schanzon laktak és pétervardeiner zsidóknak mondták őket, még akkor is, miután e lakóhelyük neve már rég Neoplanta, vagy Neusatz volt. Köztük sok ungaris-bródi zsidó volt, kik közül sokan a bűnbánati ünnepekre haza mentek és Ungarisch-Bródban még vagy 20 évvel ezelőtt mutattak a zsidó utczában egy házat, hol a 18. ik században a נוראים ימים-ra hazajött zsidók lakni szoktak, mely házat Peterwardeiner Haus-nak mondtak. Nagyon helyesen jegyzi meg tehát szerző, hogy több mint valószinű, hogy Pétervárad alatt Ujvidék értendő. E zsidó község első rabbijának egyelőre r. Lipmannt tekinthetjük, ki az Orsz. Levéltár, Acta Judaeorum fasc. 2.-ben 1746-ban mint „pétervváradi" rabbi szerepel. Községének ekkor csak 26 családja volt.

Az 1770-ben megejtett zsidó összeirás szerint (u. o.) Ujvidéken már 70 zsidó család lakott, kik közül háromnak már Pétervváradon is, valószinüleg csak a külvárosban, üzletük volt, egynek pedig Ujvidéken nagy kávéháza; kettő közülök muzsikus volt. Egy Deutsch Nathan nevű ujvidéki zsidónak évenkint 5000 forintnyi jövedelme volt. A bérbe vett sörházért az uradalomnak évenkint 1350 forintot fizetett. A rabbi akkor Lebl Jákób volt. (u. o.)

Szerzőnek azon kérdésére (Évkönyv 1912. 311 l. jegyzet), hogy a zimonyi Hazkorában emlitett שלום הלוי rabbi előtt idézett két rabbi közül melyik a Friedenberg nevű rabbi, megtaláljuk a feleletet Stein, Magyar Rabbik cz. művében III. évf. 91. lapon, honnan kitünik, hogy Jákób ben Mózes rabbinak volt a családneve Friedenberg.

Budapest. *Mandl Bernát.*

IRODALOM.

A LEGRÉGIBB NYUGATI ZSIDÓ TEMETO.

(Müller N., Die jüdische Katakombe am Monteverde zu Rom, der älteste bisher bekannt gewordene jüdische Friedhof des Abendlandes. Mit 12 Abbildungen, *Leipzig* 1912. Schriften der Gesellschaft z. Förderung d. Wiss. d. Judentums).

Bosio 1602-ben egy zsidó hypogäumot látott, a mely az első volt, a mely az örök városban az ókorból ismeretessé vált. Le is irta ezt a temetőt, mások is a 18. században, de azután eltünt. 1904-ben véletlenül ujra rábukkantak egy katakombára, melyben Müller ráismert az eltünt zsidó temetőre. Bosio ismertetése nagyon fogyatékos lévén, uj felfedezésnek tekinthető (18-20. lap). Müller, a mennyire megengedték neki, uj ásatásokat végzett, a felszinre került régiségeket beható tanulmány tárgyává tette és ennek eredményét 142 lapos tanulmányban összefoglalta. A zsidóság az ókori Rómában c. bevezetés után 4 fejezetben következik: 1. Felfedezés és átkutatás. 2. Topográfia és architectura. 3. A sirok berendezése. 4. Használói és használatának kora. A temető a legrégibb, a mely eddig ismeretes, Müller bizonyitása szerint az első századból való sirfelirat is van benne. Ezt a függelékben az első helyen közli is.

A zsidók történetéről az ókori Rómában adott áttekintésébe némely pontatlanság csuszott be. „Rabban Akiba der Jüngere", ki II. Gamliél tanitványa volt (9. lap), pontatlan a czimben, nem Rabban, hanem Rabbi, nem a fiatalabb, mert nincs öregebb, végül hibás, mert nem volt Gamliél tanitványa. Ugyanott M. Jozsuát és Eleázart is Rabban czimmel ruházza fel, valamint Mathia ben Cherest (olvasd Cháras) is, mintha valamennyi patriarcha lett volna. Helyesen mondja M. Schürer után, hogy a zsidók

anyagi okokból vándoroltak ki, de nem helyes, ha Schürerrel azt állitja, hogy tulnyomóan kereskedéssel foglalkoztak (12). Valószinübb, hogy kézművesek voltak, a mivel otthon is foglalkoztak. Maga M. (13. lap) konstatálja: „Das Hauptquartier und wohl auch das älteste der römischen Juden war die auch von sonstigen Orientalen bewohnte, dicht bevölkerte und durch Kleinhandel und Gewerbe belebte 14. Region, das heutige Trastevere" (13). A zsidók inkább az iparosok közt keresendők, a syrek stb. voltak a kereskedők. A zsidók és keresztények temetői épitkezéseikben egymástól függetlenek (16).

Az uj katakomba épitészeti sokfélesége valóságos bámulatot kelt. „Mit diesem Reichtum stellt die Nekropole am Monteverde alle seither bekannt gewordenen jüdischen und christlichen Katakomben Roms in den Schatten und führt zugleich über das, was man nach dem Talmud über die jüdische Sepulchralarchitektur erwartet, weit hinaus', (24). Feltünő jelenség, hogy a sírkoporsók alapzatául és fedeléül nemcsak pogány, hanem zsidó felirásos anyagot is használtak. Valószinű, hogy a zsidók, mint a keresztények is, ezeket más sirokról rabolták el (35). Épitett sarkophagjai és több sorba elrendezett sarkophagjai tekintetében ez a nekropolis kivételes állást foglal el (36). Különösen érdekes egy márványfedél.

„Der an erster Stelle erwähnte Marmordeckel nimmt unter den bisher bekannt gewordenen jüdischen Sarkophagen insofern eine eigenartige Stellung ein, als er mit dem Porträt eines Kindes geschmückt ist und zusammen mit der 1878 in Rom ans Licht gekommenen Büste einer, inschriftlich als [de]um metuens bezeichneten Verstorbenen den Beweis liefert, dass die römischen Juden Porträtdarstellungen von ihren Friedhöfen nicht ausschlossen". Ezután következik a művészi fedél leirása (40). Megjegyzendő hogy az „istenfélő" jelző pogányeredetű halottra vall. Az „istenfélők" csak félproselyták, de a szóban forgó sir azt mutatja, hogy ezek a zsidó temetőbe is temetkeztek. Az is lehetséges, hogy a *timentes* némelykor egész proselytákat jelent.

A monteverdei temetőből az az uj tény is megállapitható, hogy a zsidók is használtak amphorákat koporsókul (43). A monteverdei katakomba épitészeti gazdagsága mellett sem találtattak benne toló sirok (כוכין, Schiebegräber), melyek a misna szerint specifikus zsidó sirok és a Vigna Randanini zsidó temetőjében tényleg igen sürün fordulnak elő. Mindezekből talán arra lehet következtetni, hogy abban a zsidóságban, a mely ezt a temetőt megteremtette, sok volt az áttért, a nem fajbeli zsidó. Erre vall talán az a körülmény is, hogy a monteverdei temetőből sok használati és disztárgy került napfényre. Ez utóbbiak démonüző erejüeknek tekintettek, mint az „Altjüdisches Zauberwesen" 91 lapján kimutattuk, mire M. 49 hivatkozik. A „gonosz szem" ellen védő amulettek is találtattak, közöttük egy beirt pergamentszallaggal megtömött pixis (50). Agyaglámpák kanóczczal is találtattak; ezek a talmud által emlitett szokásra emlékeztetnek, miszerint a halott fejénél mécsest gyujtottak (54). Nevezetes az is, hogy régi sirok feliratos tábláit uj sirokba beépitették, feliratos kőtáblák hátlapját uj sirfelirat felvételére használtak, és *már egyszer használt sirokba más hullákat temettek* (57).

Sirfeliratokat a zsidók őshazájukban csupán kivételesen alkalmaztak (pl. a Bené Chezir). Ezt a szokást a görögök és rómaiaktól tanulták (62). A monteverdei temető ebben a tekintetben mind számra, mind regiségre a leggazdagabb, valamint a feliratok tartalomra nézve a legértékesebbek (63). 191 felirat van, melyek közül 135 vésővel van bevésve. A többi részben késsel lett bekaparva (graffiti), részben ujjal benyomva, részben pedig festékkel befestve (depinti) (64). Tisztán felirás van 108, tisztán kép 20, felirás és kép együtt 63 darabon (65 lent). A legkedveltebb kép a hétágu gyertyatartó, a mely a 83 képes felirat közül 70-en található, 46-on csupán ez a kép magában van (69). Érdekes, hogy nem a Titusiven látható formával bir és elesik az a tetszetős feltevés, hogy a sirkődiszitésekre ez a diadaliv hatással lett volna.

Az egyik sírfelirat mellett van: gabonakéve, ág, ethrog és 14 águ gyertyatartó (76). A kéve a pünkösdi zsengék áldozatához tartozik, mely Mózes III, 23, fej., 10. vers emlittetik. Igy Müller 77, ki az עמר ראשית קצירכם szavakat is

idézi. Az ómeráldozatot azonban nem pünkösdkor mutatták be, hanem husvétkor. M. összetéveszti az עמר-t a שתי לחם-el.

Képmotivumok a könyvszekrény (תיבה), az irótábla (לוח) és az összetett irótábla (פנקס) és a tórarotulus (79—81). A könyvszekrény üres és hat fiókot mutat. A hat fiók talán két teljes biblia: tóra, próféták és hagiografák felvételére szolgált. De az is lehetséges, hogy Mózes öt könyve és a haftárakönyv (a prófétai tekercs, melyből a nyilvános Istentiszteletnél olvastak) elhelyezésére szolgált. Az egyik sirkőre egy kapa van bevésve. Ez M helyes feltevése szerint (84 lent) az az eszköz, mellyel a halott életében főkép dolgozott. Ez az egyetlen példa az ilyen képre és a zsidók ezt a motívumot a környezetből vették át. A monteverdei temető használói konzervativ zsidók lehettek, kevesebb képdisz található náluk, mint a Vigna Randanini nekropolisában (90).

A sirfeliratok nyelvi statisztikája a következő: 130 görög nyelvű görög betűkkel irva, 29 latin nyelvű latin, betűkkel irva, 1 latin nyelv görög betűkkel, 5 héber nyelv és héber betű, 3 felirat részben görög, részben latin. A Randanini katakombában 1862-ben volt 62 görög, 22 latin mely utóbbiak közül 5 görög betűkkel van irva. Az uj temetőben a görög feliratok arányszáma nagyobb és héber felirat is van. Mindez régibb voltára mutat (91—92). „A latin nyelv győzelme a görög felett a római zsidóknál nem igen történhetett a 4. század előtt" (93). Ehhez megjegyzendő, hogy egy spanyolországi sirkövön még a 9. században a felirat görög, latin és héber (Schwab műve a spanyol-zsidó inscriptiókról).

A héber nyelv a venosai temetőben lassan-lassan kiszoritotta a görög és latin nyelvet (Ascoli 94. lap idézett műben). A monteverdei temető a Randanini temetővel ellentétben héber felirásokat (bár csak 5-öt) is tartalmaz; ez annak tulajdonitandó, hogy itt „a héberek községének tagjai" is temetkeztek (95). A tulajdonnevek közt pogány-mythológiai nevek alig vannak, holott a Randanini temetőben nem ritkák (105). Igazi zsidó név azért kereken csak 10 van (104). A római zsidóknál is beigazolódik a talmud állitása, hogy a külföldi zsidók felveszik a népek neveit, de a római zsidók megválasztással (105 lent).

A monteverdei temető feliratai hat római zsinagógát neveznek. Ezek közt van a *Berneklésioi, synagógé Bernaklón, syngóge* [igy] *Bernaklóró* = Vernaclorum, a mely eddig ismeretlen volt (111). Érdekes adalékok vannak a „héberek zsinagógájáról" (110—111). Ha Müller majd közzé teszi a héber feliratot, erre a zsinagógára talán visszatérünk. (Szerző azóta, sajnos, meghalt).

Budapest. *B. L.*

IRODALMI SZEMLE

Dr. Perls Ármin pécsi főrabbi, kitünő munkatársunk, ismert beszédeinek gyűjteményéből „Szónoklatok" czimmel csak az imént került ki a sajtó alól a IV. kötet (*Pécs* 1912). Három csoportban összesen 39 beszédet tartalmaz: 11 ünnepi, 11 alkalmi és 17 gyászbeszédet, kevés kivétellel (97. l. Hochmuth, 85. l., 126. l.) az utolsó három évből erednek, és igy ugyszólva aktuálisak. A jelen kornak szólnak, habár az eszmék a szentirás és a hagyomány örök forrásaiból meritvék. A régi tárnákból kiásott gyémántok P. csiszolásában mint egészen ujak csillognak, mintha ma termettek volna. A próféta, a bölcs, az irástudó mind a mai kor emberének szól. Perls tudós ember, de beszédei nem tudományos dolgozatok, hanem eleven szines szónoklatok: Tartalmasak, világosak, fordulatosak, szellemesek, itt-ott merészek, de sohasem az izlés rovására. Egyik-másik szónoklata felette gazdag eszmékben (pl. a Löw Lipót 100-ik születésnapjára tartott emlékbeszéd), a régiekkel szólva, Perls nemcsak *beszél*, hanem *mond* is. Benyomásunk szerint legkiválóbb mint alkalmi szónok. A szép tartalom megfelelő csinos kiállitásban jelenvén meg, nem kételkedünk benne, hogy e beszédek széles körben fognak elterjedni eszméink diadalára és a lelkes pap megelégedésére. A terjedelmes kötet ára 5 korona és megrendelhető Pécsett a kiadóknál.

Eucken uj rendszerét röviden és világosan bemutatni nem lehet. Két szó az alapja „Geistesleben és Beisichselbstsein". „Der Mensch stellt im nächsten Anblick der Welt sich als ein besonderes Wesen, das seinen eigenen Kreis besitzt und nur soviel erlebt, als diesem zugeht. Nun aber eröffnet sich ihm in der Ablösung des Lebens vom blossen und in der Wendung zu einem Beisichselbstsein die Möglichkeit, das Allgeschehen als eignes zu ergreifen und sich damit aller Besonderheit der einzelnen Stelle zu entwinden" (72). A szellemi élet az ember igazi énje (73). Ez pedig az egész világból ered. „Wir sind nicht aus unserer besonderen Natur geistige Lebenspunkte, Stätten geistigen Lebens, die nachträglich zum All in Beziehung treten, sondern wir werden solche Punkte erst aus dem Leben des Alls, nur in ihm, nicht ihm gegenüber, gewinnen wir ein geistiges Selbst. Das ist das grosse Wunder und die Erweisung einer neuen Ordnung, dass überhaupt selbständige Lebenszwecke entstehen, dass das Alleben an dieser Stelle nicht nur gewisse Wirkungen übt, sondern dass es eine selbsttätige Kraft, ein ursprüngliches Leben erzeugt. Darin vertritt die Mystik einen notwendigen Grundgedanken, dass das unendliche Leben unmittelbar an der einzelnen Stelle gegenwärtig sein muss, und dass der Mensch nicht nur dieses oder jenes leisten, sondern eine Befreiung von seiner anfänglichen Art zu vollziehen und ein neues Leben und Wesen aus der Unendlichkeit zu gewinnen hat. Ohne eine solche Umwälzung bleibt uns das geistige Leben ein nebensächlicher Anhang, wird es nie zum Kern unseres Wesens, und erlangt es nie eine volle Ursprünglichkeit" (73--74). Ezt mutatóba. Azt hisszük, hogy kevesebb erő kell az istenhithez, mint az Eucken-féle uj szellem vallás hithez. Modern kabbala. (A mult évf. 330. lapjához).

Dr. *Funk S.* boskovitzi rabbi vázlatban ismerteti a talmud hygienáját (Die Hygiene des Talmuds. Külön lenyomat a Grünwald M. által kiadott „Die Hygiene der Juden" cz. gyüjtőkötetből, *Wien* 1912). Meglepő, hogy mily erős volt a hatóságok érzéke a levegő és viz tisztántartása és egyéb közegészségügyek iránt. De csak az ókori világról

járatos felfogás mellett. A történiai valóság azonban az, hogy Európa az ókori kulturát több tekintetben csak a 19. században érte el. Még a római császárság korában is a kultura hazája a Kelet volt. Általában megjegyezzük, hogy Palesztina a vallástól eltekintve *nagyjában* olyan kulturfokon állt a városok és falvak külső-belső élete tekintetében, mint Egyptom vagy Görögország. Erre egyes részleteknél, melyekre most rátérünk, majd külön figyelmeztetünk. A lapszámok a gyüjtőmű lapszámai.

194. A zsinagógákat előszeretettel épitették viz mellé. Ez ma már nem kétséges, mert egyptomi falvak zsinagógái is néha viz mellé voltak épitve. Egy egypt. papyrusban, a mely a vizvezetéki díjak jegyzéke, „a zsidók zsinagógája" nagy összeggel szerepel (L. folyóiratunk és megjelenendő tanulmányom „A görög papyrusok zsidó szempontból").—194 l., 11. jegyz. rossz helyen van, a 195. l. 3. és 4. j. közt volna helyén, hol a mesteremberek utczáiról van szó. *A görög városokban szintén külön-külön utczákban laktak a mesteremberek.*— 197, 7. j. Itt nem iskoláról, hanem tanházról (felnőttek főiskolája) van szó. — 199 franczia orvos és Leroy-Beaulieu lelkesedése a zsidó rituális állatvizsgálatért. — 200, 6. j. *az illemhely nem zsidó városokban is városi volt* — Külön fejezet a jótékonyságról 201-204. — 204. Az 5. jegyzet nem fedi a szöveget.

206. Orvosok a circumcisio mellett foglaltak állást. — 210, 12. j. a חתנא nem a vőlegényt jelenti (Kidd. 12 b), hanem a vőt. Több talmudi mondás kétszer is idéztetik, nem ritkán közel egymásmellett és sok a sajtóhiba. Különben érdekes összeállitás.

•

Nagy port vert fel *Werner Sombart* népszerű irata: „Die Zukunft der Juden" (*Leipzig* 1912), melyben szerző, ki nagy műve (Die Juden und das Wirtschaftsleben, melyről fent szólunk) által zsidó ügyekben egyszerre nagy tekintély lett, a zsidó politika terére lépett. Konstatáljuk, hogy S. a nemzeti zsidóság álláspontján van. Ezek nála „aufrechte Juden". A régi jámbor zsidót ő nyilván nem ismeri, sem azokat, kik modern gondolkozással a zsidó valláshoz igaz büszkeséggel ragaszkodnak. Általában a czionista irodalomból tájékozodott.

Nem lévén elegendő terünk, nem is akarván e helyen a berlini professzorral polemizálni, csupán azokat a lapszámokat jegyezzük ide, melyek különösen érdekes nyilatkozatokat tartalmaznak. Ezek: 49—50, 59, 88, 89 lent. Sombart talán tulbecsüli a zsidók erejét, befolyását, és biztosan tulbecsüli összetartásukat. Ez, sajnos, nincsen.

*

Lucas L. „Beiträge zur Geschichte der Juden" cz. munkát ad ki, melyből eddig az első rész „Zur Geschichte der Juden im vierten Jahrhundert" cz. alatt jelent meg (Berlin 1910).

Az anyagot az egyházatyákból meriti. Az I. fejezet általában Basilius, Athanasius, Chrysostomus, Hieronymus, Ambrosius és Augustinus viszonyát a zsidókhoz adja elő. Természetesen csupa ellenség. A 2. fejezet a kereszténység és zsidóság küzdelmének okait és lefolyását tárgyalja. A kitéréért már akkor fizettek a zsidónak. Az aszkétáknak a zsidók nagyon gazdagok és igen tanultak. A zsinagóga nagy vonzóerővel birt, gyakori a disputáczió.

A 3. fejezet czime: A zsidóság fentartása. A római császárok a zsidók jogait megvédték. Végül (129—134) L. összefoglalja uj eredményeit.

*

Weil J. szép munkában irja meg az elhunyt franczia főrabbi életrajzát: „Zadok Kahn 1839-1905" *(Páris* 1912). Ez a finom müveltségü és elragadó kedvességü férfiu szegény ember fia es 14 éves koráig tulajdonképen bócher volt. A modern rabbik közt nem igen volt még egy második, a ki annyit teremtett, mint a mommenheimi „Zadig". Határtalan lelkesedéssel karolt fel minden zsidó ügyet, a szent föld első zsidó telepének (Mikvé Jiszráél) is ő volt a szellemi atyja. A franczia zsidó intézményeknek részben alapitója, részben regenerátora, az emberbaráti müveknek inspiratora volt. A Rothschildok az ő tanácsától vezéreltették magukat jótékonysági cselekedeteikben és felekezeti szereplésükben. Ő alkotta a „Société des Études Juives" társulatot, a franczia bibliafordität, a külföldi irodalmi alkotásokat is támogatva. Háza tárva-nyitva volt minden rendü és rangu ember előtt, a szegények szegényei mellett megfordultak nála a

egmagasabb rangu férfiak. E nagy elfoglaltság mellett volt ideje, hogy a világirodalom remekeit élvezze és irodalmilag is müködjék. Kahn életrajza a párisi zsidóság története az utolsó emberöltőben. Még nem volt 30 éves, midőn Páris főrabbija lett és állása elfoglalásához korengedélyre volt szüksége. A mérsékelt haladás hive volt, mert abban a meggyőződésben élt, hogy a zsidóság csakis ez által tarthatja meg hiveit. Székfoglalójában fájdalmas hurt penditett meg, arról szólva, hogy a zsidóság, a mely hajdan oly hatalmas szellemi tényező volt, a modern szellemi áramlatok közt egy nulla. Ezen változtatni volt egyik főtörekvése és ez részben sikerült, a „Revue" tényező lett és a zsidóság iránt nem zsidó körökben is mutatkozott érdeklődés. Szellemi érdeklődés, melyben Zadok Kahn örömet lelt. Sajnos más irányu érdeklődés is mutatkozott, az antisemitizmus, a mely a főrabbit, ki ezt Franczia országban lehetetlennek tartotta, felette elszomoritotta. Weil könyvéből megtudjuk, hogy a zsidóság ezen világi ügyében is a főrabbi volt a védelem vezére. Felette érdekes fejezetek. A könyv tartalmánál és formájánál fogva egyaránt kellemes olvasmány. W. a nagy rabbinak szép emléket állitott.

*

Krausz S., kitünő munkatársunk, szép előadást tartott Berlinben a zsidó „Gesellschaft für Palästina-Forschung" meghivására a szentföldi romokban heverő zsinagógákról (Die galiläischen Synagogenruinen. G. f. P. F. 3. Veröffentlichung, 1912). 15 pontban előadja mindazt, mit ezekről a zsinagógákról tudunk, megtoldva a talmud és más történelmi források adataival és ezek kapcsán több uj kivánságot formulázva. Érdekes kérdés, hogy a régi zsinagógáknak volt-e háztetőjük vagy nem? (5--6). A városon kivül csak Babylóniában (és a hellenista diasporában) épithették a zsinagógát; az előbbi helyen a perzsa mágusok nyomása alatt, az utóbbin azért, hogy a folyó partján álljon. Egységes szokás kétségtelenül nem volt. K. a zsinagógákról külön arch. tanulmányt fog irni, melynek előadása tanulságos előfutárja.

*

A „Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums" Értesitőjének mellékletében *Elbogen* J. közrebocsátja beszédjét, melyet a *Philippson* Lajos születésének 100-ik évfordulójára rendezett ünnepélyen tartott. A legérdekesebb ebben az utolsó rész, melyben Ph. állását a zsidó tudományhoz ecseteli. Természetesen a szabad kutatás hive volt. *Täubler E.* előadása: „Die weltpolitische Stellung des jüdischen Staates in der hellenistisch-römischen Zeit" Judea történetét beállitja a világtörténet keretébe. T. nem mond annyi ujat, mint gondolja. Hogy Antiochus Epiphanest nem vallási, hanem politikai motivumok vezérelték, midőn Zeust a zsidókra is rá akarta kötni, nem uj gondolat. Az se uj gondolat, hogy a Makkabeusok csak azért vivhatták ki Judea függetlenségét, mert a seleukida birodalom feloszlásnak indult, továbbá az se, hogy a hellenista kelet gyengülését jórészt Róma hóditó hadjáratai okozták. Egyébkép szép előadás.

*

Trietsch D. először 1907-ben megjelent „Palästina Handbuch"-ja az imént 3-ik kiadásban látott napvilágot (*Berlin* 1912). Zsidó szempontból ismerteti a mai Palesztinát nemcsak turisták számára, hanem — röviden szólva — a czionizmus czéljaira is. Összefoglalja mindazokat a tudnivalókat, melyek a zsidó bevándorláshoz, a szent földnek zsidókkal való betelepitéséhez szükségesek. Ezen vallott czéltól el is tekintve, igen érdekes könyv, a mely a jelenkori Palesztináról igen tanulságos képet fest. Zsidó mindössze körülbelül 120 ezer van és a zsidó telepek daczára az ősök földjének talán csak egy százalékát mivelik az ivadékok. A zsidó lakosság tulajdonképen most is a városokban: Jeruzsálem (65,000), Tiberiás, Szófet és Jaffa van centralizálva. A bevándorlást a főváros mellett Jaffa nyeli el. Remélhető azonban, hogy közel jövőben a földmivesek száma jelentékenyen emelkedni fog, habár az J C A a szent földtől kedvezőtlen tapasztalatok miatt visszavonult. A zsidó lakosság mortalitása felette csekély, a népmozgalom jelentékeny. Az ország gazdaságilag állandóan emelkedik. Nagy az idegenforgalom (51-18000 évenként). A zsidó nép az ókorban is jórészt zarándokokból

élt, különösen Jeruzsálem lakossága, melynek zőme mesteremberekből állt, és iparczikkeit ezeknek adta el. Ezen a nyomon kellene ma is elindulni, nagyobb és gyorsabb sikerrel járna, mint a telepités. A zsidó koloniákat 1910 óta zsidó bakterek őrzik (142. lap). Zsidók pereiket rabbikkal döntetik el (143), de vannak már zsidó ügyvédek is. Orvosok már nagyobb számban (30) vannak, köztük zsidó nők is. Sok a zsidó kórház. Vannak modern iskolák is. Haifában épül már a zsidó „Technikum". Végül még csak azt emlitjük, hogy Magyarország küldi a legtöbb könyöradományt (chaluka), 800,000 frankot évente. Trietsch könyve igen érdekes olvasmány.

*

Az előbbihez hasonló czélu, de kevesebb anyaggal operáló füzet, melyet a czionista szervezet adott ki, a következő: „Palaestina als Judenland", szerzője *Auerbach E.* (*Berlin-Leipzig* 1912). Rendkivül ügves irat, ha Palesztinát tollal meg lehetne hóditani, már a czionistáké volna. Az olvasó azt a benyomást kapia, hogy a koloniákat és minden egyebet a czionizmus teremtette. A lelkesedés szép és nemes, de 8000 lélekből álló telepek a zsidóság élétére semmi hatással nem lehetnek. Magában Jeruzsálemben 8-szor annyi zsidó lakik. Minden jel oda mutat, hogy a szentföldi diaspora — egyébnek nem nevezhető — a városokban fog központosulni. Ez se baj. A füzet 36 fillérbe kerül.

*

Gerland G. „Der Mythus von der Sintflut" (*Bonn* 1912) 124 lapon összeállitja az özönvizről szóló elbeszéléseket az összes népeknél. Első helyen áll természetesen a Genesis és Babylónia, azután következnek afrikai, ausztráliai, ázsiai stb. özönviztudósitások, összesen 9 fejezetben. Gerland saját nézetét már könyve czimében fejezi ki — *mythus*, azaz nincs tényleges (historiai) alapja. Mások, nemcsak theológusok, hanem természettudósok is, azt vallották, hogy a föld történetében volt nagy vizkorszak (ezt is különféleképp fogták fel), a vizőzön tehát historiai alappal bír, azaz *monda*. Az egész világon el van terjedve és ismeretes volt már a legrégibb időben. Szerző (117-124)

kutatásainak eredményeit röviden összefoglalja. Ebből idézzük a következő részletet:

„Um nun aber den Sintflutmythus richtig zu verstehen, müssen wir den Erdboden verlassen. *Die Sintfluterzählung, der Sintflutmythus in seinen verschiedenen Variationen ist eine Darstellung bestimmter Vorgänge am Himmelsgewölbe*, wie sie über die ganze Erde hin der Naturmensch in ihren Einzelerscheinungen fast täglich, in ihrem machtvollen geeinten Auftreten häufig sieht und die ihm zu bestimmten psychischen Zwangsvorstellungen wurden, die Umwölkungen des leuchtenden Himmels und die von ihm abströmenden Wasserfluten des Regens" (118).

*

Balaban Majer a lengyel zsidók történetéhez érdekes adalékokat nyujt „Skizzen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen" cz. 10 tanulmányból álló iratában (*Berlin* 1911). A czimlapon nincs kitüntetve, hogy külön lenyomat az „Oesterreichische Wochenschrift"-ből. Az irat tartalma a következő: 1. Izsák Nachmanovicz (16. századbeli gazdag és befolyásos lengyel zsidó). 2. A portugiesek Lembergben és Zamoscban. 3. Az adóbehajtás. 4. Sáu Wahl. 5. A svéd katona (romantikus történet). 6. A frankisták lembergi disputácziójának hivatalos jegyzőkönyve. 7 Autodafé Lembergben 1728-ban. 8. Az Ezophowi két testvér (lovagok, pénzügyminiszter és zsidó vajda). 9. A lembergi zsidó község pere a jezsuitákkal (1603-1608). 10. A biztonság a lembergi ghettóban. B. levéltári kutatások eredményeit adja elég ügyes formában. Az irodalomban is elég. járatosságot tanusit, a 2. és 4. essayban azonban értékesithette volna müvünket „Leó Modena levelei és irásai" A szerző által elmulasztottakat itt részben pótoljuk.

B. (19. lap) csak egy olasz zsidót emlit Lembergből a 16. század végén. Hogy azonban a velencei zsidók nevezett időtájt mily élénk összeköttetésben állottak a lengyelekkel, kitünik Leó leveleiből, hol Krakó 79, 112, 115, 134, 179, 180, 188 emlittetik. A 69., 78. és 80. számú levelekből az tünik ki, hogy Velence, Prága és Krakó között élénk üzleti összeköttetés állott fenn. 1590-ben Krakóban רובר טוב cz. alatt héber-német-olasz glossarium jelent meg.

Ezt müvemben (Magyar rész 128) azzal magyaráztam, hogy a kiadó olasz vevőkre is számitott. Most még hozzátehetjük, hogy a lengyel zsidók is tanulhattak olaszul, mert üzletileg szükségük lehetett az olasz nyelvre. Balaban 16. lap: „Die Wechsel waren in italienischer Sprache abgefasst, dies war nämlich die Geschäftssprache der Mosso".

Sául Wahl (4. fej.) élettörténetét előadva, konstatálja B., hogy életében nem nevezték Wahlnak, csak a fia Majer viselte ezt a nevet (41). Téves azonban, hogy az ott emlitett héber felirat az egyetlen egykoru zsidó forrás. Leó Modena a Juda Katzenellenbogen, Sául atyja fölött tartott gyászbeszédben azt mondja: „fiút hagyott hátra, kiről hallottuk, hogy ur népe között, nagyon tisztelt" (Leó, magy. rész 92). Juda Katzenellenbogenről csak ugy találomra mondja B. „wie sein Vater war auch er Verfasser mehrerer talmudischer Werke" (34). Csupán 12 prédikáczió jelent meg tőle Életrajzát (emlitett müvünk 89-99) B. nem ismeri. Ott (91. l.) kifejezett sejtésünk, hogy Sául mint pénzember került Lengyelországba, a levéltári adatok, melyek nagy bérletekről szólanak, igazolják. „Sául Judycz ist Kaufmann im grossen Stil, seine Hauptbeschäftigung bilden Pachtungen der Staatseinnahmen, Zölle, Mauten und Brücken" (35). Valószinű, hogy nem előbb telepedett le Briskben és azután vette el az ottani községi elöljáró (Drucker Dávid) leányát, hanem megforditva. A velencei és prágai zsidók is összeházasodtak. — A 6. tanulmány nagyon tanulságos.

*

A démonokról a bibliában monográfiát bocsátott közre *Jirku A.* (Dämonen und ihre Abwehr im Alten Testament, *Leipzig* 1912). A czim szerint az irat két fejezetre oszlik, az 1. fej. 9, a 2. fej 8 pontra. J. elolvasta Kautzsch forditását és ezen az alapon csoportositotta az anyagot. Párhuzamokat keres az asszyreknél, indusoknál s másoknál, csak a zsidóknál nem, pedig itt találhatott volna, mint látni fogjuk. Az egyes megnevezéseket a héber eredetiből magyarázza, némi uj eredményekkel. Mellékesen megjegyezzük, hogy a héber szavak tele vannak hibákkal, végczade egyáltalában nincs. —

J. arra az eredményre jut, hogy ידעי eredetileg pluralis (ידעים) és tárgyat jelent (9. l.) A talmud csakugyan ugy magyarázza, hogy a büvész *jaddua* állat csontjával anyelve alatt jósol. Az *óbóth* szintén tárgy volt. Összefoglalás a halotti szellemekről 20. köv. l. — Ezután előadja J. az éjjeli démonokat, a pusztai démonokat.Ez utóbbinak több fajtája van. J. szerint (34) Azazél eredetileg עזאל-nek iratott. Ehhez is találhatott volna I. támpontot a zsidó hagyományban. A lilithre idézi (37) a gyerekágyas asszony táblát (Kindbett-Tafel) Fossey az assyr magiáról irt müvéből. Erman, Zaubersprüche für Mutter und Kind 4. l. közöl egyptomi exorcismust, a n.ely azt kivánja a démontól, hogy távozzék okádásban vagy vizeletben. Azután következik: „Komme im Niesen seiner Nase Komme im Schweisse seiner Glieder" (Jirku 46. lap). A talmud szerint a prüsszentés és izzadás a beteg gyógyulására vall. A betegséget az emberbe szállt szellem okozza, az izzadsággal és prüsszentéssel kiszáll. Még sok egyébről van szó, de máris tulléptük a rendelkezésre álló tért. A munka indexszel van ellátva.

•

A „Mekize Nirdamim" idei kiadványai közül kettő folytatása a tavaly megkezdett ediczióknak, egy pedig uj. Az előbbiek Juda Halévi divánjának második füzete, melyet *Brody H.* bocsát közre. Erről mind tartalom mind kiállitás tekintetében csak dicséretest mondhatni. Gyönyörüség kézbe venni. Vajha az összes nagy héber költőket igy adnák ki. Továbbá „Rasi Sziddurja", a mely *Buber-Freimann* munkája és e második részlettel teljessé vált. A müről magáról már az első részlet megjelenésekor szóltunk, jelesül czéljáról és kompóziciójáról, miről a jelen részhez mellékelt terjedelmes és beható bevezetésben egyáltalában nincs szó. Ezt a szempontot a középkori héber müvek tárgyalásánál mellőzni szokták, pedig kétségtelenül mint kritikai eszköz is kiváló jelentőségű. Az 57 oldalra terjedő bevezetés 14 fejezete közül a 4. és 5.,az, melyek az idézett auktorokat és müveket sorolják fel. Az auktorok száma kereken 40, közöttük van sok gáon, de Száadja, ki ma a legismertebb, hiányzik, noha ő egy Szid-

durt is szerkesztett. Az eredeti müben Náthán, az Aruk szerzője sem volt benn (l. XXVI. és XXXII. l.), de v. ö. XLII fent és köv. Figyelemre méltó jelenség. Az idézett müvek lajstroma 25 czimre terjed. Sürün van idézve a Jerusalmi, de kérdés, hogy hány hely lett másod kézből véve és hány az eredeti forrásból? Már az idézési mód is elárulja, hogy a Jerusalmi különböző forrásokból került a műbe. Feltünően ritkán jelenik meg a Mechilta, Szifra és Szifré, ellenben elég sürün a Peszikta rabb., Sóchér Tob és Tanchuma. A Széfer Jeczirából idéz valamit, a mi szövegeinkben már nincs (514. szám). Sok érdekes szokás van emlitve, pl. 346. sz., hogy purimkor a szolgákat és szolgálókat megajándékozták, a mely szép szokás ellen halák. aggodalmak merültek fel. Nem érdektelen, hogy a mű az évet Ros Hasánával kezdi (66) és Pesszachchal végzi. Érdekes mű, melynek kiadása nagy érdem.

•

A harmadik ediczió József ibn Nachmias kommentárja a Példabeszédekhez, melyet *Bamberger M. L.* eszközölt, ki ugyanannak a szerzőnek Eszter kommentárját 1893-ban *(Würzburg)*, Ábóthkommentárját 1907-ben (*Paks)* és egy harmadik iratát a Jüd. liter. Gesellschaft 1909. évfolyamában adta ki. A szerzőről más alkalommal szóltunk. A jelen kommentár elég bő (191 oldal), régi szabásu, de müvelt spanyol szerző munkája. Elég gazdag könyvtárral dolgozott, több idézete nem is volt identifikálható, Idézi pl. néhányszor a Nágid (Sámuel) és Ibn Kureis „irásait". A 25. lapon lent az idegen tudományok ellen nyilatkozik (למה תניח חכמי ישראל ותלך אצל חכמי האומות ללמוד בספרים החיצונים) Csak itt-ott olvasván a műben, részletesebb ismertetést nem adhatunk.

•

Last J., Kaszpi József müveinek életre keltője, az אדני כסף 2. füzetét, a mely Jeremiás, Ezekiel és a XII kis próféta kommentárját foglalja magában, csak az imént bocsátotta közre (*London* 1912). Szép emléke a középkori dél-franczia felvilágosodottságnak és filozófiai exegézisnek. Néhány részlet. 5. lap: אבל רבים חצי נחמה. A forrásokhoz hozzáteendő még Leó Modena levelei, héber rész,

50. lap, hol az első szó: צרת. — A maszoréták 5, 16. בעלי המוסרת, 10 3 pedig בעלי המסורת. — Hósea 2, 18 példa arra hogy az arab és latin (כלשון נוצרים) fordítás nem fedi a hébert (14 fent), 33. lap: לכך טעה בו המתרגם לנוצרים. Tudhatott latinul is. — 18. l. közepén polemizál az ellen, hogy a próféta keresztény messiásra gondolt. — 45. l. „döntő czáfolat azok ellen, kik követelik tőlünk az áttérést" (שמד) annak emlitésével: ואין קושיא לפי שישתמדו יחידים שהם בטלים במעוטים tehát ritkán fordult elő. — 51. Isten beszél a prófétával, a próféta nem érti néha Isten szavát, de leirja. — 53. l., 6. sor (és 102. l.) מקרא, התורה והמקרא = prófféták és hagiografák. — 63 (s máshol): Nincs semmi uj a prófétákban, minden áll már a tórában (hasonlóan a talmud). — 76 és 106-109. v. ö. 179 Jóel és Micha a hasmoneusok idejére gondoltak. A történetet Kaszpi Joszipponból idézi. 83: אריסטו וחבריו הבל המה יחד בערך להנביאים האמיתים, — 87 (Ámosz 4, 1-hez) Kaszpi idézi a következő mondást: שאלו לחכם במה נוסרת ? ואמר ראיתי הכסיל ועשיתי הסכו (nincs verifikálva). — 101 (Obadja végén). K. azt mondja, hogy a templom elpusztulása körül mint kereskedők jöttek a zsidók Franczia- és Spanyolországba. — 107. Királyok és Krónika, továbbá az egyes prófféták több történeti részletre eltérnek egymástól. — 108 שיפיאו = Scipió (nem Sapinius, Last 4. j.). 139 összefoglalás a prófécziák koráról. Ugyanott és 153 idézi a Joszippon mellett a Széfer Hakabbalát (Ábr. b. Dávid). — 146: „Midőn Egyptomban voltam, azt mondták nekem, hogy még ma is van Jeruzsálemben az araboktól külön élő nagy szekta, a mely magát a régi Jebuseusoktól származtatja". — 148 fent. Palesztinában és a körülötte levő országokban látott minden fajta varázslókat. — 149 Zakh. *10*, 6 kapcsolatban van Juda Makkabival:

הנקרא יהודה מכבי מצד שזה היה האות הכתוב על דגלו עם נקודות להורות מי כמוכה באלים יי, להן יקראו הנוצרים זה הספר בשם זה.

A messiási kor nem az lesz, hogy a zsidók hatalomhoz jutnak, hanem hogy lelkileg tökéletesednek (160). Kaszpi azzal fejezi be művét, mivel Maimuni Törvénykódexét. K. onnan vette.

Kittel R. az ismert biblai historikus, érdekes könyvet irt „Die altesttamentliche Wissenschaft in ihren wichtigsten Ergebnissen" (2. kiadás. *Leipzig* 1912). Eredetileg hat előadás volt, melyek a szász kormány megbizásából népiskolai tanitóknak tartattak. Ez az eredet magyarázza az irat formáját, egyszerűségét és minden diszkussziót mellőző állitásait. A könyv három részre oszlik. I. Az ásatások eredményei. Ebben szó van assyr—babyloni párhuzamokról, a Hammurabi kódexről, az amarnaleletről, továbbá a palesztinai ásatásokról (Gezer, Taanach, Megiddó, Szamária). A legujabb ásatások az utolsó helyen történt tek, hol minden valószinüség szerint Omri és Achab palotáját ásták ki. A palotában ostrakonokat találtak, még pedig náddal és tintával beirtakat. A cserepek bor és olaj szállitásokról szólnak, többnyire a szállitmány eredő helyének és a szállitónak neve van rájuk írva, óhéber (főniciai) betükkel. 900-ban tehát már az irás közönséges mesterség volt (Kittel 59-63). II. Az irodalmi kritika eredményei. III. Történeti és vallástörténeti kutatások eredményei. Ez utóbbi két fejezet közismert kérdéseket tárgyal közép álláspontból. Jellemző azonban az „elfogulatlan" tudományra, hogy főnehézség az, hogy Jézus a pentateuchus authenticitásban hitt és hogy Jézus e hite daczára szerző az ujtestamentom magasabb fokon állóságát külön hangsulyozza.

Grabmann M. „Geschichte der scholastischen Methode" cz. művének 2. kötete (*Freiburg i. Br. 1911.*) a skolastika fejlődésének és kialakulásának korszakát, a mely a 12. szazad elejétől a 13. század elejéig terjed, foglalja magában. Az egyik hajtó erő az aristotelismus volt, azaz Aristoteles munkái a Nyugaton is ismeretessé váltak, „also die aristotelische Real-und Moralphilosophie zugleich mit der arabisch-jüdischen philosophischen Literatur, das scholatische Denken zu beeinflussen und die Ära der entwickelten Scholastik, der Hochscholastik, heraufzuführen begannen" (8. lap). Saját szempontunkból kiemelünk egyet-mást. „Orleans war eine Stätte, wo die Studien der antiken Klassiker, der auctores, heimisch waren, während in Mont

pellier die Medizin vorgetragen wurde" (10). Mindkét helyen zsidó tudományos élet is volt, míg az ugyanott említett hat városból, hol „domiskolák" virágoztak, zsidó tudásról a történet mit sem tud. Párist kivéve, hol egyetem keletkezett, ugyanaz mondható a többi iskolával biró helységekről. Az oktatás menetéről (12. század Francziaország) ezt olvassuk: „Der Magister ..... erklärte den Text selbst, Satz für Satz, Wort für Wort. Ähnlich war auch das Verfahren des Lehrers der Theologie, welcher die Heilige Schrift ..... erklärte" (14). „In der Lectüre zur Heiligen Schrift ..... wird fast durchgehends eine gleichmässig fortlaufende Exposition der Schrifttexte geboten" (15). Rasi már előbb járt így el. De figyelemre méltó, hogy a tannaitikus midrastól eltekintve, ily kommentálás a Keleten nem ismeretes. A R. Chananél és a R. Niszim a talmud tartalmát összefoglalják, de nem kisérik szóról-szóra magyarázattal a szöveget. Még érdekesebb a következő: „Schon gegen die Mitte des 12. Jahrhunderts zeigt sich indessen auch bereits der Einfluss der Dialektik auf den theologischen Unterricht ..... Es werden einzelne schwierigere Texte herausgehoben und unter dem dialektischen Gesichtspunkt der Quaestio (Quaeritur etc.) erörtert" (15). Élénken emlékeztet a tószafóthra, kiknél a formában az ebben a korban kifejlődött „disputatio" is felelhető. G. előadja, hogy mikép növekedett az irodalom, a melyet a skolastikusok felhasználtak. A fejlődés első foka Aristoteles recipiálása. „Die zweite Etappe, die zugleich den Beginn der Hochscholastik bedeutet und bewirkt, besteht darin, dass der ganze Aristoteles seine Metaphysik, Physik, Psychologie, Ethik usw., zugleich mit den Werken der arabisch-jüdischen Spekulation und verschiedenen neuplatonischen Materialien geistiges Arbeitsgebiet und geistiges Eigentum der abendländischen Gelehrtenwelt wird" (66). A részletekben G. arab-zsidó befolyást nem igen mutat fel. *Guttmann J.* művét a skolastikáról nem emliti. — Tournaii Simon azt mondta volna, hogy képes Jézus tanát megczáfolni. Reá vezetik vissza azt a mondást, hogy Mózes, Jézus és Mohamed a világot félrevezették (535). Később „De tribus impostribus" mű iródott

KUTFŐK.

316. szám.

A ZSIDÓK FOLYAMODVÁNYA AZ 1807.-i ORSZÁGGYŰLÉS ALKALMÁBÓL

Alábbirattak eddig a mostoha sorsnak sokféle viszontagságai által ezen Felséges Magyar Hazában egészen a közönséges megvettetésig lealatsonitattván és mind közönséges, mind különös számu terhek által elnyomattatván, hogy attól a velünk való szabados bánástól valahára az Ország Törvénye által felszabadittassunk és a Polgári Társaságnak jussaiban részesültetvén, azon Társaságban, melyben élünk, a hasznos Polgároknak rendjekbe felemeltessünk, és igy minden igazságos teher viselésre alkalmatosokká tétessünk, Felséges Tsászári királyi, Hercegségednek kegyelmét, és a Méltóságos Főrendeknek s Tekintetes Statusoknak és Rendeknek kegyességöket mély alázatossággal kikérjük, hogy igy az 1791-dik Eszt. 38-dik czikkellye szerént a mi sorsunkról O Tsászári királyi Felségének es a Tek. Statusoknak és Rendeknek megegyező akaratjokból még ezen Országgyűlés alatt valami végeztessék.

Oly tartozó mélységes tisztelettel viseltetünk Tsászári királyi fő Herczegségedhez és a Nagy Méltóságú Fő-Rendekhez és Tekintetes Statusokhoz, hogy bennünket szorongató baleseteinket itten illendő tartózkodásból el akarnánk hallgatni: de nehogy nyomorúságainknak megorvosoltatását ok nélkül látszassunk keresni, tsak röviden is megilletni bátorkodunk.

A mi Zsidó Nemzetünk az Országnak többi Lakói előtt mindenkor megvettvén, ha tellyességgel nintsen is elnyomattatva, de legalább minden felől úgy öszve vagyon szorongatva, hogy már tsak a Zsidó nevezet is tsufsággá vált. Azért a Polgári Társaságtól annyira elvagyon szakasztva, hogy ámbár ezenkivűl, hogy többféle különös terheket, úgy mint a Türelem dijját és más egyebeket kéntelenitetünk viselni még a közönséges terheket is, úgy mint a Vármegye két Cassába való adózást meg kell tennünk: mégis a Polgári Társaságnak semmi jussaival, sem-

mi könnyebbségeivel vagy jóvaival nem élhetünk, kivévén, a puszta lakásra való engedelmet és a sok akadályok által szorongattatott kereskedésbeli szabadságot.

Mi tsuda tehát ha Nemzetünknek előbbi szabados és vitéz tulajdonsága lassanként ugy elváltoznék, hogy némely közülünk illy nyomorúságok alatt elfásulvan meg a betsületnek nemes érzését is elvesztenék.

Nem tagadhatjuk ugyan, hogy most, midőn ez utóbbi időben az előitéleteknek homállya eloszolván a Religióról való vélekedések többé nem üldöztetnek, a mi sorsunk is valamennyire megenyhült: de mégis soha meg nem engedtetett, hogy Nemzetünk polgári jussokat nyerjen és igy a tudományok és mesterségek által kitsinosodván a többi Polgárokkal egyenlő jótéteményekkel élhessen.

Azért meg kell vallanunk, hogy ezen szomoru állapotban Nemzetünknek némelly tagjai, nem tsak a Társaság köz Alkotmányának, hanem magunknak is terhünkre és gyalázatunkra légyen. Nem-is tsuda ha illy számos, de egy szersmind ily elnyomattatott Nemzetben találtatnak némely Tsalók, Uzsorások, Tolvajok és Gonosztevők.—Ki mondhatná pedig, hogy ezen vétkeknek és gonoszságoknak oka a Religiónk? Ennek törvénnye az efféléket a Zsidóknak szinte úgy megtiltja, valamint a nem Zsidóknak megvagynak tiltva. Sőt ami Religiónk, melly a Társaságba lépett embereknél a legelső és legrégibb vala, szinte úgy ajánlja és parantsolja a Felebaráti szeretetet is, a Fejedelemhez való hüség[et] pedig és a Hazai szeretetet, mint a Religiónak legfőbb talpköveit gyakorta megkivánja.

Máshonnan kell tehát ezen rosszaknak eredni, és ha tsak éppen meg nem tsalattatunk, azoknak okát egyedül a Polgári Jussoktól való megfosztatásunkban kell helyben tenni, ugy mint amellyeknek ereje szerint ki-ki élelmét illendően keresheti. Eddig életünknek egyedül való módja tsak a szoros kereskedés volt, melly tulajdonképp tsak a Gazdagabbaknak használhat. De mit tsináljon a szegényebb rész, mellynek a kereskedésre megkivántató ereje nem lévén ezen egyetlen egy módban sem részesülhet? Lehet é tsudálni, hogy ha a természetnek magok megtartásának vezető Ösztönéből is törvénytelen utakra vetemednek? a mit soha nem tennének ha a Polgári Jussokból eredő élelmnek módjai, mellyektől most őket maga a Zsidó név megfosztja, előttök nyitva volnának.

Ugyan ezen sors fenyegeti még Nemzetünknek a Gazdagabb részét is gyermekeikre nézve, ha valami balesetek által elszegényednének, mert ámbár a vagyonos Atya birtokának jeles megfogyasztásával készpénzbelli segedelmet ad is fijának: de ha ez a kereskedés folytában szerentsétlen lészen, minthogy az alatt az Atyjának vagyona a többi gyermekeknek hozzá folyamodása és azoknak nyujtott segedelem által is megkisebbül, könnyen megtörténhetik, hogy a maga megtartását parantsoló természet törvényének a polgári törvényekkel való ellenkezésében tilos módokhoz nyúljanak, mert a kereskedés segedelmeitől megfosztatván, iparkodásainknak gyakorlásaira s ezáltal élelmöknek megszerzésére minden más alkalmatosságok[ból] úgy mint a kik Polgári Társaságból ki lévén rekesztve, sem mesterségre, sem másféle keresetnek módjára nem juthatnak.

Ezen közönséges kutforrásból származik a Nemzetünknél szokásba vett és annyiszor szemre hányatott korán való házasodás is, mert az Atyák mihent fiaik felserdülnek, hogy a tartós tehertől magokat meg mentsék azokat pedig a kereskedésbéli foglalatoskodások és a házi gondok által a rosztól elvonják, házasitani sietrek. Ez alkalmatossággal Nemzetünknek szokása szerént. ki a feleségével több pénzt szokott nyerni kereskedésének segedelmébe, mint az Attyától.

De ezen esetekben mennyi akadályokat szenved a Zsidóság? Egy helyen a Zsidóknak nagy megszaporodása állitatik, másutt egy új Házas mint jövendőre képzett ártalmas tagja a Társaságnak lakásra bé nem fogadtatik. Sok városokban pedig és az Országnak némely részében nem tsak a lakástól, hanem a kereskedés okáért való bémeneteltűl is el tiltatik. Igy történt velünk nem régen az 1794, Eszt, 38 dik czikkelyének értelmében a Végbeli Katonaság fölldjén, hol azellőt kereskednünk is, laknunk is szabad volt.

Ellenben más Polgároknak fiaik, vagy mesterségekre állanak, mellyek által már 15 esztendős korokban tisztességes kenyerök vagyon, legényekké lesznek és utóbb mesterekké lévén házasodnak, vagy ha Szegényebbek és a tudományok tanulására Segedelem,- Pénzek által emeltetnek, melyeket elvégezvén mindenféle tisztségekre léptetnek és élelmökre elegendőt kereshetnek a nélkül, hogy kisded koroktól fogva Attyáiknak Vagyonjogokat fogyasztottak volna.

Azt - is végtére igen szomorúan érezzük, hogy sem a becsületnek, sem az erkölcsi jóságnak ösztöne, sem a nagyobb tökéletességre, s maga alkalmaztatásra való gerjedelem vagy jutalom bennünket nem indithat. Azért a katonaságot is, ugymint a Polgári Társaságnak minden jóvaitól kirekesztetik, kerüljük, vagy- pedig, ha a katonaságba felfogadtatnak ott minden dítsőség nélkül senyvedünk nem lévén nekünk megkivántató neveltetésünk; és

az állandó szorongattatások alatt nyomorogva lelket nemesebb érzésekre felemelni ne merészeljük. De ez effélékkel, sem bővebb előadásával, sem fontos leirásával az Országnak köz Tanácskozásait késlelni nem akarjuk. Ugy-is mindazon viszontagságok, melyek alatt nyögünk és az egész sanyaru állapotunk az Ország Atyáinál tudva vagyon és azon könyörgö leveleinkben, melyet 1790 dikben az Ország Rendeinek alázatosan bemutattunk, bőven feltaláltatnak.

Igen terhesek volnának ezek és a mostani időkkel igen ellenkezők, ha semmi egyébb az Emberiség érzéseinek mellettünk nem állana: de a mindennapi tapasztalásnak bizonysága szerint, leginkább javasolja ezt az Ország minden rendü lakosainak egyenes haszna, mert a kereskedés, mint a földmivelés és iparkodásnak első utja mindenek tudtára kútfeje ugyanis a Nemzeti boldogságnak, de ki tagadhatja, hogy ami fáradhatatlan iparkodásaink által lépett mintegy 20 esztendőktöl fogva azon virágjára, melyben most lenni tapasztaltuk. Ezen kereskedés még sokkal elöbbre menne, ha a mi elnyomattatásunk által a Vevők meg nem szaporodtatván, kiváltképen a tengerek felé való kereskedés keveseknek Monopóliuma (magánvásárlás) alatt nem nyögve az Ország lakósának legnagyobb kárával.

Majd minden egyébb Kalmárok és Kereskedők, ugy mint Görögök, Olaszok, Svaiczerek, Szilezitek ártalmas kereskedést üznek, mert nem Magyar terméseket vagy műveket árulnak, hanem a magokét: Melyekért esztendőnként tömén sok ezüstöt és aranyat kivisznek az Országból, kik mindenek utána itten gyüjtött kintseket, lassanként tulajdon hazájukba küldik, végre magok-is gazdagon viszszatérnek. — Ki ki láthatja, hogy az arany és az ezüst mostani fogvatkozásának legnagyobb oka ebben fekszik. Ellenben a Zsidók egyedül az Ország terméseinek kivételével foglalatoskodnak. Melyeket nagy munkával fáradhatatlan igyekezettel az Országnak minden szegleteiböl öszvekeresvén, megvesznek és kihordanak. Igy a mives kereskedés által milliomokat hoznak az országba, mellyek mindjárt ujabb forgásba tétetnek, névszerint a Magyar termések vásárlása által, rész szerént pedig itthon tulajdon élelmükre tett költségek által.

Nem szükséges, hogy ezeket, melyek magokban is elég világosok, a Tek. S. S. és Rendek előtt elevenebb szinekkel festeni igyekezzünk. Elegendö erre a tapasztalás, mely mindennek legigazabb bizonysága, hogy azon tájakon, amelytöl eltiltatunk, szegényebb az adózó nép, mint sem ott, ahol a mi közbejövetelünk által, nem tsak mindenféle terméséböl, hanem a leghitványabb és haszontalanabb holmiból is pénzt vehet. Azért a tekintetes

Bars Vármegyének Rendei midőn Követeknek e mostani Ország Gyülésre utasitás készittenének, önként meghagyták, hogy azok mindenféle Lakosoknak javára a Zsidóknak szabad bémenetelét kérjék és sürgessék.

Ezen, s több más okokra nézve már 1790 ikben megindúltak szomorú sorsunkon a Tek. S. S. és Rendek, midőn azon Méltóságos Deputatiónk mely a Politika köztárgyaira nézve rendeltetett, többek között azt is meghagyták, hogy a Zsidóknak elrendeltetésökröl és az Országban leendő allapotjokról Vélekedést készittsen. Azon Deputatió maga munkálkodásait már 1792 ikben elvégezte és annak helyén be is adta. Nintsen tehát egyéb hátra mint sem, hogy, mivel ezen munkálkodásnak megvizsgáltatását az Országnak nagyobb és sürgetőbb dolgai mindeddig meggátolták, ez Ország Gyülése alatt, midőn némely Jurisdictióknak a Zsidók eziránt való kivánságaik és terheik minden kétség nélkül felvétetnek, azokkal együtt ezen Deputátió munkája megvizsgáltassék, Hogy igy a mit a Tek. S. S. és Rendek a már jövendö állapotokról rendelni helyesnek itélnek, a Törvénybe foglaltathassék.

Alázatosan esedezünk tehát Tsászári s Királyi fő Herczegséged, a Méltóságos Förendek és Tekintetes Statusok és Rendek előtt, hogy azokon kivül, mellyeket már a Méltóságos Deputátió 1792 ikben a maga munkájában előadott a miállapotunk elrendeltetésében, a következendőkre kegyesen tekinteni és irántuk törvényesen végezni méltoztassanak:

1, Hogy a Moyses Törvénye szerint szabadon élhessünk az eddig is kelendő szokások és szertartások szerint és ezen szabad gyakorlásunk(ban) a Törvényeknek gondviselése és védelme alá vétessünk. Mivel pedig ezen emberek kik a Vallásaiknak törvényeit szabadon által hágják a Polgári Társaságnak is igen veszedelmesek lehetnek, nekünk olly engedelem adassék, hogy ezen Nemzetünkbelli személlyeket, kik a mi Religiónknak törvényeit a nélkül, hogy más Valásra állottak volna, szabadon megszegik, a mi különös Rendtartásaink szerint megfenyithessük.

2. Hogy mivel mi nem tsak egyarányos, hanem sokkal nagyobb terheket is viselünk mint a többi magyar Országbeli Nemzetek: de életünket és vagyonunkat a Haza megtartásáért feláldozni készek vagyunk, ha nem is mind azon kedvezésekben részesülhetünk amint talán a közönséges igazság kivánna, mellyekkel élnek a többi Nemzetek, legalább ezen akadályoktúl mentek legyünk, mellyek nem tsak minket, hanem az egész kereskedést s vele a közboldogságot lekötve tartják.

3. Hogy Nemzetünknek Tagjai ezen öt rendre osztassanak fel: 1. földmivelőkre 2. Fabrikásokra vagy mesterem-

berekre 3. Kereskedőkre, 4. Polgárokra. 5. Házalló Kalmárokra, kik tsak addig szenvedtessenek méglen Nemzetünk a Mesterségben, Fabrikálásban, kézi művekben és mezei gazdagságban szűgséges előmenetelt tehett. De arra is kinszerittessenek mindnyájan hogy valamelyik rendbe iratassák magukat, és azon Jurisdictióban, melly alatt élnek, ugyan azt gyakorolni is tartoznak.

Ezek azok, mellyeket mi, reménységünket és bizodalmunkat a közönséges igazságba helyeztetvén Felséges Tsászári Királyi fő Hercegségednek, Nagy Méltóságu fő Rendeknek és Tek. S.S. és Rendek kegyes szemök eléjébe alázatosan terjeszteni bátorkodunk, nagy mély alázatossággal könyörögvén, hogy mostani szomoru állapotunkat kegyes oltalmok alá venni és azon rosszakat, melyek bennünket mindeddig nyomogattak, hathatósan megorvosolni méltóztassanak. Kik különben kegyelmeibe és kegyességébe ajánlottak, örökös engedelmességgel

Tsászári Királyi Főherczegségednek,
Nagy Méltóságú Főrendeknek és Tek. S. S. és Rendeknek

Alázatos szolgái
A Magyar Országi Zsidók

(Nyomtatott Példány a Magyar Nemzeti Muzeumban).

317. szám.

OKTATAS
MI MÓDON ADJANAK SZÁMOT A ZSIDÓ PÉNZBESZEDŐK (PERCEPTOR) A REÁJOK BIZOTT TŰREDELEM PÉNZRŐL, ÉS MELLESLEG VALÓ ADÓRÓL.
(1793-ból)

Méltóztatott ő Felsége ezen folyó esztendőben Bőjt elő Havának 11 dik napján 5673 szám alatt költ királlyi Rendeletében kegyelmesen parantsolni hogy mind magok az adófizető Zsidó községek és Pénzbeszedőknek (Perceptor) kikre az adó és más mellesleg való (accessoria) pénznek be szedése, és az ezzel való bánás vagyon bizva, mind maga a Felséges királyi Aerariumnak tökéletes bátorságára nézve egy uj számodás módja dolgozatosson ki és Pénzbeszedőknek szoros megtartás végett kiadattasson. Ezen bátorságot mind a Fizető felekre mind a Számadókra nézve legalkalmatosabban el lehet érni, ha a Fizető feleknek szokott Adókönyvetskéjük (Libellus praestasionum) lesz, a pénzbeszedők és Ellenvigyázók (Controlor) pedig minden Bevételt és kiadást (Perceptio et Erogatio) úgy amint következnek, azonnal a magok naplókönyvekbe (Journal) beirnak, feljegyeznek. Ezen napló könyvről továbbat bővebb szó fog lenni. —

Mivel e kettő tudniillik, az adó könyvetske és a bevétel és kiadás rendes feljegyzése teszi a helyes számadásnak talpkövét és lelkét s mivel tsupan tsak ezen épül mind az Adó fizetőfélnek és Számadóknak, mind magának a Felséges Aerariumnak is bátorsága azért is Először: kötelességek lessz a zsidó Pénz beszedőknek, mihellyest nékiek a Hellység Elöljárójától vagy a Birától kezekben adódik az esztendőnként való Adónak fel osztása (Contributionis repartitio) mellyet is mindenkor a Vármegye megvizsgalni és hiteles voltára s a más megtörtént vizsgálás bizonyságára nézve, a Vármegye Notáriusa aláirni tartozik, minden Fizető Félnek egy adózó könyvetskét, itt az A., alatt levő Formulare szerint készíteni.

Ezen adózó könyvetskének, két Fő felosztása vagyon. Eggyik az Adó vagy a ki mit fizetni tartozik és a Lefizetés, a ki mit tudniillik a maga adójából lefizetett. Az első sorba vagy az első oszlopba (Colonne) az A., betű alá kell beirni azon számot, a hányadiknak a Fizető Fél az Adó Felosztásában esett, harmadik, kilentszedik vagy tizenkettedik.

A második oszlopba a B. betű alá jön az Adófizető neve állapottya, élelme módja, a mult esztendőröl hátra maradott adossága és az, a mivel azon folyó esztendőben tartozik. A harmadik oszlopban C. alá mégpedig az első közbe rendes, a másodikba pedig mellesleg való adója (a cessoriale quantum) iródik be.

A második fő Osztályba úgymint a Lefizetés táblájába mégpedig a D. alatt levő oszlopba irja be a Zsidó pénzbeszedő, napló könyvének azon tzikkelyét, a mellyben az Adónak bevételét feljegyzette, az E oszlopba pedig az esztendőt holnapot és napot, a mellyben valaki fizetett; utollyára a F. oszlopnak elsőkörébe kell beirni a rendes, a másodikba pedig a mellesleg való adót.

A Katona esztendőnek vége szakadván ugymint October végén az egész esztendő által bejött Summák alatt (úgy a mint az emlitett A. betű alatt levő mustra elegendőképen megmutattya) egy lineát kell huzni a lefizetett adót számban venni és egy Summában öszve adni. Ha akkor kitetszik, hogy a Lefizetés Summaja az Adó Summájával meg nem egygyez, hanem hogy az első úgymint a le-

fizetés kevesebb, tehát az egész lefizetés Summáját, az Adó Summájába kell által tenni (úgy a mint a negyedik példa mutattya) és alatta tentával elhuzni (megtetszik ebből az is hogy ezzel az egész esztendönek vége van) ezen tentával huzott linea alá kell tenni a katona esztendő végével hátra maradott vagy le nem fizetett adót és úgy kell vele bánni mint a jövő esztendő által teendő adóval.

Ellenkezőképpen ha a lefizetés Summája nagyobb az Adó Summájánál, azaz, ha valaki többet fizetett mint tartozott, tehát az Adó Summáját öszveséggel az egész esztendőbeli lefizetés Summájába kell által tenni és az ugyantsak téntával huzandó linea alá, azon Summát, mellyet valaki az illendőségen felyül fizetett, mintegy előre tett fizetést a jövő esztendőbeli adóba kell tudni. Miképpen kelylyen az illyen esetben is bánni a dologgal, az emlitett mintában levő második példa, eléggé mutattya. E szerént tudniillik az Adó 60 forintot a lefizetés ellenben 73 forintot 30 krajtzárt teszen. Az efféle példákból az uj Szám adók eléggé fel találhattyák magokat. Egyébaránt, mivel a rendes Adónak beszedése és számba vétele különös szorgalmatosságokat kiván meg, kiváltképen és keményen parantsoltatik a Zsidó pénzbeszedőknek hogy ha magok kárát nem akarják vallani, addig a mellesleg való adóban senkinek semmit be ne vegyenek, míg a rendes adó tökéletesen ki nints elégitve. És mivel ezen adózó könyvetskék a végre vagynak rendeltetve, hogy senki se meg ne tsalattasson, sem a Beszedőt azzal ne vádolhassa, hogy a számadásba kevesebbet tett volna fel, mint ez vagy amaz Fél valósággal fizetett, továbbá hogy minden szükséges esetben hamar és nagy baj nélkül meg lehessen tudni, ha vallyon a Pénzbeszedő, azt a mit ez vagy amaz fél előre fizetett vólna, a jövő esztendőre által vitte-e? a le nem fizetett Summát minden fogyatkozás nélkül feljegyzette? vagy pedig többet mint illet, be nem irt e? utóllyára a mit mindenik fél valósággal lefizetett és a mennyire a katona esztendőnek eltelésével előre fizetett, mind hellyesen fel vagynak e téve? Ezért is ezen adózó könyvecske kiosztása alkalmatosságával tanittsa meg a Zsidó pénz beszedő, mind a Hellység Elöljárója a fizető feleket, hogy ezen könyvecskét szorgalmatosan megtartsák és oltalmazzák különben ezen könyvecskének elvesztéséből következhető károkat a magok vigyázatlanságának tulajdonittsák.

Ezen adózó könyvetskéket úgy lehet készíteni, hogy hat és több esztendőkig is el tartanak, e végből öszve kell tenni, két vagy három árkust, de minek előtte valami fizetés bele iratódna, tehát minden megtörténhető károsodásnak eltávoztatása végett, hozzon a pénz beszedő egy

jó forma hosszaságú sinórt által rajta, mellyet a könyvetske külső oldalára mind a maga, mind a Hellység petséttyével petsétellyen le és igy adja kezéhez az azt illető félnek, megemlékeztetvén reá, hogy a petsét megtartására szorgalmatosan vigyázzanak.

Ezen adózó könyvetskébe kell tehát beirni minden fizetést magának a Pénzbeszedőnek, mégpedig a Hellység vagy a község nyelvén, de kemény kérdőre húzás alatt Zsidó nyelven semmiképen sem. E végett valamikor az Adófizetőfelek vagy magok által, vagy a kiket magok helyet rendelnek, adójokat behozzák, kérje el a pénzbeszedő az ő adózó könyvetskéjeket, irja bele a lefizetett Sumát de azonnal ha be irta, adja vissza a tulajdonosnak és a Cassánál semmi módon meg ne tartóztassa. Hasonlóképen megparantsoltatik a Pénzbeszedőknek, hogy a lefizetett Summáról Quietentiát ne adjanak, mivel minden egygyesfizetést, a fellyebb emlitett könyvetskébe kell bé irni.

Nem különben megparantsoltatik kemény büntetés alatt a Számadóknak, hogy semmi olvashatatlan jobbitást vakarást vagy a mit éppen fel nem lehet tenni, az emlitett könyvetskén valami változást ne tegyenek. A mi ezen változást illeti, az egész esztendőbéli számadás (Extractus Summarius) öszve vetése (confrontatio) alkalmatosságával, melyről alább bővebb szó leszen, erre különösen fog vigyázni az öszvevető (confrontans) Vármegye Tisztye. De ha megtalálna történni, hogy sietségben valamelly féle Summa hibásán iratódnék be, ezt a hibát téntával úgy kell keresztül vinni, hogy az által ne tétetődjön olvashatatlanná és hogy a Jobbitást, már a mint a helly legjobban engedi, mellé lehessen irni.

II

Miképen kell bánni a Számadás módjával. Mivel a jó Rendtartás és a bátorság egyedül tsak a Cassáknál lévő napló könyveknek hellyes folytatásától füg, tehát a Zsidó pénzbeszedőknek kötelességek lessz

2 szor: Hogy minden Bevétel (perceptio) és kiadásról (erogatio) ide a B. betű alatt levő formulare szerént egy rendes napló könyvet (Journal) tartsanak

Minden bevételt és kiadást tehát, úgy a mint előadja magát legkisebb halogatás nélkül ezen napló könyvbe, nem pedig más valami papirosba kell beirni. Miképen mennyen e véghez, megtetszik a B betű alatt levő mustrából is világosan, de hogy mégis az ezzel való bánást a Számadók annál tökélletesebben tudják, mindenik Rubrikával való élés, közelebbről meg fog magyaráztatni.

Az A. oszlopba iratódik be a Tiszt könyv óldalának száma és az is, hogy ez vagy amaz Summa, amazon az

oldalon hányadik. A Tiszt könyvbe kell a napló könyvből által irni minden féle pénz Summát, mi legyen pedig az a Tiszt köny[v], az a maga hellyén a hol éppen erről leszsz a szó, bővebben meg fog magyaráztatni.

A B. oszlopba iratódik a napló könyv tzikkelye és az adnexum numerusa. Minden bevételt vagy kiadást számmal kell megjegyezni. Ezt hivják napló könyv Tzikkelyének. A katona esztendőnek kezdetével azaz November elején kell az első számon elkezdeni ezen Tzikkelyeket és úgy a Számok rendje szerént, egész esztendő által szakadatlanúl folytatni. A Tzikkelyek száma alá kell irni az adnexumoknak numerusát tört szám módjára és az adnexumok numerusainak sem lehet félbeszakadni egész esztendő által. Azon Tzikkelyek alá, mellyek mellett semmi adnexumok nintsenek és igy az adnexumok numerusát sem lehet feltenni e hellyet egy tzifrát 0 kell irni. A fő oszlopba a C alatt, az első kórbe jön a holnapok és esztendők száma, magába a rubrikába pedig legelsőben is a mult hólnapról hátramaradott Summa jegyeztetik fel, azután elére tévén a napot, mellyben valami bejött vagy kiadódott, le kell irni a Bevételt és Kiadást, úgy a mint ez, egy másután egyvelgest következik.

Mind a Bevétel Rubrikája mind a kiadás Rubrikája E. két oszlopra vagyon szakasztva az első oszlopba rendes adózás egyedül csak a Türedelem pénz, a másodikba pedig a mellesleg való Adó tétetődik. Arra tehát különösen vigyázzanak a Számadók, hogy a Rendes adó a Mellesleg valóval semmiképen öszve ne tseréltessen és semmit se fizessenek ki a Rendes adóból, mellynek a mellesleg valóból kelle vala kifizetődni, különben a Zsidó Pénz beszedőkre fog az a kár háromlani, a mi a Felséges Királyi Aerariomot érdekelhetné.

Ezen napló könyvet minden hólnap végével be kell rekeszteni. Számba kell tudniillik venni az egész hólnapi Bevételt és Kiadást, az által tétetődött restantiával. Minden hólnap végével a Kiadás Summájához tétetődik a Restanzia és ezzel ősszve kell egyeztetni a Bevétel Summáját. Hasznában áll minden Számadónak, hogy maga is legalább minden hólnap végével tudja, ha a napló könyvben feltett Cassa restantia összve egygyez-é a Kassában lenni kellő Summával, szükséges tehát, hogy a Kassát skontrózza, azaz vegye a pénzt számba és ha vagy többet vagy kevesebbet talál benne, járjon végére hol történt a hiba, hogy ezen annál hamarább lehessen segiteni.

Ezen a felyebb megirt mód szerént bérekesztett napló könyvet, a hozzá tartozó adnexumokkal egygyütt az azt illető szolga Birónak kell benyujtani ki is azt minden

harmadik hólnapban a Vármegye Exactorának által adni tartozik, a kis is a benne lévő Bevétel és kiadás Summáját által nézni megvizsgállya és a Vármegyének eránta jelentést teszen. Egyébiránt mivel szükséges, hogy a beküldetett napló könyvnek mássa a Kassánál is megmaradjon, kötelességek leszsz a Zsidó Pénzbeszedőknek hogy e végett Kassánál két napló könyvet tartsanak.

Mivel a már régtől fogva kijött kegyelmes Királyi Rendelések szerint a Türedelem pénzt minden hólnap végével, az azt illető Királyi Cameralis Kassába be kell vinni, úgy hogy abból a Számadó Kassájában legkevesebb kész pénznek sem lehet maradni tehát ezen kegyelmes Királlyi Rendelés ereje szerént, keményen parantsoltatik a Zsidó Pénzbeszedőknek, hogy minden hólnap végével vagy egalább mindjárt az azután következő holnapnak első napjaiban a bevett Türedelem pén[z]t, az azt illető Királyi Kassában, minden késedelem nélkül, ha a különben ebből következendő büntetést elkerülni kivánnyák, bevigyék, a bevitt Summát, az emlitett naplókönyvbe, úgy a mint a[16/5] Tzikkely alatt levő példa mutattya, a Királyi Tisztségtől nyert quietantziának mellé tételével, a Kiadás Rubrikájába beirják, a melyből egyenesen következik, hogy valamint a Türedelem-pénz Beszedője, a bevitt pénzről quietantziát nyer, úgy ő is egy hasonló értelmű contra quietantziát adjon magáról.

III

A Tiszt Könyvről.

Noha a Zsidó Pénzbeszedők, ha különben a napló könyvet héllyesen viszik, egy szempillantásban megtudhattyák, mennyi kész pénzeknek kell lenni, ide megkivántatik még ezen felyül az is, hogy minden Bevétel és Kiadás Rubrikáját, nem tsak részenként, hanem egésszen, egy átallyában és egyszerre által lássák és minden elő fordulandó esetben tudják, hogy ez vagy amaz Fél, mennyi adóval tartozik, mit fizetett meg belőlle és ezt rendes adójából letudván még mennyi marad fel, vagy mit fizetett a tartozáson felyül? egy szóval mit foglallyon mindenik Rubrika magában akár név akár Summa szerint? (individualiter et Summariter) Hogy tehát azen véget el lehessen érni

3 szor Itt a C. betű a[latt levő formulare szerint egy Tisztkönyvet tartsanak a Zsidó Pénzbeszedők, mellyet a megmagyarázott mód szerint rendellyenek és intézzenek el. Irjanak be napról napra minden Bevételt és minden Kiadást ennek arra rendelt Rubrikáiba, mellyből kell azután minden katona esztendőnek végével, egy különösen egész esztendőre szólló Számadást (Extractus Summarius) úgy a

mint alább D és E alatt szó lesz róla, elkésziteni. Az itten elöhozott és minden a Számadás körül megtörténhető különösebb esetekre alkalmaztatott példák és hellyel való reá szabások (applicatio) megmutattyák ugyan magokról, miképen kellyen ezen megnevezett Tisztkönyvet elrendelni és folytatni, miképpen kellyen bele a napló könyvekből a Bevételt és Kiadást által tenni, mindazonaltal nem lessz még is haszontalan, a véle való élést bővebben megmagyarázni.

Ezen Tiszt könyvbe, melly egyszersmind Számoló könyv is (Liber Liquidationis) a példában előadott rend szerént, különös hellye és Rubrikája vagyon mind mindenik adó fizető félnek, mint pedig a többi más egyéb Bevételnek és Kiadásnak. Ezen Tisztkönyv, egyátallyában tsak az Adó és Lefizetés feljegyzését foglallya magában. Az első A. oszlopba azon Sorszám jön, mint az Adózó könyvetskében, tudniillik hányadiknak esett valamelyik fél az Adózás közönséges felosztásakor, a második B. oszlopba iratódik legelőször is, az egész esztendőbeli Számvetés szerént, a legközelebb mult katona esztendőből felmaradott adóssága, azután az ujjabb felosztás szerint a folyó esztendőre reá esett Adó és igy jegyeztetik fel a *C* oszlopban az egész adója, melly vagy a Türedelem pénzből. vagy a Mellesleg adóbél reá vetődött, de mindenik különös Summában.

A második részen, hová a Lefizetés irátódik a *D.* oszlopba jön előszször a naplókönyv Tzikkelye és az adnexum numerusa ha van, még pedig tört Szám módjára mint a példa mutattya. Az *E* Oszlopba jön a Sorszám (numerus positionis) a ki tudniillik az Adózás felosztása alkalmatosságával hányadiknak esett, elkezdvén az I ső számm úgy a mint egymás után következnek, szakadatlanul. A következendő F. oszlopba iratódik fel a Bevétel napja s az is, hogy ki mellyik esztendőbe fizetett az elmultra e vagy a jelen valóra továbbá a G. oszlop I sö körébe a ki mit részenként fizetett, minden fertály esztendőnek a végével pedig kell ezen magános fizetések alá lineát huzni és az ebből eredő fertály Summát a mellette levő, H. oszlopba kell tenni. Ezen fertály Summák azután az egyenesen arra rendeltetett egész esztendőbeli számadásba (Summarius extractus) irattanak által. (Ez továbbat bővebben fog magyaráztatni) annak bizonyságául pedig, hogy ezen fertály Summák igen is által irattattak, az utolsó J. oszlopban mindenkor fel kell jegyezni ezen egész esztendőbeli számadásnak óldal és Sor számát (numerus positionis) tört szám módjára.

Minden katona esztendőnek a végével a H. és hasonlóképpen összveséggel minden oszlop alatt lineát kell húzni és a fertály esztendőnként feltett Summákat egész esztendő által való Summában öszve adni. Ha ekkor kitetszik, hogy a Lefizetés Summája a vele által ellenben levő Adó Summájával öszve nem egygyez, hanem kevesebb mint az Adó a C. oszlop alatt fel van téve: tehát itt is (mint más oda fellyebb az Adózó könyvetskék eránt meg volt mondva) az egész esztendőbeli Lefizetést az Adó alá kell tenni, akkor alatta keresztül egy lineát húzni és az ebből kijövő felmaradt Sumát a jövő esztendőbeli Adóba által vinni, úgy a mint a most felhozott példa első oldalából practice is megtetszik.

Azon esetben pedig, ha a Lefizetés Summája többre találna menni, mint maga az egész Adó és igy a jövő esztendőbeli adóból is már előre lefizetődött volna: tehát ellenkező képpen az Adó kevesebb Summáját a Lefizetés nagyobb Summája alá kell irni, alatta egészszen keresztül vonni és azt, a mivel több fizetődött ide irni, melly is mindjárt a következendő esztendő első fertályaban a többi Lefizetés soraihoz fog számláltatni és igy mindenekben aképpen kell bánni, mint azt a már sokszor emlitett Tisztkönyvnek második oldala mutattya. De ha a Lefizetés Summája az Adóval mindenekben tökélletesen öszveegygyez, akkor ezen Tisztkönyvet a harmadik oldalon előadott példa szerént kell felkésziteni.

Mivelhogy a mint már oda fellyebb is meg mondattatott, a Tisztkönyvnek, olyannak kell lenni, hogy ebből minden Bevételt és Kiadást külön[ö]sen, nem úgy mint az egész esztendőbéli Számadásból, ahol ezen Sommák egymás között egyvelgest vagynak feltéve, egy tekintettel és egyszerre által lehessen látni: azért is szükséges, hogy a többi Bevétel és kiadás is, mint a Tisztkönyvnek 9-dik 10-dik 11-dik 12-dik és 13-dik oldalain feltett példák tanittyák, különös rubrikába irattasson. Ezt mind azonáltal meg jegyzeni, hogy mivel egyedül tsak a Pénzbeszedők és a hol vagynak az Ellenvigyázók (Controlor) Salariumát lehet úgy, mint rendes és meghatározott Kiadást nézni, tehát ezen Tisztkönyvben is, tsak a Salariumokat lehet az Adó Rubrikájába beirni.

A Bevétel nemei a következendő Rubrikákból állanak.

1 ször A rendes Adó vagy az úgynevezett Türedelem pénz.

2 szor A mellesleg való Adó

3 szor A Számadásban elkövetett hibának megjobbitása és a Convictio lefizetése. Ezen Convictiót ha a rendes Adóból származott, a Rendes Adó oszlopába, ha pe-

dig a Mellesleg való Adóval történt, ugyanezen Adó oszlopába kell beírni, a mint az ezzel való bánás a 8 oldalon levő példából világosan kitetszik.

A Kiadás nemei pedig a következendő Rubrikák alatt foglaltatnak.

1 szőr A Pénzbeszedők és Ellenvigvázók Salariuma De e kettőt a Tisztkönyvbe, nem egygyüvé, hanem mindeniket különös hellyre kel béirni.

2 szor. A Királlyi Calmeralis Cassába való Bevitel. Erről meg jegyezni, hogy a Királlyi Cassába bevivendő Somma pénzen kivül, semmit más egyebet a rendes Adóból vagyis a Türedelem pénzből kifizetni nem lehet, hanemha a' találna megtörténni, hogy a Számadó tévelyedéséből a Diariumba több iratódott vólna fel, mint a Cassába valósággal bejött vólna, a melly esetben, a szaporábnak tett Somma, a 13-dik oldalon lévő példa szerént, a rendes Adóból esett Kiadás Rubrikája alá tétettetik.

3 szor. Utiköltség

4 szer. Az Iró Szoba szükségei. (Expensae Cancellaristicae) Noha ezen Tisztkönyv további megvizsgálás végett soha a Vármegyére nem megy hanem tsak a Számadó hasznára és szükségére nézve, a Pénzbeszedőnél marad: mégis mindazonáltal a mint már fellyebb megmondódott, a mindennapi Bevételt és Kiadást a naplókönyvből ezen Tisztkönyv arra rendeltetett Rubrikáiba elmulhatatlanul be kell irni. A magát elől adandó Cassa vizsgálása alkalmatosságával erre különös gond fog lenni és a Vármegyének ez eránt adott rendelés szerént, az adózó könyvetskékkel mindenkor fog a Tisztkönyv is öszve vettetni (confrontari)

Hat és több esztendőkre is elkészithetik ezen Tisztkönyvet a Pénzbeszedők, ha nékiek úgy látszik, valamint az Adózó könyvetskéket. De be kell köttetni és azután oldalazni (paginas numeris providere) A példákban előadott Bevétel és Kiadás Rubrikáinak pedig annyi közt kell hagyni, mint az egyik vagy a másik esztendőre szükségesnek lenni látszatik.

Ezen Tisztkönyv elejére tartozik minden Zsidó Pénzbeszedő úgy a mint maga legjobbnak tartja egy mutató táblát (Index) készíteni és minden név vagy a Rubrika után, azon oldalt vagy levelet, a mellyre a név vagy a Rubrika beirva vagyon, feljegyezni, hogy egygyiket vagy a másikat annál hamarrább megtalálhassa. Vagy pedig mivel a Bevétel és Kiadás azonkivül is igen kevés Rubrikából áll, a Fizető feleket tsak az A. B. C. Sora szerint jegyezheti fel a többször emlitett Tisztkönyvbe, de e mellett arra kell vigyázni, hogy a Vezeték név, a környülmetélkedéskor nyert névnek, mint ez a tiszt könyvben előadott példákból világosan megtetszik, mindenkor eleibe tétessék.

Ezen Tisztkönyvből tehát egyszerre általláthatyák mind magok a Cassa Tisztek, mind pedig a Cassa vizsgálók minden Bevétel és Kiadás Rubrikáit. De mivel a Vármegyére leküldendő napló könyvekbe a mint oda fellebb megmondódott, egyvelgést irattatik fel a Bevétel és a Kiadás, azonban pedig a Számvétel (Censura) alkalmatosságával a Vármegyének szükséges hogy minden Bevétel és Kiadás sorait egy tekintetre által láthassa, e végre.

D 4 szer, Rendeltetik itt a D szerént alkalmaztatandó egész esztendőbeli számadás módja (extractus Summarius) mellyet e példa után kell minden katona esztendő végével készíteni, mellyet is, minekutánna vagy a Vármegyétől egyenesen e végre rendeltetett Személly, vagy ha a Vármegyének úgy tetszik maga Vármegye Exactora, az Adózó könyvetskékkel összvevét (confrontat) és szorosan megvizsgál; a Vármegye itéletének alá kell botsátani.

(Itt következik az „öszveséggel való számadás" az eddigiek alapján ismert rovatokkal s e példákkal: Áron Mihály Kalmár, Damián Mihály szabó, Ertl Abrahám kalmár, Frank Dávid árendás, Gámolosi Izsák árendás, Hauner Ábrahám házi gazda, Jauer Ábrahám házról házra járó)

Hogy a felséges Királlyi Aeráriumnak, ezen Türedet lem pénz eránt, egész további bátorsága lehessen, tehál ennek beszedése körül, minden szemre való nézés és más szándék nélkül bánnyanak a Zsidó Pénzbeszedők. Annál bizonyosabban el is fogják kerülni és távoztatni a Restantziák megnevekedését, ha azon időre és alkalmatosságra melyben a rendes fizetők vagy kereskedés, vagy más kézi mesterségek által valami pénzre szert tesznek, szorgalmatosan vigyázni fognak, a midőn is kötelességekben állana, nem tsak azt a mivel az elmultról tartoznak, de még ha attól tartana, hogy ezen Adófizetőnek ilyen Pénz szerzésre nem egyhamar akadna valami jó alkalmatossága, az adót rajta még a jövő egygynehány hólnapokra is előre megvegye.

És mivel bizonyos, hogy a Restantiak megszaporodása, melly 1784-dik esztendőtől fogva 378,320 forintokra 29 krajtzárra nevekedett, egyenesen tsak onnan származott hogy a Beszedők az Adósság megvételével keveset gondolván az alatt némelly Zsidó Familiák egésszen kihaltak, némellyek pedig az Hellység Elöljárói tudtával más helyekre elszéledtek, úgy hogy a rajtok maradott adósságot soha többé senki meg nem veheti: a felséges Aerarium hasonló károsodásának eltávoztatása végett tehát, parant-

soltatik a Zsidó pénzbeszedőknek és szorosan reájok bizattatik, hogy a Türedelem pénzre nézve azoknak, kik ezzel adósok maradtak, legfellyebb három hólnapot határozzon meg, melly elmulván, az adósokat restantziájoknak lepótolására hajtani és birni, ha maga kárát nem akarja vallani, igyekezzen, ha pedig némely akaratos nyakas adósok ezen intésre hátra lévő adójokat le nem fizetnék, ezt azonnal jelentse be a Vármegyének, feladván az adósság Sommáját is egyszersmind, az illyen kész akartva való Adóssal annak módja szerént fog a Vármegye bánni és ha a dolog úgy hozza magával, exequáltatni is fogja. A mi a exequálandó dolgokat illeti, azokra nézve, e következendő rendet kell megtartani. Elősször ingó-bingó Jószágait, mellyek nélkül az exequált fél, élelmének megszerzésében könnyebben és kára nélkül el lehet, de ha ez nints, minden más egyebet, a mit hamar kész pénzé lehet tenni és ha semmi efféle ingó bingó vagyonnya nem találhatnék, még fekvő Jószágát le kell tartóztani. Ha az ekképpen exequáltatott Személly, ingó bingó portékáit 14 nap alatt, fekvő Jószágait pedig legfellyebb egy fertály esztendő alatt, az addig szaporodott restantziával egygyütt ki nem váltaná, tehát letartóztatott Jószágai kótyavetyére botsáttatnak, a mi mindazonáltal az ebből bejövő pénzből megmaradna, a Tulajdonosnak vissza fog fizetődni, anélkül hogy a törvényes költséget belölle kifognák Azon adósokra nézve pedig, kik sem kézi mesterséget nem tudnak, sem más egyéb vagyonok nintsen és egyenesen csak a házról házra való adásból és vevésből élnek; mivel ezen Zsidók semmivel se birnak, a vándórlásra és elszéledésre pedig nagy kedvek vagyon és azért a nálok levő restantia, igen könnyen megvehetetlenné válna, tehát, ha ezen házról házra járók eggy fertály esztendő alatt a magok restantiájokat egészszen le nem fizetnék, őket a Zsidó Pénzbeszedő, maga felelvén érette, az azt illető Szólgabirónak vagy a Vármegyének adja fel.

Mind ezekből által láthattyák és megesmérhetik a zsidó Pénzbeszedők, mi lett légyen ezen egész Oktatásnak tárgya, hogy tudnillik az ő felsége által kegyelmesen meghatározott Számadás módját és a vele való bánást, igazán és helyesen felvegyék s megtartsák. Ennek megtartása és követése fogja megoltalmazni a Számadókat, minden veszedelmes következésektől, arra fogja őket birni, hogy-magokat ezen munkára, minden károk nélkül reá adják és ő fogja, mind az egygyes adófizető feleket, mind a felséges Aerariumot bátorságossá tenni

(Nyomtatott példány a Magyar Nemzeti Muzeumban)

Közli:

Dr. Richtmann Mózes

Vegyes.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Pollak G.*, Michael Heilprin and his sons. A biography. *New York* 1912. — *Deissmann A.*, Die Sprache d. griech. Bibel (K. l. Theol. Rundschau XV, 10) *Tübingen* 1912. — *Perls A.*, Szónoklatok IV, *Pécs* 1912. — *Halpern M.*, Notarikon, Szimánim, Kinujim (héber), *Vilna* 1912. — *Rappoport M. W.*, Der Talmud u. sein Recht. Mit einem Geleitwort von *J. Kohler*, 2. Aufl., Berlin 1912. Verlag von *Lonis Lamm.* Ára 6 M. — kötve 7 M. — *Wiernik Peter*, History of the Jews in America, *New York* City 1912 (The Jewish Press Publishing Co. Ára 1.50 dollár). — אוצר ישראל (héber Encyclopedia) VIII. ed. *J. D. Eisenstein* 165, East Broadway, *New York* 1912 (ára 15 korona). —

Ziegler Ignácz karlsbadi rabbi irodalmi vállalata, melynek készülését már jelentettük, megindult és eddig, mikor ezt irjuk, két füzet, már megjelent. A „Volksschriften über die jüdische Religion" október-április hónapokban jelennek meg. Minden évfolyam egyenként 3—4 ivnyi terjedelmű 7 füzetből fog állani és az évi előfizetés mindössze 5 korona, mely összeg Dr. J. Ziegler Karlsbad czimére küldendő. Az első évf. 5 füzetet ad, melyek közül 2 kettős füzet. Ezek szólnak a prófétákról, a tóráról, a farizeusok és szadduczeusokról, a zsidó vallás és a filantrópiáról és a zsidó elemekről a kereszténységben. Ez utóbbit dr. *Venetianer* ujpesti főrabbi kitünő munkatársunk irta. Az eddig látott füzetek elevenen és szinesen vannak irva és teljesen megfelelnek a kitűzött czélnak: érdekfeszitő és tanulságos olvasmányok. Egyes füzetekről az Irodalmi Szemle fog beszámolni. Az uj vállalkozást a legmelegebben ajánlhatjuk és ez alkalommal ujból ajánljuk ezen régi eszménket a magyar illetékes körök figyelmébe. Csak irodalmi uton hathatunk közönségünkre és ez az egyetlen ut, melyen a modern világban felekezeti hűségében és melegségében megtartható.

Leopold Sándor a X. izr. községkerület elnöke 81 éves korában 1912 okt. 28-án Szekszárdon meghalt. Felekezetünk ügyeinek mindenkor lelkes szolgája volt, egyéni-

ségében modern szellem és régi jámborság szép harmoniában egyesült. Áldás a jámbor férfiu emlékére.

Dr. Müller D. H., a bécsi egyetemen a keleti nyelvek tanára, nagyhirü tudós, ki egyszersmind a bécsi rabbiszemináriumnak és tanára volt, 67 éves korában meghalt. Szorosabot szokján kivül abibliái tudományok közül és nagy érdemeket szerzett.

Vegyes pótlások illetve helyesbitések. A XXVI. évfolyam 47. oldalán „Vű kán sir iz, dart zen ách káne majlösz" közmondásról azt állitottam, hogy azt „egy ma is (1909) köztünk járó—kelö litván atyánkfia hozta magával". Csak 1912 nyarán Nagyváradon bekövetkezett elhunytakor tudódott ki reb Lazrnak ezen record-globe-trotternak, rectius globe-snorrernak, féltékenyen titkolt Hofbraun vezetékneve. — A XXIX. évfolyam 320. oldalán között „Páros-Parve-Minnig" czimü czikkemhez, Erdélyből arról értesültem, hogy ott az efféle eledeleket, edényeket és evő eszközöket „böjtöseknek" nevezik, ami zsirtalan-vajtalan voltukra való tekintettel a keresztény felfogásnak is megfelelöbb; én a „böjtös"-nél grammatice helyesebbnek tartom a „böjti" jelzőt. — A 323. oldalon felülről a 8. sorban az ugyan szó után a húsost szó álljon; a 324. oldalon szintén felülről a 8. sorban a flásiger szó után következö három szó álljon: adr milchiger, gezájercz; a 325. oldalon a Drágaság czim alatti cantelák szó helyett Cautelák olvastassék.

(V. E.)

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Usolsó füzetünkben ugyanezen a helyen ismételtük azon régebbi állitásunkat, hogy a hazai pártok közül de facto az orthodoxia sem áll a Sulchan Aruch alapján, a mennyiben e törvénykódex rendelkezéseit nem hajtja végre. Hivatkozhatunk magukra az orthodoxokra: a pesti, váczi és eperjesi orth. hitközség olyanokat, kik a szombatot negligálják, nem veszi fel a hitközség kebelébe, ellenben a többi valamennyi, köztük a pozsonyi és nagyváradi vezérhitközségek ugyanilyeneket felvesznek, Pozsonyban értesülésünk szerint az elöljáróságba is választanak. Már most melyik község áll a S. A. alapján, a pesti-e vagy a pozsonyi? Kétségtelenül a pesti, a mely legalább ebben a szembeötlő pontban hatalma szerint a S. A-t végrehajtja. Igy van ez a külföldön is. Ha pl. Frankfurtban boltját szombaton nyitvatartó kereskedő magát orthodoxnak vallaná, kinevetnék, az orth. község pedig az ilyen jelentkezőt nem venné komolyan és kereken elutasitaná. A konkludens tények tehát azt mutatják, hogy hazánkban az a párt sem áll a S. A. alapján, a melyik leginkább hangoztatja.

Ez nem nézet, se nem hitvallomás, hanem egy ténynek a konstatálása. A ki tehát állitásunkat meg akarja czáfolni, az tagadja a tényt magát, vagy pedig állitsa azt, hogy a szombat negligálói (a közismert példánál maradva) a S. A. alapján állanak. Tisztán logikai, nem dogmatikai kérdés. Annyira nem dogmatikai kérdés, hogy a rabbinikus kodexek összes szerzői pl. Maimonides, Jákob ben Aser, József Karó (a S. A. szerzője) stb. mind állithatná.

A német orthodoxia, az emlitett három hazai orth. hitközség, a csodarabbik félmilliót meghaladó tábora cselekményeikkel tételünk helyességét elismerték. Olvastunk azonban statusquo lapokban más nézetet. Az egyik lap, a mely véletlenül kezünkbe került, hasonlattal „czáfolt" meg bennünket. Egy faluban — ugymond — gyógyszertárt akartak felállitani. A falu népe ellenkezett, azt mondva,

hogy senki sem vehet be egy egész gyógyszertárt. Erre egy okos ember azt mondta, az igaz, de azért a falunak mégis kell egy gyógyszertár, melyből egy ügyes orvos mindenkinek néhány pillulát bead. A községnek is legyen tehát S. A.-ja, melyből a rabbi mindenkinek szükség szerint adagol. Ez a községi S. A. elmélet a statusquo beliek hivatalos álláspontja, lapjaik legalább hasonlattal és hasonlat nélkül unisono hirdetik.

Komoly állitás akarván lenni, komolyan kell vele foglalkozni.

Az elmélet magva egy pozitivum és egy negativum. A megativum az, hogy zsidó nem élhet az egész S. A. szerint, a mint hogy egy ember nem vehet be egy egész patikát. Képzelhető-e ennél nagyobb káromlás a S. A., sőt az egész zsidó vallás ellen? És igaz-e ez? Hát nem éltek és nem élnek-e ma is zsidók a S. A. szerint? Épily sulchanáruchellenes a pozitivum, a mely szerint a S. A. csak a községnek szól. Ez az állitás ellenkezik a zsidó vallás alapgondolatával, a mely szerint minden hivő Isten előtt egyenlő és minden parancs minden egyesnek szól. Ellenkezik tehát a S. A. minden paragráfusával. Idézzék a S. A. jeles ismerői a S. A azon paragrafusát, a mely kimonja, hogy a S. A. mint a patika csak a községnek való. Frivol játék Karó komoly művével.

Arra a kérdésre, hogy a magyar zsidóság kanonizálja-e a S. A-t (melyik kiadását?), a feleletet a dogmatika, historia és ethika körében kell keresni, csupa oly ismeretkör, melyekre a zöld asztal és a nyomdafesték „eszmecseréi" ügyet sem vetettek. Az egész argumentáczió hol nyiltan, hol leplezetten a saját hithűségnek és a mások hitetlenségének szuverén deklarásából áll. A középkor zsidó kiadásban, mibe mi bele nem megyünk.

A mi álláspontunk ma is az, a mi régebben volt és melyet utoljára 1911. áprilisi füzetünkben kifejtettünk, hogy t. i. a zsidó egység a zsidó vallás hiveinek testvéri szeretetében a valóságban ma is megvan. Erre a testvéri szeretetre kell appellálni, nem pedig a nép gondolkozását és érzését megtévesztő theológiai vitákra. A zsidóságot az utolsó évtizedekben 1500 év óta a legkeservesebb csalódás érte — az örökre eltemetettnek hitt vallás- és fajgyülölet félelmetes erővel támadt fel halottaiból. Ennek nyomása alatt a belső viharok mindenhol elültek és a hazai zsidóság körében is el kell ülniök. A nagy tömegek, melyek lételükben vannak megtámadva, teljesen közömbösek elmaradt emberek szellemi kedvtelései iránt és készséggel fognak sorakozni a zsidó vallás és hiveit erősiteni alkalmas egységes szervezkedés körül. A zsidó hivek együttérzése és hűsége az egyetlen alap, melyen az autonómia felépülhet. Erre a szilárd alapra, hisszük és reméljük, csakhamar az összes tényezők vissza fognak térni.

•

A külföldön az a hit van elterjedve, hogy a magyar zsidóság szive a hittestvérek iránt teljesen lehült. Az a nagy lelkesedés, mellyel a hazai zsidóság az üldözött zsidók külön területen való együttes letelepitésére alakult ITO zászlaja köré csoportosul, ezt a tévhitet végleg eloszlatja. Az Egyenlőség lelkes propagandája folytán az ITO-nak nálunk ma már 4000-nél több hive van. Az egylet szabályai elkészültek és a magyar bizottság nem sokára meg fog alakulni. A bizottság elnöke *Winterberg* Gyula udv. tanácsos.

•

A kongrua törvény megalkotását a protestáns felekezetek vitték keresztül és érthető, hogy szükségleteikre van szabva. Most a korpótlék van soron. Ha ez, mint tervezve van, csak novella lesz a kongrua-törvényhez, akkor az a rövidség, melyet a rabbikar a multban szenvedett, most fokozódni fog: az egyik hiba a másikat szüli. Legalább azt kellene keresztülvinni, hogy azok a rabbik, kiknek fizetése a korpótlékkal kiegészitett maximális fizetést el nem éri, a korpótlékból a megfelelő részt megkapják, ha nem is kongruás papok. Ez tulajdonképen magától értetődő, de zsidó ügyekben semmisem értetődik magától. Az országos iroda az ügyet kellően felkarolta. Ha a felekezet nem volna részekre bontva, megvédhetné papjainak érdekét. Egy példa a sok közül, hogy az autonómia mit érne, még pedig első sorban az orthodoxiának.

A korpótlék ügyében *Dr. Neumann* Ede, az ORE alelnöke vezetése alatt nagyobb küldöttség tisztelgett a vallás- és közoktatásügyi miniszternél, ki kedvező választ adott. Dr. Neumann, az Orsz. Irodától támogatva, egyébként is fáradozott ebben az ügyben és állandóan figyelemmel kiséri. Reméljük, hogy a nevezettek együttes fáradozását teljes siker fogja koronázni.

•

Az orsz. izr. tanitóképző-intézetet a vallás- és közoktatásügyi miniszterium modern alapokra való helyezés czéljából egyelőre internátussal látja el és e czélra a felemelt államsegélyből és az iskolaalapból 25,000 koronát engedélyezett. A végczél az, hogy a tanitóképző külön épületet kapjon. Remélhető, hogy az igazgató tanács és az intézeti igazgató buzgósága, a mely az intézetért már eddig is oly sokat tett, a miniszterium jóakaratával karöltve a

kitüzött nagyjelentőségű végczélt is meg fogja valósitani. Az internátus 60 növendékre van tervezve és már f. év szeptember hó 1-én meg fog nyilni. A 60 növendék közül a miniszter határozata szerint 30 mindig orth. községekhez tartozó szülők gyermeke kell, hogy legyen. Örömmel látjuk, hogy az illetékes faktorok felekezetünk kedvezőtlen közviszonyai között is czéltudatosan haladnak a kitüzött uton és az egész felekezet javára cselekszenek.

*

Németországban a „liberális zsidóság" külön organummal bir, melyről eddig e helyen nem szóltunk, nem lévén a dolognak ránk nézve aktuális értéke. Az elmult évben az a kör, a mely ezen organumban fejtette ki eszméit, 14 irányelvet bocsátott közre, melyeknek ránk nézve szintén nincs aktuális értékük, és ugyanezért azokat nem is közöltük. Az uj programm nagy hullámokat vetett és három párt jelentkezett a porondon: liberálisok, középpártiak és orthodoxok. A legfürgébbek az utóbbiak voltak. A mig a liberálisok elveiket csak lapjukban fejtegették, az orthodoxok is hallgattak ugyan, de mihelyt a „Richtlinien" publikálva lett, megfujták a harczi riadót. Itt kezdődik az ügy érdekessége. Első sorban a házasságjogi reformokat kifogásolták, azzal fenyegetőzve, hogy szakadásra viszik a dolgot. Erre a liberálisok készeknek nyilatkoztak a zsidóság egységének megóvása czéljából a legmesszebb menő engedményekre. Nagy diadal az orthodox táborban, nem az engedmények, hanem a győzelem fölött. Hadi kárpótlás a liberális territorium Konstantinápollyal együtt. Az öröm azonban korai volt — a nagy községek Berlinnel az élükön nyilatkozatot tettek közzé, miszerint az egyik rabbicsopot nincs jogositva a másik rabbicsoport fölött pálczát törni, sem pedig arra, hogy a zsidóságban létező bármely irányt csekélyebb értékünek bélyegezze. A zsidóság egysége nem vita tárgya, a község által alkalmazott rabbikat pedig más rabbik nem devalválhatják. Ez oly nyilatkozat, a mely bennünket is érdekel. Nálunk ugyanis minden analfabéta holmi zsidó Arbuesi Péterként lép fel, azt hivén, hogy fitogtatott fanatizmusával egy csapásra meghóditja a magyar zsidóságot. Ily olcsón a német orthodoxia természetesen győzni nem is próbált és dicséretes buzgalmat fejtett ki a tárgyi czáfolásban. Czáfolatai nálunk eretnekség számba mennének. De ez mellékes a mi szempontunkból. A theológiai harcz azóta is folyik, azonban mindvégig tárgyi argumentáczióval és európai formák közt. Az orthodoxia. noha sorai közt nincsenek olyanok, kik nem élnek hirdetett tanaik szerint, vagy talán épp ezért, már nem emlegeti a szakadást, hanem meggyőzni iparkodik az ellenvéleményüeket. Ezt helyesen cselekszi és minden bizonnyal több eredményt fog elérni, mint ha puszta káromlással argumentálna. Ezt a hazai zsidóság, sajnos, kitapasztalta. A vallásos élet alábbszállásának egyik oka nálunk a rabbitekintély aláásása volt. Ezt részben azok okozták, kik a modern rabbikat sárral dobálták és ezen ténykedésük által akaratlanul a rabbi tekintélyét általában megrendititék, a régi rabbikét még sulyosabban, mint az ujakét. Az orthodoxia ezen rövidlátó praktikáját nálunk most a statusquobeli sajtó vette át. Azt hiszi: In hoc signo vinces. Nagy csalódás fogja érni. A saját táborában aláássa majd a rabbik tekintélyét — ez lesz az egész eredmény, semmi egyéb. Legkevésbbé éri pedig el azokat a materiális előnyöket a modern zsidóságtól, melyeket többé—kevésbbé szemérmesen rejteget. Őszintén sajnáljuk a megtévelyedetteket. A vallásnak a modern világban általában nehéz a helyzete és a papság sulyos küzdelmet folytat. Ily körülmények közt az, a ki a rabbik — akár a műveltek, akár a nem műveltek ellen tör, — akarva nem akarva a zsidóság ellen tör.

Dr. ROSENBERG EDE
1859—1913

Dr. Rosenberg Ede magyarkanizsai főrabbi február 23-án hosszú szenvedés után 54 éves korában meghalt, özvegyet és három árvát hagyva maga után. Küzdelmes élet tragikus vége. Atyja, ki nagy jámborságu férfiu és kiváló talmudista volt, a milyen a kántorok közt korában nem igen akadt, már zsenge gyermek korában a talmudra fogta, ugy hogy 13 éves korában a szó régi értelmében talmudista volt és önállóan kezelte ezt a nemzeti tudományt. E mellett még csak bibliát tanult 15 éves koráig, a midőn e sorok irójától a magyar irást megtanulta. A putnoki és szilágysomlyói jesiva látogatása után 1880-ban Pozsonyba került és innen 1881-ben az országos rabbiképző-intézetbe, hol a Pozsonyban megszokott nélkülözést, bár kisebb mértékben, folytatni volt kénytelen. Leczkékből élt, és az sem volt mindig. Gyenge testben erős lélek lakozott és minden nehézséget legyőzött a vasakarat, ugy hogy egy évtized után a budapesti egyetemen doktori és egy évre reá az orsz. rabbiképző-intézeten rabbi oklevelet nyert. Mig ehhez a fokhoz elért, külső küzdel-

mek mellett nehéz belső küzdelmeken is átment, melyeket csak a magyar bócher ismer, kit a világi tudományoktól való horrorban nevelnek és kibe a szemináriumtól való iszonyatot tudatosan és rendszeresen belécsepegtetik. Az olthatatlan tudásszomj nagy természeti adományokkal párosulva végül mégis diadalmaskodott a külső-belső akadályokon és a minden izében komoly ember elérte czélját. Az első község, a hol próbaszónoklatot tartott, megválasztotta rabbijául és ott működött 22 éven át haláláig.

Hivatását ideális módon töltvén be, községében felekezeti különbség nélkül közszeretetnek örvendett. Szónoklataihoz, melyek tartalmasságuk mellett szellemesség által váltak ki, rendszerint keresztények is megjelentek ; mikor Bacher Vilmos, imádott mesterének, 60 éves születésnapján ünnepi Istentiszteletet tartott, a zsúfolt templomban a hallgatóság többsége a másfelekezetű lakosokból állt. Márczius 15-én nem egyszer ő volt a város hivatalos szónoka a város közterén, a mint hogy a város, a melytől fizetését is huzta, mindig igaz tisztelettel és szeretettel vette körül az arany tiszta jellemű és nagy okosságu rabbit. Néhány szónoklata nyomtatásban is megjelent. Még deák korában hosszabb czikksorozatot közölt a most feledésbe ment „Hitközségi Hivatalnok" cz. folyóiratban, melyet néhai Friedmann főkántor szerkesztett. Igen becses tanulmányt tett közzé folyóiratunk 1890. évfolyamában „A zsidó népiskoláról a hagyomány korában", a mely külön is megjelent, és azóta több dolgozattal gazdagitotta a Magyar Zsidó Szemlét. Az utolsó években az Egyenlőség, a Magyar Izráel, a Mult és Jövő közöltek tőle szép dolgozatokat. Akkora talmudtudománya volt már fiatal korában, hogy Bacher Vilmosnak Kosman Wodianer nagyterjedelmű talmudi művének kiadásánál segédkezhetett, mit Bacher az előszóban külön kiemelt. E komoly ember korai halála tanitóját is fájdalommal töltötte el.

Sympatikus jellemének egyik fényes vonása a hűség volt, mellyel rokonaihoz és barátaihoz, tanitóihoz és társaihoz ragaszkodott. Negyvenéves zavartalan barátság kötött vele össze, hadd szenteljek egy könnyet nemes emlékének. Lebegjen örök áldás a jámbor férfiu emléke fölött.

Dr. GRÜNHUT LAZAR
1850-1913.

Távol hazájától, hová örökké visszavágyott, Petach Tikvában, hová csak néhány hónap előtt költözött át Jeruzsálemből, lehelte ki február 20-án Dr. Grünhut Lázár nemes lelkét, és a zsidó tudomány szegényebb lett egy örökké tevékeny nagyérdemű munkással. Gyermekkorától haláláig aranyfonálként huzódik át életén a tudomány lángoló szeretete, melyet az élet viszontagságai és szenvedései, melyekből neki bő rész jutott, le nem lohasztott. Az egykori magyar bócher, ki 20 éves korában világi betűt még nem ismert, belső ösztöntől űzve-hajtva, szakadatlan önképzés által a modern tudomány magaslatára emelkedett és a zsidó tudomány általánosan becsült művelőjévé küzdötte fel magát. Mint több gyermek atyja, közel negyven éves korban tizenegy évi rabbi működés után Berlinbe ment, hogy magát modern rabbivá képezze ki. Tenger nélkülözés és küzködés után Dr. Berliner Abrahám és mások hathatós pártfogásával czélt ért: megszerezte a doktori fokot és 1892-ben a jeruzsálemi zsidó árvaház igazgatójává választatott meg.

Ezen időponttól kezdve Grünhut a tudománynak élt, miben sem bajok, sem gondok megzavarni képesek nem voltak. Az első években a midrassal foglalkozott és publikáczióiban, melyek sűrűn követték egymást, szemmel látható volt a haladás, a tökéletesedés. A szent városban élve, megismerkedett a szent földdel és megtanult arabul. Ez uj ismereteket értékesitette Szaadja kommentárjairól szóló két tanulmányában és Palesztina földrajzára vonatkozó dolgozataiban. Tiz év előtt kiadta tudelai Benjamin és azután Regensburgi Petachja utleirásait, mivel mintegy előkészült a geográfiai tanulmányokhoz, melyek utolsó éveiben leginkább foglalkoztatták. Utolsó munkája Esztori Parchi, hires palesztina-geográfus héber művének (Kaftor va-Ferach) német forditása és magyarázata. Mintegy visszatérve ifjukori tanulmányaihoz, legutoljára talmudi észrevételeinek és döntvényeinek összegyüjtésével foglalkozott, de a halál kiragadta a tollat kezéből. Utolsó dolgozata talán az, mely jelen füzetünkben jelenik meg. A folyóiratok közt legsürűbben a Magyar Zsidó Szemlét tisztelte meg dolgozataival.

Életrajzi adatai röviden a következők. Született 1850-ben Gerendán és több jesiván tanult. Fiatal korban hattárát kapott és megházasodott, Leitner nagyváradi hitközségi alkalmazott leányát véve nőül, ki mint valódi „derék nő" osztozkodott sorsában. Miután 11 évig mint rabbihelyettes működött Temesvárt, Berlinbe ment, hol az egyetem és Hildesheimer szemináriumának hallgatója volt. Dr. Berliner Ábrahám nagylelkű pártfogása mellett, miután Bernben doktorrá avattatott, a frankfurti bizottság kinevezte az általa fenntartott jeruzsálemi árvaház igazgatójává. Kisér-

letei, hogy Magyarországra visszatérhessen, nem jártak sikerrel. Az árvaházat gazdasági iskolává alakitották át és ezért székhelyét Petach Tikvába tették át. Nem rég nyugdijazták április elsejétől kezdve, mibe, mint leveléből kiolvastam, szivesen belenyugodott.

A következő önálló müveket bocsátotta közre.

1. Kritische Untersuchung des Midrasch Kohelet Rabbah (Berlin 1892). 2. Midrasch Schir Haschirim (Jeruzsálem 1897). 3. Sefer ha-Likutim I.-VI. (Jeruzsálem 1898-1904). 4. Ezra und Nehemia kritisch erläutert I. (u. o. 1899). 5. Saadia Gaon und sein Kommentar zu (Daniel) Ezra und Nehemia (u. o. 1902). 6. Jalkut ha-Machiri zu den Sprüchen Salomos (u. o. 1902). 7. Die Reisebeschreibung des R. Benjamin von Tudela herausgegeben und übersetzt (u. o. 1903). (Ugyanaz csak héber Frankfurt a. M. 1904) 8. Die Rundreise des R. Petachja aus Regensburg nach einer Handschrift, den ältesten Ausgaben und anderen Druckwerken ediert und übersetzt, mit Anmerkungen und Einleitung versehen I.-II. (Jeruzsálem 1904/5). 9. נוצר חאנה Abhandlungen und Aufsätze wissenschaftlichen Inhaltes (u. o. 1906). 10. Die Geographie Palästinas von Estori haf-Farchi bearbeitet, übersetzt und erläutert (Frankfurt a. M. 1912).

Grünhut Lázár pályafutása az ideális törekvés és a zsidó tudományszeretet ragyogó példája. Szelid jellemű, tiszta lelkű tudós és hű barát volt. Pihenjen békében az ősök szent földjében és kisérje áldás a jámbor emlékét.

TUDOMÁNY.

A GÖRÖG PAPYRUSOK ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

Számos izben tettük már e helyen szóvá a görög papyrusokat és 1909-ben (XXVI 228—241) külön tanulmányt bocsátottunk közre „A görög papyrusok zsidó vonatkozásairól és a talmudi joggal való összefüggésükről". A papyrusok majdnem kivétel nélkül Egyptomból származván, tehát abból az országból, mellyel Palesztina földrajzilag és történelmileg leginkább összefügg, a priori biztosnak látszik, hogy a napfényre került irások a szent föld multjára is fényt deritenek. Az egyptomi kultura legalább is oly hatással volt a zsidó népre, mint az assyr-babyloniai. A politikai befolyás, mely az Amarna-lelet tanusága szerint már az időszámitásunk előtti 15. században kezdődött és az első ptolemeusok koráig, 1300 esztendeig tartott, korántsem volt akkora hatással, mint a kulturális befolyás. Ez a hellenismus korában, bár Palesztina előbb syr, majd 100 éves önállóság után római kézre került, egyre fokozódott. Babylóniában, a név legtágabb értelmében, nagyobb számu zsidóság lakott, mint Egyptomban, de a palesztinai zsidóság az egyptomi diasporával kulturális tekintetben valószinüleg bensőbb összeköttetésben állott, mint a bab. diasporával. Babylóniába a zsidót vinni kellett, Egyptomba magától szaladt. A „egyptomi husos fazekak" minden időben nagy vonzó erőt gyakoroltak a népekre, az időszámitásunkat megelőző és követő századokban első sorban a hellén és a zsidó népre. Az autochthon koptok mellett ezek voltak a történelmi események folytán felette kevert népesség főalkatelemei, a mi akkor sem változott meg, mikor a rómaiak ezt a szép országot is bekebelezték és évszázados kiszipolyozás után végre tönkre

tették. A két nép közt, különösen a római fenhatóság tartama alatt, politikai és társadalmi rivalitás állott fenn, de ez az egyptomi zsidóság hellenizálását nem csinálhatta vissza. Egyptomban aram nyelvű zsidóság is volt, nemcsak a perzsa uralom tartama alatt, melyről az asszuáni és elephantinei aram papyrus-leletekből értesülünk, hanem a hellenismus virágzásakor is. E mellett tanuskodik az, hogy a Hillélnek 30 körül (idősz. előtt) bemutatott alexandriabeliek házasságlevele aram nyelven volt irva (Bába M. 104 a), továbbá az, hogy az Oxyrhynchosban kiásott görög papyrusok mellett a VII. század elejéről eredő aram papyrusok is napfényre kerültek (Cowley Jewish Quarterly Review XVII, 2 köv; bibliográfiai összeállítás Erman A., Aus den Papyrus der kön. Museen, Berlin 1899). Nem kétséges azonban, hogy az a millió zsidó, az összlakosság hetedrésze, melyről Philo beszél, tulnyomó többségében hellenista nyelvű és müveltségű volt. Fentéritett dolgozatomban már ráutaltam olyan görög papyrusokra, melyekben zsidók emlitve vannak és azt is megjegyeztem, hogy nem tudható, hogy hány zsidó rejlik a tiszta görög nevű egyének közt, mert már a talmud konstatálja, hogy „a külföldi zsidók nevei olyanok, mint a népek nevei" (tósz. Gittin 8, 4. V. ö. b Gittin 11b).

A zsidókra vonatkozó történelmi papyrusokat felsorolja Schürer ismert müvében (Register 75 sub Papyrus) és nem régen Wilcken, az első papyrologus, külön iratban ecsetelte „az alexandriai antisemitizmust".[1]) Mások idevágó dolgozatait folyóiratunk „Irodalmi Szemléjében" megjelenésükkor ismertettük és csak azt emlitjük még, hogy *Reinach T.* kiváló archeológus a Revue des Études Juives évfolyamaiban majdnem valamennyi zsidó történelmi vonatkozásu papyrust bemutatott és megvilágitott. Ezekről jelen dolgozatomban nem lesz szó, hanem a görög papyrusok oly zsidó vonatkozásairól, melyek ezen ismeretkörön kivül esnek. Nem lévén ex offo papyrológus, a papyrus-publikációk nagy sorozatát nem olvastam, ezek be-

[1]) További irodalom a jelen tanulmány alapját képező mű I, 1. 24 köv.

láthatatlan irodalmából is aránylag csak keveset, az imént megjelent azonban egy összefoglaló mű, a mely az autsidernek is lehetővé teszi a papyrologia tanulmányozását, különösen a régi zsidó irodalom szempontjából, a mely szempont a hivatásos papyrológusok számára körülbelü nem létezik. Az emlitett összefoglaló mű a következő:

„Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde von *L. Mitteis* und *U. Wilcken.* I. Band: Historischer Teil, 1 Hälfte: Grundzüge. 2. Hälfte: Chrestomathie. II. Band: Juristischer Teil: 1. Hälfte: Grundzüge. 2. Hälfte: Chrestomathie. *Leipzig-Berlin* 1912."

Ez a 4 kötetes összesen 1853 lapos alapvető mű a legjelentékenyebb papyrusok közlése mellett világos tájékoztató a papyrusirodalomról és a papyrusok szolgáltatta ismeretekről. *Wilcken U.* bevezetésében külön hangsulyozza, hogy a „görög papyrológia" nem önálló tudomány, hanem történeti segédtudomány, melynek szolgálni kell mindazon tudományokat, a melyek az ókor történetét bármely szempontból kutatják. Nichts aber wäre verderblicher, als wenn dieses neue Material zugunsten einer selbständigen „Papyruswissenschaft" isoliert würde. Vielmehr, ist die Hauptaufgabe der Papyrusforschung darin zu sehen, dass sie auf der soliden Basis eines gemeinsamen Unterbaues die neuen Materialien in die verschiedenen historisch arbeitenden Wissenschaften hinüberleitet, um die neuen Einzeltatsachen wieder in die grossen Zusammenhänge zu bringen, aus denen sie einst hervorgegangen sind" (I, 1 XIV. lap.)

A Papyrologia kiválóan a philológia, az ókori história, a jogtörténet és a theológia tudományát viheti előbbre, ez zsidó szempontból is áll. A genuin zsidó irodalom nyelve nem a görög ugyan, hanem a héber és az aram, de ezekben annyi a görög kölcsönszó, hogy a papyrusok alapján uj „Lehnwörter" irandó. A Septuaginta és az Ujtestamentom nyelvét már nem is sejtett gazdag eredménynyel kutatták, a Koiné csak most lett igazán ismeretes-

sé, a talmud és midras jó részt nem identifikált görög szavainak megfejtésére azonban eddig ebből a forrásból misem történt. A zsidó történet szempontjából pedig a papyrusok szolgáltatta anyag azért elsőrendű fontosságu, mert a zsidó hagyománnyal rokon anyag. A mit Wilcken ezekről az uj forrásokról a historiai tudomány szempontjából mond, nagyjában a zsidó hagyományra is illik. W. ugyanis egyebek közt ezt mondja: „Talán a legszebb ezeknél az uj forrásoknál az, hogy ezerévet meghaladó időtartamon át nagyban és kicsinyben a való életet megkapó világossággal tárja szemünk elé" (XV).

Hogy milyen gazdag ez az uj forrás és milyen változatos az uj anyag, ki fog tünni a mű tartalmának következő vázlatából. A bevezetés 9 paragrafusban szól a leletek helyeiről, a gyüjteményekről, az iróanyagról, az irásról, a számrendszerről, a kronológiáról, a pénzről, a metrológiáról és egyebekről (XI—LXXXII). A tulajdonképi anyag tiz fejezetre van felosztva oly módon, hogy minden fejezet külön-külön tárgyalja a ptolemeus, a római, a byzanci és az arab korszakot. Az egyes korszakok anyaga több paragrafusra van osztva, ugy hogy a tárgyalás teljesen átlátszó és világos. A kereken 100 pontot rövidség okáért nem fogjuk felsorolni, hanem csupán a fejezetek czimeit és itt-ott a mi szempontunkból érdekesebb paragrafusokat. Czélunk nem annyira a mű ismertetése, mint inkább az olvasása közben feltolult zsidó vonatkozások, melyekre mindjárt rátérünk. A fejezetek czimei a következők:

I. Altalonos történelmi alapvonások 2—91.
(1. Kormányzás. 2. Közigazgatás).
II. Vallás és Kultusz . . . . . 92—135.
III. Nevelés (1 Elemi oktatás, 2 Gymn. kiképzés) 136—145.
IV. Pénzügyi resszortok. Szervei és pénztárai 146—168.
V. Adóügy (B. 2 a: A 14 éves census) . 169—238.
VI. Ipar és Kereskedelem (1, monopoliumok) 239—269.
VII. Földgazdaság . . . . . 270—329.
VIII. Robot és szolgáltatás . . . . . 330—355.
IX. Beszállásolás (Verpflegungswesen) . . 356—371.

X. Posta és Szállitás . . . . . 372—380.
XI. Katonaság és Rendőrség . . . . . 381—416.
XII. A népéletből . . . . . 417—422.
Végül több index . . . . . 423—437.

Az első rész 2. kötete az első kötetnek itt bemutatott tartalmának sorrendjében adja a legfontosabb szövegeket a szükséges tudnivalókkal bevezetve és a szöveget jegyzetekkel kisérve. Az anyagot ismertető előadás mindenütt utal a Chrestomathia megfelelő helyére, ugy hogy az olvasó a főforrást mindjárt eredetiben kapja meg. És most áttérünk a mi szempontunkból érdekes pontokra, egyetmást akkor is idézve, ha hozzá megjegyezni valónk nincs is. A mű sorrendjében haladunk.

A bevezetés 4.§-a az iróanyagot irja le, a mely rendesen a papyrus volt. A tekercset (volumen) alkalmilag *teuchosnak* nevezték, a honnan a *pentateuchos* szó ered (= öt tekercs ,חמש מגלות). „Im Kanzleistil zitiert man in der Regel nach τόμοι (Rollen)" (XXXI. lap). A *tomos* szó a talmud és midrasban sem fog egyebet jelenteni, jelesül ebben a kitételben טומוס של ששרות (tószefta B. K 10, 31, 366, 8), helyesebben טומוס של ניירות (Szifrá Emor vége felé, 104 d. Weiss). Krauss, Lehnwörter II 263. Bündel, Band, de az utóbbit csak könyvkötet értelmében jelenti, mint volumen. A papyrus mellett, mellyel a VIII. századtól kezdve a Chinából Samarkand közvetitésével importált rongypapiros versenyre kelt és melyet a X. században Egyptomból is kiszoritott, az ókorban viasztáblákat (*pinax*) és fatáblákat használtak, mely utóbbiakra kalamusszal és tintával irtak. Részben iskolatáblák, részben okmányok. Rendeletek és egyebek közzétételére fehérre mázolt fatáblák is szolgáltak (XXXII). E szerint a hivatalos okmány iróanyaga rendszerint papyrus, viasztábla és fatábla volt. Midőn tehát a Szifrá az ütést בלוח ובפנקס ובטומוס ניירות meggyalázónak jelenti ki, a hivatalos személyek által gyakorolt fenyités lebeg előtte, mely feltevésnek „Az óhéber könyv" 18. l., 7. j. már kifejezést adtunk. „Tomos" a zsidó forrásokban még „lajstromot" és „adót" jelent (Krauss i. h.). Világos, hogy ez a két jelentés is a hivatalos nyelvhasználatból eredt, a mennyiben a tekercs név- és egyéb lajstromot vagy adólajstromot tartalmazhatott.

„Ha beirt papyrust ujra irásra akartak használni, a tintát a spongyával könnyen lemoshatták. De rendesen némi maradék megmaradt.... Ha okmányok hamisitása végett egyes szavakat teljesen törölni akartak, bizonyos kenőcsöket használtak. Ezért alkalmilag akták valódisága mellett azzal a megjegyzéssel tanuskodtak: „kenőcs nélkül" (XXXIII). A talmud is azt mondja, hogy letörölt papyrus hamisitható és pl. válólevelet nem szabad reá irni (Gittin 2, 4, Óhéber könyv 17, 4). Minthogy a letörölt papyruson a régi irásból nyomok maradnak, az okmányból törölhetők egyes szavak és másokkal helyettesithetők. Nem lehet továbbá tudni, hogy a törlés hol történt az okmány irása előtt és hol az okmány irása után.

A tintáról XXXIII ezt olvassuk: „Die tiefschwarze Tinte, die so ausgezeichnet durch die Jahrtausende sich erhalten hat, ist aus Russ, Gummi und Wasser hergestellt". Ilyen volt az egykoru zsidók tintája is (Löw, Graphische Requisiten I 146; Óhéber könyv 137). Vöröstintával csak ritkán irtak az egyptomiak (Wilcken u. o.). A talmud megengedi, hogy a válólevelet ilyen tintával irják, de a tóránál csak az emlitett fekete tintát szabad használni.

Az abbreviaturáknál a szó végének elesése vagy jelezve van, vagy nincs jelezve. Az utolsó eset csak a legrégibb szövegekben, az időszámitásunk előtti 3. századból eredőkben található. Az aram papyrusokban, melyek az 5. századból ante származnak, már vannak röviditések, még pedig a rövidités minden jelzése nélkül (XL). Az elephantinei papyrus gyüjteményben (ed. Sachau) a 18. papyrusban az első kolummában az olvasható első 9 sorban כסף ש áll, a következő kolumnákban azonban már következetesen csupán כש. A Cowley által kiadott asszuáni papyrusokban a pénzdarabokat jelző ח (חלר), ש (שקל) és ד fordul elő (16. lap). Hogy a biblia szövegében irtak-e hajdan röviditéssel? vitás kérdés. Az éppen emlitett zsidó eredetű szövegek eljárása után ez némely közkeletű szónál nem lehetetlen, de nagyon korán ki mehetett a divatból, mert a talmudnak a tóramásolásra vonatkozó szabályai között idevágó tilalom nincs. Ha röviditések alkalmazásának veszélye fennforgott volna, az irástudók tilalmat bocsátottak

volna ki. A midras azonban beszél a szó első betűje által történő röviditésről ראשי אותיות של תיבות (lásd Perles, Analekten zur Textkritik des ATs és birálatomat Revue d. É. J. 31, 154). Már a 3. században ante betükkel is jeleztek számokat, pl a gamma = 3 (XLII fent röviditett szóban). A görög papyrusok sokfélekép jelzik a röviditéseket, melyek közt zsidó szempontból a pont érdemel figyelmet, a mi W. szerint latin befolyás alatt keletkezett (i. h.). Az ókairói genizából eredő kéziratokban a rövidités rendes jele a pont az utolsó betű fölött (példák a Jewish Quarterly Review utolsó köteteiben és több ediczióban).

Összevonás alatt azt értik, hogy a szó közepe kihagyatik és a szó fölé egy vizszintes vonás tétetik. A keresztény kéziratokban elejétől fogva ThS (= theos) stb. Ezt a szokást Traube L. (Nomina sacra 1907) zsidó eredetünek tartja[1]). Ezzel szemben W. ritkitott betükkel a következőt állitja: „Die Nomina sacra sind also nicht aus irgendwelchen gebräuchlichen profanen Schreibmoden organisch entwickelt, sondern sie sind die freie Erfindung eines Mannes, der gerade absichtlich das Gebräuchliche mied, um den Eindruck der Singularität dieser Worte zu sichern" (XLV). Valószinűbb, hogy vallásos tiszteletből nem akarták az istenneveket kiirni, mint a zsidók a tetragrammatont.

Már régebben figyelmeztettünk folyóiratunkban arra, hogy a bibliaszöveg értelem szerint való tagolása kisebb vagy nagyobb üres tér által (parása = szakasz) a görög papyrusokban is található. Ugyanezért itt csak idézzük W. idevágó szavait: „Dagegen war es von den frühesten Zeiten an eine weit verbreitete Sitte, Sätze oder Satzteile oder gar Wörter durch grössere oder kleinere Spatien zu trennen..... durch sie wird uns oft die authentische Interpretation des Schreibers an die Hand gegeben" (XLVI). „Durch Ausrücken und Einrücken von Zeilen, durch grössere Spatien u. dgl. ist in sorgfältigen Texten die Uebersichtlichkeit gefördert" (XLVII). Interpunkczió nincs, csupán

[1]) A „Vorlesungen und Abhandlungen" I. kötetében (1909) szintén zóba kerül ez a kérdés és ugy hallottam, hogy reám is hivatkozik. Kimarsadást csak a Ráfe-vonal jelez.

a paragraphos (a szó alatti vonal) és a kettőspont található és ezek is ritkán. A törlés vagy áthuzás, vagy lemosás, vagy zárjelbe tevés, vagy a szó fölé tett pontok által eszközöltetett (XLVII). Ez utóbbival azonosak a bibliában 15-ször található *puncta extraordinaria* (héber terminus נקוד עליו),a mint először a „Masoretische Untersuchungen" cz. tanulmányban és azóta más helyeken is bizonyitottuk. Mindenféle szövegkritika szempontjából fontos a következő észlelet: „dass nachweisbar in mehreren Fällen, wenn der Fehler sogleich bemerkt wurde, das richtige Wort hinter das falsche geschrieben wurde, ohne dass das falsche äusserlich getilgt wäre!" (u. o.)

Mint már érintettük, a papyrusok görög nyelve a régi zsidó (héber és aram) nyelv görög kölcsön szavai alaki és jelentésbeli megállapitásánál elsőrendű tényező. A *Koiné* név alatt ismert világnyelvhez ezekben a papyrusokban van a leggazdagabb anyag. A palesztinai zsidók az idegen szavakat nem az irodalomból, hanem a köznyelvből vették át, a papyrusok nyelve tehát sokkal jelentősebb, mint a LXX vagy az Ujtestamentom. Még ha a szerzők *homines illiterati* is voltak, a mi legalább az utóbbi gyüjtemény javarészének szerzőiről ismeretes, irodalmi termékeik még sem szolgáltatnak oly közeli analógiákat, mint a mindennapi élet nyelve. A *Koiné* a papyrusok által a 4. isz. előtti századtól az isz. utáni 10. századig követhető. Ezen 13 század alatt a görög nyelv óriási változásokon ment át, melyek közt szempontunkból az is fontos, hogy az ókorban a stilus tömött volt (XLIX). W. szerint az irók nemzetisége is tekintetbe jön „Es macht viel aus, ob man einen geborenen Griechen reden hört, oder einen Aegypter oder Juden oder Perser, der etwa das Griechische erst erlernt hat" (4).

Az egyptomi hellének eleinte az egyptomi kelet mellé a makedóniait is odatették, de a 3. század végén (ante) az egyptomi kelendárium végleg győzedelmeskedett és a makedón hónapot csak mintegy dekorácziőul tették még ki (LV). Az asszuáni és eleph. aram papyrusok szintén kétféle hónapot tesznek ki, első helyen a perzsa hóditó babylóniai hónapját és melléje az egypt. hónapot. Az utolsó prófétáknál és Eszter könyvében hasonló észlelhető, a mennyiben a hónapoknak az ősizraelitáknál szokásos számokkal való jelzése mellé odateszik az illető hónap babyl. nevét. Josephus zsidó kalendárium szerint számit, de a hónap zsidó neve helyett a görög nevet használja. A kronológia 2. fejezetében (LVII kövv.) oly kérdések tárgyaltatnak, melyeknél a talmud értesitései (főhely Ros Hasána eleje) talán sikerrel volnának értékesithetők. A ptolemeusok és a római császárok korában a királyok uralkodása évei szerint számitottak és a kormányra-jutás után következő ujévkor a 2. évet kezdték számlálni (LVII). Ezt a talmud is mondja.

A pénzek ismertetését követő, a mértékekről szóló fejezet (LXVIII—LXXII) a talmud és midras méretei megállapitásának szempontjából is jelentős.

A bevezetés után W áttér tulajdonképi tárgyára. Feladata az, hogy „az antik élet egyes oldalait, melyek a papyrusokból világosságot nyernek . . . , előadja. Először általában ismerteti a kormányzást. Egyptom abszolut monarchia volt. „Als absoluter Herrscher war der König ursprünglich alleiniger Eigentümer von Grund und Boden, sowie Herr über Tod und Leben seiner Untertanen. Seine Kabinettsordres (προστάγματα), von denen uns die Papyri einige erhalten haben, hatten Gesetzeskraft, und niemandem war er Verantwortung schuldig . . . . Es fehlt überhaupt der Begriff des Staates oder des Staatlichen: *l' état c' est moi* gilt auch hier" (2. lap). A midrasban elég sürün előforduló פרוסטגמא nem közönséges parancs, hanem ilyen mindenható királyi rendelet, a mely törvényerővel bir Ugyanezért beszélnek régi és uj *prostagmáról*. (Helyeket l. Krauss, Lehnwörter II 483). A királyi udvar személyei között az egyik csoport φίλοι (barátok) nevet viselte. A különféle udvari czimek között, melyeket a király osztogatott, szintén szerepelnek a „barátok" (7. lap.) Kétségtelen, hogy a midrasban számtalanszor található אוהב המלך-nek az egyptomi czim az őse.

A király az országot természetesen hivatalnokokkal kormányoztatta, melynek főczélja az volt, hogy minél több pénzt sajtoljon ki belőle. A hivatalnokok fizetéséről nin-

csenek még elég adatok, de az egyik „királyi notárius" *(basilikos grammateus)* talán havi ὀψώνιον-t huzott (12. l). Szifré D 159, Szanh. 21 b stb. azt olvassuk, hogy a király csak magának ne gyüjtsön aranyat és ezüstöt, de gyüjthet, hogy adja מזונות Helyesen tehát a szó nem „Kost", Heeresverpflegung, Löhnung, (Krauss II 111, v. ö. 110 a is), hanem „Gehalt". Természetes, hogy a katonaságnak természetben is fizethető a zsold vagy annak egy része, de az *opsónion* szó első sorban a készpénz zsoldot jelenti. W. 357. l. a következőt mondja: „Bezüglich der Verpflegung der Truppen haben die Papyri gezeigt, dass sie ausser dem Solde in Geld (ὀψώνιον) Naturallieferungen erhielten, die aber schon im II. Jahrhundert (ante) zum grössten Teil adäriert ware . Die von der Regierung berechneten Geldäquivalente, die natürlich sehr geringe Preise zugrunde legten, nannte man σιτώνια, was auf die Bestimmung zum Getreideankauf hinweist". A 263. sz. szöveg 20-ik sorában az évi opsonion 252 drachma (I, 2, 312) és a 264. számban *opsonion* helyett δαλάρειον áll.

Az uralkodó makedónok (és görögök) lassanként a benszülött egyptomiakkal vegyültek. Görögök, ha egyptomi nőt vettek el, gyermekeiknek egyptomi nevet adtak, vagy a görög név mellé egyptomi nevet is adtak (23). A zsidóknál is szokásos volt a kettős név, a héber mellett egy görög; már az öt hasmoneus testvér is két nevet viselt, pl. Juda, a makkabeus. Ez a szokás kétségtelenül ugy értelmezendő, hogy a világ számára közérthető név kellett. Kérdés tehát, hogy az egyptomi-görög nevek a vegyes házasság eredményei-e? Mint a zsidók, ugy a görögök is felvehették az országban szokásos neveket.

A „népesség és néppolitika" cz. fejezetben a görögök és egyptomiak után a zsidók kerülnek szóba (24—26). A papyrusok, ostrakonok és inscriptiók azt mutatják, hogy zsidók falvakban is laktak, ezekben községeket alkottak és imaházakat *(proseuchai)* is birtak. A II. kötet 54. és 56. számában két idevágó szöveg közöltetik, az 55. szám pedig Psenyris faluban megkülönböztet zsidókat és helléneket. A főváros, Alexandria lakosságának nagy százaléka zsidó volt. „Sie wohnten hier im Ghetto, was allein schon

gegen die Behauptung jüdischer Quellen spricht, dass die Juden als solche hier das alexandrinische Bürgerrecht gehabt hätten" (24. l.; Willrich, Klio III 406). A Ghettó persze nem egyenjogu, de a Ghettót csak az ujkori történészek ismerik, mint az „Antisemitismus" szót, melyet Stählin és Wilcken az alexandriai zsidókról irt tanulmányaikban használnak. A szónak suggestiv hatása van. A zsidók a hellének városrészeiben is laktak; többnyire együtt laktak, mert együtt telepedtek le és mert igy nagyobb biztonságban voltak és mert általános ókori szokás volt, hogy a fajbeliek együtt laknak. Még a hasonló foglalkozásuaknak is megvolt a maguk utczája. Épily joggal mondhatná W., hogy a hellének a Ghettóban laktak, mert ők is együtt laktak.[1]) W. nem antisemita tudós, mint Willrich, de ez utóbbi talán hatással volt reá. Azt mondja (25), hogy a zsidók a hellén kulturát már korán iparkodtak elsajátitani, a mennyire a törvényükhöz való ragaszkodásuk ezt megengedte. „Im Kern blieben sie echte Juden, ihr Hellenismus ist nicht tief gedrungen". Folytatáskép pedig azt mondja, hogy már a 3. században (ante) szükseges volt a bibliát görögre forditani és már akkor görög neveket viseltek. Nyelvükben, nevükben, könyveikben, melyeket irtak, hellének voltak, hát miben áll még a hellenizmus? a polytheismusban? Philo nem hellenista?

„A császárság korában a zsidók elterjedése a városokban és falvakban inkább emelkedett, mint apadt. . . . . Hogy a Thebaisban sok zsidó lakott, mutatja az, hogy a „thebäi„ zsidóknak Arsinoében saját *proseuchéjuk* és *eucheionjuk* (zsinagóga és imaház) volt (62). Oxyrhynchosban külön zsidó városrész volt (W. szerint Ghetto). „Für das Vertrauen, das sie bei der Regierung genossen, zeugt, dass in der Sitologenliste B G U [Berl. Gr. Urkunden] 71 5 (anno 101 - 102) sich merere Juden befinden". (u o.) A pa-

[1]) A zsidók egyenjogusága a 63. lapon a császárok korának tárgyalásánál ujra szóba kerül, hol W. maga idéz egy adatot az egyenjogusság mellett. De, ugymond, ebből az adatból nem származtatható le. Azon ban először a jogegyenlőtlenséget kellene pozitiv adatokkal bizonyitani. Nem szabad középkori állapotokból kiindulni.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

pyrusok által érintett egyéb dolgokról is szó van, ugy hogy W. tömött előadásában ez a részlet 4 oldalra terjed (62—65). A byzanci korban azonban, tehát akkor, mikor Egyptom keresztény kézre került, a zsidók szerepe hanyatlott. „Leider fehlen in den Papyri bis jetzt auch alle Nachrichten über das Verhältnis der Hellenen zu den Juden in der byzantinischen Zeit" (87). A hellének sokáig pogányok maradtak és közöttük és a kereszténnyé vált koptok között mérhetetlen gyülölet fejlődött ki. Bár végre a hellének is behódoltak, a monophysita koptok az arabokat, kik 639-ben Egyptomot elfoglalták, szabaditókként üdvözölték.

A zsidók egy része bizonyára a keresztény egyházba olvadt be, melynek alapitásában is nagy részük volt, de azért még igen jelentékeny számban lehettek. Az arsinoéi kerületben, hol az ókorban láttuk őket, arab időben is éltek: Fajumban született Szaadja gáon. Ezen a vidéken zsidó kultura volt, mert Szaadja még szülőhazájában iratokat tett közzé a karaiták ellen, irodalom pedig csekély számu zsidók közt nem keletkezhetik. A papyrusokon megfigyelhető még a görög nyelv fokozatos kiszoritása: a hivatalos nyelv először görög, azután görög-arab (kétnyelvü papyrusok), azután arab-görög, végül csak arab. Egyre kevesebb lesz a görög papyrus, mig a X. században végleg eltünik. „Az iszlám a hellenizmus hóhéra" (Mommsen). Kétségtelen, hogy az egyptomi zsidók egy évszázad alatt arabositva voltak. A helytartó székhelye nem Alexandria lett, hanem Fusztat, görögül *to Fossáton*, melyet Amru Memphissel szemben a római Babylon tábor mellett alapitott. Minden uj városban szivesen látták a zsidókat és érthető, hogy Fosztat a zsidó történetben oly jelentős város, Maimuni is itt élt és innen került elő a geniza.

Az egyptomiak királyaikat istenekként tisztelték, épigy az élő görög királyokat. „A király istensége mutatkozik a királyra való esküben is (ὅρκος βασιλικός), a mely a közéletben oly nagy szerepet játszott" (107). Ebből világosság derül a midrasban gyakran emlitett „a királynál való esküre". Annál is inkább, mert ez a szokás római időben is megmaradt, midőn a császárra vagy a császár

geniusára esküdtek (117). De azért a magánéletben nem a királyt, hanem saját isteneiket imádták. Két födolgot kivántak isteneiktől egészséget és felvilágositást a jövőről. „Die Götter, die im Volk Ansehen haben wollten, mussten mehr und mehr Heilgötter und Orakelgötter werden. Wo die besten Kuren gemacht wurden, und die sichersten Orakel gegeben wurden, dorthin vor allem wendeten sich die Wallfahrer..... Von einer glücklichen Heilung durch den Gott Soknopaios spricht Amh. 35 (68), vom Aufenthalt in einem Isistempel des Faijum zu Kurzvecken spricht Teb. 44 (118)" (108—109).

A talmud szintén a gyógyitó és orakulumot szolgáltató istenekről beszél Abóda Zára 55a. Zunin azt mondta R. Akibának: „Mindketten tudjuk, hogy a bálvány semmis, de mégis látunk embereket, kik bénán mennek be hozzájuk és egészségesen jönnek ki?" Erre Akiba egy hasonlattal felel és igy folytatja: „Mikor a bajokat küldik az emberekre, megesketik őket, hogy csak bizonyos napon menjenek be az emberbe és ne szálljanak ki csakis bizonyos napon, bizonyos órában, bizonyos ember által és bizonyos füszer (gyógypor) által. Mikor a kiszállás ideje elérkezett, a beteg ember a bálványtemplomba megy. Erre szólnak a bajok: jogos már most, hogy ne szálljunk ki, de azután szólnak: Hát azért, mert ez a bolond nem méltóan cselekedett, megszegjük eskünket?" — Ugyanott babylóniai irástudó azt mondja: Helységünkben van egy bálványnak temploma. Ha a világnak eső kell, a bálvány megjelent nekik álmukban és azt mondta: Vágjatok le nekem egy embert, akkor hozok esőt. Levágtak egy embert és jött az eső. — Ime a két isten („Heil- und Orakelgott"), másokról nincs is szó. — Amulettekről és varázsszövegekről 125. lap.

A zsidó papság 24 törzséből, mint tudva van, csupán 4 maradt meg. A templomban az áldozati kultuszt ugy végezték, hogy 24 osztályra osztva, hetenként váltakoztak. Minden osztálynak (משמר) megvolt a feje. Incidentaliter nem tárgyalhatjuk a zsidó papság nagy kérdését, a mely nézetünk szerint Schürer által sincs tisztázva. A zsidó adatok összegyüjtése és feldolgozása mellett jó analógiát nyujtana

a szervezet stb. megismerésére az egyptomi papság, melyről alapvető munkát irt Otto W. (Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten, I 1905. II 1908). Itt csak egy meglepő részletet idézünk. „Die Priesterschaften der einzelnen Tempel, und zwar die eigentlichen ἱερεῖς waren in Phylen gegliedert, zunächst in je vier, seit dem Dekret von Kanopos in je fünf, jede unter einem Phylarchen. Diese vier resp. fünf Phylen verrichteten abwechselnd im Laufe des Jahres die kultischen Handlungen, so dass auch die Emolumente, Sporteln usw., die mit den Kulthandlungen verbunden waren, abwechselnd den Phylen resp. ihren Priestern zufielen.... Unter den Phylenpriestern gab es verschiedene Klassen...." (111). Első helyen vannak a főpapok, a mi a zsidóknál is volt, t. i. hogy egész családok főpapok (nemcsak a tényleg functionáló főpap). Ezt tudjuk Josephusból és a talmudból בני כהנים גדולים. Ezután következnek a prófféták stb., végül a *hierogrammateis* és valamennyi pap. A templom élén állt az *epistatés*, a ki nem azonos a főpappal. W. hivatkozhatott volna a jeruzsálemi szentélyre, a hol a főpap és a templomfőnök szintén két személy. — „Die Prüfung auf Qualifikation zum Priester bestand in einer Ahnenprobe und einer Untersuchung auf körperliche Mängel (*sémeia*)" (128). Teljesen igy volt a zsidóknál is.

Templomokat, melyek jövedelmezők voltak, a kormány bérbe adott vagy egészen is eladott. A kultusz római időben adóobjektum volt. Az egyik elephantinei papyrusban a zsidók templomuk felépitése esetén minden egyes áldozatért fizetést igérnek (5. század i. sz. előtt). Mindezt csupán azért emlitjük, hogy megértsük azt, hogy a makabeus felkelés előtt a főpapok egymásra licitáltak az antiochiai udvarnál. Hellének voltak és követték a népek szokását: bérbe vették a kultuszt államostul. A zsidó nép ezen felháborodott, a többi népek nem. Mindenesetre érdekes volna a kérdés pontos kutatása. Honnan vette pl. a főpap a perzsa uralom idején a tributumot, a mit az országért fizetett? Minden valószinüség szerint a templom jövedelmeiből is.

A zsidó kultuszról szól W. 112. Ebből csak ujra kiemeljük azt, hogy már a 3. században időszámitásunk előtt az egész országban voltak zsinagógák. *Proseuché* volt a nevük, nem *synagógé*. Az Uniástemplom és egyéb 129. l kerül szóba.

Érdekes fejezet a III., a mely a nevelésről szól. A papoknak vizsgázni kellett „a szent és az egyptomi irásból". A laikusok számára nem igen volt iskola és a papoknál is az apa tanitotta a fiát. A görög elemi oktatást magán tanitók végezték. A zsidóknál is az első iskolák papi iskolák voltak és az irástudók Hillélig tulnyomóan papok lehettek. A tradiczió hatalma mutatkozik abban, hogy Jóchanan ben Zakkai a templom árnyékában tanitott. A templom lerombolását követő emberöltőben szintén sok volt még a papi irástudó (Ismáel, Eleázar ben Azarja s mások). A papság része a hagyomány kifejlesztésében sokkal jelentékenyebb, mint közönségesen hiszik. Ez oly probléma, melyet tudtommal még nem kutattak, mert az egész papságot identifikálták az elgörögösödött főpapsággal. A templom fennállása utolsó idejében már a főpapság jórésze is irástudó volt. — Az elemi iskolában a klasszikusok mellett, mint az ó-egyptomiaknál, előszeretettel alkalmaztak gnómákat is (137). A zsidóknál Szirach könyve volt az iskolakönyv, papi szerzője előtt talán már ez a czél lebegett. — A gymnasiumok a katonai szolgálatra előkészitő iskolák voltak (140). A nagykoruság az ephebia számára a 14. évben állt be (141). Ez érdekes analógia a zsidó nagykorusághoz. Itt is tulajdonképen 14. évet állapitották meg, mert 13 év és 1 nap kell hozzá, azaz a megkezdett 14. év. Az egyptomi őslakosság és a vele egyranguak 14 éves korban fejadókötelesekké váltak.

A bér- és adórendszer, a mely bőven van tárgyalva, nem ad sok alkalmat zsidóról külön beszélni. Külön zsidó adót csak Vespasian hozott be: *judaikon telesma* (187). Ez I rész, 2. köt. 61. és 295. számu papyrusokban nevezve van. Már a 71/$_2$. évben fizették (lásd a bevezetést a 61. számhoz). A fejadót 14—60 év közt és pedig csak a férfiak (nem a nők) fizették (189). A zsidó nő azonban kivétel volt—fizetett (189). Az arab hóditással nagy változások állottak be és Fusztat lett a kormány központja, hova min-

den adó folyt. A fejadóról 235 a következőt olvassuk: „Die Kopfsteuer bekam einen neuen Inhalt, insofern der Zahlende vertragsmässig ein Schutzgenosse der Muslimen wurde, wofür er den Gesetzen des Islam sich zu unterwerfen gelobte. Nur Christen und Juden (später auch Perser), die heilige Schriften hatten, wurden zu diesem Schutzverhältnis zugelassen. Frauen, Kinder, Sklaven und Wahnsinnige waren frei". A fejadó most előnyös volt. Ennek megállapitása czéljából népszámlálást rendeztek. A másodiknál (8. században) több mint 10,000 falu volt és 5 millió fejadóköteles kopt (288). Szép ország volt és érthető, hogy virágzása idején a zsidó történetnek a hellenizmus és az iszlám korában (12. században Maimuni) egy ideig központja volt. A 193. sz. papyrus városi számadás, melyben 2. helyen a vizvezetéki dijak vannak felsorolva. Ezekről W. I, 2, 225. lap egyebek közt ezt mondja: „Von besonderem Interesse ist, dass auch eine Synagoge der Thebanischen Juden sowie eine Gebetsstelle (*eucheion*), offenbar auch der Juden, gleichfalls unter den Wasserzins Zahlenden erscheinen". Tekintélyes összeget fizettek (havonta 228 drachmát, 227, 1. sor). Mire használtak ennyi vizet? Az egypt. zsinagógák viz mellett épültek.

Egyptomban a király volt a legnagyobb nagyiparos és nagykereskedő (256), mert ő egymaga volt az állam. Jövedelmeinek fokozására számos monopoliumot teremtett: só, olaj, méz, hal, sör s számos más tömegczikk monopolium volt. Az olajfajok között van a krotonolaj (Krotonöl), melynek egyptomi neve *kiki* (241), készitői pedig *kikurgoi* (247).[1]) Ezen adat után nem lehet kétséges, hogy mi a misnában Sabbath 2, 1 előforduló שמן קיק és hogy a helyes olvasat קיק és nem קוק. A tannák megtiltották az Egyptomból importált kiki-olajat a péntekesti lámpagyujtásra. Ismerték ezt épugy, mint az „egyptomi zytos"-t, a mely szintén monopolium volt (251, v. ö 257) és melynek használatát husvétra eltiltják (Peszáchim 3, 1). Kohut (Aruch VII 179) helyesen utal *kikinon elaion*-ra, csakhogy perzsa etymológiát ad: „kik, kuk langhalsiger Seevogel." Krauss (Lehnwörter II 518) a görög *kéx kékos* szót Meervogel állitja mellé. Löw J. azt jegyzi meg erre, hogy קוק, továbbá

[1]) Az idevágó szöveg I, 2, 364. (304. szám).

קיקאי és קוקיתא „meg nem fejtett talányok, melyekkel görög szavak segitségével meg nem birkozhatni". Egyébiránt a krotonolaj, épugy mint a zythos, erős hashajtó volt.

Nem volt világitó olaj és innen érthető, hogy az amórák már nem tudják biztosan, hogy micsoda. Sabbat 21 a és j. Sabb. 4c 34 kik nevű madár olajának mondják, kétségtelenül azért, mert a biblia קאת -t Ismáel barajtája ezzel a madárral identifikálta és mert a tengerjárók ilyen madarat emlitettek (i. helyeken). De a Jerusalmi első helyen קיכוסא-val azonositja, a mi=קוא-val a b. talmudban. Az Árukh szerint (Kohut VII 75) ez a gyapotfa magjából készült olaj. Ez közel jár a kroton olajhoz (L. még Löw, Pflanzennamen 92. l.).

Egyiptomban olajmonopolium volt, az erről szóló törvény I, 2, 348 kövv. közölve van. Midön Tarfon azt mondta, hogy péntek este csak oliva olajat szabad használni, „Jóchanan ben Nuri a lábára állt és szólt: Mit csináljanak a babylóniak, kiknek csak mák olajuk van, mit csináljanak a médek, kiknek csak dió olajuk van, mit csináljanak az alexandriaiak, kiknek csak retek olajuk van, mit csináljanak a kappadociaiak, kiknek se ez, se az nincs? Hanem szabad ugorka olajat és naftát is használni" (Tosz. Sabb. 2, 3; b. Sabb. 26 b; j. Sabb. 4 d). Nem lehetetlen, hogy a nevezett országokban szintén monopolium állott fenn. A misna 2, 2 az emlitett fajtákat mind megengedi, bizonyára a nevezett országokra gondolva.

Kérdés, hogy a királyi monopoliumok közé tartozott-e a disznótenyésztés? W. 248 és 255 azon a nézeten van, hogy nem bizonyos, de az bizonyos, hogy a kir. dominiumokon a disznótenyésztést nagy arányokban üzték (ὑοφορβοί). Nem érdektelen, a mit erről a talmud tradál. „Todosz orvos azt mondta a tudósoknak Jamniában (100 körül): Nem engednek ki tehenet vagy anyadisznót az egyptomi Alexandriából, melyből az anyaméh nincs kivéve" (Bekhórót 28 b; Szanh. 33 a és 93 a). Az utolsó helyen azt is olvassuk, hogy Nebukadneczar Dánielt Egyptomba küldte, hogy neki onnan disznókat szállitson. Az anyaállatok exportálását azért tiltották meg, hogy máshol ily nagy disznókat ne tenyésztessenek, jegyzi meg Rasi. A talmudi

adat a monopolium mellett szól. Alexandria azért van emlitve, mert az volt az egyptomi kereskedelem emporiuma, kikötő és export helye.

Egyptomnak igen kifejlett ipara volt és ebben a rabszolgamunka nem szerepelt. A nagy vállalatok is szabad munkásokkal gazdálkodtak. „Die Handwerker, die uns in den Papyri entgegentreten, sind wohl alle nur kleine Handwerker" (260). Már a ptolemeusok alatt az ugyanazt a mesterséget üzők szabad egyesületbe állottak össze. Arsinoé városából tudjuk, hogy a mesteremberek külön utczákban laktak. Római időben ezek a szabad egyesületek kényszeregyesületekké (czéhekké) lettek átalakitva. Igy maradt ez később is és a mesterség apáról fiura szállt (261). A nagy városok lakói kétségtelenül első sorban iparosok voltak. Hogy az alexandriai zsidók zöme mesteremberekből állt, még látjuk a talmud több adatából, melyek közt első helyen a következő áll: Ki nem látta Alexandria kettős oszlopsorát, nem látta Izráel dicsőségét. Bazilika-féle volt az egyik oszlopsor a másikon belül és némelykor kétszer annyi ember volt benne, mint a mennyi Egyptomból kivonult .. (az istentiszteletnél) nem ültek vegyesen, hanem külön az aranymivesek, külön az ezüstmivesek, külön a kovácsok, külön a bányászok, külön a takácsok, ha idegen jő, a mesterségét üzőkhöz csatlakozott és onnan kapta kenyérkeresetét"[1]). Ebből a talmudi papyrusból látjuk, hogy az alexandriai zsidók foglalkozása főkép a műipar volt. A felsoroltak voltak a legbecsültebbek és a legszámosabbak, de kétségtelenül más mesteremberek is voltak. Bizonyára nemcsak a „basiliká"-ban ültek együtt, hanem más ókori és egyiptomi városokból ismert szokás szerint egy utczában is laktak.[2])

[1]) Tószefta Szukka 4, 6; j. Szukka 55 a lent; b Szukka 51 b. Grätz, Geschichte, 5. kiad., III 26, Rappoport, Erech Millin 98. A b. talmudban helyesen a takácsok állanak utolsó helyen, a mint a szövegben adtuk.

[2]) Krauss, Talmudische Archäologie II, 258: „Die einzelnen Gewerke hatten in den Städten ihre besonderen Gassen und Märkte". V. ö. 361. l. és 342. jegyzet és Funk a Grünwald által kiadott „Hygiene der Juden„ műben 195. l.

Szabad egyesületeket alkothattak és a jövevény társat felvették maguk közé, azaz munkát szereztek neki.

Figyelemre méltó, hogy az itt felsorolt mesterségek monopolizálva voltak, jelesül az ékszerkészités *(Chrysochoikê)*, a bányászat *(Metalla)*, a gyapju- és lenszövés *(Eria* és *Othonéria)* [1]). A zsidók e szerint az egyptomi királyok és később a római császárok munkásai voltak, a zsidókat a nevezett uralkodók tehát nemcsak mindenkor tanusitott loyalitásukmiatt, hanem önérdekből is védték a görögök ellen mint saját hasznothajtó munkásaikat.

Óegyptomi szokás szerint a munkások tizes csoportokban dolgoztak és erre görög időből is van példa (*dekatarchiai*) (275). Nem érdektelen analógia a zsidó felfogáshoz, mely szerint csak 10 képez egy magasabb egységet. A „szent földbirtok" (*hiera gê*), melyről 278-280 van szó, szintén érdekes analógia.

A posta és szállitás cz. fejezet 2. §.-nak elejét itt egészen idézzük, mert a talmud és midrasban elég gyakran előforduló szó igazi értelmének megállapitását teszi lehetővé és világosságot derit azokra a szövegekre, melyekben ez a szó szerepel. W. 374 ezt mondja:

„ In *ptolemäischer* Zeit galt der Grundsatz, dass die Bevölkerung für die Transporte der reisenden Beamten wie der marschierenden Truppen ihre Zugtiere und sonstigen Transportmittel, wie z B. Schiffe, zur Verfügung stellen mussten. Dieses Requirieren nannte man ἀγγαρεύειν, was ursprünglich speziell das Requirieren für die Post bedeutete [2]). Ob diese ἀγγαρεῖαι damals völlig unentgeltlich zu leisten waren, oder ob irgend welche Entschädigungen gezahlt wurden, ist noch nicht klar zu sehen. Die Hauptzeugnisse sind Teb. 5. 178 ff... [3]) Da hier diese Angarien

[1]) Wilcken 252 kövv. az illető nevek alatt.

[2]) 372 l. 2. jegyzet: „Das Wort ἄγγαρος (Bote), das die Griechen von den Persern übernahmen, wird jetzt von assyriologischer Seite aus dem Babylonischen erklärt". U. o. egy 250 évből (i. sz. előtt) eredő hivatalos napló töredékben egy lovagló gyorsposta emlittetik. Ezt nevezik ἀγγαρείαnak.

[3]) Következik az idézet, melyben meg van tiltva, hogy a lakosságot

nur für private Zwecke verboten werden — offenbar lagen Übergriffe nach dieser Seite vor —, so folgt daraus der Obersatz, dass sie zu nicht privaten Zwecken erlaubt waren".

Római időből 42 és 48 évekből vannak rendeletek, melyek az átvonuló csapatoknak megtiltják, hogy helytartói diploma nélkül a néptől elláttassák magukat vagy szállitási eszközöket requiráljanak (*angareuein*)... A császári dominiumok e nyomasztó adótól mentesek voltak. Byzanci korban az angariakötelezettség még fennállott. A gabonát az államnak a szamártulajdonosok voltak kötelesek szállitani, a kikötő helyen hajósok vették át a továbbszállitást (377).

Céljainkra azt kell szem előtt tartani, hogy *angaros* = küldött, *angareuein* = szállitási eszközöket requirálni, *angareia* = szállitási eszközöket állitani. A szavak ezen jelentésének ismeretével jobban megérthetjük azokat a szövegeket, melyekben אנגריא és változatai előfordulnak. A régi kommentárok אנגריא alatt robotot értenek (שעבוד) és utánuk Levy és Krauss szótáraikban egyszerüen „Frohndienst" szóval fordítják, mivel nem lehet mindenütt boldogulni.

Eszter 2, 3. e szavaihoz: „Rendelt a király felügyelőket királysága minden tartományában, hogy gyüjtsenek össze minden szép leányt Susa fővárosába" a midras (Jalkut 1051) ezt jegyzi meg: „Mennyi terhet rakott ez a világra כמה אונגריות של נשים באות לשושן, hány ember adta pénzét, hogy vigyék el leányaikat, hogy talán a király feleségei lesznek, hányan adták oda pénzüket, hogy elrejtsék leányaikat" stb. Egész világos, hogy a fenti héber mondat értelme az, hogy „hány asszonyszállitmány jött Susába". *Angaria* az a transport, melyet a hivatalnokok a polgárok terhére, azaz szállitó eszközeik igénybevételével szerveztek a hivatalos szállitmány számára. — Zeéra azt mondja: „Elfogattam egy angariába, a mely myrtust vitt a palotába" (j. Berákh. 2 d 69). — Ha valaki bérelt egy szamarat s elvitte egy *angaria*... habár *angaria* vitte el, köteles más szamarat állitani. Ha valaki bérelt egy embert és angaria akadt (Tószefta B. Mecz. 8, 7. 8; 386,18). Ha valaki bérelt egy

magát, barmát. hajóját bármely ürügy alatt magán célokra igénybe vegyék.

szamarat és megdöglött vagy angariává tétetett[1]. Egy hasonlatban: „A király barátja, kinek hajója az egész *angaria* (azaz szállitás) idejére el lett fogva. Mondták a királynak: Barátod hajója el van fogva" (Pesz. r. 42. fej., 177 a). — „A zsidóktól szednek annonákat és angariákat" [2]. Azok t. i., kiknek nem volt szamaruk, melyekkel a szállitást eszközölték, ezért külön pénzben fizettek. [3]) Különbséget tesznek: ha lehet a requirálókkal megegyezni és ha nem lehet, azaz nem fogadnak el pénzt, hanem viszik a szamarat.[4])

Az idézett helyekből látjuk, hogy a szállitáshoz embereket, szamarakat, hajókat requiráltak. A midras (Sócher Tób. 19, 2 ed. Buber 170) a kamrájából utra kelő napról azt mondja: „Azt hinném, hogy angáriát csinál, azért áll a versben: „Örvend, mint a hős befutni az utat", ez arra tanit, hogy ő külön utat csinál" (שהוא עושה שביל בפני עצמו) A nap, melyet az Isten küld, nem jár angariában, hanem saját ösvényén. De ő is hivatalból kirendelt küldött. — A requirált „forspont" bizonyos utat tett meg, a mig mást szereztek." Ha bérelte a szamarat innen Lyddába és elvitték angariába Lyddáig... ha azonban bérelte innen Lyddába és angariába vitték Tyrusba" (j. B. M. 11 a 22).

Dávid réseket ütött a falakon, hogy Izráel Jeruzsálembe zarándokoljon, Salamon király pedig betömette a falak réseit—ezt vetette Jerobeám szemére—,hogy csináljon angariát Faraó leánya (felesége) számára[5]). Nem világos, hogy mi

[1]) שנעשית אנגריא (ed Lowe דאנגריא). más olvasat שנישאת באנגריא (Bába Meczia 6, 3). Cod. Theod. VIII 5, 38 a cursus veloxnál szamarakat emlit. Ezek valószinüleg a lovaglóknak teherszállitásra szolgáltak (W. I, 2, 516).

[2]) Lev. r. 23, 5 שהן נגבין אנגיות ואנגריות. A két adó: annona militaris és angaria.

[3]) Krauss II 63: eine Lieferung als Steuer. De ép azért fizettek, mert nem liferáltak. Mint utólag látom, Krauss az Archäologiában II 374 ezen hely alapján (424 jegyzet) azt állitja: „selbst Lieferung von Frauen kommt vor"; de itt Ahasverosról és Eszter 2, 3 magyarázatáról van szó! (l. 108. l.).

[4]) j. B. M. 11a 14: אין יכול לפשר — יכול לפשר

[5]) Szanh. 101 b: דויד אביך פרץ פרצות בחומה כדי שיעלו ישראל לרגל ואתה נדרת אותם כדי לעשות אנגריא לבת פרעה

az *angaria*. Rasi három magyarázatot ad: 1. Hogy a zarándokok a kapukon jöjjenek be és megadóztathatók legyenek. 2. Csak egy kapun jöhettek be és oda tornyot épitett Fáraó leányának, hogy tiszteletüket fejezzék ki. 3. A templomcsarnok kulcsait Salamon magáhóz vette, de király létére sokáig aludt és a nép kénytelen volt Fáraó leányától ajándékokkal elkérni a templomkulcsot. Három magyarázat kevesebb, mint egy magyarázat. Nem lévén hagyomány, a sötétben tapogatództak.

Az angaria természeténél fogva váratlanul jött, nem tudhatták, mikor van szükség szállitó erőkre. A megbeszélt szövegekben tényleg egyszer נזדמן „váratlanul történt" kitétel használtatik és a többi esetben is ily módon történik az angaria. Falu helyen ilyen meglepetés alkalmával a nép szétszaladhatott, különben sem telt ki belőle a szükségelt munkaerő. Minden kétségen felül áll, hogy közszállitásoknál az állomások a nagy városok voltak. Az egyik nagy város a másik nagy városig szállitotta a sereget vagy a hivatalos közegeket, az uj állomásnál a requirált szállitó erőket szabadon bocsátották és helyükbe az állomáson ujakat állitottak be. Az egyik példában, melyet fent idéztünk, Tiberiástól Lyddáig vagy vissza kell az angaria. Mikor a népek Isten előtt arra az érdemükre hivatkoznak, hogy fallal megerősitett városokat alapitottak, az feleli nekik Isten: „Városokat épitettetek, hogy bennük angariát szerezzetek [1]). A borszállitók rakományukat leteszik, midőn az *angariát* hallják, és elmennek, hogy lássák a zajt a városban[2]). A szállitásra nagy lármával hivták fel a város lakosságát és minden, a mi mozgott, a városban véletlenül jelenlevő karaván is köteles volt jelentkezni. Megszökni nem lehetett a fallal körülkeritett városból, melynek a kapuit a vonuló katonaság vagy hivatalnoksereg bezáratta. Erről van szó Szanhedrin 101 b „Kijavittatta Salamon a városlal réseit, hogy a királyasszony számára biztositva legyen az *angaria*". A szállitáshoz nemcsak a közlekedési eszközök és a kisérő személyzet tartozott, hanem az utasok ellátása is. Az egyptomi királyok (Ptolemeusok) és királynék, valamint római időben a császárok (Hadrian), még inkább a helytartók és udvaruk elég gyakran utaztak, az agadista tehát a saját korából veszi a szineket a „Fáraó leánya" azaz a királyné igényeinek jellemzésére.

[1]) Tanchuma B שופטים 9: כרכים לעשות בהם אנגריא (Ab Z. 2 b).

[2]) Lev. r. 12, 1· עברין שפיין ומוכרי יין בתרע בית עלם, שמעון אנגרייא במדינתא פרקין טעוניהון בגו בית עלם ואזלון למחמי קלא במדנתה.
Három nap mulva még a bor a temetőben volt, tehát elvitték őket. למחמי קלא olyan kifejezés, mint רואים את הקולות

Egyszer előfordul (Peszikta 92 b.) אנגרבטים. Ezt Krauss 63 helyesen azonositja ἀγγαρευτής-el, de helytelenül forditja: Aufseher über den Frohndienst. A Peszikta ezen homályos helyét máskor fogjuk megvilágitani, itt csak azt jegyezzük meg, hogy Rabbi Simon b. E. nem robotfelügyelővé, hanem a szállitások azaz az *angaria* felügyelője lett, vagyis ő teremtette elő a közlekedési eszközöket. Ez kiviláglik az elbeszélésből. Az öregnek átalakult Illés próféta ugyanis barmot kér tőle, mire azt feleli, hát mi felrakodni valód van? Mikor azt mondja, hogy ő maga akar lovagolni, azt feleli: hogy ily öreg embernek nem kell ehhez barom, mert ő maga is elviszi a világ végére. Azután csakugyan a hátára veszi. Látjuk ebből, hogy *angareutés* itt is szállitót jelent.

Az Ezra 4, 13 emlitett 3 adónemet Gen. r. 64,10 igy magyarázza: [1]) מנדה זו מדת הארץ, בלו זו פרובגירון, והלך אגרוטינה
Eszter r. Bevezetés 5: מנדה זו מדת הארץ, בלו זו פרוגינון, והלך זו אנגריא

Az első nyilván a földadó. Az Arukh szerint a kifejezés ugy értendő, hogy a föld után adtak „adómértéket" (מדה ושעור מן הקרקע). Tárgyilag kétségtelenül helyes, de a kifejezést talán inkább a földadó kivetésénél követett eljárásból lehet leszármaztatni. Egyptomban a földekről pontos katasztert vezettek, melyből „a falu jegyzője hivatalos kérdezősködésre minden darab földnek méreteit, fekvését és értékét mindig megadhatta" (W. 176). Felmérési okmányok előkerültek a papyrusok közt, ugyszintén értesitések a falusi

[1]) Baba B 8a (Ned. 62 b) Jehuda babyl. amóra 250 héber (aram) szavakkal מנדה זו מנת המלך, בלו זו כסף גלגלתא, והלך זה ארנונא
Rasi ארנונא-t a termésből és az állatokból adandó tizedre magyarázza.

jegyzőktől az adó megállapitása czéljaira: „Genaueste Angaben über den Umfang der Einzelparzelle" (177). A föld mérete ezek alapján alkalmas kifejezés a földadóra — „nem lesz méret"= nem lesz földadó. A földadó mellett a legfontosabb volt az iparosok adója — Wilcken szerint is a Grundsteuer után a Gewerbesteuer következik (221 köv.). Ennek a kereseti adónak neve *chrysargyrum* (collatio lustralis s hasonló) és szól róla a 281 alatt lenyomatott papyrus (I, 2) τό πραγματευτικὸν χρυσάργυρον név alatt. Minthogy a Jalkut I. 111 פרוגירון-t olvas, tehát a szókezdet (פרו) mindenütt megvan, nem lehetetlen, hogy az adó görög nevének összevonásával állunk szemben: *pra*gmateuton*ch*rysarg*yron* = prochgyron. Az etymológiára nem vetek sulyt, mindenesetre *chrysargyronról* van szó, a mint Krauss is emendálja a szót (I 298), csak nem értelmezi pontosan: eine Art Steuer; helyesen: Gewerbesteuer.[1]) Ez a szó értelme Sir 2, 2 is: שהן נגבין ארנוניות כורסגיות annonák és chrysargyronok.

Erről az adóról Wilcken a következőt mondja: „Die Gewerbesteuer — chrysargyrum, collatio lustralis o. ä genannt — wurde jetzt den zu Korporationen zwangsweise zusammengeschlossenen Zünften auferlegt, die die Repartierung unter den Mitgliedern vorzunehmen hatten. Diese in Geld zu zahlende Steuer wurde in 4-5 jährigen Zwischenräumen... ausgeschrieben... die Gewerbesteuer lastete auf den Korporationen der in die matricula negotiatorum Eingetragenen" (221).

Ezen tény ismeretével megérthetünk egy homályos Jerusalmit, melynél a kommentátorok sötétben tapogatódznak. Az a jogelv statuáltatik, hogy nem szabad saját vagyonát a másik vagyonának rovására megmenteni. Ha azonban a saját vagyona még nincs elveszve, akkor megelőzheti a fenyegető veszélyt a másik kárával is, ha nem csinálja, hanem csak okozza a kárt. Pl. a hömpölygő árt másfelé irányithatja, mielőtt saját földjére ért, de azután már nem [2]). Ezen példa után a talmud igy folytatja:

[1]) Utólag látom, hogy Krauss maga, Archäologie II 374, „Gewerbesteuer"-el forditja.

[2]) j. Bába K. 9c 8. Héberül: אין מציל עצמו בשל חברו, de נרמא בנזקין miatt nem kell a kárt megtériteni.

אהן כריסו ארנירא עד דלא ייתי אהן כריסו ארנירא שרי מימר פלן עביד עיבידתי פלן עביד עיבידתי, מן דייתי אהן כריסו ארנירא אסור.

„A chrysargyrumnál, a mig nem jön a chrysargyrum, szabad mondani: X. az én munkámat végzi, Y. az én munkámat végzi, ha azonban már jött a chrysargyrum, tilos ezt mondani".

Az egész czéhre vetették ki a kereseti adó összegét, melyet azután egymásközt felosztottak. Ha az adóösszeg még nem érkezett le, szabad mondani: X és Y szintén az én mesterségemet folytatják, mert az adó még nem esedékes, tehát még nem következett be a kár és igy „nem menti meg magát társa vagyona által". Kárt okoz ugyan társának, mert bemondása folytán amaz is fizetni fog, de ez nem egyenes kártevés, hanem csak károkozás, ezért pedig nem tartozik kártéritéssel.. Ha a czéhnek több tagja van, az egyesre kevesebb jut az adóból, érthető tehát, hogy azt mondja: ez is suszter, amaz is suszter. Világos, hogy a chrysargyrum a kereseti adó.

Közvetlenül utána a talmud még egy példát hoz fel, a mely igy hangzik:

הדן אכסניי פרכא עד דלא ייתון רומאי שרי מיחשדוניה ומן דייתון רומאי אסור.

Krauss (II 48): *xenos parochos* Quartiermeister, Löw I. szerint a két szó valamely compositum. A szó előfordul két papyrusban és Wilcken a következőkép magyarázza.

A római császárok korában még fennállott a Fáraók korából eredő régi kötelezettség, hogy a nép az utazó császárt ellássa. Az egyik ostrakon (W. I. 2. 412. szám). Hadrian császár látogatásának (130. évben) előkészületeiről szól. „Der Text zeigt, dass speziell aus Anlass dieses bevorstehenden Besuches liturgische Beamte für die Erhebung der für die Verproviantierung nötigen Naturalien (hier der Gerste) eingesetzt waren. Die „Lieferung" für den kaiserlichen Reisenden wird hier (wie in 415) mit dem terminus technicus παροχή bezeichnet, was zur Erklärung der *parochi* in Horaz' Satir. 1, 5, 46 beiträgt..... Schwerer als diese seltenen Besuche von Kaisern und Mitgliedern der kaiserlichen Familie mussten die Reisen der

Präfekten auf dem Lande lasten [1]..... Das früheste Beispiel bietet z. Z. das Ostrakon.... aus Theben, das eine παρουσία des bekannten Präfekten Flaccus vom Jahre 33 n. Chr. betrifft (*414*). Hier wird wie in dem Germanicus-Text von dem Kontribuenten Geld gezahlt für Weizen. Reichere Aufschlüsse bietet..... (415) aus der Zeit Pius, eine Vorschlagsliste für die Liturgen, die für den Besuch des Statthalters Valerius Proculus für die Beschaffung des nötigen Proviants zu sorgen hatten" (358-59).

Az általam aláhuzott mondatokból látjuk, hogy *paroché* az a kontribuczió, a mit az utazó császár és hivatalos személyek ellátására természetben és pénzben kellett fizetni.

A *Xenia* emlittetik 225. évben idősz. előtt. W. I, 2, 411. szám (488. l.) ezt mondja: „Diesmal berichtet uns der Text von den „Gastgeschenken" *(Xenia)*, die der Schreiber vorschriftsmässig zusammengebracht hat. Dass diese *Xenia* Zwangskontributionen waren, versteht sich von selbst. Abgesehen von der Lieferung der verschiedensten Vogelarten für die Küche des Dioiketen, sind auch Reit- und Packesel für ihn requiriert worden". A császárlátogatás alkalmával tevéket requiráltak (I, 2, 281. lap). A talmud אכסניי פרוצה-ja *Xenia, paroche* egy és ugyanazt jelenti. Ez oly jelenség, mint mikor a midras azt mondja: császár, augusztus, imperator. A talmud fejtegetésünk szerint azt mondja: „Az utazó hivatalos személyek ellátását illetőleg, mielőtt a rómaiak megérkeztek, szabad vesztegetni (ily módon kontribuczió alól magát felszabaditani), ha azonban a rómaiak már megjöttek, nem szabad". Ebből azt is kivehetjük, hogy a *liturgok*, kiknek feladata volt, az élelmezést előteremteni, már előre ki voltak nevezve, a mi a dolog természetében rejlik és mindenütt megvolt.

Térjünk már most vissza kiinduló pontunkhoz, a Gen. r. 64. 10 szövegéhez. Első helyen emliti a földadót, második helyen a kereseti adót (chrysargyrum), harmadik helyen pedig הלך-t identifikálja אנגרוסיה-val. Krauss (II. 63) arra való

[1]) Jegyzet: „In den anderen Provinzen war es nicht anders. Vgl. die Verordnungen Dig. 1, 66, 6, 3, die zugleich zeigen, dass die Statthalter bezüglich der xenia gern über die Stränge schlugen".

hivatkozással, hogy a párhuzamos helyeken egyszer אנגריא áll (Eszter r. 1. 1.) és másszor אינגא (B. M. 8 a) אנגריא és אינגא összetételének tekinti. Bizonyára ugy gondolja, hogy אנגרינגא-ra emendálandó. Tárgyilag tekintve a dolgot, csakugyan nem lehet a harmadik adó más, mint az utazó hivatalnokok és katonaság ellátása, a mire a szövegszó (הלך) is utal. Az előbbiek ellátása *angaria*, az utóbbiakké *annona* (annona militaris, melyről l. W. 188 és 361). De lehet, hogy a két szó közt nincs különbség és a midras csak mind a két járatos szót emlitette, mint a *Xenia* és *paroche* szavaknál láttuk. Az is lehetséges, hogy kétféle hagyomány vagy kétféle olvasat. Mivel azonban csupán egy szövegszó magyarázata, későbbi időben az אנגריא אנגא egy szóba lett összeolvasztva.

A papyrusok Egyptomból származnak ugyan, de már Wilcken megjegyzi, mint fent idéztük, hogy más provinciákban sem lehetett másképp. Különösen érdekes, hogy a 14 éves census, a melyből a héber קנס származik, Judeában épugy megvolt, mint Egyptomban. „Mit Rücksicht auf den Beginn der Kopfsteuerpflichtigkeit mit dem 14. Lebensjahre ist dieser Zyklus gewählt worden. Zweck dieses Zensus war, die gesamte Bevölkerung Ägyptens, und zwar einen jeden nach seiner Heimat festzustellen. Darum wurden, wie wir kürzlich durch das Edikt des Vibius Maximus vom Jahre 104 gelernt haben (vgl 202), vor einem solchen Zensus die Untertanen durch Edikt aufgefordert, dass jeder in seine Heimat gehe, um dort die Deklaration vorzunehmen — ganz ähnlich wie es Lukas, Evang. 2, 1 ff. für Judäa erzählt" (193).

A fejadó variált helységek és társadalmi osztályok szerint. Arsinoeben pl. az egyptomi nép fejenként 40 drachmát fizetett, a privilegizált metropoliták (fővárosbeliek) 20 drachmát (189). Jóchanan ben Zakkai (80 körül) azt mondja, hogy Judeában fejenként 15 sekelt fizettek, a mi igen nagy adó (Mechilta Friedmann 61b). A ptolemeusok idejéből (94 vagy 61. idősz. előtt) is van egy fejadólista (288 sz., 340. lap) Fajúmból. A nevek közt nincs kifejezetten zsidó név. De a 61 számban, a mely a zsidó adók listája 72/73 évből Arsinoe (Fajum) városában szintén tulnyomóan görög nevek figurálnak. Egyébiránt felette érdekes papyrus. Egy

görög-egyptomi vegyes házasságból származó ember külön engedélyt kér, hogy nevét tisztán görög névre változtathassa át (52. sz.).

Az I. rész 2. fele, a mely a szövegeket közli, 54-62 szám alatt zsidókra vonatkozó okmányokat tartalmaz. W. mindegyiket tanulságos tájékoztatóval látja el. Nem csupa dicsőség. Az egyik papyrus tolvaj zsidó ellen való panasz (56). Megjegyzendő, hogy a 217-ben idősz. előtt élő panaszos asszony nem mondja, hogy a tolvaj zsidó, de W. következteti és a papyrusnak ezt a czimet adja: „Klage gegen einen diebischen Juden" (79. l.). Az 57. sz. czime: „Brief betreffs eines betrügerischen jüdischen Pferdehändlers". Ezt is részben logika alapján irja W., tény azonban, hogy a levéliró azt mondja, hogy egy zsidótól vett, de nem emlékszik a nevére. A 60. szám az üzleti antisemitizmus legrégibb példája. Az fordul benne elő: „Óvakodj a zsidóktól" azaz pénzkölcsönzőktől. 62. szám: Zsidó esküszik a császár nevére. Az asszuáni papyrus F. 5 szerint zsidó nő esküszik Száthi istennőre és (Szanh. 63 b) szerint zsidó ne csináljon pogánnyal társas üzletet, nehogy a pogány istenére esküdni kénytelenittessék.

Az egyptomi papság előfeltétele a circumcisio volt. Ehhez a római hatóság engedélye kellett. Mielőtt ezt megadta, a főpaptól a jelentkező családfájának megállapitását kérte. A jelöltet megvizsgálták, nincs e testi hibája? 74-78 idevágó okmányok, melyek közt a főpap előtt lefolyt tárgyalási jegyzőkönyv is van. A kohanitáknál is megállapitották a családfát és megtörtént a corpus visitatio. A rómaiak a papi állásokat (profécziákat) licitáczió utján adták el (78-81). Bankmonopolium volt (181) és emlittetnek trapeziták a templomokban (182) 223/2 évből idősz. előtt. Ez is emlékeztet a jeruzsálemi szentély pénzváltóira (*trapeza*=שלחן, *trapezités*=שלחני).

A rómaiak annyira szipolyozták a népet, hogy az egész falu megszökött (I 2, 382. sz. 449. l.). A talmudból már a papyrusok felfedezése előtt ismert jelenség. — I 2, 463. sz. III. col. 549. l. emlittetik egy 70 után Jeruzsálemben kiszolgált katona és Judea akkori helytartója. A veteránus Egyiptomban akar letelepedni. Mint látjuk, nemcsak zsidók vágyakoztak Egyptomba.

II.

A történi résznél zsidó szempontból még tanulságosabb a „jogi rész", a mely szintén két kötetből áll — az első adja az összefoglalást, a második a szövegeket — és szerzője *Mitteis L.* Terjedelemre nézve valamivel az első mögött marad (298 és 490 lap). Rövid bevezetés (XII-XVIII) után 12 fejezetben, melyek alfejezetekre és paragrafusokra oszlanak, van a gazdag anyag csoportositva. Nem hisszük, hogy a talmudi joghoz más törvénygyüjtemény annyi felvilágositó párhuzammal szolgálna, mint az egyptomi papyrusok. (s bab. ékiratok). Ezek mögött marad a római és a syr, és még inkább az attikai jog, melyeket a jogtörténészek a talmuddal összehasonlitottak. A ptolemeusok uralkodása Egyptom fölött a 4. század elején (isz. e.) kezdődik és felváltja a római byzanci uralom, a mely kereken 600-ig (isz. után) tart. Ez a kereken 1000 esztendő a zsidó hagyomány kialakulásának és fejlődésének korszaka. E korszak elején Palesztina Egyptom provinciája volt, később pedig, időszámitásunk eleje óta, a római császároké, kik egyidejüleg Egyptomot is birták. A priori feltehető, hogy a rómaiak ezt a két földrajzilag összetartozó országot egy és ugyanazon módon kormányozták. A zsidó nép minden ellenálló képessége mellett sem zárhatta el magát a tényleges jogviszonyok elől, nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben sem. Az elég sok görög jogi műszó maga is elárulja már az idegen befolyást, a mely kétségtelenül ott is jelen van, hol ily külső nyom nem látható. Egyptom 525 óta (isz. előtt) perzsa fennhatóság alatt állott, a mely bizonyára az egyptomi jogra is hatással volt. Ez a befolyás, a mennyiben a népéletbe behatolt, nem szünt meg egyszerre, mikor Nagy Sándor az országot elfoglalta. Ugyanez áll Palesztinára is. Régebbi korokban Egyptom mint nagyhatalom kétségtelenül nemcsak politikai, hanem a jogi élet tekintetében is befolyásolta Judeát, a kis szomszéd országot. Ez a hatás sem tünhetett el nyomtalanul sem az egyik, sem a másik országban, élhetett még a nép köreiben a római uralom korában is — a népélet nem változik máról holnapra. E körülmények mérlegeléséből valószinűnek tartom, hogy a demotikus papyrusokban a zsidó jog-

hoz sok párhuzam rejlik, mire már alkalmilag konkrét példát hoztunk fel.[1]) Egy zsidó „demotikus" szűz talajt találna és érdemes munkát végezhetne. Mi a görög jogi papyrusokra szoritkozunk. Ezeket már egyszer szóvá tettük ezen a helyen [2]), folytatjuk most az előttünk fekvő mű alapján. Az anyagot távolról sem meritjük ki, mert a mi itt következik, egyszeri olvasásnak a gyümölcse. Mindössze egy sétát teszünk a jogi papyrusok mezején, melynél könyvünk a kalauz.

A törvényszék kollégiumból állott. Ilyen „Spruchkollegien" a laokriták (népbirák), kik az egyptomi (nem görög) nép számára a vidéken (nem a fővárosban) a törvényszéket alkották. Talán még a fáraók törvénykezési formáiból vétettek át. A fáraók alatt a birói tisztséget mindig csak pap viselhette és ez megmaradt a ptolemeusok idejében is. Magánjogi perekben itélkeztek (3. és 7. lap). Nem érdektelen, hogy Ezekiel 44,24 szerint papok „itélkezzenek a perben" és Mózes V, 17, 8-12 a papot és a birót emliti, még pedig az előbbit első helyen. Hogy ez mikép volt a perzsa és syr fennhatóság alatt, nem tudjuk, de valószinű, hogy a törvény betartatott ott, a hol lehetséges volt. A hasmoneusok, sőt a herodiánusok és rómaiak alatt is a papok domináltak; a szanhedrinban, melyről értesülve vagyunk, a főpap volt az elnök és a papok dirigáltak. Bizonyos esetekben még a misna szerint is a törvényszékben legalább egy papnak kell lenni (Szanh. 1, 3) és Josephus (Arch. IV. 8, 14) a 7 tagból álló városi testület mellé 2 levitát adott (Schürer, Geschichte, 3. kiad., II 178-9). Sok századon át papok voltak az irástudók, mit még alkalmilag külön fogunk bizonyitani és igy a priori valószinű, hogy ők voltak a birák is.

Más birák (*chrematisták*) vándorbirák voltak, melyeket az egyik Ptolemeus hozott be. Ezek a görögök fölött itélkeztek, mig a *koinodikion* közös (egyptomi és görög perében itélkező) törvényszék volt (4. és 7.). Ezek a kollégiumok három-három tagból állottak; hozzájuk tartozott még

[1]) A zsidó házasságfelbontás I 50. 1. j.
[2]) M. Zs. Sz. XXVI (1909), 238—241.

egy irnok (*grammateus*) és egy szolga (*hypéretés*) és egy εἰσαγωγεύς". Érdekes analógia a háromtagu törvényszék, a mely a misna szerint (Szanh. 1, 1 s máshol) a legtöbb perben kompetens. Schürer (II. 177) azt mondja, hogy a misnát félreértik, mert a misna csupán felsorolja az eseteket, melyekben három biró itélkezhetik, de sehol sincs mondva, hogy tényleg léteztek három tagból álló helyi törvényszékek. „In Wahrheit bestanden die kleinsten Ortsbehörden aus sieben Personen".

A kettő nem zárja ki egymást: a hatóság hét tagból állhatott, de három tagu biróság itélkezett. A közigazgatás a hetes hatóság kezében volt, a biráskodást három végezhette. A misna szerint is volt törvényszéki jegyző סופר, mely szót görögre *grammateus*-sal forditják. — Az *eisagogeus* az itéletben valószinüleg nem vett részt, de jelentős szerepe volt. Biztos, hogy ő vezette a tárgyalás külső menetét és ő vezette be az ülésbe a pereket és hogy ő vezette a levelezést, vagyis ő érintkezett a peres felekkel (4). Jehuda ben Tabbai, ki 80 körül (isz. e.) virágzott és a fegfelsőbb biróság feje volt, azt a szentencziát állitotta fel: „Ne tedd magad olyanná, mint a birák rendezői" (אל תעש עצמך כעורכי הדיינים, Ábóth 1. 8 s máshol). Rasi szerint כעורכי הדיינים = ügyvéd (Ket. 52 b). Minthogy az *eisagógeus* a görög világban Egyptomon kivül is szerepelt a törvénykezésnél, plausibilis, hogy ez értendő az עורך הדיינים alatt. Az ügyvéd inkább עורך דין, amint ma tényleg nevezik. Lehetséges, hogy Palesztinában a főpapok, kik hellenista müveltséggel birtak — hisz 175 körül már teljesen elhellénesedtek — a törvénykezést Palesztinában már a 3. században idősz. előtt a ptolemeusok fennhatósága idején, midőn a törvénykezés Egyptomban is rendeztetett, egyptomi mintára alakitották át. Ez távolról sem valószinütlen, hisz a legfelsőbb állami testület és törvényszék neve (*synedrin*) maga is görög. Hogy ez a név csak Gabinius kora óta honosodott volna meg, mint Schürer eleinte állitotta, egyáltalában nem valószinű és azért ezt a nézetet Schürer maga visszavonta (Gesch. II. 3. kiad. 194). Bizonyára a כנסת הגדולה név helyébe lépett, még pedig oly korán, hogy a kritika az előbbinek létezését is tagadásba vehette. Ha

a makkabeus felkelés előtt nem létezett volna már a synedrin, nem lett volna képes a nemzeti nevet kiszoritani. Minden jel arra mutat, hogy a törvénykezés a 3. században, a hellenizmus békés terjeszkedése idejében lett rendezve, talán egyidejüleg az egyptomi törvényszékek rendezésével vagy valamivel később. Ekkor az עורכי הדיינין az *eisagógeis* intézményét is behozhatták. A hellenizmus általában Egyptomból, főkép Alexandriából, jött Palesztinába, nem Syriából.

Tiberiás lakosságának zöme zsidó volt, de azért alkotmánya egészen hellenista mintára volt szervezve. A „10 első" (*deka protoi*) (Schürer II. 172), talán ugyanaz, mint az Egyptomban létezett „tizes törvényszék" (Mitteis 7.). Az alexandriai törvényszékről nem vagyunk értesülve (8 és 12), pedig Alexandria gyakorolta Jeruzsálemre a legnagyobb befolyást. Talán innen vették a synedrin nevet is. — A Petrie-papyrusokban perekről van szó, melyekben rendesen katonák szerepelnek; csupán egyszer egy zsidó nő a bepanaszolt (8).

„Im gräko-ägyptischen Rechtsverkehr ist es überaus beliebt, den Abschluss von Rechtsgeschäften durch Errichtung einer Urkunde zu verbriefen. Diese Sitte ist eine so beherrschende, dass die Erwähnung bloss mündlich geschlossener Verträge eine grosse Seltenheit darstellt" (48). Ez szóról szóra áll Palesztináról. Ki a jeruzsálemi talmudot folytatólag olvassa, bizonyára papirra veti a jegyzetet, mint magam is tettem: mindent irásba foglalnak.

A legtanulságosabb fejezet zsidó szempontból a III., a mely az okmányokról szól. Az okmány vagy subjektiv vagy objektiv. Subjektiv, ha az okmányban a fél vagy felek első személyben beszélnek, objektiv, ha az ügylet tartalma referáltatik. „Én ezt meg ezt kijelentem" subjektiv formula; „N. N. ezt mondta" objektiv formula. Ez utóbbi akkor is objektiv jellegű, ha a fenti bevezető mondat után a fél szavai első személyben idéztetnek. Pl. „Én tartozom X. Y-nak ennyi meg ennyi pénzzel". A tartalom mellett tekintetbe jönnek a kelet és a tanuk, vagyis hol van a kelet, az okmány elején-e vagy a végén, és vannak-e tanualáirások vagy nem? Az okmányokat még másképp is szokták osztályozni, de egyelőre ez czéljainkra elegendő.

A demotikus okmányokról Mitteis csak röviden referál és egyebek közt ezt mondja: „Die Stilisierung beginnt in objektiver Form: „Es spricht N. N."; sodann wird die Parteierklärung in direkter Rede und in erster Person formuliert.... Das Datum steht bei dieser, wie überhaupt bei fast allen Objektivurkunden, an der Spitze des Kontextes. Die Urkunde wird ganz vom *monographos* geschrieben; die Parteien und Zeugen setzen keine Unterschrift bei; wohl aber werden ihre Namen, da Zeugen wie Parteien die Urkunde von aussen versiegeln, den Siegeln hinzugefügt" (53).

A rabbinikus okmányok objektivokmányok: [1]) elől áll a kelet, a fél harmadik személykép vezettetik be, azután első személyben beszél. Ennyiben egyeznek a demotikus okmányokkal. De eltérnek tőlük annyiban, hogy az okmányt nem hivatalos személy irja, hanem a tanuk állitják ki. Ez az eltérés érthető, mert a zsidóknak a középkori szétszórtságban nem volt mindenütt hivatalos testületük. Hogy Palesztinában és Babyloniában a zsidó önkormányzat korszakában, tehát az ókorban (500-ig), milyen volt e tekintetben az okmány formája, nehéz eldönteni, mert ilyen nem maradt ránk egy sem. De nem lehetetlen, hogy nem szerepeltek a tanuk, mint a rabbinikus okmányokban, mint forum, mint az okmány kiállitói. Az sem lehetetlen, hogy a tanuk nem irták alá az okmányt. Ezt abból lehet következtetni, hogy csak az 1. század közepén hozták be azt, hogy a tanuk irják alá a válólevelet[2]).

Ezzel azonban csak azt akarjuk mondani, hogy fenforog annak a lehetősége, hogy az ősi zsidó okmányok az egyptomiakhoz több tekintetben hasonlitottak. Nagy Sándor kora után azonban, mikor Palesztina az egyptomi királyok kezére került, az okmány formája is változhatott. Bár a zsidó nép önkormányzatát megtartotta, nem zárhatta el magát a felsőbb hatalom és a hellenizmus hatása alól. Ez már onnan is látszik, hogy sok jogi terminust átvett[3]). Mi

[1]) Tiszta szubjektiv okmány a Hillél prosbolja, a legrégibb, melynek szövege ismeretes (Sebiít 10, 4). Lásd alább. 127. l.

[2]) Gittin 4. 3 העדים חותמין על הגט מפני תקון העולם

[3]) Lásd Schürer II 45 és Krauss II 630.

sem jellemzőbb, mint az, hogy Hillél zsidó vallástörvényi okmányát, miszerint a hetedik év nem szünteti meg az adósságot, görög névvel *(prosbol)* jelölte. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy Herodes alatt, sőt már Jannai Sándor alatt a kormányzás hellenista mintára folyt, a priori valószínűnek kell tartanunk, hogy az okmányok hellenista befolyás alá kerültek. A részletes kimutatás külön monográfiát igényelne, de behatóbb tanulmányozás nélkül is megállapítható az egyptomi görög hatás.

A görög okmány magán okmány volt, a mely objektiv formával birt, majdnem kivétel nélkül 6 tanu előtt köttetett (συγγραφὴ ἐξαμάρτυρος). „Kezdődik az uralkodó dátumával és ezután azonnal kezdődik a tartalom. A tanuk csak a végén soroltatnak fel. Sem a tanuk, sem a kiállító nem irja alá az okmányt, de mindketten kivülről lepecsételik a belső okmányt, és mindenkinek pecsétje mellé odairják a nevét. Az egyik tanu az okmányt átveszi megőrzés végett .... Per esetén az okmányt a biróság előtt produkálnia kell" (54). A tanu őrizvén az okmányt συγγραφοφύλαξ nevet viselte.

A ritkitott betükkel szedett pontokra nézve minden rabbinikus okmánnyal azonos. Egészben véve pedig nem más, mint a נט מקושר „az összekötött okmány". A misna ugyanis azt mondja: „Az egyszerü okmánynál a tanuk belül vannak, az összekötöttnél a hátán .... Az egyszerű okmánynál a tanuk száma kettő, az összekötöttnél [legalább] három .... Ha az okmányban fent irva volt 100, lent pedig 200, vagy fent 200, lent pedig 100, minden az alant levő irás után igazodik. Minek irják hát a felsőt? Hogy ha az alsóból egy betű eltörlődik, a felsőből kiegészithessék"[1]). A misna az összekötött okmányról mint valami mindennapos dologról beszél. Simon ben Gamliél

[1]) Bába Batra 10, 1—3: נט פשוט עדיו מתוכו ומקושר עדיו מאחוריו . . . נט פשוט עדיו בשנים ומקושר בשלושה . . . (כתוב בו מלמעלה מנה ומלמטה מאתים, מלמעלה מאתים ומלמטה מנה הכל הולך אחר התחתון, אם כן (מה כותבין את העליון שאם תמחק אות אחת מן התחתון, ילמד מן העליון)

A zárjelbe tett részlet már נט פשוט-ról szól, de mutatja a kétszeri kiállitás szokását.

patriarcha (150 körül) azt mondja: „Minden a helyi szokás szerint igazodik". A talmud szokása szerint a bibliából vezeti le a misna tételét és helyesen Jeremiás 32, 11-re vezeti viszsza. Az amórák között némi eltérések vannak, de abban megegyeznek, hogy a „lepecsételt vétellevél" alatt az „összehajtott" és a „nyitott vétellevél" alatt az összehajtottnak „kiterjesztett" (össze nem hajtott) része értendő[1]). A פשוט שבמקושר a lepecsételt okmány nyilt részét jelenti, melyben az okmány ismételve volt. Ide teszem Mitteis leirását (77. lap).

„Eigentümlich sind der griechischen Objektivurkunde der Ptolemäerzeit die zur Sicherung gegen Fälschungen Platz greifenden Massnahmen. In den ältesten Syngraphophylaxurkunden wird der Kontext auf demselben Papyrus zweimal geschrieben[2]). Das Stück des Papyrus, auf welchem die erste Fassung steht, wird zusammengerollt, mit einem Bastfaden durchzogen und auf diesen werden die Siegel der Zeugen und Aussteller gesetzt, so dass es ohne Bruch der Siegel nicht möglich ist, diese „Innenschrift" zu eröffnen; sie wird erst im Streitfall eröffnet, um den authentischen Text zu erhärten. Bis dahin genügt die „Aussenschrift", d. h. die zweite auf dem Papyrus stehende Ausfertigung, welche unverschlossen bleibt; dieselbe ist andererseits notwendig, damit sich jede Partei über den Vertragsinhalt auch ohne Eröffnung der Innenschrift vergewissern kann".[3])

Jeremiás háromszor emliti az okmányt és mindig csak egyet, biztosnak tartom, hogy a „lepecsételt" és a „nyilt" levél az idézett módon volt kiállitva. Jeremiás azt mondja: „Irtam levélre (bőrre) és lepecsételtem és tanukat állitottam" (10. vers),[4]) azaz aláiratta a tanukat, mint a 12.

[1]) j. B. B. 17c fent: את החתום זה המקושר, ואת הגלוי זה הפשוט שבמקושר A b. talm. B. B. 160b Rafrem ugyanazt mondja, mint a Jerusalmiban a „caesareai rabbik".

[2]) Pl. II, 2, 131. szám.

[3]) A későbbi ptolemeusok alatt a belső tartalmat az archívum hivatalnoka sommásan irta az okmányhoz; római időben pedig egészen megszünt (ugyanott).

[4]) 44. vers még egyszer: „Mezőket pénzen fognak venni, levélre ir-

vers világosan mondja: „a tanuk, kik aláírták a vétellevelet". Jeremiás tehát szintén kivülről iratta rá az okmányra a tanukat. A misna és a talmud egyhangu véleménye az, hogy a közönséges és az összehajtott okmány között az a különbség, hogy az előbbinél a tanuk belül vannak, az utóbbinál kivül. Jeremiásban a „lepecsételt" és „nyilt" szavak között van még „a parancsolatok és a rendelkezések" (המצות והחקים). Ez a két szó a levegőben lóg. Ha nem akarjuk feltenni, hogy המקנה ואת החתום dittográfiája, akkor ugy érthető, hogy a belső okmány részletesebb volt, bizonyos „rendelkezéseket" tartalmazott. E mellett szól az, hogy Jeremiás cserép edénybe tétette, hogy hosszu ideig megmaradjanak, tehát oly időre gondol, midőn már életben nem lesz. A hosszabb belső levélnek csupán főpontjait tartalmazta volna a „nyilt vétellevél".

Bármint volt is azonban a bibliai korban, inkább a hellenista hatásra kell gondolni, különösen azért is, mert Jeremiás kora óta Judea majdnem 300 évig babylóniai és perzsa fenhatóság alatt élt és igy az autochton szokás megszakadhatott. Konstatáljuk, hogy az „összehajtott", szószerint „összekötött" okmány külső alakja megegyezik a syngraphophylax okmánnyal. Összekötés alatt ugyanis egyszerű értelem szerint az értendő, hogy az okmányt összehajtják és fonállal körül kötik, nem pedig azt, hogy soronként összehajtják és minden hajtást külön összevarrnak, mint a régi viszonyokat már nem ismerő amóra[1]) magyarázza. Megegyezik mindkettő továbbá abban, hogy a a tanuk kivülről irják a neveiket. A talmud az idézett helyen az összekötött okmány behozatalát a rabbiknak tulajdonitja. Az ok az volt, hogy a papok, kik hirtelen haraguak, ne kergethessék el gyorsan kész válólevéllel nejeiket, hanem a hosszadalmasan készülő valólevél ideje alatt meggondolhassák magukat. A válólevélről azután átvitték más okmányokra. A jer. talmud ezt nem mondja és önmagában sem valószinű. A czél csak az lehetett,

ják, lepecsételik és tanukat állitanak".

[1]) B. B. 160 b Huna Jirmija b. Abba ugyanott azt mondja, hogy a tanuk az okmány hátára a belső irással szembe irják a neveiket.

hogy az okmány hamisitás ellen megvédessék. Ha pedig ez volt a czél, akkor csak ugy volt elérhető, ha a tanuk neveiket oly helyre irták, hogy az okmány felnyitható ne legyen. Emlitik ugyan azt is, hogy az összekötött okmányt egyszerű okmánnyá teszi[1]), de ez a végleges elkészités előttre vonatkozik.

Az összehajtott okmány tartalmát Jirmija, Babylóniából eredő palesztinai amóra a 3. század vége felé tradicióból röviden igy határozza meg: „Beirják a kölcsönadó nevét és a kölcsönvevő nevét és a tanuk nevét és a dátumot; ezután összekötik és ujra irják ugyanezt alant"[2]). Ez teljesen ráillik az egyptomi görög okmányokra; ugyanaz, a mit Mitteis mond, csak talmudi brachylogiával. Ez biztositja azt is, hogy פשוט שבמקושר a lepecsételt okmány ismétlését jelenti ugyanazon a levélen.

Az okmányőrzés mint intézmény később a zsidóknál nem található. De Báruk Jeremiás okmányának valóságos syngraphophylaxja volt. Emlittetik a bizalmi ember, kinél az okmány le van téve. Ennek többet hisznek, mint mindkét félnek, de csak akkor, ha a bizalmi okmány (vagy tárgy) a kezében van. Neve שליש [3]). Minden esetre kis analógia. A császárság korában a syngraphophylax egészen eltünt, tehát ugyanabban az időben, midőn a zsidó hagyomány virágozni kezdett. A tanuk száma az összekötött okmánynál legalább három, de rendesen több volt. Gittin 81b héttől lefelé emlitenek tanukat. Általában a két tanu, melyről már a biblia és utána a talmud beszél, csak minimális szám és csak jogi tétel; a gyakorlatban rendesen több tanu volt. Az asszuáni és elefantinei papyrusokban 12 és még több tanu is szerepel, 2 talán csak egyetlenegyszer. Az egyptomi görögöknél, mint láttuk, hat tanus okmányok járták. A római XII tábla szerint vételnél 5 római polgárnak kell

[1]) Tószefta B. B. 11, 1.

[2]) j. B. B. 17c 8: ר׳ אידי בשם ר׳ ירמיה הלכה מקושר כך הוא, כותב שם המלוה ושם הלוה ושם העדים ושם הזמן, ומקשרו וחוזר וכותב כן מלמטה

[3]) Tósz. B. Meczia 1, 10 (372, 8); Gittin 64a.

mint tanunak jelen lenni[1]). Felette érdekes, hogy a tószefta a következő esetet emliti: „Ha egy okmányban 5 tanu van aláirva és az első 3 rokon vagy érvénytelen tanu, akkor az okmány érvényesittessék a többi 2 tanuval. Ha az okmány 5 nyelven van irva és 5 tanu 5 nyelven (mindegyiket egy-egy) irta alá, az okmány érvényes"[2]). Ha tehát nem jogi tétel emlittetik, hanem gyakorlati eset, akkor nem 2 tanu szerepel.

Az okmányban biztositott jogok megsértéseért büntetések vannak kiszabva. Nemcsak a szerződő fél számára, a mi természetes—az assyr-babyl. és az aram papyrusok szerződései rendesen igen nagy birságot jelölnek meg — hanem a király számára is. Ez a birság gyakori már a ptolemeusok alatt, a római császárság korában még emelkedik is. Azután eltünik, de a kopt jogi okmányokban továbbra is megmarad (77. lap). Nevezetes, hogy a középkori zsidó okmányokban ez az usus tovább él. Az ut, melyen a zsidókhoz jutott, nincs kikutatva; valószinüleg az arabok utján, kik Egyptomot is meghóditották.

A rabszolga a talmudi jog szerint ingatlan[3]). Mitteis (95) is azt mondja a rabszolgákról, hogy reájuk talán ugyan azokat a szabályokat alkalmazták, mint a fekvő birtokra. A földbirtokra vonatkozó összes okmányokat telekkönyvi hivatal tartotta össze. Ha valaki birtokot vett, az erre a birtokra vonatkozó összes okmányokat az uj tulajdonos fasciculusába tették át. Uj eladásnál az eljárás ismétlődött (102). Ezt a szokást gyakorolták magánosok is, összegyüjtötték a birtokukra vonatkozó összes okmányokat. Hogy mi volt a gyakorlat a perzsa fennhatóság korában (525—405), nem tudjuk, de az bizonyos, hogy az asszuáni papyrusok ilyen okmánygyüjteményt alkotnak. A család összetartotta okmányait.

A költött kölcsön előfordult, pl. régibb kölcsönök

[1]) Gaius, Inst. lib. I § 119.

[2]) B. Batra 11, 17 (414, 9): .... ישטר שהתמו עליו חמשה עדים מחמשה לשונות כשר כתבו בחמשה לשונות והתמו עליו חמשה עדים

[3]) Sebuót 42 b s máshol: עבדים הוקשו לקרקעות.

konvertálásánál, midőn a kamatot is a kölcsönhöz ütötték és más esetekben (117). Mindez a talmudban is található זקפן עליו במלוה „ha kölcsönkép állitotta be a kamatot" (Bába M. 72a. V. ö. Gittin 18a). A kamat magassága nagy változatokat mutat, 6—50 százalék közt variál (118). A késedelmi kamat a ptolemeusok alatt 24%-ban volt megállapitva (u. o.). A bibliai tilalom daczára a zsidóknál is előfordultak kamatkölcsönök. A talmudnak ellene való mennydörgése csak a tilalom tényleges megszegéséből érthető. Arról a körről, a mely a talmudtekintélyek hivei közé nem tartozott, általában nem vagyunk értesülve. A kamat magasságáról Palesztinában és Babylóniában nem tudunk semmit.

Az exekuczióról szólván, M. konstatálja, hogy a fizetési meghagyást nem a biró eszközli, hanem a hitelező. „Wir haben hier den allgemeinen prozessualischen Grundgedanken der Antike: Nur die Parteien handeln, der Magistrat hat bloss zu autorisieren" (125). Konstatáljuk, hogy ez a mózesi törvényről is áll (pl. Mózes V 24, 6. 10). Nagyjában a talmudról is. Jellemző pl., hogy a már emlitett Hillél-féle *prosbolt* sem a biró állitja ki, hanem a fél maga és iratában a birákat csupán megnevezi. Bővebb kifejtés e dolgozat keretét áttörné. A zálogjog még nem elég világos, addig is, mig ujabb papyrusok kerülnek elő, haszonnal lehetne a talmudi jogot analogiakép bevonni. Érdekes pl. már az is, hogy ez mást, mint *hypotékét* (אפותיק) nem ismer, holott a papyrusokban előfordul *hypallagma* is (132 kövv.), melynek jogi definicziója nem tudják.

Igen tanulságos zsidó szempontból a vételről szóló fejezet (166 kövv.). Első helyen M. röviden ismerteti a nemzeti egyptomi jogot. Minden ingatlan vételnél két okmányt állitottak ki: az *„ezüst okmányt"* (πρᾶσις) és az *„eltávolodás okmányt"* (ἀποβταδίου, scil. συγγραφή). Az első a vétellevél, a második pedig az ingatlan feladása (Auflassung). A demotikus okmány schemája német forditásban igy hangzik:

URKUNDE DES SILBERS[1]).

1. Du hast gegeben, mein Herz ist mit dem Geld zufrieden.

(Folgt in beiden die detaillierte Beschreibung des Kaufobjekts; am Schluss zusammenfassend:)

2. Ich habe es Dir gegeben, Dir gehört es.

(Es folgt eine nochmalige kürzere Beschreibung des Objekts.)

3. Ich habe ihren Preis in Silber von Dir empfangen, vollständig ohne irgend einen Rest.

4. Mein Herz ist damit zufrieden.

5. . . . . .

6. Kein Mensch der Welt, weder ich, noch mein Geschlecht, soll Macht über sie haben ausser Dir von heute ab.

7. Wer ihretwegen gegen Dich auftreten wird in meinem Namen oder in dem Namen irgend jemandes in der Welt, entferne ich von Dir.

8. Ich will sie (die Sache) Dir garantieren (wörtlich: reinigen) gegen jede Urkunde.

9—10. Dir gehört sie (sowie) die darauf bezüglichen Urkunden und Verträge, wo immer sie auch sein mögen; jede Urkunde, welche allgemein darüber ausgefertigt worden ist, jede Urkunde, welche mir persönlich darüber ausgefertigt worden ist und jede Urkunde, durch welche ich auf sie ein Anrecht habe.

11. Dir gehört sie samt ihrem Recht.

12. Den Eid und [den Beweis], welche dir vor Gericht auferlegt werden im Namen des Rechts der obigen Urkunde, welche ich Dir ausgefertigt habe, damit ich sie (d. h. Eid und Beweis) tue (leiste,) 13. werde ich tun (leisten) ohne . . . . Einspruch gegen dich.

URKUNDE DES FERNSEINS.

1. Ich trete Dir ab (die Liegenschaft).

[1]) Félreértések kiküszöbölése végelt czélszerünek mutatkozik a német fordítást megtartani. M. közli a dem. okmány görög fordítását is, ez megmaradt— de ezt sajnos technikai okokból nem nyomathatjuk le.

(folgt genaue Beschreibung des Objekts).

2. über welche ich Dir im . . . Jahre des ewig lebenden Pharao eine Verkaufsquittung ausgefertigt habe.

3. Dir gehört sie.

4. Ich habe dieserhalb kein Wort der Welt an dich zu richten (d. h. kein Recht daran).

5. Noch soll irgend ein Mensch der Welt es können . . . . .

6—7. Wer ihretwegen gegen dich auftreten wird in meinem Namen [oder in dem Namen irgend jemandes in der Welt], den werde ich von Dir entfernen.

8. Du kannst mich mit dem Recht der Verkaufsquittung verfolgen, welche ich Dir im Jahre . . . des ewig lebenden Pharao ausgestellt habe.

Mitteis keresi az okot, hogy miért osztották ketté az aktust és azt gondolja, hogy az ingatlan feladását önálló alaki cselekménnyé (selbständigen Formalhandlung) akarták átalakitani. Mellékelőny pedig az volt még, hogy a vételár ki nem fizetése esetén az eladó a feladással várhatott a kifizetésig. Konstatáljuk, hogy a talmudi jog ismeri minda két okmányt, az egyik neve vételokmány (שטר זביני), a másiké eltávolodás okmány (שטר סלוק). A formulák nem maradtak meg a talmudban — ezeket, minthogy a notárius dolga volt, nem vették fel —, de megvannak a középkori formulare gyüjteményekben [1]). A formulában nem az van, hogy az illető eladja, hanem (66. l.) a következő: „a bizonyos föld, melyben azelőtt részem és jogom volt, most eltávolodom ezen földtől és nincs benne jussom, részem és nincs benne követelésem és dolgom (דין ודברים ועסקא) és eltávolitom kezem [= hatalmam] tőle . . . . . és felelősséget vállalok azért, a mi miattam jön . . . . . mai naptól örökre".

Még egyébb is van ebben az átengedő nyilatkozatban, de az idézett részletek, melyek aram nyelven vannak irva, már ez által is ősrégieknek bizonyulnak a héber részletekkel szemben. Arról, hogy miért engedi át az illető a „részt és just" nincs szó, tehát biztos, hogy előzőleg az

[1]) Pl. ספר השטרות ed. Halberstam 45 és 66.

átengedés árában már megegyeztek, vagyis a vétel már előbb mint külön aktus megtörtént. Igaz, hogy ez az okmány nem arról szól, hogy az egész földdarab az átengedőé volt, de kétségtelenül arra az esetre is ál. Figyelemre méltó, hogy az a körülmény, hogy csak „része és joga volt ebben a földben" héberül van kifejezve (שדה פלוני ושהיה לי בה מקדם חלק וזכות), míg az átengedő formula, a mely aramul van, már az egész földdarabról szól.[1]) Ezt annak jeléül vehetjük, hogy eredetileg a „feladás" egész földbirtok átengedésére is alkalmaztatott. Oly esetben, midőn a birtok vételára azonnal kifizettetett, nem is volt szükség arra, hogy a vétel külön instrumentumba foglaltassék. A „feladó" felelősségvállalásából is következik, hogy nem ingyen adta át az ingatlant, tehát előzőleg ki lett elégítve.

Mint említettük, a talmud okmányokat nem közöl, csak itt-ott egyes kitételeket belőlük, és ezért a talmudból nem bizonyítható többé, hogy a zsidóknál akár Palesztinában, akár Babylóniában valamikor kétféle okmány állittatott ki. De ha ez nem is járta volna, meglepő, hogy mindkét nemzeti egyptomi okmány a zsidóknál feltalálható, még pedig jellemző kitételeivel együtt. Ennek bizonyitására szemügyre vesszük az okmány schemáját és egyes kitételeit. Mindkettő megvan az asszuáni papyrusokban és jórészt megkimutathatólag a talmudban.

Vételokmány nincs ugyan az asszuáni és elefantinei zsidók okmányai közt, de *átengedő okmány* van. Az egyes kifejezésekhez pedig más okmányokból is vehetjük a párhuzamokat. A demot. okmány sorrendjében haladunk. 1. sor: „Te adtál, szivem meg van elégedve" Pap. B11 „Te esküdtél nekem és szivem meg van elégedve" (והוטבת לבבי); épigy F 5 „Szivem meg van elégedve ezzel az esküvel" (וטיב לבבי); G 15 „Megkaptam és szivem meg van elégedve"; 5. sor: „Szived meg van elégedve"; H 8. „Ti kielégitettétek szivünket ezen vagyonnal és szivünk meg van elégedve vele". — A vételtárgy pontos leirása az ingatlan

[1]) השתא קא מסתלקנא מיניה מהדין ארעא ולית לי בה חלק ואחסנא ולית לי בה דין ודברים

négy határának megadásával található B 7, C 3, D 4 stb. Sohsem hiányzik. — 2. sor „Én adtam neked, a tied". Pap. E 7: „Ezt a házat adtam neked és eltávolodtam tőle, a tied és fiaidé"; H 9: „Mi eltávolodunk tőletek mától örökre"; I 4. 8 „Eltávolodom tőletek . . . . . a tietek . . . örökre"; K 11 „és eltávolodunk tőled . . . Petosiri rabszolga miatt, ki neked részül jutott". — 3. és 4. sor: „Megkaptam teljes árát ezüstben hiány nélkül, szivem meg van vele elégedve". Ez nincs meg az aram papyrusokban, mert egyáltalában nincs vétellevél, de van hasonló a házasságlevélben a már idézett helyen (G 15), miből következik, hogy ez a vételár átvételének a kitétele. A megitélt esküre is azt mondja a fél a már idézett helyen (B 11) „Esküdtél nekem Jahura és szivem meg van elégedve erre a földre, hogy ne perelhesselek". — 5. sor hiányzik a demot. eredetiben, de meg van görög forditásában és igy szól: „Ne perelhesselek ezért". Ez a formula állandó a papyrusokban, pl. az épp idézett helyen, továbbá E 8, F 7, H 11, I 10, K 8. — 6. sor: „Senki a világon, sem én, sem nemzetségem ne birjon hatalommal felette mától kezdve". Vétellevél hiányzik ugyan, de található a papyrusokban a birtokátruházás terminusa ajándékozásnál. Az apa ajándékoz leányának egy fekvőséget, melynek leirása után igy szól: „Adom neked éltemben és halálomban, te uralkodj rajta mától fogv örök időkig és gyermekeid utánad". Meg van a többi is, még pedig részletesebben. A nemzetség fel van sorolva; állandó formulája: Fiu és leány, fivér és nővér, rokon és idegen (A 8, B 12. stb.). Kellő részletességgel: „kinek akarod, adhatod; ne legyen sem más fiam és leányom, sem fivérem, sem nővérem, sem más ember, ki uralkodik ezen a fekvőségen, csupán csak te örökre. Ki perel téged stb., fizessen tiz kebesz birságot" (D 8-14). — 7—10 sor: „Ki ellened ezen vétel miatt fellép, nevemben vagy bárki nevében a világon, azt eltávolitom tőled.[1]) A dolgot tisztázom minden okmány ellen. A tied ez, valamint a reá vonatkozó minden okmány és szerződés stb." A 7. sor tar-

[1]) Rabbinikus okmányban előfordul, hogy a vevő igéri: „megmentem ezt . . . minden pertől és igénytől" stb. (l. alább 142. l. 3. j.).

talmával egyezik az éppen idézett részlet. A többire nézve idézzük ugyanabból az okmányból a 15-27 sorokat, melyek igy hangzanak: „Ne mutathassanak fel ellened uj vagy régi okmányt nevemben erre a fekvőségre, hogy az másnak adassék. Az okmány, melyet ellened felmutatnak, hamis lesz, nem én irtam és ne fogadtassék el a perben, a mig ez az okmány kezedben van. Én Machszéja se vehessem el, hogy másnak adjam stb. Itt van az eltávolodás okmány is, melyet Dargeman bar Charsin irt nekem ezen fekvőségről, midőn pereltem őt a birák előtt és esküre itéltettem és esküdtem neki, hogy az enyém. Ő pedig eltávolodás okmányt irt nekem és adta nekem ezt az okmányt; én átadtam neked, te birjad. Ha holnap vagy holnapután Dargeman vagy fia perelne e ház miatt, mutasd fel ezt az okmányt és szállj perbe vele." E 11-12: „Ne mutathasson fel ellened más ember uj vagy régi okmányt, csak ezt az okmányt, melyet én irtam és adtam neked[1]); ha valaki okmányt felmutat ellened, nem én irtam". Végül 15-16: „Ezt a házat adtam neked, eltávolodtam tőle, a tied örökre, add, kinek akarod". Ugyanezen okmányban emlittetik a 3. sorban a vétel okmány, mellyel az ajándékozó a ház birtokába jutott és a 6. sor ugyanerről az iratról mondja: „Átadtam neked a régi okmányt, melyet irt nekem Mesullam", t. i. az eredeti tulajdonos. — 11. sor: „Tied minden jogával". Erre már idéztünk párhuzamot. Az E papyrusban pl. a 7. sorban és az okmányszöveg utolsó sorában áll: „Tied az". — A demotikus okmány 12-13 sorában az eladó végül biztositja a vevőt, hogy az ez ügyletből esetleg előálló esküt le fogja tenni. Mitteis idéz erre egy feltevést, de azt nem fogadja el és végül megjegyzi: „dieses Institut bleibt dunkel" (171). Az aram papyrusok szerint az eskütétel igérése érthető. B 3. 6. 11. és D 24 szerint a szerződő fél kiemeli, hogy ő eskü utján jutott az ingatlan birtokába. Épugy mint

[1]) Az uj tulajdonos t. i. eladás vagy elajándékozás esetén a jelen okmányt tovább adja és igy az esetleges uj birtokos a jelen okmányt ismét felmutathatja. Ez hasonló az épp idézett D okmányban 23. és 25. sor nevezett eltávolodás okmányhoz, melyet Machszéja leányának átad.

az eladás előtt az eladás, illetőleg az ajándékozás után is előállhat az az eshetőség, hogy az okmány tárgyát képező ingatlan valamely régibb tulajdonjog czimén megtámadtatik és az egyetlen bizonyiték az eskü. Ezt az esküt az uj tulajdonos természetesen nem teheti, hisz ő nem tudja, hogy mily módon jutott az ingatlan annak a tulajdonosnak birtokába, kitől ő most megszerzi. Ennek az eskünek a letételét az eladó megigéri. Az eskü mellett igéri még (a görög forditás szerint) a bizonyitékot. Ez is érthető, mert az eladó megtámadás esetén esetleg nemcsak esküvel, hanem más módon, pl. tanukkal is bizonyithatja tulajdonjogát. Ezt is igéri. Ha ezt nem szolgáltatná, akkor a vevőtől elveszik. Ez a talmudban sürün előforduló טורף מן הלקוחות „elveszi a vevőtől" (pl. B. M. 16a). Az eladó igérete gyakorlati jelentőséggel bir. Ha a bizonyitékot nem szolgáltatná, akkor köteles a vételárt visszafizetni. Mint a demot, vétellevélben, az aram papyrusban is igéretet tesz az eladó vagy ajándékozó, hogy ő nem fogja az átadott tárgyat megtámadni, pl. D 18: „Én se vehessem el ezt a földet, hogy másnak adjam".

A vételár a demotikus okmányokban nincs kitéve (171). Az aram papyrusok között, mint már megjegyeztük, nincs egyetlenegy vétellevél sem, de talán lehet következtetni, hogy ezekben sem volt kitéve a vételár. Az E papyrus 3. sorában ugyanis hivatkozás történik arra, hogy az átadó fél a házat „vette értékeért", de összeget nem emlit. Az I. papyrusban, a mely „eltávolodás okmány", szintén nincs megmondva, hogy mi volt az eltávolodás ára. — A H. papyrus szintén „eltávolodás okmány", még pedig egy depositum követelés ügyében. Ebben a felperesek azt mondják: „Te Jedonja és Machszéja kielégitettetek bennünket ezen tárgyakért és szivünk meg van elégedve mától fogva örökre és eltávolodunk tőletek" stb. (8-9). A kielégités összege itt sincs emlitve. Egyuttal látjuk azt is, hogy a szóban forgó okmányok ingóságokra is vonatkozhattak és az ingatlantól semmiben sem különböztek.

Minthogy az egyptomi-zsidó ingatlanvétel hasonló volt a nemzeti egyptomi vételhez, az egyiptomi-zsidó vételnél

pedig nincs különbség ingatlan és ingó között, a nemzeti egyptomi vételnél sem kell ily különbséget statuálni mindaddig, mig erre adatok nincsenek. Ezt azért hangsulyozzuk, mert Mitteis a kétféle vétel között elvi különbségtételt követel, noha maga mondja: „Zwar wissen wir vom Mobiliarkauf der pharaonischen und ptolemäischen Zeit sehr wenig, da die aus dieser Zeit überlieferten Urkunden mit wenigen Ausnahmen ausschliesslich den Kauf von Liegenschaften zum Gegenstand haben: aber in der römischen Aera ist der Gegensatz beider so deutlich, dass man hier jedenfalls differenzieren muss, und wahrscheinlich ist dieser Gegensatz viel älter" (166). Nem látszik valószinűnek és talán igazuk van „a mai tudósoknak, kik ezt figyelembe nem veszik".

Az „eltávolodás okmány" formája és terminusai egyeznek a vételokmányéival és igy azok a párhuzamok, melyeket fent idéztünk, rá is illenek.. Az F papyrus ilyen okmánynak van jelölve a hátlapon[1]): „Eltávolodás okmány, melyet irt Pia Mibtachjának" és ilyen J is, melynek hátlapján ez áll: „Eltávolodás okmány, melyet irt Jedonja bar Hóséa Jezanja bar Urija házára Jedonja bar Nátán és Machszéja számára"[2]). Ilyen ספר מרחק emlittetik D 23 és 25. A H papyrus sem egyébb; bár a hátlapon pusztán ספר áll, de tartalma szerint kiegiszitendő מרחק, mert az okmány lényeges kitétele az „eltávolodás" (9 רחיקן; 15 רחיק). Az asszuáni aram papyrusokban sehol sem emlittetik vételár. Valószinű, hogy a megvásárolt tárgy, akár ingatlan akár ingó vagy ügylet, birtokbavétele és ennek későbbi bizonyitása ezen feladási okmánnyal történt.

A talmud idejében az ilyen okmány neve biztosan שטר סלוק volt, mint a talmud utáni időben mind a mai napig. Bába Batra 43a a barajtában ez áll: „Ha valaki azt mondja a másiknak: semmi követelésem erre a mezőre, semmi közöm hozzá, kezeim távol legyenek tőle, nem mondott sem-

[1]) ספר מרחק זי כתב פיא למכשחיה. A B pap. szintén ספר מרחק-nak van jelölve.

[2]) ספר מרחק זי כתב ידניה . . על בית יזניה . . . ליריניה

mit"[1]). A talmud kizárja a régi átruházó formulákat, de az okmány neve megmaradt (רחיק = מסחלק) és a rabbinikus okmányban épp ezek a formulák foglaltatnak[2]). Ezen kivül bennfoglaltatik még a felelősségvállalás és a mától fogva örökre[3]) és vételár nincs emlitve. Figyelemre méltó, hogy a barajta, valamint a misna[4]) arról szól: „Ha valaki mondta: Semmi jogom stb". Ebből az látszik, hogy az ügyletet élő szóval kötötték meg és intézték el, azután irásba foglalták az ügylet joghatályát. Igy érthető, hogy eredetileg csak „eltávolodás okmány" létezett. Ez történt ingatlanoknál, mig ingóságoknál erre szükség nem forgott fenn, mert a megvásárolt tárgyat a vevő átvette és el is használhatta.

A rabbinikus eladó levélben שטר זבינא szintén foglaltatnak némely formulák, melyek már az aram és demotikus okmányokban előfordulnak. A tulajdonjog a dem. okmányban igy fejeztetik ki: senki se uralkodjék mától fogva ezen tárgy felett csak te (6. sor)[5]). Épigy a jegyzetben idéztem *apostasion*=κυριεύσει és κυριεύειν. Aram aequivalense שליט pl. D10-11: Senki se uralkodjék ezen földdarab fölött csak te; u. o. 9: te uralkodj fölötte mától fogva örök időkig אנתי שליטה בה מן יומא זנה ועד עלם. Ez a jellemző szó található még 6, 9, 11, 13; G18, K6.[6]) A rabbinikus, föld eladásáról szó-

[1]) האומר לחברו דין ודברים אין לי על שדה זו ואין לי עסק בה וידי מסולקות ממנה לא אמר כלום (Ketub. 83a s párhuzamos helyek).

[2]) Széfer Hasetárót 66: ולית לי בגויה דין ודברים ולא אפי' עסקא ומסלקנא ידי מנה.

[3]) מקבלנא עלי אחריות דאתיא מחמתי . . . . מיומא דנן ולעלם A héber részletek az ősi okmány megtoldásai lesznek.

[4]) R. Chijja verziója szerint Ket. 83a.

[5]) „Sem én sem nemzetségem" *az apostasionban* részletezve van (4-6 sor, Mitteis 169). „Senki enyéim közül szót se mondhasson . . mai naptól kezdve örök időkig és ne legyen sem enyéimnek, sem mas senkinek *hatalma* e tárgy fölött kivüled a mai naptól örök időkig. Ha pedig atya vagy anya vagy fiu vagy leány megtámadna téged . . elháritom tőled". Az aram papyrusokban az atya és anya nincs emlitve, de állandó formula: fiu és leány, fivér és nővér, rokon vagy nem rokon (A8, B12, D10, K8). E helyett E8: én és fiam és magzatom és más ember; H10: mi és fiaink és leányaink és testvéreink és emberünk stb.; I9: én és fiam és feleségem és emberem.

[6]) Az alexandriai κρατεῖν καὶ κυριεύειν a vidéken csak a 2. század óta lép fel [Mitteis 182]. Ez csak véletlen lehet.

ló okmányban (שטר זביני ארעא), a melynek héber nyelve az eredeti aram nyelvű okmány átdolgozása, ez az „uralkodás" részletezve van: „tegyen vele, amit csak akar, dolgozza meg ..... adhassa örökbe és adhassa ajándékba, kinek akarja ő és jogutódai ..... és nem maradt a vételárból a vevőnél semmi" (Széfer Hasetárót 46. l. fent). Házeladásnál azonban (שטר זביני ביתא) ez a kifejezés használatos: „Legyen hatalma ezen ház és udvar felett" (u. o. 47). Az aram papyrusokban a tulajdonjog egyik kriteriumaként az is szerepel, hogy a megszerző „ingyen adhatja, kinek akarja", a mi az idézett rabbinikus okmányban foglalt kijelentéssel szóról szóra egyezik. E 7-8 I 8: „Tied az ... és a kinek akarod, ajándékozhatod" ... (זילכי הו ולמן זי רחמתי תנתננה); E16 K 12: „Kinek akarod, add oda" (ולמן זי תצבין הבהי). I11: „a férfi, kinek eladjátok vagy kinek ajándékba adjátok" או גבר זי תזבנון לה ביתא זך או זי ברחמין תנתון לה. Hasonló C. 6, 9.

A görög-egyptomi vétel nincs egészen tisztázva, de itt is elég sürün két okmány: ὠνή és ἀποβταβίου, azaz vétel és feladás okmány található (Mitteis 172 kövv.). Az első kötelezi a feleket, a másik az ügyletet végrehajtja. „Die obligatorische Urkunde heisst meistens ὠνή" (174). „Die ὠνή hat unzweifelhaft obligatorische Kraft, d. h. sie verpflichtet zum Vollzug der Leistungen" (175). Nem érdektelen, hogy a palesztinai források és csakis ezek a vétel illetve eladó okmányt אוני-nak nevezik (l. a helyeket Krauss Lehnwörter II 21), míg a babylóniaiak az okmányformulárék gyüjteménye szerint aram szóval jelölték (שטר זביני). Az *óne* kötelező erővel bírt, még mielőtt a pénzt kifizették (j. Kidd. 60c 54). Hamnuna irástudó (3. század) azt mondja: „Ha az *óné* iratott niszan 1-én, a pénz pedig niszan 10-én adatik, akkor be kell irni az okmányba: Ámbár niszan 1-ét irtuk, ugy határoztatott, hogy a pénz niszan 10-én fizettessék" (j. Bába M. 8a 48). Rabszolgánál is előfordul az óné[1]). Az előbbi két példa

[1]) Tósz. Abóda zára 3, 16. Az összefügges szerint az ó n é a nem zsidó vevő számára iratott, a b. talmudban Asi 5. századbeli amóra a rabszolga számára irott okmányra magyarázza (Gittin 85 b párhuz. helyek).

azt mutatja, hogy az eladó levél megirásakor a vételösszeg esetleg nem fizettetett ki és igy érthető volna, hogy ingatlannál még cedáló (feladás) okmányt irtak, de nem találok bizonyitékot erre az eljárásra; sőt a szóban forgó példákból épp az következnék, hogy második okmányt nem készitettek.

Ezt a második okmányt *apostasion* mellett, a mely egyptomi okmányok görög forditásában vagy pedig egyptomi nemzetiségü szerződő felek görög okmányaiban fordul elő, Παραχώρησις névvel is jelölik. Ez az okmányokban is előfordul. „Freilich nicht bloss für die Auflassung des Eigentums; er bedeutet vielmehr das „Weichen" (cedere) von irgend einem Gegenstand schlechthin, kann daher für die Zession einer Forderung gesetzt werden und steht nicht bloss bei kaufmässiger, sondern auch bei tausch- oder vergleichsweiser Rechtsüberlassung". (178. V. ö. 181). Ebből megállapithatjuk, hogy *parachórésis* és az ige *parachórein* teljesen azonos az aram papyrusok רחק *eltávolodni* és az ujhéber סלוק *eltávolodás* műszóval. A papyrusokból idézett példák szintén nemcsak ingatlanra, hanem követelésre és egyebekre is vonatkoznak[1]). A terminus előfordul Syrisch-Römisches Rechtsbuch L. 38. (Mitteis 188).

Az eladó az eladott dologért felelősséget vállal, minek βεβαίωδις a neve. Mitteis ismerteti ezt, hogy t. i. a klasszikus görög jogban az eladó egy „támogatót" (bebaiotés) állitott, ki a dologról a legtöbbet tudott. Ez volt a jótálló. Azután igy folytatja: „In unsern Urkunden ist freilich gerade dies nicht der Fall; vielmehr erscheint, während im altgriechischen Recht die Bebaiosis nicht vom Verkäufer selbst sondern für ihn von einem andern geleistet wurde, hier der Verkäufer selbst als Garant. Doch ist hierin sicher

[1]) Mitteis tárgyalja a homologia-okmányokat 74, 178 és idézi a *homoligia* szót okmányokból (pl. 179). Nem közönséges nyugta, hanem esetleg eladásról szóló levél, melyben persze a vételár is nyugtázva van. Ha tehát j. Móéd Kátán 82a 46 azt mondja, hogy a misnában emlitett שוברים = אומולוגייא *homologia* nem azt akarja mondani, hogy nyugtákat szabad irni, hisz ismeretes volt a שובר ezen értelme, hanem azt, hogy homologia okmányokat szabad készitem. Krauss II 20 „eigentlich Einverständniss im Rabb. Quittung" hivatkozással fenti helyre.

nur eine Denaturierung des altgriechischen Instituts zu erblicken." (189).

Az általam aláhuzott mondat hamis, mert ez a felelősségvállalás már az asszuáni papyrusokban is megvan. Éppigy hamis az is, a mit Mitteis a „feladás okmány eredetéről" mond. Legczélszerübb, ha itt is szerzőt magát szólaltatjuk meg.

„Bezüglich der Bebaiosis-Klausel in den Auflassungsurkunden, welche im Gegensatz zu jenen in den ὦναί sehr ausführlich ist, wurde das „Wofür" der Garantie schon oben (S. 182)[1]) bezeichnet. Hier ist noch der Inhalt der Zusage zu erörtern. Über die ptolemäischen Kontrakte sind wir schlecht unterrichtet; *anscheinend wird eine* Konventionalstrafe, auf eine bestimmte Geldsumme lautend, ausgemacht. Wie sich diese zum Kaufpreis verhielt, lässt sich bei der Dürftigkeit der Zeugnisse nicht sagen. In einer sichern Urkunde über kaufweise Überlassung (Berl. Griech. Urkunden 998 II.) ist das Verhältnis dahin festzustellen, dass die Konventionalstrafe das Duplum pretii beträgt. Die übrigen Auflassungsurkunden lassen es zweifelhaft, ob ihnen gerade ein Kauf zugrunde liegt. — Zu der Konventionalstrafe tritt noch die Königsbusse (S. 77) hinzu" (189).

Ezután előadja M. a Bebaiosis-vállalást a római császárság fennhatósága korában és konstatálja, hogy az ez irányu jótállás Egyptomban messzebb megy, mint a klaszszikus római jogban. Ezt három pontban foglalja össze és kontstatálja, hogy az államnak fizetendő bírság emelkedett. Ezen klauzulák eredete — ugymond — nem világos. A „vételár duplája" (timé diplé) a római praxis befolyásából nem vezethető le, mert már a ptolemeusok alatt található. A kár megtérítését (Interesseleistung) máshonnan akarták evezetni. „De Egyptomban már olyan korán található (134/5 post), hogy inkább autochthon jogképzésre kell gondolni" (190).

Az asszuáni papyrusok a felvetett kérdésekre minden tekintetben világos feleletet adnak. A részletek következőkép hangzanak.

[1]) Lásd 182 l. fent.

Pap. A, a mely 470/71 ante kelt, arról szól, hogy Machszéja megengedte Konjának, hogy az ő kapujában hidat épitsen, de minden tulajdonjogot fentartott magának. Erről az ügyről K. okmányt állit ki M. számára és a tulajdonjog elismerése után igy szól:

„Holnap vagy holnapután ne legyen nekem szabad téged megakadályozni abban, hogy erre a hidadra épits. Ha megakadályoználak, adok neked 5 kebes tiszta ezüstöt királyi értékben, a hid pedig a tied. Ha K. holnap vagy holnapután meghal, fia vagy leánya, fivére vagy nővére, rokona vagy nem rokona, csapathoz tartozó vagy a város lakosa ne akadályozhassa meg Machszéját vagy fiát, hogy épitsen ezen hidjára; ki közülük akadályozná, fizesse neki a fentirt összeget és a hid a tied .... Én Konja ne mondhassam Machszéjának: Ez a kapu nem a tied és nem mehetsz ki az utczán, a mely közte és Peptunisz hajós háza között van; ha ebben megakadályozlak, fizessem a fentirt összeget, te pedig kinyithatod a kaput és kimehetsz az utczán, a mely közte van".

B papyrus telekről szól, meyet az *A* papyrusban nevezett Machszéja eskü utján Dargeman ellen megtartott. D kiállit neki egy „feladás okmányt", melyben biztositja, hogy sem ő, sem rokonai nem fogják birtokában megtámadni. „Ha valaki nevemben ezen telekért perelne, adok neked 10 kebes ezüstöt királyi értékben, ez a telek pedig a tied és te távol vagy minden pertől, melyet ezen telekért ellened emelnek" (14-16 sor; az okmány befejezése).

C pap. ajándékozó okmány. Machszéja leendő vejének telket ajándékoz, hogy arra házat épitsen és abban ő és az ő leánya lakjanak, azután pedig az utódaik birják. Külön határozat válás esetére stb. Végül következik: „Ha holnap vagy holnapután perelnélek és azt mondanám: Nem adtam neked ezt a telket épiteni reá és nem irtam neked ezt az okmányt, adok neked 10 ezüst kebest királyi értékben, se szó se beszéd" (szószerint: se per se szó).

D pap. ugyanerre a telekre vonatkozik, az atya leányának ajándékozza. A telek leirása, ajándékozása után következik: „Ki megtámadna téged, fiad és leányod és

férjed ezen telek miatt, melyet neked adtam és főnök (סגן) vagy biró elé idéz, az fizessen neked 10 ezüst kebest királyi értékben, se szó se beszéd, a ház pedig a tied és fiaidé utánad" (10-15 sor.) Ugyanazt mondja magáról is, ha t. i. ő támadná meg perrel ezt az ajándékot, ő is 10 kebest fizessen. A perrel való megtámadás mindkét esetében azt mondja az ajándékozó, hogy mindaddig semmis legyen a támadás, „Mig ez az okmány kezedben van" (18 és 22. sor).

E pap. Az atya leányának házat ad saját tartozása kiegyenlitésére. A tartozás 5 kebest tett ki. Átadja az előbbi tulajdonosnak erről a házról neki irt okmányát. Ha valaki leányát ezen ház birtokában háborgatná, akkor az illető fizessen 10 ezüst kebest. Más okmány érvénytelen legyen, csupán ez, melyet most ir, legyen érvényes. A forma ugyan az, mint az előbbinél. Az aláhuzott első két mondatból látjuk, hogy a birság az ügylet kétszerese. Ha tehát *F* pap.-ban, a mely ingóságok körül folyt, és eskü által eldöntött perről szól, a felperes kijelenti, hogy uj perlés esetén 5 kebest fog fizetni, akkor tudjuk, hogy a per tárgyát $2^1/_2$ kebest érő holmi képezte.

A *G* pap. házasságlevél. A hozomány tárgyainak értékösszege kereken $6^1/_2$ sekel. De azután még más tárgyak is felsoroltatnak.. A férj biztositja az asszonyt, hogy ő lesz az egyedüli feleség és gyermekei az egyedüli örökösök. Ha ezt be nem tartaná, 20 kebest fizet. Ugyanennyit fizet az is, a ki a férj halála után az asszonyt férje házából és birtokából ki akarja kergetni. Ebből valószinűvé válik, hogy a férj vagyona 10 kebes volt. A *H* pap-ban, a mely depositum visszaadásáról szól, a birság (אבינדנא) 10 kebes. A *I* pap.-ban a birság szintén 10 kebes. Ez minden bizonnyal ugyanaz a ház, a melyről a *C* pap. szól és ott is ugyanaz a birság van kikötve. A *K* pap. „osztozkodó okmány" (ספר פלגן), melynek tárgyai rabszolgák. A birság itt is 10 kebes.

Összegezzük kutatásaink eredményeit:

1. A „távolodás okmánya" nemcsak fekvőségre, hanem tárgyakra és követelésekre is adatik.

2. A felelősségvállalás megvan már az 5. században idősz. előtt, tehát a ptolomeusok uralkodása idején irt görög okiratokban nem „ó-görög institucziót denaturálása".

3. Teljesen biztos (nem „anscheinend"), hogy birságot állapitottak meg, hogy ez rendszerint duplum pretii volt és hogy ez nem római hatás alatt keletkezett, hanem genuin egyptomi jogszokás volt.

4. Az „eltávolodás okmány" volt a döntő. Hogy e mellett volt-e még más okmány is ugyanarra az ügyletre, nem dönthető el. De nem valószinű, mert ilyen egy sincs az aram családi archivumban és még nagyobb bizonyitó erővel bir az, hogy mindig csak egy okmányt adnak át a félnek és csak egynek tulajdonitanak bizonyitó erőt.

Mindezekre véletlenül csupán az 5. századból eredő zsidó papyrusaink vannak, de biztos, hogy ezek a jogi tételek és okmányformák nem akkor keletkeztek. A zsidók csak a régi szokást követték az uj hazában.

Rabszolgák vételénél az okmány teljes stilizálásában hasonló az ingatlanéhoz. Némelykor külön-külön állittatik ki az obligatorius és az átruházási okmány, miről fent már szó volt. A talmudban gyakori összeállitás: rabszolgák, okmányok, földek. Egyptomban az eladott rabszolgáért nem vállaltak oly messzemenő felelősséget, mint a római jog előirja.

„In den ägyptischen Kontrakten dagegen wird der Sklave regelmässig verkauft als ἀναπόριφος πλήν ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς: nicht zurückzugeben ausser bei f. v. κ. é. Also wird nur für Epilepsie und Epaphe kaviert. Für alle anderen körperlichen Fehler lehnt man die Haftung durchaus ab . . . . Eigentümlich is das Verhältnis zur Fugitivität. Nur einmal *(269)*, wird die Haftung für δραβμός (Fugitivität) ausgesprochen, sonst aber stets ignoriert, einmal . . . sogar ausdrücklich abgelehnt" (193).

Az eladó e szerint felelősséget vállalt azért, hogy a rabszolga nem szenved észre nem vehető betegségben. Az *epaphe* értelméről két nézet van. Az egyik szerint bélpoklosság, a másik szerint *manus iniectio*, azaz egy harmadiknak joga van a rabszolgára. Erre az esetre az eladó

felelősséget vállal. A talmudban [1]) közölve van Jehuda (bar Jechezkél 250 körül) által a rabszolga vétellevélbe felvenni rendelt következő formula: „Ez a szolga rabszolgának van itélve, távol van minden szabadságtól, mentes a király és királyné minden vádjától, ember jegye [vagy követelése] nincs rajta, tiszta minden hibától és kiütéstől, a mely négy éven belül kiüt". Ebben az okmányban az eladó mindenért felelősséget vállal, de a bélpoklosság külön nem szerepel. Ez érthető is, mert a bélpoklosság nem oly betegség, melyet a vevő észre nem vesz. Ellenben az epilepsia és a kiütés az arczon lappangó betegségek, melyek a vétel utáni időben kerülhetnek napfényre. *Nézetem szerint tehát az epaphé nem jelenthet bélpoklosságot, hanem a kiütés* (שחין) *lappangó fajtáját, a mely későbbi időben kerülhet elő.* A régibb szabályok a következők: Az eladónak emliteni kell, hogy a rabszolganő *epileptikus* és örült (B. Mecz. 80a); más hibákért nem felelős, mert a vevő megvizsgálhatja[2]). Ha a rabszolga tolvaj vagy játékos, az eladó nem felelős; ha fegyveres rabló vagy halálra itélt, az eladó felelős [3]). A zsidó analógia *epaphé* másik jelentését sem zárja ki, mert a zsidóknál is felelősséget vállal a „joghiány" okozta kárért.[4])

Gyakori eset lehetett a rabszolga részleges felszabaditása (272 köv.), az egyik okmány (358) 91 vagy 107-ből ered. Palesztinában közönséges eset volt és már a nevezett időpont előtt intézkedés tárgyát képezte „a félig szolga és félig szabad ember": a hilleliták szerint megmaradhat ezen állapotban, a sammaiták szerint felszabaditandó[5]). A 360. számu okmány (403. l.) kérvény egy részben felszabaditott rabszolga elárverezése végett. Egy az időszámitásunk előtti 3. századból eredő királyi rendelet megtiltja, hogy rabszolgát külföldre eladjanak (277. lap, 2. rész, 412. l., 369. sz. 13-14 sor). A misna (Gittin 4, 6) azt rendeli: „Ha eladták a rabszolgát pogánynak vagy külföldre, a rabszolga felszabadul"[1]). Külföldre zsidónak sem szabad a rabszolgát eladni, itt tehát vallásos ok nem forgott fenn, hanem gazdasági ok.

[1]) Gittin 86 a.

[2]) Ket. 57 b (párh.): סמפון בעבדים ליכא.

[3]) B Batra 92 b. גנב או קוביוסטים . . . ליסטים מזויין או מוכתב למלכות

[4]) A rabbinikus okmány (Széfer Hasetárót 69) a jótállást a testi hibákon kivül a jogi megtámadásért is vállalja. Egyebek közt: „hogy megmentem ezt a rabszolgát minden pertől és igénytől és minden ember hatalmától ezen a világon és a vevő hatalmába állitom minden igénytől megvédve, kivéve a nem zsidók erőszakától".

[5]) Gittin 4, 5 és talm. 40 kövv. U. o. עבד שעשאו רבו אפותיקי „ha hypothékévé tette gazdája" (adósságot intabuláltatott reá).

A házassági jogot (199-230) itt mellőzzük, máshol szándékozván róla szólani.[2])

Az egyptomi örökösödési jog családi jog volt, azaz a birtok a családban öröklődött. Mitteis ezt kifejtvén, nem talál feleletet arra a kérdésre, hogy ki örökli a gyermektelenül elhalt embert. „Az oldalrokonok örökösödési jogát már régibb időben valamikép szabályozták" (233). Keres erre támpontot és azt találja, hogy római időben egy császári rendelet az egyptomiaknak is megengedi, hogy nagyanyjukat örökölhessék (u. o.). Egyenes törvény nincs, de következtethető az örökösödési jogra a szerződések formuláiból. Mitteis közli az egyptomi vétellevél schémáját (168-169), melyet fent már megbeszéltünk. Ebben a *bebaiosis* (a jogbiztositás) igy hangzik: Senki a világon a neked eladott tárgyat ne igényelhesse. *„Ha atyám vagy anyám, testvér vagy nővér, fiú vagy leány téged [ebben a birtokban] megtámadna, eltávolitom őt".* A birtokot a szülőktől kapta az egyptomi ember, mint M. példákból konstatálja, a szülők életükben is elosztották a vagyont gyermekeik közt, vagy azonnal átadták, vagy pedig halálukig megtartották. Az elsők tehát, kik egy eladott tárgy miatt a vevőt megtámadhatták a szülők, azután a testvérek, az eladó halála után pedig gyermekei. Ha a sorrendet igy magyarázzuk, akkor az oldalrokonság az egyenes ág (ascendens és descendens) után következnék és az egyptomi örökösödési jog egyeznék az asszuáni papyrusokból kitetsző zsidó örökösödési joggal. Ezekben a papyrusokban ugyanis állandó formula: *fiu és leány, fivér vagy nővér, okon vagy idegen.* — A házas felek közt örökösödési

[1]) Hasonlóes etek Gittin 43 b.

[2]) Azóta egy része megjelent: A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története I-II. rész Budapest. 1911 és 1912 (Rabbiképző Értesi e). Lásd az indexeket Papyrus alatt.

szerződés járta az egyptomiaknál. Az asszuáni papyrusokban az asszony részéről eredő birtokra kikötik, hogy a férj el nem idegenitheti, hanem ő és felesége birják, azután gyermekeik, de csak az ettől az asszonytól eredők. A nők az asszuáni és elefantinei zsidóknál birtokképesek voltak, azaz a férfiakkal egy enjoguak. Adnak — vesznek szerződéseket kötnek, rendelkeznek. A görögöknél a nőnek tutor kellett, de az egyptomiaknál a nemi gyámság (Geschlechtsvormundschaft) ismeretlen volt (251). A zsidó és egyptomi jog ebben a pontban is egyezik. Messze kiemelkedik az ó-germán jog fölé, a mely a nők jogi önállását nem ismerte. — A „Vollmacht és Stellvertretung" fejezethez (260-264) csak röviden emlitjük azt, a mit épp görög papyrusok tárgyalásánál már régebben kifejeztünk, hogy a talmudi jog szerint a megbizott jogügyleteket éppoly joghatállyal köthet, mint a megbizó: „az ember megbizottja olyan, mint ő maga". Ez annyira megy, hogy megbizás utján nőt is el lehet jegyezni. Előfordult, hogy az eljegyzésre felhatalmazott apa a nőt magának jegyezte el. Ezt rosszalták ugyan, csalárd tettnek minősitették, de megtörtént[1]). — Az „annus coeptus pro pleno habetur", és a „dies ultimus coeptus pro completo habetur", melyeket Mitteis 280. lapon tárgyal és más jogi tételekhez v. ö. és zrevéte'einket folyóiratunk XXVI, 238-241. lapjain. — A házasság kezdete az *in domum deductio* (282), igy volt a zsidóknál is. — A szabad jószág (*bona vacantia*) a fiscusé volt, a zsidóknál a הפקר bárkié.

Végül visszatérünk még egyszer az okmányok egyes kitételeire.

Az adóslevelekben van egy clausula, hogy az adós fizessen „ἄνευ δίκης καὶ κρίσεως", *per és vita nélkül* (132. szám, 23. sor, 110. idősz. előtt; 133. szám., 26. sor, 108. isz. előtt; 62. sz., 9. sor, 303. isz. után). Mindhárom helyen még meg van toldva egy kitétellel. 1. helyen: καὶ πάσης εὐρηθιλονίας (= minden okoskodás nélkül); 2. helyen: καὶ πάσης κακοτεχνίας (minden hamisság (vagy hamis tanuság) nélkül); 3. helyen: καὶ πάσης ὑπερθέσεως καὶ εὐρεθιλονείας (min-

[1]) Kiddusin 41 köv. és 58 b köv.

den haladék és okoskodás nélkül). Állandó azonban az első két szó, a mi régiségére és megállapodottságára vall. Wenger a szóban forgó kitételt tartalmazó adósságlevelet végrehajtó okmánynak (Exekutivurkunde) tartja, azaz per nélkül végrehajtható követelésnek. Mitteis azonban azt mondja: „Dies ist nichts als Phrase, welche die pünktliche Zahlung zusagt" (1. rész, 120. lap és 2. rész, 69. lap. V. ö. még 1., 122).

Az aram papyrusokban állandó formula דין ודבב; a Cowley által kiadott magán instrumentumok többségében legalább egyszer, némelyikben többször is előfordul. B 12 „Ne indithassak ellened *pert és panaszt*". C 13-15 „Ha *pert vagy panaszt* inditok ellened . . . ennyi meg ennyi birságot fizetek, *se per se panasz*". D 12—14 „Ha indit ellened *pert és panaszt* . . . . panaszt ellened a főnök és biró előtt[1]), fizessen ennyi meg ennyi büntetést *se per se panasz*. Ugyanott 20-22 az egész még egyszer[2]). F 11 befejezésül még lemond a perlés jogáról: „Távol legyek *per és panasz* inditástól". I 10 „Ne indithassak ellened *pert és panaszt*." G házasságlevél megállapitja a válás anyagi feltételeit és végzi: „mehetsz, a hova akarsz, *se per se panasz*" (kétszer 26 és 29). Az elefantinei papyrusokban is 35 (Pap. 33), 4. sor: „Ne indithassak pert és panaszt [3]). A már idézett D papyrusban előfordul: „valaki ellen pahaszt emelni a főnök és biró előtt". Ezt találjuk az elefantinei papyrusokban: ne emelhessek ellened panaszt főnök és biró előtt mondván: zálogot vettél (tartozásom fejében) tőlem, a mig ez az (adós) levél kezedben van . . . . „Ne emelhessenek panaszt ellened főnök és biró előtt, mig ez az (adós) levél kezedben van. Ha perre mennek, ne győzzenek, mig ez az (adós) levél kezedben van" (30 Pap. 28, 12-13 és 18-20 sorok) [4]). A jog-

[1]) סגן ודין A סגן a közigazgatás feje lesz; az assyrben helytartó; a misnában a templom vagy papi főnök.

[2]) Hasonló E 9. 10; F 7. 9—11; H 11. 16.

[3]) 38 Pap. 37 A 4 בדין ודבב. Csak ez a két szó olvasható. Minthogy בדין egyebütt nincs, talán csak דין (ב nélkül) olvasandó.

[4] A kis töredékben 38 Pap. 37 A 2 קדם סגן ומרא (B 2 קדם סגן)

biztositás kétféle módon fejeztetik ki 1. Selper se panasz. 2. Ne emeltessék panasz főnök és biró előtt. Vagy az egyik vagy a másik formula használtatik, csupán a bőbeszédű D papyrus használja mind a kettőt: Ki pert és panaszt indit ellened . . . és panaszt emel ellened főnök és biró előtt [1]). Világos, hogy דין ודכב ugyanaz, mint panaszra menni a סגן ודין elé. Ezt bizonyitja az épp idézett D papyrus is. דין ודכב az assyr dínu ú dabábu aequivalense[2]).

Minden kétségen felül áll, hogy a görög papyrusok ἄνευ δίκης καὶ κρίσεως-a az éppidézett assyr, aram vagy esetleg ennek megfelelő egyéb kitétel forditása. Az aram papyrusokban értelme teljesen világos: az illető fél lemond a perlés jogáról. E szerint 110 és 108-ban (idősz. előtt) ugyancsak egyptomi görög adóslevélben nem lehet „puszta frázis", a mint nem frázis az elefantinei 30 Pap 28 adóslevélben.

A דין ודכב forditása a talmudban דין ודברים és annyit jelent: lemondok minden jogról. „Ha a férj azt irja (vagy mondja) feleségének: Semmi jogom és szavam (דין ודברים) a te vagyonodhoz, akkor az asszony életében az övé az ususfructus és az asszony halála után örökli. Miért irja hát: ne legyen jogom és szavam vagyonodhoz? Azért, hogy ha az asszony eladta vagy elajándékozta, érvényes legyen" [3]). A konzervatizmus nevezetes példája az, hogy a rabbinikus adóslevélben lényegében megvan még az, hogy az adós tartozik mindaddig fizetni minden kifogás nélkül, a mig az adóslevél a kölcsönadó vagy örökösei kezében megvan[4]).

talán téves olvasat, mert az állandó kitétel סגן ודין.

[1]) 12. or סגן ודין előtt hiányzik a קדם szó.

[2]) Útoljára Ungnad, Aram. Papyrus von Elephantine 52. lap, 4. sorhoz.

[3]) Ket. 9. 1. A talmud ugyanott 83a idéz egy barajtát: האומר לחברו דין ודברים אין לי בשדה זו ואין לי עסק בה וידי מסולקות הימנה לא אמר כלום nem ismeri el a régi formulák jogérvényességét· אין לי עסק בה = ne legyen perlési jogom rajta, ne legyen dolgom vele.

[4]) Széfer Hasetáróth 54. lap: שכל זמן ששטר זה יוצא מתחת ידי פלוני או מתחת יורשיו אחריו . . . ואתה פורע לו זוזים.

A szerződésekben nem ritkán találjuk azt a kijelentést, hogy a fél szabad akaratból cselekszik. Némely bérletszerződés igy kezdődik: ὁμολογῶ ἑκουσίως καὶ αὐθαιρέτως μισθώσασθαι: „Önként és szabad akaratból kivánok bérelni" Ebből a körülményből némelyek azt következtették, hogy ott, a hol ez a formula hiányzik, kényszerbérlet forog fenn. „Indessen, da diese Worte sich in der früheren römischen Zeit vorwiegend nur in Hermupolis finden, ist hier wohl eher eine bloss lokale Stielbesonderheit anzunehmen" (196). M. még megjegyzi, hogy a római császárság későbbi korszakaiban ez a „frázis" nagyobb terjedelemben használtatik. A fentidézett formula, megtoldva még ἀμετανοήτως szóval, vezeti be két rabszolgának a szabadonbocsátását a tulajdonos részét illetőleg [1]). A rabszolgát szabadon bocsátó rabbinikus okmány éppigy kezdődik: צביתי ברעות נפשאי בדלא אניסנא „Akarom saját kivánságom szerint kényszer nélkül és felszabaditalak."

A szabad elhatározás hangsulyozása a rabbinikus okmányokban állandó. A kifejezések halmozása abból a törekvésből ered, hogy minden terminus felvétele által a szabad elhatározás kifejezése minden kétségen felül álljon. Ugyanezen okból minden lényeges fogalomra felvették az összes terminusokat egy és ugyanazon okmányba[2]). Ebből ered nézetem szerint a zsidó okmányok szógazdagsága, és bizonyára a byzanciaké is. *Az idők folyamán kifejlődött összes kitételeket egymás mellé átlitották, hogy az ügylet ellen kifogás emelhető ne legyen. A különböző vidékek terminusait szintén mind felvették. Idő és tér az okmányok szóbőségének a megteremtői. Azt hisszük, hogy ezt a feltevést minden jogkör okmányai igazolják.*

Már konstatáltuk, hogy ez a kitétel: „ezen naptól örök időkig", a mely az asszuáni (és elefantinei) papyrusokban előfordul, található a görög papyrusokban is és él

Hasonló adóslevél Machzor Vitry 795. lap.

[1]) 361. sz., 6. sor, 404. lap.

[2]) Az okmányokban magában ki van mondva: כתבו עלי בכל לשון (קנין) של זכות „Irjatok terhemre a megszerzés minden terminusával".

a rabbinikus okmányokban a mai napig. Héber változata ennek מעתה ועד עולם „mostantól fogva örök időkig", a mely a talmud után még a rabbinikus okmányokban járja (pl. Machzor Vitry 795. lap). Nem érdektelen, hogy ez a variáns is található a görög papyrusokban, még pedig egy alexandriaiban 13-ból isz. e. (107. szám., 23. s.) és egy elefantineiben 360-ból isz. u. (361. sz. 8. s.): ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον.

Az okmányokban kikötött birságról szintén szóltunk már. Ezekre Mitteis a végrendeleteknél ujra rátér és róluk a következőket mondja:

„Wir finden sie zur Römerzeit .... und noch in dem byzantinischen Testament des Abraham von Hermonthis .., während sie in der Ptolemäerzeit fehlen; denn die Strafandrohung an die Söhne in Eleph. 2 hat vertragsmässigen Charakter, da diese dem Erbvertrag der Eltern durch ihre Siegelung beigetreten sind (s. Einl. zu 311). Jene Strafklauseln nun richten sich an jedermann, der den Bestimmungen des Testaments zuwider handeln sollte und verhängen über ihn eine Geldstrafe zu Gunsten der Erben, die in Oxy. 494 die Höhe von zwei Silbertalenten (sonst nur 1-3000 Drachmen) erreicht; die gleiche an den Fiscus, ausserdem noch die Verpflichtung zu Schadenersatz. Diese Strafen sind jedenfalls mit den in Inschriften vorfindlichen Sepulkralmulten irgendwie zusammenzustellen; denn auch deren rechtliche Grundlage wird wohl in dem Testament zu suchen sein, das die Grabstiftung erhielt. Man wird es auch als sicher annehmen können, dass diese Klauseln rechtlich wirksam waren; das kann aber nur auf gesetzlicher Grundlage der Fall gewesen sein. Also werden gesetzliche Bestimmungen (resp. was dem gleichsteht, solche des Provinzialedikts) bestanden haben, welche das Testament unter besonderen Schutz stellten" (240).

Azokkal az állitásokkal, melyeket aláhuztunk, nem tudunk egyetérteni. Az aram papyrusokban állandó formula: „Ki téged perrel megtámadna, ennyi meg ennyi birságot fizessen". Az okmányt kiállitó fél jogtalan perlés esetére ugyanannyi birságot vet az idegenre, mint önmagára. Biztos tehát, hogy ezt a birságot a perzsa fennhatóság alatt az 5. században (ante) a törvény elismerte. Igaz, hogy az okmány schemában (166-69) birság nincs emlitve, de azért ez a birság ismeretes volt. A *duplum pretii* előfordult. Mitteis maga 14 és 16 szám alatt közöl két okmányt, melyekben magas „conventionalis birság" emlittetik. Az aram papyrusok idevágó pontjai kétségtelenné teszik, hogy az lyen pénzbirság kikötése mindennapos dolog volt (fent 138 kövv.), bizonyos tehát, hogy a görög ptolomeus korabeli a régi szokást vette át, illetve folytatta.

A talmud, mint már egyszer megjegyeztük, okmányokat nem közöl, mert ezek készitése a notariusok dolga volt. Csak véletlen folytán emlit egyik-másik kitételt, ha t. i. vagy joghatályát fejtegeti, vagy reformálja az okmányt. De a párhuzamokból, melyeket az asszuáni és elefantinei papyrusok és a rabbinikus okmányok között felmutattunk, megállapithatjuk, hogy az okmány-formulák mily szivósak. A válólevelet jelentőségénél fogva a talmud bővebben tárgyalja és ennél be fogjuk bizonyitani, hogy lényege legalább 2500 éves.[1]) Ebből visszakövetkeztethetünk a többi okmányok lényegének régiségére is. Szerencsés véletlen, hogy az aram papyrusok és a rabbinikus okmányok közt tátongó 1000 éves ürt a görög papyrusokból részben kitölthetjük. Beható tanulmányozás ezen a téren méggazdag jutalmat igér.

Budapest 1912. március. *Dr. Blau Lajos*

[1]) Mióta ezt irtuk, megjelent az orsz. rabbiképző-intézet Értesitőjében: A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története II. rész. Egyes pontokat, melyekről jelen dolgozatomban szó van, behatóbban világitottam meg „Zur demotischen und griechischen Urkunde" cz. értekezésemben, a mely a Cohen-Festschrift-ben látott napvilágot.

IRODALOM.

HÉBER ENCYKLOPÉDIA.

(Ozar Yisrael. An Encyclopedia . . complete in 10 volumes, ed. *J. D. Eisenstein.* Volume VIII. עגונה—פתרום *New York* 1912).

A héber Encyklopedia, melyről e helyen már többször szóltunk, *Eisenstein* kiadó szorgalma és erélye folytán serényen halad előre és befejezése közel jövőben várható, miután most már csak két kötet van hátra. A VIII. kötet méltóan sorakozik az előbbiekhez; mint azokban, úgy ebben is a konzervativ szempont dominál és bő tér jut a talmudnak, általában a halákának, mely körülménynél fogva a héber encyklopedia az angol Jewish Encyclopedia birtokosainak is jó szolgálatot tesz, sőt nekik is nélkülözhetetlen. Ugyanezért ujból felhivjuk rá az érdekelt körök figyelmét és a legmelegebben ajánlhatjuk nekik.

A jelen kötetben igen sok fontos és érdekes czikk van együtt, melyek közül néhányat kiemelünk, természetesen a nélkül, hogy a többieket kicsinyitenénk. Főkép a terjedelmesebb czikkeket emlitjük a kötetben levő sorrendben és ezután néhány észrevételt teszünk. עגלה (kocsi), עדות (6-10, tanúság és tanu), עד זומם (meghazudtolt tanu), עדיות (misna traktátus), עונב (hangszer), עולי רגלים (17—23. Zarándokok és zarándoklás története), עור (vak), עושר (38—40 gazdagság), עזרא (44—46), עין (szem és forrás, 55—58), עין הרע (gonosz szem és irigy), עיר (város), עכברא (62—64, Posnanski), עלילת דם (69—80, vérvád története), עם הארץ (81—85), עמים (Izráel a népek között, 92—96), עמין פחה (Emin pasa, született zsidó), עני (szegény, szegénység, 103—105, snorrer definicziója 105 a), Akiba 118—121 (Bacher), עקרים (dogma, 124—128), עשרת הדברות (Tizparancsolat 154—168), עתונים (idősza-

ki sajtó 169—176. A héber folyóiratok alfabétikus felsorolásával), פאס (Fez. Toledano), פולין (197—201), פומבדיתא (Pumpedita 204—206), פורטוגאל (Portugal, 210—212), פורים (213—217), פיוטים (piut, 221—224), פילוסופיא (filozófia, 234—245), פירוז (Firuz-család, 255, Posnanski), פלפול (266—267), פלשים (falasa, 267—270), פסוקים (versek, 273—275), פראנקים (frankisták, 291 294), פרוזבול (298, Goldberger J.), פרושים (farizeusok, 301—302).

A legtöbb czikket a kiadó maga (Eisenstein) irta. Érdekes a „kocsi" (עגלה) czikk, melyben arról is van szó, hogy szabad-e vasuton utazni szombaton. Nem reformerek, hanem a vallástörvény szempontjából (6a). Az orgona kérdés szóba kerül עונב alatt (15a). Gyakorlati kérdés a nők hajviselete is (179 b). A kérdés nincs elég alaposan tárgyalva, a talmudból bizonyitható, hogy az asszonyok nem vágták le a hajukat. Az első Amerikában nyomott rabbinikus könyv czimlapja le van nyomva 182a (אבני יהושע על פרקי אבות). A Pressburg czikkben (310 — 11) több hiba van, pl. az, hogy a jesivának 1859 óta állandóan megvan a hadmentesség joga és hogy 1883 óta minden növendéknek belépése előtt négy gymn. osztályt kell végeznie. A pontozott czimszókban nem ritka a sajtóhiba. Általában gyenge a bibliográfia. Mindez azonban csak kis szépséghiba, a mely a mű összeértékét nem szállitja le, noha azt is konstatálni kell, hogy nem minden czikk áll a mai tudomány magaslatán. Nagyobb anyagi erővel tökéletesebb mű lett volna megalkotható, de jelen alakjában is valóságos hézagot pótol, a mi a fő, oly körökbe is elviszi a tudományt, hol eddig teljesen ismeretlen volt és valóságos kulturateresztő.

Budapest. *B. L.*

AZ „IMIT" 1913-iki ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

Dr. Heller Bernát: Eötvös József báró 7
Dr. Sonnenfeld Zsigmond: Egy nép ujjászületése . . 56
Dr. Lenkei Henrik: Salamon és Jób 66
Dr. Kecskeméti Ármin: Asztrologia a talmudban . . 70
Dr. Barta Mór: Bibliai kifejezések és közmondások a ma-

gyarban 87
Szegő Arnold: Az énekek énekéből 106
Dr. Neumann Ede: Philippson Lajos: 112
Feleki Sándor: Falumbol 143
Mandl Barnát: Egy magyar zsidó orvos Németországban 145
Radó István: Zsidó vonatkozások Mikszáth müveiben 166
Dr. Mezei Sándor: Ágai Adolfról 195
Dr. Steinherz Jakabné: Fekete országból 206
Dr. Bolgár Mózes: Az áruló 223
Balla Ignácz: Péntek este 232
Lakatos Lajos: Egy zsidó ifjusági folyóiratról . . . 236
Dr. Goldberger Izidor: Száz évvel ezelőtt 249
Kiss Arnold: Én, te 258
Dr. Guttmann Mihály: Idegen népek és kulturák a talmudban 259
Dr. Fabó Bertalan: A pozsonyi gyászos husvét . . 276
Dr. Rubinstein Mátyás: Emlékezés Leopold Sándorra 280
Dr. Diamant Gyula: A zsidók története Horvátországban 289
Dr. Harmos Sándor: A szombatos imakönyv névtelen irója 333

IRODALMI SZEMLE.

Pollák Miksa „Tompa Mihály és a biblia" cz. müve (*Budapest* 1912), melyet az Izr. Magyar Irodalmi Társulat adott ki, a magyar nemzeti irodalomra valóságos nyereség. P. minden kétséget kizáró módon bizonyitotta, „hogy a biblia Tompa költészetére, annak irányára, gondolataira, tárgyaira, leirásaira, nyelvére rendkivüli hatással volt" (5. l.) A gazdag anyagot nyolcz fejezetben (II-IX) áttekinthetően csoportositja és világosan adja elő. Helyesen tette, hogy az Ujtestamentomot és az Apokrifákat is feldolgozta, hogy egész munkát végezzen. Csupán egy felette érdekes kérdés kerülte el figyelmét és ez az, hogy Tompára mi volt nagyobb hatással: az Ótestamentom vagy az Ujtestamentom? Az általa gyüjtött anyag erre a kérdésre is szolgál

felelettel, ha az adatok kellő szempotok szerint csoportosittatnak. Szerző talán még kitölti munkájának ezen hézagát. A kérdés felette jelentős a két iratcsoport ható erejének megállapitása szempontjából. A felelet nem oly egyszerű, mint a minőnek első pillanatra látszik, mert nem annyira statisztikai, mint inkább lélektani kérdés. Külön fejezet (X) szól „a rabbinikus elemekről Tompánál". Szerző meggyőzően bizonyitja ilyenek létezését és talán meg is találta a közvetitő forrásokat. Biztos feleletet Tompa hátramaradt könyvtárából lehetne adni. A bevezetés (I), melyben P. az olvasót a témáról általánosságban tájékoztatja, valamint a Függelék: A pap és a költő (XI) a kitűzött czélokat teljesen elérik. A magyar költészeten kivül talán nincs modern nemzeti költészet, melyben pap oly jelentőséggel birna, mint Tompa Mihály. Ez a körülmény a kérdés és a mű érdekességét nagyban emeli és mindkettőnek bizonyos mértékben általános irodalmi jelentőséget kölcsönöz.

•

Philippson L. 100-ik születésnapjának ünneplésére a „Gesellschaft zur Förderung d. W. d. J." kiadta Ph. összegyüjtött kisebb dolgozatait (Gesammelte Abhandlungen I-II, *Leipzig* 1911) és a társulat tagjainak tagilletményül adta. Bár terjedelmes két kötet, mégis csak a „válogatott értekezéseket" öleli fel, összesen 34-et 4 csoportban. A csoportok a következők: 1. Általános emberi vonatkozásuak. 2. Az állam. 3 Vallás 4. Könyvismertetések. Ph. sokoldalu ismeretekkel birt és az emberiség minden kérdése iránt érdeklődött, mint már „Weltbewegende Fragen" cz. müve is mutatja, melyből több részlet e jubiláris kiadásba fel lett véve. Több czikket elolvasván, úgy látjuk, hogy még ma is aktualisak. A kereszténységről a jelen korban zsidó ily szabadon nem nyilatkozhatik, legalább német földön nem (pl. I 199-323 és II 1-14: az ördöghitről). Kiemeljük a „Josephus és a hagyomány" cz. értekezést (II 161-174). Arch. 4, 13 (Ph. 162) a Sema elmondására vonatkozik (nem az imára). Ezt mutatja az, hogy Jos. a nap felkeltét és a lefekvést emliti, továbbá az, hogy az egyptomi kivonulásért adandó hála mint az ima tartalma

szerepel. Dániel ellenben háromszor *imádkozik*, mint a zsoltáros 55, 18. — Helyesen mondja Ph. 167, hogy a templom fennállása korában a gyakorlat szigorubb volt, mint a talmud korában (az öngyilkost kidobták az utczára és estig ott hagyták). Csupán azt kell hozzátenni, hogy a büntető jogban a szadduceus praxis állott fenn és Josephus ezt irja le. 167 fent hibás, mert a talmudi jog szerint sem köthet szabad és nem szabad házasságot. 169 lent szintén kis tévedés található. Az antisemitizmus ellen irányuló dolgozatok (pl. Treitschke) ép oly bátrak mint ügyesek, általában érdekes és tanulságos két kötet. A függelékben *Cohen* marburgi egyetemi tanár méltatja Ph. doktordisszertáczióját: „A physiologiai anthropologia történetéről a görög filozófiában". *A* kompetens tudósok, ugy az egykoruak, mint a jelenkoriak, első rendű alkotásnak ismerték és ismerik el. *Ph. fiatal korában kész buvár volt a classica philologia és a görög bölcsészettörténet terén.*

A feltétlen elismerés daczára élethivatásnak ezen tudományágak mivelését nem választhatta és rabbi lett. Megható és megszivlelendő, a mit *Cohen* méltatása végén a zsidó tudósokról és a zsidó vallásról mond. Sajnos, kivánságát kevesen teljesitik, akárhány merően ellenkezőleg cselekszik.

*

Funk S. a Göschen gyüjteményben (Sammlung Göschen) a talmudról kiadott iratát (Die Entstehung des Talmuds) most kiegészitette egy másik kötetecskével „Talmudproben" (*Leipzig* 1912), a mely válogatott részleteket tartalmaz hű forditásokban. Talán nagyon is hű forditások azok számára, kiknek ez a gyüjtemény szól. Az anyag két részre, háláka és agáda oszlik és 22 fejezetben a talmud összes ágaiból ad mutatványokat. Mindössze 80 fillérbe kerül és alkalmas arra, hogy szélés körökbe behatoljon.

*

A „Maimonides" jubileumi mű, melyet halála 700-ik évfordulójára terveztek, csak részben valósulván meg, a mennyiben egy kötet már megjelent és a második, midőn ezeket a sorokat irjuk, sajtó alá készül, örömmel kell üdvözölni *Münz J.* összefoglaló munkáját: „Moses ben Maimon (Maimonides). Sein Leben und seine Werke" (*Frankfurt a M.* 1912.) Terjedelmes, szépen kiállitott, népszerüen irt mű. Hét fejezetre oszlik, melyek M. ifjuságát és első tevékenységét, misna kommentárját, rabbinikus tevékenységét, Törvénykódexét (Misne Tóra), vallásbölcsészeti főmüvét (Móre Nebuchim), orvosi és orvostudományi tevékenységét és végül jellemét, családi életét és halálát ecsetelik. A legterjedelmesebb 2 fejezet természetesen a Törvénykodex és a Tévelygők Vezetőjének van szentelve. Uj kutatások Münz müvében alig vannak, csak az eddigieket foglalja össze jóleső lelkesedéssel. Ez a munka nagy időt igényelt, mert az első négy fejezet mint első rész épp tiz év előtt (1902) látott napvilágot.

Maimuni minden kétségen felül a középkori zsidóság legnagyobb alakja és Rasi mellett az egyetlen, ki a zsidó nép emlékezetében mai napig él. Egyaránt nagy volt mint gondolkozó és mint törvénytudós, mint bölcs és mint rabbi. Ezen felül fejedelmileg uralkodott a világi tudományokon, az orvostudományon, az asztronómián s egyebeken. Jelleme és jámborsága szintén szinarany. Mindezeknél fogva a zsidó népjellem legszebb és legnemesebb képviselője. Mi sem oly jellemző zsidó egyéniségére, mint a tudás végtelen nagyrabecsülése és ennek legmarkánsabb kifejezése az, hogy a halhatatlanságot is csak oly léleknek koncedálja, a mely tudást szerzett.

Legcsodálatosabb alkotása törvénykönyve. Elődei ezen a téren kivétel nélkül a zsidó jogtudomány évszázados utján jártak: a misna, a talmud, a Halákót Gedólót, Alfászi, a Széfer Haittim a fejlődés egyenes vonalán mozognak, az egyik a másikból sarjadzott ki. A Kódex (=chibbur) azonban egészen uj valami; csak anyaga közös a többivel, de elrendezése (rendszere), megformulázása, nyelve teljesen önálló, uj. A haláka összefoglalása valamennyinél tulajdonképen nem egyes ember müve, mert az elődök munkájának csupán tökéletesitése. Maimuni azonban egymaga a meglevő anyagból uj törvénykönyvet alkotott. Tette pedig ezt a kora világi tudományossága nyujtotta eszközökkel. Ezt érezték a kortársak, kik a Törvénykódexszel elégedetlenek voltak, csak nem tudták világos formu-

lába önteni azt, a mit ösztönszerűleg éreztek. A Misne Tóra tényleg uj alapot teremtett a haláka tanulmányozásának — kommentátorainak száma meghaladja a 200-at. Áron ben Mesullam joggal mondta, hogy a talmud megszerkesztése óta ily mű nem létesült (Münz 161, 2. jegyzet).

A „Kódex" történelmi méltatását lásd a Maimuni mű megjelenendő 2. kötetében.

Nincs még tisztázva az a kérdés, hogy Maimuni fiatal korában az Almohádok vallaskényszerének nyomása alatt volt-e kriptomohamedán? A kérdés eldöntésénél tekintetbe kell venni, hogy akkor még zsengé ifjúságát élte, még nem volt a Rambam. Bizonyos az, hogy az atyja mint ékszerkereskedő tartotta fenn családját a bujdosás ezen korszakában. Figyelemre méltó körülmény, hogy Maimuni élete ezen korszakáról nem beszél, csupán azt mondja: „megmenekültem a semadtól", a mi kétfélekép fogható fel.

A zsidó irodalom primitiv állapotára vall, hogy Maimunitól vannak még kiadatlan kéziratok. Nemcsak orvosi, hanem halákai kéziratok is. Rasi mellett Maimuni személye az egyetlen, melyet a zsidó nép legendákkal diszitett fel. A modern tudomány feladata e helyett az volna, hogy M. irodalmi tevékenységét kora általános kulturája és tudományossága alapján világitsa meg. Nem véletlen, hogy ily nagy alkotásokat spanyol születésű és Egyptomban Szaladin korában élő férfiú teremtett meg. Az összekötő szálakat csak részletes kutatás találhatná meg. Nemcsak filozófiájára gondolunk, hanem egyéb tudományokra és ezek között rabbinikus alkotásaira is.

ORSZÁG-VILÁG.

A ZSIDÓ ÉLET PETACH-TIKVÁBAN.

Miután húsz esztendeig küzködtem egy oly helyen, hol évről évre csak intrikákat szőnek, a szent Gondviselés, megszánva elnyűtt idegeimet, a koloniára küldött, ahol az embereknek egyéb a dolguk, mint idejüket intrikákkal elfecsérelni. És nincs okom, hogy lakóhelyem felcserélését megbánjam, sőt ellenkezőleg, egész szivemmel hálás vagyok sorsunk irányitója iránt, hogy ezt a változást végrehajtotta. Itt bárki, a nem kolonista is, nyugodtan élhet hivatásának, nem kell félnie, hogy irigylik, rászedik vagy hogy óvatosság hiányában beleesik a törbe, amit a rosszakarat számára készitett. Mindenkinek megvan a kolonián a hivatása. Ez főkép természetesen Petach-Tikvára vonatkozik. Igy van-e ez a többi telepeken is, tapasztalatomon kivül esik. „Helyesen valakit csupán úgy értékelhetünk, ha vele együtt lakunk".

Petach-Tikva, arabul Mullebbis, mert ennek közelében van, Jaffától két órányira észak-keletre, Bne-Beraktól (Ibn Ibrak) két órányira északra és Onotól (Kafr Ana) két és fél órányira fekszik. Délkeletre félórányira van a régi vár, Antipatris, Kalál Ras-el-Ain és a hasonnevű forrás, a mely csekély távolságban már az Audsah folyová dagad és Jaffától északra a tengerbe torkollik. A Jordán mellett ez Palesztinának vizben leggazdagabb folyója, fekvése szerint megfelelne a Jarkonnak és általában ennek is tartják.

A koloniát harminc év előtt egy magyar úr, névszerint Guttman Dávid, és két Oroszországból bevándorolt-hitrokon alapitotta. Egyikük sincs már életben. Akit a kolónia keletkezésének és fejlődésének története érdekel, annak igen melegen ajánlható egy kis mű, מאמר מרדכי (héber), melyet az ittení legrégibb gyarmatosok egyike adott ki. Idővel Petach-Tikva, a többi koloniákkal együtt, Rothschild Edmond báró védnöksége alá került. Az administrator-igazgatás alatt a kolónia csak lassan, igen lassan fejlődött. Csupán azóta, hogy önállóvá lett, vett oly óriási lendületet,

aminőt senki álmodni sem mert volna. Egy dunam [900m.] épitésre való telek értéke a koloniában 1000 frankon kezdődik. És egy dunam termőföldé 240 frankig terjed. A legtöbb birtokos narancs-, mandula- és olajtermeléssel foglalkozik. A világ legjobb narancsa Petach-Tikvából való. Angliába exportálják, de részint Németországba is. A földmivesek derék gazdákká váltak. Minden parasztnak megvannak a szükséges marhák, lovak, ő maga szánt és egészen egyedül vet és arat. Harangszóra állnak munkába és harangszóra hagyják abba. Csupán ez a szokás maradt meg abból az időből, midőn a gyeplők még az administrátorok kezében voltak. Narancsoskertekkel sokat kereskednek. Gazdag orosz zsidók narancsoskerteket vesznek, odahaza felszámolják üzletüket és a kolonián telepednek meg. A lakosság túlnyomó részt konzervativ elemekből áll. A legtöbb iskolaköteles gyermek a talmud-tórát látogatja, a mely iskola egy német tudós vezetése alatt áll. A héber tudományokon kivül földrajzot, héber és arab nyelvet, számtant és természetrajzot is tanitanak. A talmud-tóra a frankfurti „szabad egyesület" alapitása. A leányiskolát, eddig az iskolának egy külön ága, nemsokára saját otthonába költözik dik át. Az alapkövet nemrég rakták le. Ez az iskola is nevezett egyesületnek köszöni létesülését. Egy német kisasszony vezeti, aki a héber nyelvet szóban és irásban birja. Ezenkivül az Ika is fenntart egy iskolát, melyet fiuk és leányok közösen látogatnak. De ez nem örvend nagy elismerésnek.

A zsidók kivándorlása Jemenből még egyre tart. Sok család Petach-Tikvában telepedett meg. Napszámos munkából tartják fenn magukat, mint bojares-munkások (a narancsoskerteket mondják bojarcs-eknek) tulszárnyalják az arabokat.

Kevéssel megelégedők és takarékosak lévén a háztartásban, csekély idő alatt a legderekabbak zöldágra jutnak, azaz egy kis vagyonra tesznek szert. Szomszédom, Solem ben Jehuda, négy évvel ezelőtt vándorolt be és már házacskát akar magának épiteni. Solemnak feleségét és három gyermekét kell eltartania; és olcsóknak az élelmiszerek itt egyáltalán nem mondhatók. De ezek az emberek takarékosak; mindketten dolgoznak: az anya is. Ruhát mos. Négy éves fiacskájuk, Jichja, — könnyü, mint egy pehelylabda, — jól nevelt gyermek. „Gyer ide, adok néked enni valamit", szóltam egyszer hozzá. „Anyám megtiltotta, hogy bármit is elfogadjak", hangzott Jichja felelete. A jemenitáknak külön minjanjuk van; maguknak és családjuknak élnek.

Petach-Tikva. *Dr. Grünhut Lázár.*

KUTFŐK.

317. szám.

A RABBIK KORPÓTLEKA.

Az Országos Iroda elnöksége 1913. évi december hó 13-án 32.400 sz. a. az izr. községkerületi elnökökhöz a következő körlevelet intézte:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter ur őnagyméltósága folyó hó 11-én 171032. szám alatt kelt leiratával arról értesitett bennünket, hogy addig is, amig a lelkészi illetményeknek korpótlék utján való emelésére vonatkozólag a törvény megalkotható lesz, ennek szellemében az 1913. évi állami költségvetésben e célra felvett fedezet terhére *jövő évi január elején* a lelkészek részére folyósitásokat kiván eszközölni.

Hogy a miniszter ur ezen folyósitások iránt a szükséges intézkedéseket még jövő évi január hó első napjaiban megtehesse, *sürgőssé* vált, hogy azon lelkészek nevét és szolgálati idejét közöljük, akik rendes lelkészi minőségben legalább öt éve szolgálnak.

Felkérjük tehát a Tekintetes Elnökséget, hogy erre nézve saját kerülete köréből pontos kimutatást késziteni sziveskedjék, még pedig oly módon, amint a lelkészek helyének nevei a.-b.-c. sorban következnek. Ha valamely helységnek előbb más neve lett volna, ezt is kérjük kitüntetni. Ha valamely magasabb képesitésü lelkész oly helyen müködnék, ahol 1908. évi január hó 1-je előtt kisebb képesitésü lelkész müködött, ennek kitüntetését is kérjük.

Azon rendes lelkészekről, akik netalán kisebb képesitéssel birnak, vagyis, akik hittanulmányaik előtt a középiskola nyolc osztályát el nem végezték, külön kimutatást kérünk.

Minthogy itt valamennyi rabbink igen fontos anyagi érdekéről van szó, kérjük a Tekintetes Elnökséget, hogy e tárgyban haladék nélkül intézkedni és a kimutatásokat hozzánk lehető gyorsasággal beküldeni sziveskedjék."

Ugyanilyen tartalmu sürgős átiratot intézett az Iroda az országos rabbi-egyesület elnökségéhez, melyben azonban jelzi, hogy amennyiben a rabbi-egyesület elnökség adataiban nemcsak a kongresszusi szervezetü izr. hitközségek rabbijaira kiván kiterjeszkedni, az *Iroda a rabbikar itt szóbanforgó érdekeinek szervezeti külömbségre való tekintet nélkül készséggel szószólója lesz*, mintahogy minden előterjesztéseinél is a felekezet egyetemes érdekeiből indul ki.

Vegyes.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Büchler A.*, The economic conditions of Judaea after the destruction of the second Temple. *London* 1912 (Jews' College Publication No 4). — *Bacher W.*, Die Proömien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur jüdischen Schriftauslegung und Homiletik, *Leipzig* 1913. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament herausg. von *R. Kittel*. Heft 12). — *Brann M.*, Die schlesische Judenheit vor und nach dem Edikt vom 11. März 1812, *Breslau* 1913 (boroszlói szeminárium Értesitőjében).— *Judaica* Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstage, *Berlin* 1912. — *Venetianer L.*, Jüdisches im Christentum, *Frankfurt a. M.* 1913 (Ziegler, Volksschriften I, 5). — *Goodmann P.*, Die Liebestätigkeit im Judentum. *Frankfurt a. M.* 1913 (u. o. I, 6). — *Fischer L.*, Die Urkunden im Talmud. Zusammengestellt, erklärt und mit den Ausgrabungen verglichen, *Berlin* 1912 (K. l. a Jahrbuch der Jüd.—liter. Gesellschaft IX. kötetéből). — *Perlmann S. M.*, History of the Jews in China, *London* 1912.—IMIT Évkönyv 1913. Szerkeszti *Bánóczi J.*, Budapest 1913.—*Pollák M.*, Tompa Mihály és a biblia, *Budapest* 1912 (IMIT kiadás i).

Dr. Heltai Ferencz Budapest főpolgármesterévé lett megválasztva. Ily diszes állásra hitrokont csak még London és Róma választott meg.

Hatvany-Deutsch Sándor báró a magyar közgazdaság oszlopos tagja és kiváló emberbarát 60 éves korában meghalt.

Dr. Diamant Mór trencséni főrabbi 75 éves korában január 19-én elhunyt. Landesberg Izsák Áron néhai nagyváradi rabbi veje volt és Dr. Diamant Gyula vukovári főrabbi atyja. Előbb Losonczon működött. Áldás a jámbor emlékére.

Uj héber Encyklopedia. *Dr. Markon I.* szerkesztésében Pétervárt kimeritő Encyclopedia fog a közel jövőben megindulni, a mely a zsidó tudomány összes ágait fogja felölelni, a zsidó népéletre is kiterjeszkedve. A szerkesztő az egész világon biztositott munkatársakat nagyszabásu vállalata számára és igy remélhető, hogy az uj mű a Jewish Encyclopediát nemcsak elérni, hanem felülmulni is fogja. Orosz nyelven már van zsidó Encyclopedia. Annak idején erre a műre majd visszatérünk.

Hatvany-Deutsch József báró

Folyóiratunk szétküldése előtt ért bennünket a lesujtó gyászhir, hogy báró Hatvany József Nauheimban szivszélhütés következtében hirtelenül elhunyt. A férfikora delén, alkotó ereje teljében kidőlt férfiu örök távozása mérhetetlen veszteség az egész közélet számára. Hogy mit vesztett felekezetünk báró Hatvany Józsefben, e pillanatban meg sem mérhetjük. Mindenütt vezető erő volt, hol az emberszeretet és közművelődés érdekei kivánták. Minden tisztségében, és ilyeneket nagy számban viselt, gazdag szive és elméje teljességével vett részt. Filozófiai magaslatról szemlélte az élet jelenségeit, de nem a filozófus hidegségével, hanem a mélyen érző emberbarát nagy szivével. Előkelő harmonikus egyéniség volt, a milyenek nagy ritkán teremnek. Kik szerencsések voltak közelébe jutni, sohasem fogják elfelejteni szeretetreméltóságát, lelkességét, nemes egyszerűségét, melyek széles műveltséggel és sokoldalu tudással párosultak. Óriási munkaerő volt, ki nagy elfoglaltsága mellett a köz számára annyit dolgozott, mintha más feladatai nem

is lettek volna. Tiszteletbeli állásait jelenleg fel sem sorolhatjuk, felekezetünk körében magában sok és kiváló állásokat töltött be. Az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottságának elnöke, az orsz. izraelita tanitóképző-intézet igazgató tanácsának elnöke, a pesti izr. hitközség és chevra kadisa nyugdijintézetének elnöke, számos intézmény nagyhatásu támogatója. Alig van emberbaráti és közművelődési intézmény, melyet anyagilag hathatósan nem támogatott, mert bőkezűsége nem ismert korlátokat. Röviddel halála előtt is csupán egy közczélra százezret meghaladó összeget adományozott a hazai jótékonyság e fejedelme. Mindez pedig egyéniségének csupán egyik oldala. Széles tevékenységének más tereit mi méltatni nem is tudjuk, arra mások hivatvák.

Hatvany József báró személyével egyik büszkeségünk szállt sirba, kinek emléke mindenkor áldva lesz.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

(ROHONC).

I. FEJEZET.

A község keletkezése a 17. században. — Berendezése: Temető és templom. — Régi templomi szerelvényei. — A Batthányi grófok kegyuraságn. — Első védőlevél 1673. — A kuruc hadjárat és a rohonci zsidók. — A rohonci zsidók kereskedelme a megyében. — A kereskedési jog bérlete és bérbeadása. — Eleonóra grófnő védőlevele 1727.

Rohonc, hegyektől övezett, remek fekvésű mezőváros, nem csak a 18., de a 19. század elején is Vasvármegye legnagyobb és legélénkebb községe volt.[1]) Virágzó ipara és kereskedelme volt, jómódu, németajku nép lakta, első helyen állott a megye városai között; de mikor a 19. század hatvanas éveiben régi birtokosai, a Batthányi grófok eladták, főleg a kiegyezés után ujjáalakuló gazdasági viszonyok folytán, lassanként teljesen elvesztette jelentőségét. És ami áll a városról, az mindenben megismétlődik a falai között levő zsidó hitközségnél. Ez is vezérszerepet vitt egykor, nem csak a vármegyében, de egész Dunántúl, mig azután a 19. század második felében fordult a kocka és a hajdan hires, nagy hitközség ma már csak elgyengült tanuja a régi jó időknek.

Annál érdekesebb látnunk, mily módon jutott szerencsés helyzetébe, mint érvényesült két századon át és miként irta be nevét a magyar zsidóság történetébe, melyben elég diszes lapot foglalt le magának. Nevezetes története szerencsére idejekorán talált a megérdemelt figyelemre egyik kiváló rabbija részéről, ki mély tudományosságában birt érzékkel községe multja iránt és az akkor még

[1]) Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 387 l szerint 1720-ban Rohonc volt az első község a megyében 210 adózóval. Szombathely csak 165 adózóval birt. A 18. század végén is Szombathely 180 házával alig 2000 lakóssal birt; l. Vasvármegye monográfiája. Bpest 1898, 124 l.

teljességében rendelkezésére álló hitközségi irattár alapján röviden megirta a község sorsának folyását a 18. század végéig.

Dr. Zipser Mayer, nagynevű rohonci rabbi tudta, hogy mily fontossággal birnak az egyes hitközségek monografiái az egész hazai zsidóság története megirásának szempontjából és azért már 1846-ban megirta a budai hitközség történetét a török hódoltság idejében.[2]) Azt remélte, ugymond majd husz évvel később, hogy a régibb, neves hitközségek, mint Ó-Buda, Pozsony, Kismarton, Nyitra, Balassa-Gyarmat, megiratják okiratok alapján történetüket, hogy igy az egyetemes magyar-zsidó történethez kivánatos anyagot szolgáltassanak. Sajnos, ez nem történt meg az időben és csekély kivétellel azóta sem.

Évekkel ezelőtt utaltam már erre a mulasztásra, kifejtve, hogy minden modern rabbinak, ki nagyobb községben működik, sürgős feladatát képezhetné az, hogy legalább saját hitközsége történetét megirja, felkutatván a hitközségi levéltáron kivül a városi és megyei levéltárakat, melyek mindig nyujtanak valamit e tekintetben[3]). Azóta több érdemes, sőt néhány kiváló monográfia jelent meg,[4]) de korántsem elég. Pedig ez az egyetlen mód arra, hogy a mi rendezetlen és elhanyagolt levéltáraink adatait valahogy napfényre hozzuk és megmentsük sokszor a teljes elpusztulástól. Ime, ha Rohonc hitközsége történetét, legalább részben, meg nem irja Dr. Zipser, ugy az akkor még feltalálható községi levéltárnak azóta bekövetkezett pusztulásával elveszett volna az számunkra. Igy elsőrangu forrásul szolgál nekünk az ő közleménye, hazánk egyik régi,

[2]) Der Orient, 1846 Literaturblatt mellékletén: Die Juden in Ungarn seit dem 11. Jahrhundert cimen. 1864-ben a „Magyar Israelita" hasábjain megjelent magyarul is, Rosenberg Izidor forditásában.

[3]) Magyar-Zsidó Szemle, 1894, 460 l. Dr. Bernstein B., A székesfehérvári zsidók története.

[4]) Dr. Steinherz Jakab, A székesfehérvári zsidók története. Budapest, 1895. Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban, Budapest 1896. Dr. Vajda Béla, A zsidók története Abonyban és vidékén, Budapest, 1896. Dr. Büchler Sándor, A zsidók tőténete Budapesten, Budapest, 1901. Lakos Lajos, A váradi zsidóság története. Nagyvárad, 1912. Neumann Sándor, A lovasberényi zsidó hitközség története.

nevezetes községe viszonyainak megismerésénél, közvetve pedig a magyar zsidóság általános helyzetének megvilágitásánál.[5])

A rohonci hitközség kezdete a 17. század elejére vezethető vissza, amikor a város még osztrák kézen volt. Fejlődésnek azonban akkor indult igazán, mikor III. Ferdinánd az Ausztriához csatolt magyar birtokokat visszaadta és Rohonc, Vasmegye jó nagy részével együtt a Batthányiak kezére jutott. A század közepén már annyi zsidó lakott Rohoncon, hogy rendes imaházuk volt, amelynek helyét Dr. Zipser idejében még mutogatták. Megörökiti ezt a tényt egy 1649-ből származó frigyszekrényfüggöny, mely bár megviselten, ma is a község birtokában van.[6])

A hitközség tagjai ezentúl mindent kizárólag Rohonc urainak, a Batthányi grófoknak kegyelméből nyertek, tartózkodási jogot, szabad kereskedelmet és általában „védelmet", amiért ugyan eleget adóztak, de mégis boldogok és megelégedettek voltak, hogy minden alkalommal és minden tekintetben felettük állott oly hatalom, mely biztositotta életüket és vagyonukat a kiszámithatlan önkény támadásai ellenében, melyek akár az állam vagy a nép, akár más hatalmas urak részéről nem ritkán fenyegették.

A Batthányi grófok, majdnem egész Vasvármegye urai nem csak roppant gazdagok, de egyuttal igen nagy tekintélyű és hatalmas tényezők voltak az országban.[7])

[5]) Die Schicksale und Bestrebungen der israelitischen Gemeinde zu Rechnitz. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Israeliten im 17. und 18. Jahrhundert. Von Dr M. Zipser Oberrabbiner. A munkálat, mely különösen az eredeti okiratok közlése folytán értékes, a Ben-Chananja 1864 és 1865 évfolyamaiban jelent meg. Ez szolgált nekünk is, ahol más forrást meg nem nevezünk, alapul.

[6]) A függöny felirata: זאת נדבו נשים צדקניות ת״ט לפיק azaz: 1649.

[7]) Az 1687. jul. 10-én kiállitott védő-levél bekezdése igy hangzik: Wir Adam, Graf von Batthány, Erbherr auf Güssing, Schlaining, Rechnitz, Poschendorf, Körment und Neuhaus, Herr der Herrschaft Bernstein, des römischen Kaiserreiches Rath, Kämmerer des Königreiches Hungarien, oberster Truchsess, diesseits der Donau und gegen Kanizsa vorwärts liegenden Grenzen bestellter General, bekennen hiermit, dass wir nachfolgende Juden sammt dero Weib und Kindern zu unseren Unterthanen auf und angenommen und mit denselben hernach befindliche Schlusspunkte aufgerichtet haben,

Közülük került ki az utolsó főnemesi nádor is, B. Lajos gróf, kinek 1765-ben bekövetkezett halála után az ország ez első méltósága a főhercegekre lett átszármaztatva. És ugyancsak Lajos gróf fia, József gróf lett Magyarország hercegprimása, ki egyuttal II. József császár kedvence volt, igy tehát bizonyára elég liberális gondolkozásu főpap lehetett.

Könnyen érthető ennélfogva, hogy a rohonci hitközség ilyen előkelő patrónusok védelme mellett, miután számban és vagyonban is gyarapodott, mindinkább tekintélyesebb állást foglalt el hitrokonai körében és lassanként vezérszerepre tett szert egész Dunántúl. Előmozditotta ezt az a körülmény is, hogy oly kiváló rabbijai voltak már a 18. században, akik közül egyik-másik az egész zsidóság vezéralakjai közzé tartozott, mert tudománya és irodalmi működése általános tekintélyt szerzett neki.

Tényleg azt látjuk, hogy a rohonci hitközség középpontot képez nem csak a vasmegyei, de még a zalamegyei zsidók számára is, ugy hogy káltagjai egész Zala-Egerszegig és Nagykanizsáig terjeszkednek és nem csak a 18. század elején épült nagyszerű templomába gyülnek a nagy őszi ünnepekre, de halottaikat is a rohonci temetőbe hozzák örök pihenőre.

Természetes, hogy mihelyt a község tagjai szaporodtak, ősi szokás szerint először is a halottak birodalmáról gondoskodtak és temetőt szereztek. Bizonyos, hogy már a 17. század második felében rendezve volt, bár az első sirkövek feliratai olvashatlanok és a legrégibb, mely kibetűzhető volt, 1682-ről szól.[8])

A temetőt is, mint mindent, amit szerezhettek, a gróftól .ették és minthogy messze vidékről is ide temetkeztek, a szomoru hely gyakran szorult kibővitésre. Igy 1731, 1750 és 1768-ban ujra meg ujra vesznek hozzá földet, mig végre 1827-ben 1000 frt. árán 835 □ öl területtel nagyobbitják és az egész immár terjedelmes birtokot kőfallal veszik körül, amint az mai napig is fennáll, miután további fejlesztésre nem volt szükség.

[8]) A sirkő felirata : משה ב״מ יחל כ״ץ, évszáma pedig תמ״ב: 1682

Három század történetének sok nevezetes emléke terül ott el a kutató szem előtt; sokat regélnek azok a kövek, melyeket a kegyelet állitott fel az ott pihenők tiszteletére, de még többet tudnának beszélni az alattuk eltemetettek, ha megszólalhatnának, közöttük a községnek *hat* rabbija, akik működésük helyén lelték fel örök nyugalmukat. A hitközség mindig különös gondot forditott a szent hely megőrzésére és valahányszor védőlevelet szerzett földesurától, mindig külön bevétette, hogy a temető a gróf oltalma és védelme alatt áll. Szükség is volt erre; mert, sajnos, a zsidógyülölet nem ismer kegyeletes érzést, elvetemültségében neki ront a legszentebbnek is, amit minden embernek tisztelnie kellene. Igy történt meg Rohoncon is 1720-ban, hogy a helység más vallású lakói közül akadtak olyanok, kik a zsidó temetőt is megtámadták, kapuját feltörték és marháikat hajtották be a sirhalmokra, hogy azokat igy meggyalázzák. E galádság ellen a hitközség a grófhoz fordul elégtételért és az akkor uralmon levő Eleonora grófnő el is rendeli, hogy tiszttartója inditson vizsgálatot és a kire rábizonyul a kihágás, 4 frt. büntetést fizet.[9])

A temető után a második fontos intézmény, melynek létrehozása minden zsidó községnek főgondját képezte: *a templom*. Mihelyt valahol elegendő számban voltak, közös istentiszteletet rendeztek be, gyakran magánházban vagy igen szerény imaházban, mig nem tellett templom épitésére. Rohoncon, mint fennebb láttuk, már a 17. század első felében volt imaházuk a zsidóknak, melyet a gróftól birtak bérben, mig azután 1702-ben megváltják 500 frtért, amit — ugy látszik — a bécsi Wertheimer Sámson, cs. és kir. udvari factor, több magyarországi község maecenása, előlegezett nekik.[10])

[9]) Ez az okirat még meg van a rohonci hitközség birtokában. Egy iv, melyen a zsidók folyamodványa van a grófnőhöz 1720, jun. 5; a 4-ik oldalon a tiszttartó jelentése és ugyancsak a grófnő döntése 1720, jun. 9 meg három más pontban is.

[10]) Ez tünik ki a következő nyugtából: Quittung über fünfhundert Gulden, welche wir von Herrn N. Wertheimber kais. u. königl. Factor umb die zu Rechnitz wohnhaften Juden allda haben Synagog so uns bisher

Nem sokára azután épitettek olyan szép és nagy templomot, hogy az az 1855-iki restaurálás után ma is fennáll és diszére válnék bármely városnak. 1718-ban épült, mint a kijavitás előtt egyik boltivén ez é száma (תע"ח) olvasható volt és oly tágra készitették, hogy a nagy ünnepekre messze vidékről odasereglő hivek helyet találtak benne.

Előkelő helyen, dombon épült, szemben a katholikus templommal, ami bizony abban az időben feltünő kedvezmény volt. A szájhagyomány szerint a katholikus papság tényleg felszólalt a terv ellen, azt hozván fel, hogy méltatlan a kath. egyházhoz, hogy ily közelben türje el a zsinagógát, melynek lármája majd zavarja a katholikus ájtatosokat. A tiltakozás azonban nem használt, a község elérte célját; ebben talán Wertheimer Sámsonnak is volt része, aki a Batthányi grófoknál is nagy kedveltségben állott. 1727-ben azután még a templom körül levő telket és épületet is megvette a község 600 frtért és odaépitette a paplakot, meg az iskolát.

És nem csak oly kivaló templomot épitenek, amilyen akkor messze földön nem volt zsidó hitközségnek, de fel is szerelik dúsan. Templomi ékszerei ma már a régiség értékével is birnak és hirdetői a község egykori nagyságának. Három antik serleg 41 lat ezüst, tórakorona 147 lat és tóravért (צ"ץ) évszám nélkül van, de határozottan még a 17. századból valók. A templom épitésének évszámát, 1718, viseli egy tóravért és két tóratorony, két nemesszivű nő ájándéka.[11]) Igen régi frigyszekrényfüggönyök is vannak birtokában; az 1649-ik évből származón kivül 1727-

zinsbar gewesen, nun aber durch so erlegte Summe der 500 fl. von aller Dienstbarkeit befreit, richtig empfangen haben, welches bezeiget unsere eigene Fertigung. So beschehen in Wien, den. 27. April. 1702. Ebből világos, hogy nem akkor épitették az uj templomot, mint Zipser állitja, hanem megváltották a régi imaházat, mely a gróf épülete volt. Igy látjuk később, hogy Szombathelyen is a gróf ad imaházat a zsidóknak, melyet 1836-ban 5000 frtért megvesznek tőle. Hasonlókép történt az Város-Szalonakon. (L. Szombathely és Szalonak hitközsége történetében). Hogy a rohonci község adósa volt Wertheimernek, az kitünik fiainak 1742-ben a községhez intézett leveléből, midőn az adósság fejében 150 frtot utalnak ki valami Pratavin Esriélnek.

[11]) A tóravért felirata: ד"נשני נשי נ"ן מ' ניטל ב"ה יוזל כ"ן והאשה ליאה ב"ה אשר לעמיל.

ből, egyik elnöke és annak neje adománya, 1740-ből olyan, melynek közepén a circumcisio áldásmondatai vannak kihimezve, mert a templomban végbemenő szertartás alatt használták, továbbá 1751 és 1794-ből, szintén magánosok ajándéka, 1770-ben pedig a chevra kadisa csináltatott diszes függönyt.[12])

Később is gondoskodott a hitközségi tagok áldozatkészsége arról, hogy a község büszkeségét, szép templomát ékesitsék és szent adományokkal gazdagitsák.[13]) Mindeme bőséges templomi szerelvények ékesszoló tanui a község egykori fényének és nagyságának, melyet tagjai munkásságának köszönhetett és melyet, lassanként elérve s jó sokáig meg is tartott.

Hogy honnan kerültek oda az első települők, azt megállapitani nem tudjuk. E tekintetben a legrégibb tagok nevei sem igen adnak felvilágositást, mert előneveket nem viseltek és csak az egyéni héber nevekkel jelöli őket az 1687-iki védőlevél is.[14]) Valószinű, hogy a külföldről, főleg

[12]) Az 1727-iki felirata: כ"ת עטרת צבי תפארתו לפ"ק משלם ויסל ב"ה צבי. Az 1740-iki felirata: ד"נ הר' מאיר בן שמואל ואשתו פלאטה בת מאיר. Az 1770-iki függönyt: שייך לח"ק ודינ"ח מק"ק רעכניין jelzi. Ugyancsak van egy tóraköpenye כ"ת תח"ק לפ"ק felirással 1748-ból. Mindezek már használaton kivül vannak, mert sérültek; összerakva őriztetnek. *Bizonyos, hogy az igazi helyük a zsidó muzeum volna, hol kellőkép gondozva hirdethetnék a régiek tanitását az uj nemzedéknek.*

[13]) Az ujabb függönyök közül különösen 3 tünik ki gazdág himzés által: 1822-ből, felirata: ד"נ חמישה אחים בעבור אביהם הק' ר' דויד ב"ה. 1850-ből: ד"נ הק' התורני נטל ואמם מ' ליאה שנת וצדקתך לישרי לב. Az 1851-ik évből valónak koronáját az adományozó nőnek aranyfejkötőjéből himezték; felirata: ד"נ הנעלה הר' אברהם הרש ב"כ וואלף ריינפעלד ואשתו הצנועה מרת ריזל ב"ה מורה שנת ינדיל תורה.

[14]) Az 1687-iki védőlevél bekezdése felsorolja a bevett 36 zsidó család neveit, ezek: 1. Wolf Abraham. 2. Michel Simon. I. Jóél József, 4. Sámuel Mayer, 5. Ábraham Meier, 6. Natan Meier, 7. Götzel Lemel, 8. Moses Lemel, 9. Marx Mozes, 10. Elias Scheuer, 11. Moses Abraham, 12. Jakob Hőcht, 13. Michael Salamon, 14. Leb Meier, 15. Heim Schalom, 16. Elias Meier, 17. Philipp Schalom, 18. Salamon Lazarus 19. Salamon Moyses, 20. Marx Flesch, 21. Lemel Barich 22. Samuel Lazarus, 23 Jakob Le-

Lengyelországból és Morvaországból bevándorló zsidókon kivül, a hires seva kehillóth: hét községből jöttek oda többen, amint erre az egyes családok későbbi nevei utalnak.[15])

Hogy pedig a környékből is szivesen költöztek oda a zsidók, az érthető; mert miután a hatalmas grófok védelmét elnyerték, biztos alapon nyugodott ott tartózkodásuk. Az első védőlevél, melyről tudomásunk van, 1673-ból származott Kristóf gróftól. Ez az okmány ugyan nem maradt ránk, de hivatkozik rá fia, Ádám gróf, ki 1687, julius 10-én 8 pontból álló védőlevelet állít ki az ő rohonci zsidainak, akiket alattvalóivá fogad és azután rendesen meg is adóztat. Fizetett pedig. mint az okirat 1) pontja megszabja, minden család évi 6 frtot a polgári évre, felét Szt-György és felét Szt.-Mihály napján. Elrendeli továbbá, hogy 2) rajtuk kivül más idegen zsidónak nem szabad ott a keresztényekkel kereskedni; ezért külön évi 20 frtot fizet *a község*, szintén két részletben, mint a rendes adót. Az idegen zsidó csakis a rohonci zsidóknak adhat el, vagy az ő közvetitésük utján, de nem közvetlen a keresztényeknek. 3) Joguk van évenként birót és esküdteket választani, akik a zsidók ügyeiben itélnek; ha pénzbüntetést rónak ki, azt a zsidóbiró bejelenti a grófnál vagy a várkapitánynál, majd behajtás után beszolgáltatja azt. Nagyobb bünügyekben maga a gróf itél és hajtja azt végre. 4) Ha egyik vagy másik adós marad és nem fizet, a többi nem felelős érte; először a zsidóbirónál jelentendő fel és csak ha az nem tudja elintézni, a tiszttartónál. 5) Joga van a grófnak uj zsidókat felvenni; ha azonban az illetőnek adósságai vannak, vagy másként lenne az uradalom hátrányára, akkor kötelesek a zsidók erről az uradalmat felvilágositani. 6) Szabad a zsidóknak minden áruval, kivétel

wi, 24. Abraham Barich, 25. Josef Simon 26. Schäftel Abraham, 27. Löwy Frankel, 28. Simon Schalom, 29. Löw Meier, 30. Löw Schalom, 31, Salomon Abraham, 32. Wolf Wallisch. 33. Joachim Hirschel. 34. Handel Áron. 35. Hänsel Sámuel. 36. Marx Simon.

[15]) Igy pl. Eisenstädter, Mattersdorfer az az: Kis-Marton és Nagy-Martonból valók. שמואל ב"ה משה מקיצע egyik mappó adományozója. Kittse, azaz Köpcsényből való. Találunk neveket Mi-Presburg (Pozsonyból) és Mi-Wieselburg (Mosonból) jelzőkkel is.

nélkül, kereskedni. A hús elárusitására nézve fenmarad az atyja által 1673, jun. 15-én kiadott rendelet, mely szerint aprómarhát (borjut, juhot, kecskét) vághatnak külön mészárszékben, amiért a grófnak évi 40 frtot tartoznak fizetni. 7) Az uradalom összes birtokain mentesek a vám alól. 8) Joguk van templomukat és iskolájukat szokásuk szerint tartani és temetőjükben a halottakat a maguk módja szerint eltemetni. „Igérjük, hogy őket és övéiket midezekben megvédjük és oltalmazzuk", végződik a fontos okirat.

Ezt az igéretet, amint látjuk, jól megfizették a rohonci zsidók, de készséggel tehették, mert legalább viszonyaik rendezettek voltak, helyzetük nyugodt és biztos. A történet igazolja, hogy a Batthányi grófok soha sem bántak igazságtalanul az ő zsidaikkal és ha alaposan meg is adóztatták őket, de nem üldözték rosszakarattal, söt amint tehették, segitségükre voltak.

Nem volt módjában a rohonci uradalomnak, hogy azt a veszedelmet elháritsa zsidairól, melyet a kuruc had 1704-ben rájuk hozott. Ugyanis a kuruc sereg Vasmegyében időzvén, egyik kapitánya, Szombathely Ferenc átrándult Rohoncra és ott a városban általában, de különösen a zsidóknál pusztitott csapatával és megzsarolta őket. Jogtalan eljárásának mentségére azt hozta fel, hogy maga Rákóczi parancsa értelmében jár el és ezt a következő érdekes okiratban ki is fejezte: „Mi az ide subscribáltak Méltósághos Fejedelem fölső Vadászi Rákóczy Ferencz Urunk eö Naga kyadott Parancsolatyához alkalmaztatván magunkat, hogy tudni illik Magyar Hazánkban, a kik ekkoráigh hamissan éltek, és továbra is Méltósághos Fejedelemnek és utána minden Magyar Nemzetnek kárára Látatnak, és tapasztaltatnak, azok országunkból toláltassanak, Tudny illik Sidók, Ráczok, Németek és Olaszok. Azon eő Fejedelemséghe parancsolatyához alkalmaztatván magunkat jöttünk ide Rohonczra, a hol Egy csoport Sidok találtatnak, akik vévén Észre az Méltósághos Fejedelem parancsolattyát, mellyet végben is akarunk vinny. De a Sidok rimánkodván, és más keresztény becsületes emberek is interponálván magokat, velönk kedvet kerestek és contentáltak benönket. Azo hozátevén, hogy az minemő csele-

gyek Szalonokon vadnak ide Rohonczhoz tartozandok, azokra is ezen Levelönk ponáltatik és vellek együtt absolváltatnak mlts. Urunk eö Fejedelemséghe ky adot Ediktumától Datum Rohoncz dii 18 January 1704".

Szombathely persze a saját szakállára járt el a zsidók ellen, megfizettetvén külön a rohonci hitközséggel kegyes elnézését[16]; nem sokára azonban kitudódott, hogy állitása a Fejedelem parancsát illetőleg nem igaz, amint azt Balogh Ádám főverér a panaszló zsidóknak 1704, jun. 22-én kiállitott védőlevelében kijelenti.

Ez a kis incidens megzavarta a rohonci zsidók nyugalmát, de miután elvonult a zivatar, ujra visszatért megszokott biztonságuk és bátran láthattak üzleteik után, melyek az egész megyére kiterjedtek. Oly helyeken is, hol zsidók nem lakhattak, a rohonci zsidók foglalják le maguk számára a kereskedelmet. Igy pl. már 1682-ben nyerik el Kolonics érsek engedélyét, hogy a zsidómentes Szombathelyen ök szabadon folytatnak kereskedést, amiért hitközségük évi 40 frtot fizet az érseknek. Ezt a jogot azután a hitközség bérbe adta egyes tagjainak és a bérlő engedélyét a kereskedőknek bizonyos százalék fizetésével kellett megváltani.[17] De nem csak az idegenben, hanem a Batthányi birtokokon való kereskedés is igy képezte a község jogát, amit azután a bérlő ugy gyakorolt, hogy a megfelelő összeget kivetette a községi szabályok (Judenpolicei) által meghatározott módon az egyes kereskedőkre, akiknek viszont kötelességük volt szigoru büntetés terhe alatt, minden üzletet akár otthon, akár idegenben csinálták, a bérlőnek bejelenteni. Ezt rendesen pénteken szok-

[16]) Az okirat 1711, jul. 23-án Stephan Beigrad által hitelesített másolata meg van a rohonci község megmenekült iratai között. Az aláirások Coram me Francisco Szombathely Capitaneo, Martino Ribniczky, Andre Tulok, Stephano Kovach. Az okirat hátlapján cursiv betükkel: קוויטטונג מן סאמבאטעלי פערענין וואס ער בשעת הרעש מלחמה הוט בנוילה ננמין מן יהודים בכאן Ebből következik, hogy a hitközség is fizetett neki sarcot, de hogy mennyit az nem tünik ki, miután azt Szombathely bölcsen elhallgatja; a hitközségi hátirat pedig nem pontos.

[17]) Igy pl. 1736-ban a Szombathelyen, a gróf Erdődi (Monyorókerék) és gróf B. Ádám [Németujvár] birtokán való kereskedés jogát 75 frtért adja bérbe a község egyik tagjának.

ták elintézni, mikor az idegenből is hazatértek a zsidó házalók és kereskedők. Ha pedig a bérlő kételkedett a bejelentő szavahihetőségében, joga volt esküre kötelezni. Viszont ha kiderül, hogy az illető a bérlő elől eltitkolt valamit, ugy először 16, másodizben 32 frt. büntetést fizet, harmadizben annyit, amennyire az uraság elitéli. A büntetéspénz fele az uraságé, fele a bérlőé.[18]) Ez a rendszer bizonyára igen terhes volt az egyesekre nézve, de hátrányai mellett meg volt az az előnye, hogy az egyes kereskedők érdeke egyuttal a községé is volt és ha az egyeseket jogaikban sérelem érte, a község, mint testület lépett fel védelmükre.

Igy mikor a szombathelyi polgári kereskedők kenyéririgységből ki akarják tiltani az ott bolthelyiséggel biró rohonci zsidókat, a község 1722-ben folyamodik B. Eleonóra grófnőhöz, hogy eszközölje ki neki a régi engedély visszaállitását. A grófnő hajlandó is fia, Lajos gróf utján Pozsonyban az érseknél közbenjárni; felszólitja a községet, hogy küldje oda bizonyitékait arról, hogy tényleg már 40 év óta birja a Szombathalyen való kereskedés jogát. A közbenjárás ugy látszik használt, mert nem csak 1717-ben szerződik Szombathely városa Markó nevü rohonci zsidóval üzlethelyiség dolgában, hanem utóbb is birja a hitközség a régi jogot.[19])

Szentgotthardon, hol zsidók nem lakhattak, 1720-ban szintén három zsidó kereskedő volt, kiknek csak üzletük volt ott, lakásuk azonban Rohoncon.[20])

Nagyjában tehát szabadon kereskedhettek a rohonci zsidók, de azért megszoritásoknak és illetéktelen beavatkozásoknak is ki voltak téve. Igy pl. paszományt készitení és árulni a gombkötők privilegiuma volt, de 1717-ben a grófnő megengedi, hogy zsidó özvegyasszonyok is fog-

[18]) Judenpolizei, 15 §. A bérlet tárgyát Accise vagy Bardon-nak nevezték, mint az a hitközség könyveiből kitünik. Dr. Zipser szerint = Pardon: szabad, az az ennek a bér nek lefizetésével szabadon kereskedhetnek. A Judenpolizei 3. pontja Handlungsaccis-nek, a bérlőket pedig: Bestandleut, egyesben: Bestandman nevezi. L. e szóra nézve a 22 j.

[19]) L. 17 jegyzet és Szombathely történetében alább.

[20]) Magyarország népességé a pragmatica sanctio korában, Budapest 1896. 388 l.

lalkozhatnak ezzel. Mikor pedig a grófnő halála után annak fiával eltiltatják ezt a rohonciak, a hitközség előkeresi a grófnő engedélyét és erre Lajos gróf is megerősiti azt, 1742-ben.

1721-ben a kékfestők panaszkodnak, hogy a zsidók másutt festetik az árut, ami az ő privilegiumukat sérti. Erre az uradalmi hivatal megtiltja ezt a zsidóknak 30 frt. büntetés terhe alatt. De a község nem hagyja jogát. Folyamodik a tilalom ellen és kifejti, hogy az mily kárára volna, mert a rohonci festők, eltekintve az általuk követelt magasabb ártól, nem is képesek kellő időre és oly jól festeni, mint idegenben ; hisz ha nem igy volna, akkor nem jutna a zsidóknak eszébe máshová menni azért, amit otthon is megkaphatnak. A grófnő azután ugy dönt, hogy ha a helyi festő nem képes kellő időre elkésziteni a megrendelt festést, ugy jogában áll a zsidóknak azt máshol végeztetni ; ha pedig elrontaná a festő az árut, köteles azt megtériteni.

1723-ban viszont a posztó és paszománykészitők vádolják a zsidókat, hogy a posztót igen drágán, a paszományt tul olcsón árusitják és azt kérik, tiltassanak el a zsidók ezekkel való kereskedéstől. A grófnő tényleg elrendeli, hogy azoktól a zsidóktól, kik azt teszik, elkobzandó a posztó, meg a paszomány is.

Ha tehát a szabad kereskedelem elve némi csorbát is szenvedett a mi eleink rovására, mindamellett a rohonci község elég jó helyzetben volt e tekintetben is. Tagjai szaporodnak is állandó beköltözés által. Mig 1715-ben 38 házban laknak, 1720-ban már 66-ban és a házakhoz tartozó földet, rétet is ők művelték, valamint a vámot is ők bérelték.[21]) És mégis, bizonyos tekintetben nem volt sorsuk külömb a jobbágyénál, hisz nem csak letelepedni nem szabadott a zsidónak Rohoncon grófi engedély nélkül, de elköltözni sem és amint felvételi dijat kellett fizetnie, ugy kellett elvonulásit is lerónia, mielőtt távozhatott volna.[22])

[21]) u. o. 387 l. Hogy pontosabb adat a zsidók számáról nincs, annak oka, hogy az uradalmi tiszttartó nem engedte őket összeirni, nehogy az állam adót rójjon ki rájuk.

[22]) Judenpolizei. 42 §.

Az állam nem igen tehette rájuk a kezét, de a kegyuraság, mely valósággal államot képezett az államban, saját tulajdonának tekintette őket és törvényeket szabott az ő zsidó alattvalói számára.

Élénken világitja meg ezt az állapotot Batthányi Eleonóra grófnő védőlevele 1727-ből, melyet a község kérelmére kiadott és mely a korábbi határozatokat ujakkal is szaporitja, nem egy tekintetben szigoritja is. Tizenkét pontba összefoglalva a következő nevezetes rendelkezéseket tartalmazza :

1. Minden házaspár évi 6 frtot fizet, négy részletben március, junius, szeptember és december végén. Ha egyik másik elmulasztja, helyette a község tartozik fizetni. Akik nem tudnak fizetni és 3-4 részletet elmulasztanak, azok az uraság előleges beleegyezésével kiutasithatók. Hogy idegenek korlátlan bevándorlás által ne ártsanak a már letelepülteknek, zsidó csak külön engedéllyel telepedhetik le, különben 50 frt. büntetést fizet. Ha a község ilyen általa fel nem vett zsidót feljelent, ugy mentes lesz a büntetés alól.

2. Azért, mert idegen zsidó az urodalom területén nem űzhet kereskedést, a község külön évi 20 frtot fizet négy részletben. Más uraságnak nem kell adózniok, de mással a kegyur tudta nélkül nem is szabad szerződniök.

3. Joguk van birót és esküdteket választani, akik itélnek és büntetnek, amit azonban tartoznak az uraságnak bejelenteni. Ha pedig a bün nagy és igen sulyos, akkor a grófnő itél és kiszabja a büntetést.

4. Hogy a zsidók igazgatását gyorsitsa és hitelüket megszilárditsa, zsidó zsidó ellen mint eddig, első fokulag saját birájuknál perel; aki onnan felebbez és a pert elveszti, tartozik a költségeket megfizetni és egyuttal azt az összeget, amire az első foku biróság elitélte.

5. Nem szabad a zsidókat, főleg ha ártatlanok, egyiket a másik adósságáért letartóztatni vagy kiutasitani ; ha ez mégis megtörténnék, az urasági tisztek megtorolják. Az ilyen adós első sorban a zsidó birónál perelendő és csak, ha ott nem kaphatna a hitelező igazságot, itél az uradalmi tiszttartó vagy megbizott.

6. Szabad a zsidóknak, mint eddig, mindenféle áruval kereskedni és házalni; borjut, báránytt kecskét vágni évi 40 frt. bér fejében; sört és kasabort maguk közt kimérni. Amikor azonban uradalmi borkimérés van, nem szabad kereszténynek se sört, se bort eladniok, külömben 20 tallér büntetést fizetnek. A sört nem szabad drágábban árulniok, mint a falusi bérlőknek és idegenből csak engedéllyel szabad behozniok.

7. A kasabor ügyében, mig a község uj egyezséget nem köt, marad a régi rendelet; t. i. amig Rohoncon kaphatnak bort, nem szabad máshonnan, elkobzás és külön büntetés terhe alatt, behozniok. Csak ha Rohoncon nincs elég vagy más nyomós ok forog fenn, akkor szabad előzetes engedély alapján máshonnan hozni.

8. Minthogy kötelesek voltak az uraságtól bizonyos összegben baromfit és zsirt átvenni, ez évre azonban 50 tallér fejében ez alól felmentettek, nem kell ugyan átvenniök, de azért törekedjenek ugy a saját szükségletükre, mint eladásra az uradalomtól a napi árban baromfit venni.

9. Az országos adókra nézve, mint eddig, lehetőleg ezentul is megvédi őket.

10. Bár a bérletek felvételében és más hasonló szerződéseknél eddig sem volt a zsidó községnek a saját nemzetbeli magánszemélyek ugyanolyan ajánlatával szemben előjoga, hogy e szerint a mi teljes hatalmunk megszoritást szenvedett volna. Mindazonáltal, ha ilyen esetek előfordulnának, hogy a zsidó község valamit jobban tudna értékesiteni és kezelni, ugy a jövöben az ugyanannyit igérő magán-vállalkozó zsidókkal szemben a lehetőség szerint tekintetbe veendő.[23])

11. A grófnő birtokain mentesek a vám alól.

[23]) Az eredetiben igy hangzik a 10. pont első mondata; Die Vorhand in dem *Apaldo-Bestand* und mehr dergleichen Kontrakten ist zwar der Júdengemeinde vor denen gleichesbietenden Privatpersonen von ihrer Nation auch bishero nicht zugeignet gewesen, noch je zugestanden, dass unsere Willkühr eingeschränkt werden kann. A feltünő Apaldo szó Dr. Büchler keszthelyi collega ur felvilágositása alapján egy 1717-ből való lexicon szerint: Apalto heisset im Italiänischen so viel als ein Pacht, Verpachtung eines Gutes, Zolles oder anderer herrschaftlichen Gefälle. Bestand osztrák és német jogi műszó = bérlet.

12. Háboritlanul tartathatják templomaikat és iskolájukat, temetőjükben szokásuk szerint takarithatják el halottaikat, de csak jámborul éljenek, ne okozzanak botrányt; vasárnap és más ünnepen ugy magán, mint nyilvános helyen tartózkodjanak minden munkától, de nem szabad e végből senkinek az ő házaikat átvizsgálni és a grófnő parancsa nélkül zavarni. Mindenben védelmet és oltalmat nyernek.

A körültekintő grófnőnek eme védőlevele a férje által 1687.-ben kiadott levéllel szemben több tekintetben haladást jelent, de egy pontban különösen sulyositó, amidőn a zsidó családok adójáért a községet egyetemlegesen felelőssé teszi. Ezt az adót is a község által szedette be és annak kellett ügyelni arra, hogy senki a zsidók közül ki ne maradjon, mert külömben büntetést fizet érte. Ez az elv érvényesült később a türelmi adó behajtásánál országosan és ez sok viszályra adott alkalmat, mert biz a község minden tagjára kivetette az adót és a reklamátiónak se hossza se vége nem volt. Ebből az álláspontból pedig nem akart engedni a grófnő és mikor, 1720-ban már azt kéri a község, hogy minden egyes tag személyesen fizesse be adóját a tiszttartó hivatalban, kereken visszautasitja, de elrendeli, hogy biztonság okából minden félévben összeirják az ott tartozkodó zsidókat.[24])

A földesur tehát a maga érdekében szigoru figyelemmel kiséri a zsidók állapotát és azoknak egymáshoz való viszonyát is gondoskodása tárgyává teszi, hogy esetleges zavaroknak, melyek őt is érinthetnék, mint a zsidók birtokosát, elejét vegye.

[24]) A már idézett 1720. jun 9. okirat elutasitja azt a kérést, hogy kiki $^1/_4$ évi adóját a „Rentambt"-nál fizesse be, és hozzáteszi: Alle halb Jahr die Juden beschrieben, die Gaben eingeschrieben u. die nicht eingeschriebenen in Arest geführt, in Füsse und Hand geschlagen, der Juden-Richter aber für ein jedes dergleichen P. 32 fl. bestraft werde.

II. FEJEZET.

A rohonci község szervezeti szabályzata. — Judenpolizei, 1732. — Célja és hatása. — Fontos rendelkezései. — A Judenpolizei kiegészítése, 1737. — Különféle adózások terhe. — Köteles ujévi ajándékok. — A község belső fejlődése. — Iskola és tanitók. — Chevra-Kaddisa. — A község növekedése és vezérszerepe.

Amint láttuk, a rohonci zsidóság helyzete általában nyugodt és szilárd volt. És ha önállósága nem is volt, mert teljesen a földesur rendelkezése alatt állott, mégis rendezett viszonyok között élt. A rohonci zsidók nem is zugolódtak, hisz az országban átlag sehol sem igen volt jobb sorsuk a zsidóknak. Mindaz tehát, amit a földesur elrendelt, törvény volt számukra, amit jobbágyi hűséggel fogadtak. Ezen az alapon indult az a terjedelmes szervezeti szabályzat, melyet „Juden-Polizei" néven 1732. aug. 28-án adott ki, illetve hagyott jóvá gróf Batthányi Eleonóra.[25])

Nevezetes okmánya ez a „Judenpolizei" nem csak a rohonci, de az egész magyar zsidó történelemnek, amelyhez hasonlót eddig nem ismerünk. Hiven tükrözteti azt a viszonyt, melyben a zsidók a földesurhoz állottak és viselték annak igáját, mely a földesur kegye szerint könnyebb vagy sulyosabb lett. És ha bizonyos tekintetben előnyére is volt ez a rendszabályozás a zsidóknak, főleg pedig a zsidó községnek, mert fegyelmet teremtett a földesur tekintélye által a különben elég rendezetlen állapotban élő zsidók között és ugyszólván alapszabályokat adott nekik, másrészt azonban rájuk nehezedett gyámkodásával és megakadályozta őket a szabad fejlődésben. Kiterjeszkedik a „Judenpolizei" sok mindenre, a zsidók letelepedése, adózása, kereskedése, hitközségi választása, söt magánélete ügyeire is, de nem foglalja az együvé tartozó kérdéseket rendszeresen össze, hanem inkább incidentaliter tárgyalja. Nem vehetjük sorra a 104 pontot, bár néhány kivételével mind érdekes, de képet akarunk

[25]) Juden-Polizei Nach welcher sich bey Unserer Herrschaft Rechnitz uad denen incorporirten Orthen nach schuldigkeit unterthänigst zu Regulieren seyn wird. Igy kezdődik a nevezetes okmány, mely 55 oldalra

nyujtani e tagadhatatlanul fontos munkáról, miként avatkozik bele a zsidók ügyeibe. Egy azonban kétségtelen, hogy az egész rendszabálynak főcélja volt, hogy a földesur adóját és illetékeit, melyeket az ő zsidaitól különböző cimeken szedett, lehető legjobban biztositsa.

Ezért rendeli el mindjárt első pontjában, hogy a község tartozik bevételeiről és kiadásairól rendes könyvet vezetni, felsorolni azt, mivel és kinek tartozik, a jövőben pedig a földesur tudta nélkül nem szabad kölcsönt felvennie. Ezért nem szabad senkinek a zsidók közül az uradalom engedélye nélkül letelepedni, söt ha oda nősül valaki, rohonci zsidó leányát veszi el, tartozik előre biztositékot adni, hogy adóit 3 éven át pontosan fogja fizetni. (44 §.) Ha pedig valaki családjával együtt el akar Rohoncról költözni, ugyancsak tartozik azt a zsidó birónak bejelenteni és a távozásra engedélyt kérni, azaz a hitközségi adók fizetésére nézve vele megegyezni. A védelmi dijat köteles elköltözése után is fizetni és annak összegére biztositékot adni. Ha azonban szegénysége miatt kénytelen az illető zsidó elköltözni, akkor folyamodjék az urasághoz és csak a féldijat kell lefizetnie. Ha viszont családját otthagyja és maga szolgálatba megy máshová, tartozik a községi adó felét fizetni, a védelmi dij tekintetében pedig az uraság határozatához alkalmazkodni (42 §).

És ha valamely hitközségi tag elhal, özvegye tartozik a folyó évre a védelmi dijat lefizetni, a többi illeték alól azonban felmentendő. Ha az elhunyt hátralékban van,

terjedő folió kötet, tiszta német nyelven irva, de sürün vegyitve idegen, főleg latin műszavakkal. Bizonyos, hogy művelt uradalmi tiszt szerkesztette és a zsidó község megbizottjai csak annyiban folytak be készitésére, hogy óhajaikat kifejezték és a beléletükre vonatkozó adatokat szolgáltatták. Dr. Zipser nem ismertette e szabályzatot, mert az egész közzétételét igérte; ezt azonban nem tette meg és azt hittük, hogy elveszett az számunkra egészen. Szerencsére nem igy történt. Ehrlich Mór rohonci rabbi ur megtalálta az elsárgult irásu kötetet, mikor kérésemre a községe birtokában még esetleg fellelhető iratok után kutatott. Valóban baráti készséggel volt e tekintetben segitségemre és lekötelező szivességgel bocsátotta rendelkezésemre, amit még megtalált a régi okiratok közül, nem különben a sirfeliratok, templomi szerelvények feliratainak másolatát. Fogadja ez utón is hálás köszönetemet, mert hozzájárult ahoz, hogy községe történetét minél alaposabban irhassam meg.

a község elsőbbségi joggal bir minden hitelező felett a hátramaradt örökséggel szemben (48 §.).

A földesur a saját és a hitközség adóit mindenkép biztositani akarja és mig pl. megszabja, hogy nem szabad senkit ünnepnapon adóssága miatt átok alá vetni, az uraságí vagy községi adó érdekében megengedi (54 §.). Ugyancsak ezt a célt szolgálja az a határozat (28 §.), hogy a község beszedőket válasszon és fizessen, akik kötelesek minden 14 napban a földesuri adót bekövetelni, hogy a legszegényebb is lefizesse kéthetenként a 24 fillért és igy az évi 6 frtot, amit minden családnak kellett fizetni, okvetlen lerójja.

Igen sok esetben szab meg büntetéspénzeket, amelyeknek fele mindig a földesurat illeti. Sőt pl. az esetben, ha valaki a zsidó birót, választókat (elektorokat), kivetőket sérteni meri, 9 aranyat fizet büntetésül, amiből 7 arany a földesuré és csak kettő a szegénypénztáré (Allmosen Cassa).

Meghatározza, hogy ha valaki nem fizet, a végrehajtás eszközei fokozatosan ezek legyenek: 3 nap a kis átok, azután 3 nap a nagy átok alatt, végül 30 napi börtön, amig kötelezettségének eleget nem tesz vagy nem esküszik, hogy képtelen fizetni és nincs vagyona (56 §).

A bebörtönzés joga persze a földesurat illette, hisz zsidó alattvalói végső esetben mindenképp az ő itélőszéke elé tartoztak, habár a Batthányiak nem is éltek vissza korlátlan hatalmukkal. Igy 1717-ben elrendeli a grófnő, hogy ha zsidó bünt követ el és ezért börtönbe kerül, nem szabad ütlegelni vagy mély tömlöcbe vetni, hanem a védőlevél értelmében enyhén kell bánni vele.

Az uradalmi tisztek és alkalmazottak azonban, amint az könnyen elképzelhető, nem mindig követték a felsőbb rendeletet az ő önkényüknek kiszolgáltatott zsidóval szemben és 1731-ben ugyancsak panaszkodnak a zsidók a grófnőnél, a rajtok elkövetett ilyfajta sérelmek miatt, amire a grófnő ujra megparancsolja, hogy kriminális esetet kivéve nem szabad a zsidókat mély tömlöcbe vetni. Ily esetek is bizonyára siettették a grófnő szándékának kivitelét, hogy a zsidókra vonatkozó rendszabályokat összefoglaltassa, amint az a Judenpolizei kötetében meg is történt.

Körülményesen intézkedik a „Judenpolizei" arról is, hogy a szabad kereskedelem jogáért fizetendő adó, amit mint fennebb láttuk, a község egy összegben rótt le és azután egyeseknek adott bérbe, vajjon kitől és mily mértékben szedhető? Minden rohonci zsidó kereskedő — mondja a 3 §. — minden 100 frt. üzlet után ½ frtot fizet; kivételt képez ez alól, ha egyesek az uradalomtól vesznek vagy bérelnek valamit, ez esetben fel lesznek mentve az üzleti illeték (accise) alól, de nem ugy a község, ha mint testület bérel valamit a gróftól (5 §.).

Hogy pedig a bérlő kárt ne szenvedjen, köteles minden kereskedő üzleteiről rendes jegyzéket vezetni és hetenként a ráeső adót lefizetni. Ha valakit hamis bejelentésen érnek, az sulyos pénzbüntetést fizet. Ha pedig nem lakik Rohoncon, köteles rendes könyvet tartani, ahová fizetendő adóját bejegyzi és ha bejön, azt lefizetni (6 §.).

A kereskedők, kik a soproni vagy egyéb vásárokról árukat hoznak haza, tartoznak azt azonnal bejelenteni és az adót érte a bejelentéstől számitott egy hónap alatt leróni (7 §.). Aki csak közvetit, alkusz vagy bizományban bir árut, más kulcs szerint fizet, mint az önálló kereskedő (16 §.). Viszont ha idegen zsidó jön Rohoncra áruval, figyelmeztetik, hogy nem szabad neki ott házalni vagy keresztényeknek eladni, csakis lakásán 8 napig árulni; ellenkező esetben büntetést fizet, másodizben pedig elkobozzák áruit (47 §.).

Nem külömben szól a szabályzat a huskimérés és a kóser bor adózásáról (Wein-tatz), mit meglehetős részletesen tárgyal, miután az különálló adó és nem a rendes üzleti illeték alá esik (12, 17-27 §.).

De nemcsak a földesurnak fizetendő adókról gondoskodik, hanem a községi adó kivetéséről is. Megszabja, hogy a községi adó minden 100 frt. után 2 frt. legyen és a tagok 3 osztályba sorozandók: a felső osztály 10 kr, a középső 4-9, az alsó pedig 3 kr-ig (68 és 86 §§.). Meghatározza, hogy a kivetés régi szokás szerint a sátoros ünnep után való napon (einen Tag nach dem Lauberfeste) történjék, a kivetésnek pedig elég érdekes és eredeti módon kell végbemenni, aminek alapgondolata a szegedi zsi-

dó község legujabb alapszabályaiban visszatér. A három osztályból három kivető (Anlagemacher) választandó, akik nem lehetnek egymással rokonok, továbbá három másodkivető (Unteranlagemacher); ezek a rabbival, biróval és esküdtekkel a templomba mennek és azok előtt forma szerint esküt tesznek. Azután a rabbival külön szobába vonulnak és mindegyik önállóan végzi a kivetést, amit cédulákra felirnak és a rabbinak átadnak, aki azokat lepecsételi. Igy folytatják mindaddig, mig a kivetést elvégezték, amikor a lepecsételt cédulákat felbontják, és megállapitják az adót (61-62 §§.). Joga van azonban mindenkinek, aki adóját sokalja, esküt tenni, hogy nem birja el. Ha azonban kiderül, hogy hamisan esküdött, akkor 100 arany büntetést fizet, aminek fele a földesuré, fele pedig a községé és a szegénypénztáré (66 §.). Az esküttevő egyuttal köteles az uraságnak 1 frt. 30 kr, a kántornak 15 kr., a szegénypénztárnak 15 krt., egészben 2 frtot fizetni (67 §.). Az anyagi kérdéseken kivül, melyek még sok pontot vesznek igénybe részletes szabályaikkal, nem eléggé megbecsülhető figyelemben részesiti a zsidók belviszonyait és határozatai e tekintetben hivatva voltak arra, hogy a zsidók egymáshoz való viszonyát javitsák. Mily fontos és egyuttal jellemző a nehéz megélhetési viszonyokkal küzdő zsidókra, mikor megtiltja nekik 100 frt. büntetés terhe mellett, hogy senki se merje más helyeken, ahol zsidó birja a kereskedési jogot, azt kibérelni (39 §.); vagy hogy ha valaki vámot vagy hasonlót már 3 éven át bérelt és azt, többet igérve érte, bárki elvenné tőle, 32 frt. büntetést fizet, az eredeti bérlő pedig régi jogaiba visszahelyezendő. Csak ha már 3 éven át szabadon állott az illető bérlet, akkor vállalhatja más (40 §.). Ugyancsak ebbe a kategóriába tartozik az 52 §., mely megparancsolja, hogy senki se merje másnak a cselédjét elcsalni, nagyobb bért igérvén annak, vagy akár ugyanazon bér mellett lebeszélni. Csak ha már féléve eltávozott helyéről, szabad felfogadni, épp igy kell eljárni másnak lakásával.

Bizonyos, hogy csak jótékony befolyással volt a zsidók magánéletére, és kétségkivül a zsidó megbizottak in-

ditványára történt, hogy a kupdobást (Kegelspiel) egyáltalán eltiltja nekik, a kártyajátékot pedig a félünnepek kivételével. A tilalom ellen vető 1 tallér büntetést fizet (88 §.).[26]

Hasonló elbirálás alá esik, midőn (51 §.) a nők ruházatát szabályozza és fényüzésüknek akar gátat vetni, amit a középkorban zsinatok is megtettek, abból a célból is, hogy a másvallásuak irigységét fel ne keltsék. Megtiltja, hogy ezüsttel, arannyal szegélyezett fejkötőt viseljenek, kivéve ünnepnapon, továbbá a menyasszony lakodalma napján, a koma asszony és a gyermekágyból kelő, mikor templomba megy. Ruhát sem ezüsttel-arannyal átszött kelméből, sem bársonyból nem szabad csináltatniok, csak damaszszövetből, az legyen a legelőkelőbb öltözet. Épp ugy tilos himzett téli kalapokat vagy szőrmével szegélyezettet viselni, nem különben ezüst vagy arany homlokkötőt. A tilalom ellen vető egy aranyat fizet a földesurnak, egy aranyat a szegénypénztárba.

Sok tekintetben figyelemreméltó a községi választások módozata, mely itt még közvetett választás, de később mégis kifejlődött belőle az elég demokratikus, zsidó választói jog. Az egész zsidóság 5 elektort és egy póttagot választ, hogy ha a választandó az egyik elektorhoz rokonságban állana, a póttag szavazzon helyette. Az első elektor a rabbi kezébe leteszi az esküt, a többi Ament mond rá. Azután választanak egy birót, majd négy esküdtet, de nem egyszerre, hanem csak egymásután és épp igy három templomatyát. Birónak csak az választható, aki az adózók felső osztályába tartozik és előzetesen már esküdt, templomatya vagy beszedő volt. Ugyszintén követelmény, hogy nevét héberül tudja aláirni; különben is, aki nem tud olvashatóan irni és legalább a középsö adóosztályba nem tartozik, az semminek sem választható. Épp igy nem választható az se, aki uradalmi vagy községi adóját, vagy akár bérletét évente pontosan le nem fizette.

Érdekes az anyagi censuson kivül, amely zsidó községnél feltétlenül helyes, az az értelmi census is, amelyet

[26]) Később a chevra kaddisa saját tagjaira ugyanezen tilalmat alkalmazza; lásd alább.

itt a választhatóságra megállapít; a zsidó község vezetésében nem szabadott analfabetának helyet foglalni! Még érdekesebb az a pont, melyet ma is jó volna a községekben, ha némi csekély módositással is, alkalmazni, hogy 3 évnél tovább nem lehet senki biró; a negyedik évben nem választható meg, ha csak a földesur nem kivánja. (74-86 §§.).

Ezek után csak természetes, hogy a választást, melyet uj év előtt 14 nappal kell megejteni, a földesurnak kell jóváhagyni, aki azt a jogot is fenntartja magának, hogy ha nem tetszenek neki a megválasztottak, másokat nevez ki helyökbe. (73 §.).

A jóváhagyás után viszont a biró és az esküdtek választanak két pénztárost, akik tartoznak rendes könyvet vezetni és kiadást csak a biró, meg 4 vagy legalább 2 esküdt aláirásával ellátott utalványra teljesithetnek. Az év végén rendes számadást kell előterjeszteniök — (95-99 §§.). Titkos vagy gyanus gyülekezések tartása 32 frt. büntetés terhe alatt szigoruan tilos. Ha valakinek panasza van, jelentse a rabbinál vagy a községnél, ha ott nem akarja, terjessze az urasági tisztek vagy végső esetben a gróf elé. Ha azonban kiderül, hogy alaptalan volt a vádja és csak viszályt akart a községben támasztani, 32 frt. büntetést fizet (43 §.). Azonfelül még azt is meghatározza, hogy a község gyülései nem tarthatók a biró házánál, hanem télen erre a célra bérelt helyen, nyáron pedig a templom mellett levő kis szobában, mindaddig mig a község saját házát fel nem épitheti (58 §.).

Mindez és még sok más kérdés, mint pl. a rabbi mellé rendelendő 2 juratus és a rabbi, valamint a hitközségi alkalmazottak választása (45-46 §§.) nyer megoldást az idő követelményei szerint és a kor szellemében ebben a „Judenpolizei" összeállitásában, mely nagyjában felöleli mindama rendszabályokat, melyek alkalmasak voltak a zsidó község helyzetének megszilárditására, a tagok jólétének emelésére, az egymással való békés együttélés előmozditására. Tagadhatatlan, hogy a fegyelem és rend iránt való érzék annál a más vallásu, szabadságban élő és műt velt földesurnál, illetve annak tisztjeinél jobban ki volfejlőeve, mint az elnyomott zsidóknál és igy az ő szelle-

műkben készült rendszabályok csak jótékony hatással voltak a rohonci zsidóságra, bármennyire rájuk is nehezedtek különben, főleg anyagi követeléseikkel. A zsidó község megbizottjai elfogadják és aláirják, hogy azután e szerint igazodhassanak el ügyeikben. [27])

Igaz, hogy a „Juden-Polizei" elég bő volt és figyelme kiterjedt sok mindenre, de azért mégis nem sokára pótlásra, javitásra szorult, ami csak természetes, hisz minden rendszabály próbaköve a gyakorlat. Eleonóra grófnő, aki elég jóakarattal viseltetett az ő zsidó alattvalóival szemben, már 1737-ben tiz pontból álló rendeletet ad ki, mely a

[27]) A 104. pont után a befejezés igy hangzik: Hierauf ergehet Unser Ernstlicher Befehl, willen und mainung, dass dieser von Uns ausgefertigt und in gnaden Ratificirter Polizey von seithen der gesambten unter unserem Schutz stehenden Judenschaft in unterthänig. Gehorsamb nachgelebet, alles auf das genaueste beobachtet, und dargegen keinerding gehandelt werde; wie Uns dan frey gestellett bleibet, die juden räyttungen (? bizonyára: Rechnungen) nach unseren Belieben zum ersehen abzufordern, und das, was wir darinnen ungeziemendes erfinden möchten mit allen Rigenz jedoch nach recht und Billigkedt abzustraffen, mitthin ein Exempl pro futuro zu statuiren, Absonderlich aber sollen die ausgesetzte Bestrafungen jederzeit in in:tanti angezeigt, auch würklich getreulich entrichtet und nicht das mindeste vorenthalten werden bey unserer schwehren ungnad und empfindlicher Bestrafung. Actum Schloss Rechnitz den 28-ten Aug. 1732.

Ez után más irással a következő elfogadási záradék: Dass Wür Richter geschworene und Deputirten, nebst den Rabiner diese Polizey ganz einhellig übersehen und ein gewilliget und Solche unser gnädigr Herrschaft Ihre Hochgräfl. Excellenz zur gnädigr Ratification in Unter—Thänigkeit vorgestelt und gehorsambstes Bitten, urkhunden mit unser eignr Handschrift Rechnitz den 28 ten Aug. 1732. Aaron Isaac Rabiner

נאם אהרן באיא מיו הייה החסיד מוהרר יצחק זיל הייה חיים קק רעכניין

Isaac Abraham	נאם יצחק בר אברהם זיל
Jacob Samuel	הק' יעקב בר אשר זיל
Jacob Wolf	בצלאל יעקב מפיב (מפרעסבורג)
Löbl Ensel	נאם יהודה בר אשר זיל
Bernhard Brandes	יששכר בער סניל

Természetes, csak a héber a sajátkezű aláirás, a német az átirás. Ezután következik az első irással a jóváhagyás: Diese Polizey is hiermitt von Uns Ratificiret, in der Hofnung dass unsere juden gemeinde solcher getreulich nachleben wird, und der fried und einigkeit besser zunehmen, auch ihr Credit stabiliret werde. Geben den 28-ten Aug. 1732, wie oben Eleonora verwittibte Gräfin von Batthányi.

„Juden-Polizey" egyes határozatait megváltoztatja vagy pedig kipótolja. A rendelet igy hangzik:

1. Aki a községnél valamely hivatalt visel, az nem lehet sem közvetlen, sem közvetve községi jövedelem bérletének részese.

2. Az év végén adandó községi számadáshoz a szegényebb osztályból is 5 tag választandó.

3. A zsidóbiró választása a zsidó ujév idején tartassék, [28]) mert akkor mind otthon vannak; a választásnál 100 tallér büntetés terhe alatt tilos minden visszaélés elkövetése. A választás jóváhagyás végett a grófnénak bejelentendő és a megválasztott megesküszik, hogy választása rendben történt, valamint arra is, hogy ő és az esküdtek rabbijuk iránt barátsággal és tisztelettel fognak viseltetni.

4. Minden kiadás, a hovafordítás pontos megjelölésével, csak nyugta alapján teljesithető, legalább öt aláirásra.

5. Minden per és egyezség a rabbi előtt folyjék le, kivéve, ha ő az egyik félnek rokona.

6. A községi szabályok (Juden-Polizey) kétszer évenként felolvasandók a templomban, nehogy valaki, nem ismerve azokat, ellenök vétsen.

7. Az uradalmi adók három havonként beszolgáltatandók.

8. Ha a községben büntetendő dolog fordulna elő, köteles a zsidóbiró 3 hónapon belül jelentést tenni.

9. Minthogy némelyek azzal dicsekszenek, hogy a grófnőnél oly befolyásuk van, hogy mindent kivisznek és ezzel félemlitik meg ellenfeleiket; aki még igy nyilatkozik, az nem csak pénzbüntetéssel lesz sujtva, hanem, „a disznón is fog lovagolni." [29])

[28]) A Judenpolizei szerint a polgári ujév előtt két héttel kellett a választásnak történnie; ez tehát a gyakorlati kivihetőség szempontjából előnyösebb.

[29]). „Die Schuldigen werden auch die Sau reiten müssen". A rendelet e kitétele igen feltünő és eddig ismeretlen büntetést statuál. Valószinü, hogy tényleg ugy értendő, amint mondja, hisz a zsidóval mindent szabadott tenni. Igy volnának azután érthetők, amint Dr. Büchler keszthelyi collega véli, azok a középkori képek, melyek Georg Liebe, Das Judenthum in der deutschen Vergangenheit (Leipzig ,1903) könyvében zsidót disznón, néha meg kecskén lovagolva ábrázolnak.

10. A zsidóbiró és az esküdtek ügyeljenek a község pontos vezetésére, hogy a község hitelét, mely most teljesen leromlott, visszaszerezzék; készitsenek erre nézve tervet.

A grófnő tehát állandó figyelemmel kiséri az ő zsidó alattvalóinak sorsát és hosszu uralma alatt sokat foglalkozott ügyeikkel, különben pedig jól értette az ő kihasználásukat.

Mindig ujabb meg ujabb adóval rójja meg őket, ugy hogy 1733-ban a község már nagyon érzi a sulyos terhet és felszólal ellene, kéri a sokféle adó-vexatura enyhitését. Erre azt a feleletet nyeri, hogy a grófnővel lehet alkudni; hajlandó ugyanis arra az évre 300, a következő évekre pedig 200 frtot elfogadni, aminek fejében a következő módon rendezi a vitás kérdéseket:

1. Aki örökösöket hagy hátra, az nem fizet semmi örökösödési adót; aki azonban gyermektelenül hal el, annak hagyatéka után 12% örökösödési adó fizetendő. A zsidóbiró és az esküdtek pedig kötelesek, 50 arany büntetés terhe alatt, az illető elhunytnak vagyoni állapotát pontosan felvenni. 2. Idegen zsidó, ki Rohoncon letelepszik vagy oda nősül, először is mutassa ki, hogy más földesurnak nincs lekötve, másodszor jámborul és becsületesen éljen, harmadszor 350 frt vagyonnal birjon, negyedszer megfelelő óvadékot tegyen le adói biztositására, ötödször pedig a letelepedési engedélyért 12 aranyat fizessen! 3. Ha rohonci ifjak vagy hajadonok máshová házasodnak, ugy — a szegények kivételével — 9 arany elvonulási díjat tartoznak fizetni.

Valóban nem volt olcsó mulatság rohonci zsidó polgárnak lenni és sokat kellett dolgozniok, küzdeniök azoknak a talán még másoktól irigyelt zsidóknak, hogy megfeleljenek az irántuk támasztott sokféle követelésnek. Hogy pedig mily tekintélyes összegre rugott, a rendkivüli adóktól eltekintve, rendes évi adózásuk, azt mutatja néhány fennmaradt hiteles jegyzék. Ime, 1740 körül a grófnak már a következő liszta szerint fizettek:

Nagy mészárszékért	400 frt.
Kis „	80 „

Fiatal marha vágatásért	40	„
Kóser bor mérésért	400	„
Pálinka „	400	„
Baromfivétel alól való felmentésért	75	„
Védelmi dij	1116	„
Régi kivetés átlag	200	„
Egyéb	300	„
összesen:	3011	frt.

És e tekintélyes összeghez járult a sok mindenféle ujévi ajándék, melynek pontos beszolgáltatását a földesur a maga részére már az 1732-iki rendszabályozásnál kiköti [30]) és mely egy 1737 évi jegyzék szerint a következő csinos sorozatból állott: *A kegyuraságnak:* 13 arany, 2 süveg cukor, 4 font kávé, 3 tucat narancs és 3 tucat citrom, meg 2 lud. *A tiszttartónak:* 6 frt., 1 lud. *Az uradalmi irnoknak:* 1 lud, 1 font bors. *A gazdának:* 1 lud, 1 font bors. *A két keresztény papnak:* t. i. a magyarnak és német plébánosnak egyenként: 1 lud, 1 font bors, 1 font gyömbér, $^1/_2$ lat sáfrány, 1 lat szegfübors, 1 lat szegfüszeg, 1 lat szerecsendió, 1 lat fahéj. *A vásárbirók mindegyikének:* 1 lud, *a kisbirónak:* $^1/_4$ font bors. *A céhmesterek mindegyikének:* $^1/_2$ font bors. *A juhásznak:* $^1/_2$ font bors

És ezek csak a rohonci hatalmasok voltak, akiknek kegyét a kiszabott ujévi ajándékkal biztositani kellett, ezekhez járultak még a vidéki urak, az alispán, szolgabiró, ügyész, a szombathelyi és kőszegi birák évi 1-2 lud erejéig. Végül az ujévi ajándékon kivül állandó adót is kellett fizetniök, a két keresztény papnak évi 4, kántornak orgonapénz cimen évi 5 forintot és még a toronyóra világitására 1 font olajat.

Mindezt pedig fizette az akkortájt körülbelül 200 családból álló zsidóság, melynek fele lakott Rohoncon, a másik fele pedig a hozzátartozó kerületben; nevezetesen: Vasmegyében (Németujvár, Körmend, Szombathely, Vasvár, Sárvár) 30, Zalamegyében (Nagykanizsa, Szentgróth,

[30]) A Judenpolizei 38§. Das Uns als Herrschatft und Obrigkeit gebührende neue jahr present sollen richter und geschworne gewöhnlicher massen zu unseren Handen abstatten und dass dieser schuldigkeit punctual nachgelebt werde, allwegens in Beobachtung ziehen.

Egerszeg, Keszthely, Tapolca) 50 és Somogymegyében (Csörge, Marcali, Lengyeltófi) 20 család.

És a felsorolt sok és sokféle adózással még nem merült ki az áldozatok sora. Még más oldalról is ki voltak téve — szeliden szólva — a megadóztatásnak.

Mikor a rohonci gróf, Batthányi Ádám halála után a birtok nagyobb része özvegyére, a már ismert Eleonóra grófnőre szállott, a másik része pedig egyéb Batthányiakra, ez utóbbiak is részesedni akartak a jó fejős tehén, a zsidóság hozadékában. Ezért Zsigmond gróf, Városszalónak ura 1714-ben lefoglaltatja a birtokán megforduló rohonci zsidók áruját, azon ürügy alatt, hogy neki adó jár tőlük. A zsidók panaszra mennek a grófnőhöz, ez fel is szólal a jogtalanság ellen a családban, de eredmény nélkül. Végre is a zaklatott zsidók kiegyeznek Zsigmond gróffal évi 12 aranyban, hegyébe egy jó kövér libát is igérnek, hogy ne zavarja őket keresetükben. Batthányi Zsigmond gróf azután nagy kegyesen védőlevelet állit ki számukra, melyben biztositja őket, hogy ha pestis vagy háboru esetén kiüznék a zsidókat lakóhelyeikből, akkor nem tartoznak fizetni. Ez ugyan nem történt meg, hanem 1727-ben megint évi 50 frtot fizettet velők azért, mert néhány szegény zsidó átvonul az ő birtokán.

Hasonlóképp bánt el a rohonci zsidókkal Németujvár ura, Ádám gróf 1730 körül, eltiltja őket a vásárokról és elvéteti áruikat, ha nem fizetnek neki. A grófnő itt is protestál és hajlandó az ő zsidóinak elégtételt szerezni, de a zsidók már tapasztalatból tudják, hogy okosabb, ha ők megegyeznek a gróffal. Fizetnek is neki évi 35 frtot és két kövér libát, amiért azután a vásárokon és azokon kivül is szabadon kereskedhetnek a németujvári gróf birtokán.

Az egyes földesurakon kivül a kormány is szeretné őket megadóztatni, de ez ellen a kegyur, a maga jól felfogott érdekében, védelmébe veszi a zsidókat, amint azt az 1727-iki védőlevél 9. pontjában meg is mondja. Igy 1748-ban kieszközli a gróf, hogy a zsidóknak az uradalomtól vett házaik után portiot nem kell fizetniök, mert hisz azok nem robotházak, hanem nemesi birtok voltak.

De azért a kormány is rótt ki rájuk adót, így 1721-ben a rohonci község — akkor első izben — 100 frtot fizet le Pozsonyban diaetalis költségre. [31])

Féltek is a zsidók, hogy a kormány is rájuk teszi kezét és mikor 1727- ben a grófnőtől védelmök megujitását kérik, egyuttal kifejtik azt is, hogy biztos tudomásuk van arról, hogy Ő felsége a szegény zsidó községeket uj adóval akarja megterhelni. Minthogy pedig oly szegények, hogy alig képesek az uradalom járulékait megfizetni, könyörögnek, hogy a grófnő háritsa el róluk ezt a veszedelmet. Mert — ugymond — ha egyszer a kormány ilyen adót kiró, az többé meg nem szünik, hanem inkább mindig növekedik.

Ezt jól sejtették a rohonci zsidók elöljárói és ha nem is hamarosan, de 1749-ben valóra vált félelmük a türelmi adó behozatalával, mely azután folyton növekedett. És mikor ez a végzetes adó már nyomorgatta a magyar zsidóságot, az uradalomnak akkor is tetemes adókat fizettek Rohoncon és azon kivül másnak is. 1770, máj. 19-én a megyei közgyülésen is bemutatták azt a számadást, mely szerint a rohonci kerületbe tartozó 156 zsidó család fizetett: A hadi pénztárba 169 frt. 49 krt, türelmi adóban 816 frt. 82 krt, földesurának privát taxát 1094 frt. 6 krt. és rendkivüli taxa gyanánt 379 frt. 90 krt. A parochiának és hivataloknak 128 frtot, a plébánosnak 45, a keresztény tanitónak 10 frtot, ugyanakkor mikor a rohonci hitközség rabbijának, tanitóinak és egyéb községi alkalmazottainak összesen 374 frt. 30 kr. évi fizetést adott!

Elképzelhetjük tehát, hogy a zsidó szorgalom és élelmesség milyen nagy fokára volt szükségük, hogy az a nem nagyszámú zsidóság mindenben eleget tegyen kötelességének, melyet a mindenfelől megnehezitett élet reája rótt. E mellett felekezeti intézményeik ellátása természetszerüen egyedül őket terhelte és mint láttuk, Rohonc községére e

[31]) Az eredeti nyugta a rohonci község irattárában, 1721, okt. 31 röl, aláirva; Franciscus Pongracz, Cassam administrans. Az okirat hátlapján cursiv betükkel nem eléggé olvashatóan áll: 'קוויטונג מסך מאה זהוב נעלט וואס קהל בסעם ראשון בס״ב ערלינט להקאמר . . . (Kammer =)'.

tekintetben nem lehetett panasz. Gyönyörü temploma mellett iskolát is épitett és ha nem is a mai értelemben vett iskoláról van szó, de mindenesetre a maga nemében megállotta helyét. Jellemző a Dunántul zsidóságára, hogy már a 18. század elején sem lengyel melamedokat alkalmaz zsidó iskoláiban, hanem magyar származásuakat, akiknek lénye és módszere más volt, mint amazoké. És ha nem is tudjuk ezt végig évszámra kimutatni, elég bizonyiték, hogy az 1736-iki megyei összeirás Rohoncon: Szieszl Hirsch, Moyses Isac, Abraham Bolff és Parusch Joachim magyar származásu tanitókat sorol fel; 1770-ben ugyancsak Leb Max Kann és Leb Isacról tünteti ki magyar származásukat, csak Ábrahám Leviről jegyzi meg, hogy 1730-ban jött Magyarországba. 1774-ben azonban Aron Leb Frank, Jacob Isac, Abraham Kumpricz, Moyses Isaac, Mayr Lipman és Samuel Saj, mind a hatan magyarok, akikre a szülők gyermekeiket bizzák. Habár ezek szerint a rohonci zsidók anyagi tehetségét eléggé igénybe vették községi kötelezettségeik, azért bizonyos, hogy emberbaráti feladataikról sem feledkeztek meg. Jótékony egyesületekről persze nincs szó községük életében, mert nem is volt azokra szükség; oly fejlett volt az időben a magánjótékonyság a zsidóság körében, hogy bőven gondoskodott szegényeiről. De a község cedóko vagyis szegénypénztárán kivül, amint azt a Judenpolizei nevezi, a Chevra-Kaddisa, ez a páratlan, tisztán zsidó intézmény már akkor is áldásos működést fejtett ki e tekintetben is. 1746-ban készült alapszabályai 10. pontjában pl. meghatározza, hogy idegen, átutazó szegénynek csak mind a három chevra-gondnok (gabbaim) együttesen utalványozhat segélyt és csak különös tekintetre érdemes esetekben egy egyedül, holott községi szegény számára mindenkor kiutalhat egy is, ha a másik kettő nincs otthon.

Ugyancsak a Chevra-Kaddisa tartott fenn, mint másutt is hasonló módon, kórházat a szegény betegek részére, amely jótékony intézményt főleg az idegenek és a szolgálati viszonyban állók vették igénybe. Így az 1751-ben hozott alapszabály szerint (19. pont) minden zsidó gazdának jogában állott beteg cselédjét a Chevra kórházába beadni, amiért 2 frtot fizetett, a költség többi részét pedig

a Chevra teljesitette. A Chevra alkalmazottja köteles volt a beteget rendesen ápolni, amiért heti fél frt. fizetést huzott. [32])

És ha nem a helyi szükségletről, hanem a zsidó nagy közösségnek követelményéről volt szó, akkor sem maradt el a rohonci zsidóság. Amikor 1745-ben a prágai hitközség vad üldözés folytán nagy kárt szenvedett és Mária-Terézia kiadta a kegyetlen rendeletet, hogy a zsidóknak Csehországból 7 hónap mulva el kell menniök, a rohonci község rabbisága és előljárósága közös felhivásban rendeli el, hogy minden hétfő és csütörtök általános bőjtnap lesz, amikor is az istentisztelet alatt a szerencsétlen hitsorsosok javára fognak gyüjteni. Tartsa tehát minden hitközségi tag szent kötelességének, hogy egyrészt tehetsége szerint hozzájáruljon szerencsétlen hitrokonai anyagi felsegitéséhez, másrészt a közös vezeklés által Izrael népe sorsának javulásáért működjék közre.

Amint látjuk, a rohonci zsidó község kebelében élt a felekezeti összetartás szelleme és általában azon a helyes uton haladt vallási kötelességének teljesitésében, hogy méltó volt arra a vezető szerepre, melyet a község nagysága és szerencsés helyzete számára kijelölt. Amint fennebb hallottuk, a 17. század első felében körülbelül 200 család tartozott hozzá, míg közelebbi és megbizható adatot csak az 1735-38-iki nevezetes országos összeirás nyujt, mely szerint a rohonci hitközség nagyságra nézve az országban a *hatodik* volt, 323 lélekkel. [33]). A század második felében, az 1770-iki megyei összeirás szerint 156 család tartozik a rohonci község kerületéhez, mert fiókközségei közül többen elszakadtak tőle, miután önállókká lettek az idő folyamán. A későbbi összeirások magáról a község-

[32]) Az érdekes pont eredetiben igy hangzik: זיין ב"ב: וואן איין יט. דיענסט ח"ו חולה ווירד, אותו ב"ב אותו חולה בייא זיך האלטען ארבעה ימים ולאחר ד' ימים וואן ער ווילל החולה אין הקדש לענען זא מוס הב"ב געבען לחיק שני זהוב' און ווען מעהר אויסגעהען זאללט יהי' הצאות על הח"ק; און הקדשמאן ישגיח על החולה מיט רעכט אבווארטונג און רעכט בעדינען, גנד זה זאלל ההקדשמאן האבין מהח"ק כל שבוע חצי זהב.

[33]) Acsády Ignácz, Az 1735-38-iki összeirás. Imit, Évkönyv 1897, 179 l.

ről, illetve beltagjai számáról nyujtanak érdekes képet. 1789-ben 95 család lakik ott 629 lélekkel, majd 1795-ben 101, 1798-ban 112, 1813-ban viszont csak 94, 1817-ben megint 107 család és 7 özvegy, 1818-ban 114 az özvegyekkel együtt, 1822-ben 152, 1831-ben 142 és 7 özvegy, míg 1848-ban 209 család. [34]) Az igy fejlődő község már a 18. század első felében is vezérszerepet játszott a megye zsidósága közepette, de még inkább kitünt ez a század második felében. Mert mikor Mária-Terézia kormánya a türelmi adót vetette ki a magyar zsidókra 1749-ben és azután a zsidóságot megyénként szervezte a kegyetlen adó behajtása céljából, akkor a rohonci hitközség hivatalosan is a megyei zsidóság élére került.

Rohonc volt a központ, ahol a kerületek megbizottjai a megye zsidóságának türelmi adóját községenként kivetették és a rohonci rabbi volt az, aki e kellemetlen munkában felsőbb rendeletre közreműködni kénytelen volt. Rohonci volt a megyei zsidóbiró (Comitats-Judenrichter), aki az egész kivetést láttamozta és a főbeszedő (Obereinnehmer) szintén rohonci volt. [35]) Ez különben csak természetes, hisz a rohonci kerület fizette a legtöbb türelmi adót [36]) és a rohonci hitközség tagjai között voltak a legvagyonosabbak a megyében, akik egyénenként is a legnagyobb adót viselték, ami a türelmi adó igazságtalan emelésével mindig tekintélyesebb összeg lett. [37])

[34]) A vasvármegyei levéltárban őrzött összeirások szerint.

[35]) A 18. század második felében, még a 19. század elején is többször fordul elő a türelmi adó kivetéseken: Coram me vagy in Gegenwart meiner Aron Joel Unger, Comitatsjudenrichter. Mint Obereinnehmer: Zwi Osman; más nevek e hivatalban nem ismeretesek.

[36]) Vasmegyei levéltár. Zsidó ügy kimutatásai; pl. 1749-ben a rohonci kerület 925 frt. 02 $^{3}/_{8}$ kr, a szalonaki 264, 51 $^{6}/_{8}$, a németujvári 330. 03 $^{7}/_{8}$, a körmendi 302. 02 $^{7}/_{8}$, a sárvári 454. 22 $^{5}/_{8}$ és a jánosházi 395, 44 $^{3}/_{8}$ fizet. 1804-ben még hasonló az arány, később ez változik. 1821-ben a rohonci kerület 901 frt a körmendi 1119, a németujvári 338, a szalonaki 619, a sárvári 404, a vasvári 276, a jánosházi 765, Kőszeg és Szombathely 1379 frtot fizet.

[37]) Uo. Pl. 1805-ben a legtöbbet fizeti, 60 frtot évenként, négy rohonci tag, utánuk következett 45 frttal egy németujvári, 36 frttal 1 vasvári, 25 frttal 1 körmendi, 22 frttal 1 sárvári, 16 frttal 1 jánosházi, 15 frttal

III. FEJEZET.

A község belélete. — Rabbijai emelik tekintélyét. — A rabbi hatásköre és befolyása. — A földesur és a rabbi. — R. Arje Jehuda Löb. — R. Izsák Prossnitz. — R. Abrahám Epstein. — R. Sabbatai Aron. — A Chevra fejlődése. — Alapszabályai. — Bész hamidras alapitása. — R. Jehuda Löb Stassov. — A sabbatizmus vádja. — R. Elazar Kalir. — R. Áron Holics. — R. Alexander Meislis. — R. Gavriel Engelsmann. — Elemi iskola alapitása 1847. — Dr. Zipser Meir. — A község átalakulása. — Ehrlich Mór. — A község hanyatlása. — Jelen állapota. —

Nagyon természetes, hogy ahol ily tekintélyes számu és részben vagyonos tag képezi a hitközséget, ahol külhelyzetük nagyjában rendezett és biztositott, ott a község belügyeivel is foglalkoznak és szilárd kereteket teremtenek a község müködése számára. Rohoncon ez megtörtént már a 18. század elején, mikor a községi rendszabályokat (Judenpolizei) elkészitették, majd a község és a benne létező egyletek viszonyait rendezték. Ezen az alapon haladt a hitközség virulása utján, amit nagyban előmozditott az a körülmény, hogy fejlődése idejében oly kiváló rabbijai voltak, akik nemcsak a községben birtak döntő befolyással, de az egész zsidóságban elismert tekintélynek örvendtek. Aki tudja, hogy mily hatással van a község fejlődésére, szinvonalának emelésére a rabbi kiforrott egyénisége, tiszteletet parancsoló életmódja és komoly tudományossága, az belátja, hogy Rohonc hitközsége e tekintetben kezdettől fogva szerencsés helyzetben volt. Különösen fontos volt ez a körülmény a 18. században, még a 19. század első felében is, mert az ideig a községnek vezetése és irányitása hivatalosan is a rabbi hatáskörét képezte, mert a vallásukban élő zsidók elismerték minden hatalmi befolyás nélkül, hogy a vallás hivatásos képviselőjének első sorban van szava a vallásfelekezeti ügyek igazgatásában. Hozzájárult némileg az a tény is, hogy a keresztény földesur, az ő felfogása szerint egész természetesen, a rabbi hatáskörébe utalta a döntést minden a köz-

1 szalonaki, a többi mind kisebb összeggel. Ez is mutatja, hogy bizony nem sok vagyonos volt közöttük és a mindennapi megélhetésért küzdő tömeg volt megterhelve ezen adóval is.

séget illető ügyben, főleg pedig a tagok között fennforgó minden vitás kérdésben, hisz a biráskodás általában a rabbi hivatásához tartozott. Sőt e téren nem csak a zsidók, de igen gyakran a más vallásuak is hozzá fordultak.

1748, április 1-én szigoruan meghagyja gróf Batthányi Lajos, a nádor, hogy az ő birtokán mindenféle visszaélés, amit zsidó elkövetne, a rabbi közbenjöttével vizsgálandó meg, minden az ügyben érdekelt fél vagy tanu átok terhe alatt hallgatandó ki. Az egyházi átokkal való sujtás, a chérem, azonban nem csak ily esetekben, de más alkalmakkor is erős fegyver volt a rabbi kezében, amellyel talán néha a végső szükségen kivül is élt, amig azután a 19. század elején felsőbb rendeletre be lett szüntetve. 1763, jun. 9-én ugyancsak meghagyja a nádor, hogy a rohonci zsidóság rendszabályait a rabbi és más értelmes tagok bevonásával dolgozzák át a megváltozott viszonyoknak megfelelően.

A türelmi adó idejében, szintén a felsőbb hatóság utasitása folytán, döntő szava volt a rabbinak az adó kivetésénél, ami bizony igen sulyos és kellemetlen feladat lett számára, de mindenesetre hivatalos hatalommal ruházta fel és kifelé emelte a tekintélyét.

Mindezt tekintetbe véve kétségtelen, hogy a rohonci hitközség egykori nagyságának, tekintélyének és a felekezeti életben való kiváló szerepének megteremtői és fenntartói első sorban nagynevü rabbijai voltak, akiknek élettörténete igy kiegészitő részét képezi a hitközség történetének.

Már a 17 ik század vége felé ismeretes egyik rabbija; az első, kiről tudomásunk van, bár nevén kivül más adat nem maradt ránk. Ez volt *R. Arje Jehuda Löb.* [38])

A másodikról, *R. Izsák Prossnitz*-ról sem sokkal többet tudunk, de már megállapithatjuk róla, hogy 1700-ban halt meg és Rohoncon van eltemetve. [39]) Hivei csodatevő-

[38]) A nevét fia által tudjuk, ki 1757-ben R. Naftali Kohn müvét adta ki שער נפתלי cimen; aláirása: ה"ק שלמה בן לא"א המוכיח ברבים מהו'אריה יהודה ליב נ"ע מרעכניין במדינת הגר ארץ מולדתי

[39]) Sirfelirata igy szól: פ"ט (1700 =) נ ליל ד"ר ח סיון ת"ס לפ"ק

nek tartották és halála után is különös tisztelettel vették körül emlékét. Benveniste Mózes responzumaiban kétszer emliti, de akkor bizonyára még nem volt rohonci rabbi.[40])

A harmadik a sorban *Abrahám halevi Eppstein*, mint elődje, szintén a chászid melléknevet viselte, kabbalával foglalkozott és szombatonként tiszta fehér ruhában jelent meg hivei előtt. Zóhár példányának széljegyzeteiben emliti a thórához irt magyarázatát, melynek cime Binath hamaszkil lett volna és bizonyára kabbalisztikus irányu volt. A hires kismartoni rabbi, Maharam As munkájában fordul elő Eppstein egy döntvénye, mely elég liberális felfogásról tesz tanuságot. [41]) Valószinüleg a 18. század huszas éveiben halt meg; 1720-ig kimutatható Rohoncon való működése, tovább nem tudunk róla semmit. [42])

R. Sabbattai Áron volt a negyedik, a második rohonci rabbinak, R. Izsák Prossnitznak fia. 1727-ben már mint rohonci rabbi ir responsumot, mely a Maharam kiadványába fel van véve, ahol Áron Mezerits-nek mondja magát, talán azért, mert ott hosszabb ideig tartózkodott. [43])

Az ő idejében rendezték a község és a kebelében fennálló egyletek viszonyait, készitették a nevezetes Rendszabályokat (Judenpolizei), melyeket a grófnő 1732-ben jóváhagyott és melyek azután némi változtatással majd 100 évig voltak érvényben.

הרב הי״ה החסיד מהו׳ יצחק ז״ל אב״ד ור״מ פה ק״ק רעכניץ בן הרב הי״ה החסיד מי״ה אברהם ז״ל מפרוסניטץ.

[40]) סני משה ed. Konstantina, 1669, II k 48 resp. טבת שנת התי״ו (= 1646) azt mondja : השאלה עם תשו׳ החכם השלם הדיין המצויין כמהר״ר צחק פראסניץ זלה״ה נאבדה ממני אשנם מתוך תשובתי הלזו על תשו׳ החכם השלם הדיין המצויין המורה הנז׳ יובן מעשה שהיה; és ugyancsak így a 49 resp., de a זלה״ה ott nem áll és valószinüleg az első helyen sem eredeti és megbizható, mert akkor két Izsák Prossnitzot kell feltételezni. L. שם הגדולים s. v.

[41]) מהר״ם אש ח״ב ס׳ סי״ה. Aláirása: כ״ד הכותב יום ה׳ ניסן פה ק״ק רעכניטץ תע״ח לס״ק (= 1718) אברהם הלוי עפשטיין.

[42]) 1712—1719-ból szóló nyugtáit még látta Dr. Zipser a község irattárában.

[43]) מהר״ם אש ח״ב ס׳ ב׳

A chevra-kaddisa alapszabályait is az ő felügyelete alatt készitette, R. Wolf Tornau dajjan és 3 chevratag közremüködésével 1746-ban. Már korábban is voltak megállapitott alapszabályai e chevrának, amint az az uj alapszabályok bevezetéséből kitünik, de most javitották és gyarapitották a régieket. A héber nyelven irott szabályok 18 pontban foglalják össze a tagok jogait és kötelességeit a betegek és halottak körül előirt teendőkben, az előljárók választását és teendőit. Különösen érdekes mindjárt az 1. pontja, mely megtilt a chevratagoknak minden kártyajátékot és hasonló élvezetet, akár otthon, akár uton vannak, kivéve a félünnepeken. Ha e tilalom ellen vét valaki, ugy két izben pénzbirságot fizet, harmadszorra kizárják a chevrából.

Nem különben fontos és jellemző a 2. pont, mely pénzbüntetés terhe alatt arra kötelezi a chevratagokat, hogy a minden szombat délelőtt tartandó siurelőadásra megjelenjenek. Éppen ugy a 8. pont, miszerint Elul ujholdjának előestéje böjtnap a chevratagoknak, akik tartoznak ekkor a temetőbe kimenni, ahol egy vagy kettő beszédet mond az elhunyt rabbik és chevra előljárók sirjainál. Ugyanaznap este pedig chevralakomát rendeznek, melynek költségeihez minden tag 18 krral. járul. Hogy mily féltékenyen őrködtek a chevra jogai felett, mutatja a 17. pont határozata, mely szerint ha nem-chevratag engedély nélkül beleavatkozik a halott körül végzendő teendőkbe, ugy büntetésül a halottas eszközöket odaviteti a chevra az illető házába, amig bocsánatot nem kér. Ha ez sem használna, ugy a chevraelőljárók három legtöbb adót fizető és három középosztályu chevrataggal egyetemben itélkeznek és megállapitják, mi történjék az illető ellenszegülővel, ha ő maga vagy családjának valamelyik tagja meghalna. Hasonló az eljárás minden alkalommal, ha valaki a chevrát megsérti.

Bizonyos, hogy az ilyen elvek eredményezték azt, hogy a chevra kaddisa mindenütt határozott nimbussal volt körülvéve, a község szine-javát egyesitette magában és mindig kitüntetés számba ment, ha valakit tagjai sorába felvett. Minden demokrácia mellett is el kell ismernünk a chevra kaddisa eljárásának jogosultságát, mert a több százados tör-

ténet bizonyitja, hogy csak ezen az uton érhette el a zsidóság közepette azt a minden tekintetben felemelő eredményt, melyet a „szent egyletek" müködése országszerte felmutathat.

A rohonci chevrá 1751-ben ujból szükségesnek tartotta alápszabályai kiegészitését, főleg a tagfelvétel körülményeire nézve és megállapitja, hogy aki a chevrába magát felvétetni kivánja, előbb 2 éven át segédnek (Aufwarter) tartozik lenni; csak ha atyja révén van elsőbbségi joga, akkor egy évig. Nem különben érdekes azon határozata, hogy minden chevratag 50 éves koráig köteles az összes szolgálatokban résztvenni; 50-60 évesig csak betegek látogatása kötelező, 60 éven túl nem tartozik semmi szolgálattal.

1758-ban megtoldják egy uj, 31. ponttal az addigiakat; ez pedig arról szól, hogy a sirhely előre megvételeért a chev a tag 1 aranyat, a nem-chevratag pedig 6 aranyat (Spetzi-Dukaten) tartozik fizetni. 1763-ban a 32. pont járul az előbbiekhez és szigoruan meghagyja, hogy a chevra elöljárók választása csakis a templomban vagy a bész-hamidrásban történhetik, de semmi esetre az electorok házában. Végül 1764-ben, purim napján megtoldják az előbbi pontot azzal, hogy előfordult esetek alkalmából ezennel kimondják, hogy senki se állithat helyettest magáért, kijátszva igy a chevra szabályait. [44])

[44]) A תקנות החברא 19. pontjától kezdve már nem héber, hanem jargon nyelven szerkesztettek. Jellemző azonban az illető chevra tagok és főleg a gabbaim héber ismeretére, hogy az utolsó pont igy hangzik: בהיום דלמטה איוט אצל ח"ק דנ"ח בצירוף כל בני החברא בעשלאסן ווארדן דמיט זיך איינינע האבין וואללין שטעללען בחריקאת אומצונעהן אונד זאלכס נגד התקנה וועהרי אויך לח"ק הנ"ל קיין כבוד וועהרי זא איסט במוסכם נעבליבן אצל הח"ק דש מהיום והלאה זול קיינער ניכט אים שטאגד זיין אחד בחריקאי צו שטעהלען (ס. שטעללען). ובזו יכבוד החזקה שלו אם דאס דעריעניגע וועלכר אומגעהן זול ח"ו נופל במשכב זיין אזי זולין הנבאים אותו האיש ניכט ארויז נעמין ולראי" באו אלופי הנבאים עה"ח היום יום א' פורים משיח בן דוד יגאלנו לפ"ק הק' צבי הירש בסו"ה משולם זיסל ז"ל אברהם צבי בה"ב ז"ל, שמואל ב"ה עוריאל ז"ל. A ritka zsó בחריקא = helyettes, lásd Aruch s. v. בחרק.

Amit tehát R. Sabbatai Áron alatt megkezdtek, azt később is folytatták, a chevra működését irott alapszabályok szerint irányitották, amely igy annál jobban megfelelt nemes céljának.[45a])

Ugyancsak R. Sabbatai Áron tiltotta el a község elöljáróságával egyetemben a magánimaházakat, melyek — ugy látszik — annyira elszaporodtak, hogy veszélyeztették a község egységét. A tilalmat tényleg azzal okolja meg, hogy azok a magán-minjánok nem csak anyagilag kárositják meg a községet, de alkalmat adnak a pártokra való szakadásra. Aki a tilalom ellen vét, 32 frt. büntetést fizet. [45]) R. Sabbatai Áron mindenképp törekedett a község szinvonalának emelésére; az ő általa alapitott bét-hamidrás számára 1743-ban épült a hitközségi épület mellett egy külön nagy szoba, azzal a rendeltetéssel, hogy az örök időkre a kitüzött célra szolgáljon. Persze az az örök idő sokkal előbb lejárt, mint R. Sabbatai Áron képzelte és már rég megszünt a rohonci bét-hamidras, melyben egykor hires rabbik tanitottak. Meghalt 1747-ben [46]), özvegye pedig a hitközségtől holtáig nyugdijat élvezett. [47])

Utódja volt R. Jehuda Löb Stassov, ki nevét a hasonló orosz-lengyel városról nyerte. [48]) Már 1748-ban Rohoncon müködik. Erős jellem lehetett, mert egy időben nagy küzdelmet vivott községében támadt ellenfeleivel, de igazsága tudatában szilárdan megállotta helyét. Tanitványa

[45a]) A chevra alapszabályait lásd a héber függelékben.

[45]) A rend let aláirása: (1745 =) רעכניטין יום ו' כ' טבת תקי"ה לפ"ק שבתי אהרן בן א"א מו' ה"ה החסיד מהו' יצחק מפראסטיין ח"ם ק"ק רעכניטין.

[46]) Sirkőfelirata igy hangzik: י"נ ליל מש"ק ונקבר ביום א' ר"ה כסליו תק"ז ס"ט הרב ה"ה החסיד מה' שבתי אהרן אב"ד ור"מ דק"ק רעכניטין בן הרב ה"ה החסיד מהו' יצחק מפרוסטיין.

[47]) A hitközségi irattárban volt héber nyelvű nyugtái bizonyitják.

[48]) Grünwald. לקורות השבתאים באונגאריא II évf. הצופה מארץ הגר 159 l.) azt állitja, hogy Stassov atyja. Izsák, rohonci rabbi volt és ő utódja volt atyjának. Hogy honnan vette ez adatot, nem tudjuk; mert az idézett בכורים II évf. szintén nem nyujt eredeti kútforrást, semmi bizonyitékot. A mi forrásaink szerint semmi alapja sincs ez állitásnak; Stassovnak Izsák nevü atyja nem volt rohonci rabbi! Sirkövének felirata már teljesen olvashatlan, nem hozhatjuk bizonyitékul.

volt a nagy Eibenschütz Jonatánnak, kiváló talmudista és kabbalista, akinek iskolájából több kitünő tanitvány került ki, igy a nagymartoni rabbi, R. Nátán.

Hogy miként támadt viszálya községében, arról biztos tudomásunk nincs. Meglehet, hogy az átok alá helyezés jogát gyakorolta egyesek ellen, ami azután a sujtottakat, esetleg azok rokonait ellene ingerelte. Erre enged következtetést a községnek 1754, Chesvanban hozott határozata, hogy ezentúl nincs joga a rabbinak senkit az elöljáróság tudta nélkül cherembe tenni, főleg hitközségi tisztviselőt nem, mert különben azonnal megfosztják állásától, illetve fizetésétől.

Mikor azután ellenfelei ürügyet kerestek a támadásra, talán félremagyarázott szavaiból vagy mivel Eibenschütz Jonatánnak volt tanitványa, azt a vádat koholták, hogy a hires álmessiás, Sabbatai Cevi hive. Ez a hir pedig akkor, miután Sabbatai álnoksága és hitehagyása kitünt és ő minden hozzászitóval együtt átok alá helyeztetett, igen megbélyegző volt mindenkire. Ugyanabban az időben volt nagynevü tanitójának, Eibenschütznek is elkeseredett küzdelme e vád ellen, melyet az általa osztogatott amulettek alapján először Emden Jákob emelt, aki Eibenschütz ellen való támadásaiban határt nem ismert. [49])

Könnyen érthető, hogy ilyen sulyos vád veszedelmes fegyver volt Stassov ellenfelei kezében, amit Stassov ugy akart ellensulyozni, hogy, mint tanitója Eibenschütz is tette, a templomban a tóra előtt rettenetes átkot mondott ellenfeleire és Sabbatai Cevi minden hivére. Ez azonban nem némitotta el ellenségeit, akik Emdennek is feljelentették; ez pedig az ő templomában kiátkozta Stassovot és tüzelte a rohonciakat, hogy ne türjék meg rabbijuknak. Végre ellenfelei a grófnál is befolyásra tettek szert és Stassov kénytelen volt Rohoncról elmenekülni. Egy ideig egy közeli faluban tartózkodott, majd azonban sikerült barátainak visszahozni és tovább müködött mint rabbi, de fizetését csak barátaitól kapta. 1767, Elul 6-án meghalt és hivei

[49]) L. Grätz, Geschichte der Juden, X 400 l. és köv. és Szabolcsi Miksa, A zsidók egyetemes története, VI, 559—582 l.

nagy tisztelettel temették el, de ellenfelei még akkor sem tudtak vele kibékülni és koporsóját, meg sirját is kövekkel dobálták meg. A hagyomány szerint azonban az, aki ezt tette, Stassov legvadabb ellensége, Elias Semaja hirtelen megvakult mindkét szemére, mikor visszatért a temetőből. Rohoncon van eltemetve R. Izsák Prossnitz mellett. Sirfelirata sajnos nem betüzhető ki.

Stassov müködéséről nem sokat tudunk, valószinüleg ellenfelei eltüntették annak nyomait. Az ő idejében alakult a „Zsoltáregylet" (חברא של תהלים). Egy hitközségi tag hagyománya folytán ugyanis naponta az esti istentisztelet előtt 4 tudós férfi zsoltárokat tartozott mondani. Az egylet 1755-ben alakult és 1860 körül szünt meg. A chevra ügyében, miután alapszabályait az ő idejében három izben is kiegészitették, a következő intézkedést tette: 1) A chevra elöljárói tartoznak fekete bársonyba kötött, ezüst kapcsokkal ellátott könyvet beszerezni, amelybe az alapszabályok és az egylet tagjainak nevei beirandók. 2) Egy másik könyvbe a Chevra tulajdonát képező szerelvények, valamint a bevétel és kiadás jegyzendő fel. [50]) 3) Az elöljáróság mellé két ellenőrt kell kinevezni, akik minden kiadást ellenjegyeznek. 4) A hitközség elnöke nem lehet egyuttal a chevra kaddisa elnöke. 5) Az egylet szekrényt szerezzen kettős zárral, melybe az egylet irományai és értékei teendők. A szekrény az első elöljárónál, a két kulcs a másik kettőnél őrzendő.

Ez intézkedései is csak azt bizonyitják, hogy volt érzéke a gyakorlati élet iránt és bizonyára községe fejlesztésében is jelentékeny része volt, amit azonban némileg megakadályozott az az áldatlan viszály, mely az ellene támasztott vád folytán kitört. A vádat tényleg semmivel sem tudták bebizonyitani, megcáfolja azt maga Stassov egy nyilt levélben, melyet Emden Jákob beavatkozása után kiadott.[51]) Amit pedig utódja ir a prágai főrabbinak, hogy Stassov rendeletére mondják a mindennapi ima után a 21.

[50]) A rohonci chevrának van is két régi könyve; az egyikben az alapszabályok vannak, a másikban 1755-től kezdve a chevra tagok. Ez utóbbi könyv szines initialékkal diszitett remek példánya a chevra-könyveknek.

[51]) L. Grünwald, i. h. 160—161 l.

zsoltárt, melyben célzást láttak Sabbatai Cevire, téves. Az imakönyv ugyanis, melynek alapján ezt a zsoltárt mondták, sokkal korább került már a község birtokába. 1720-ban irta Krakauer Mózes szófér, az akkori rohonci előimádkozó pedig megvette és a községnek adományozta, hogy nevét megörökitse. A kézirat — sajnos — már nincs meg. A menórán pedig, melyet Stassov idejében alkalmaztak az amudnál, szintén semmi sem volt, ami a vádra okot szolgáltatott volna. [52]) Épp ugy nem nyujtott bizonyitékot Stassov kabbalisztikus műve, mely kéziratban maradt fenn és Löw Lipót birtokába került. [53]) Az a viszály, mely a rohonci község belbékéjét mégis teljesen feldulta, ugy hogy szószerint szülők és gyermekek, testvérek és rokonok egymás ellen támadtak, amint az egyik vagy másik párthoz tartoztak, az Stassov halála után teljesen elült és nem éreztette hatását utóda alatt, mert az szerencsére oly kiváló és elismert tudós volt, aki előtt nem csak községe, de az egész zsidó világ tisztelettel hajolt meg.

R. Elázár ben Elázár Kálir volt ez, hatodik rabbija a rohonci hitközségnek. 1745-ben született Kismartonban, ahol szülei nagyatyjánál, a hires Maharam Asnál éltek. [54]) Litvániában tanult jesibákon és kiváló talmudtudós volt már fiatal korában. Első községe Zablotow volt Lengyelországban. Már akkor oly hire volt, hogy mikor 1768-ban Amsterdamba utazott, utközben Dessau községe megválasztja papjának, de minthogy ugyanakkor Rohoncra is hivják, ide jön, bizonyára azért, mert az szülőhelyéhez oly

[52]) L. נודע ביהודה II, ח"מ' 16 resp. A 21. zsoltárban a célzást בישועתך szóban látták. melynek számértéke 814, egyenlő שבתי צבי számértékével. A menóra egy mázsa rézből volt, Dr Zipsernek Rohoncra jövetele előtt adták el. Téves tehát Dr. Richtmann M., Landau Ezékiel és a magyar zsidók (M. Zs. Szemle, 1905, 300 l.) állitása, mikor az örökmécsesről szól, mely az előimádkozó helye előtt van. A נ"ב is azt irja: והמנורה שלפני העמוד ami tehát nem a נר תמיד.

[53]) L. Löw Leop, Gesammelte Schriften, IV k.

[54]) Dr. Zipser kételkedik, vajjon Rohoncon vagy Kismartonban született-e? Miután azonban anyja a Maharam Ás leánya volt és apja, szintén Elazar, fia születése előtt hunyt el, de nem Rohoncon, világos, hogy Kismartonban született, ahol szülei nagyatyja házában éltek. Helyes tehát Dr Richtmann., i. h. 300 l. Kallír Eleázár.

közel van. 1766-ban ugyanis kiadta nagyatyjának, kora egyik legkiválóbb zsidó tudósának munkáját és függelékül saját tóramagyarázatát és egyes talmudi novelláit közölte, amivel általános elismerést aratott. [55]) A rohonci község büszke is uj papjára és ezt jelenti 1768-ban gróf Batthányi József, a kalocsai érseknek: „Miután most olyan rabbink van, aki igen tudós és igazságos férfiu, aki világszerte hires és elismert. Az illető okos és az igazságszolgáltatásban járatos, amiért alázatosan kérjük, hogy a költagok, a velünk perben álló családok nevezett rabbink előtt megjelenni tartozzanak." Az érsek elfogadja az érvelést, meg is igéri, hogy irni fog Zalamegyének, hogy az ellenszegülő, adójukat nem fizető költagokat utasitsa a rohonci rabbi elé, aki a földesurhoz való felebbezés fenntartásával itélni jogosult.

Kálir tényleg kitünt mint kiváló talmudtudós, amit az akkor világszerte elismert tekintélyű prágai főrabbival, Landau Ezekiellel folytatott tudományos levelezése is bizonyit.[56]) Hogy a község békéjének és tekintélyének megszilárditására jótékony befolyással volt, az természetes; amit annál inkább elérhetett, mert magyar születésü volt és közelebb állott a rohonciakhoz, mint lengyel származásu elődje. Az 1770-iki megyei összeirás, mely Lazarus rabbinak mondja, szintén kiemeli, hogy magyar származásu, ugy szintén a két juratus (dajjan) mellette, Meyr József és Jácob Feibel, akik egyuttal háztulajdonosok is Rohoncon.

Kálir 1776-ban kiadja talmudi magyarázatainak első kötetét, ami még jobban növeli hirét, tekintélyét. Mikor e műve Frankfurt a. M.-ban megjelenik, ennek érdekében Németországba utazik és a moóri Rosenthal Naftálitól ajánló levelet visz Mendelssohn Mózeshez; nem beszélhetett ugyan vele, mert nem találta otthon, de e szándéka is mutatja, hogy nem volt elfogult a Mendelssohn által képviselt iránnyal szemben. Hire mindjobban terjed és több külföldi község választja meg rabbijának. Igy 1778-ban Wischnitza, Lengyelországban, ami éppen talmudtudomá-

[55]) כתונת אור Fürth 1766. függeléke: אור חדש על מ' התורה.

[56]) Rohoncra 11 responzuma van intézve Kalirhoz; az első 1769-ből L. Dr. Richtmann, i. h. ahol pótlandó: ח"מ, 8.

nyának elismerése. [57]) Ez állást azonban nem foglalja el. Két évvel később Boskovitz és Kolin községei választják meg és az utóbbi állást tényleg el is foglalja 1781-ben, lévén ott kiváló talmudtudósok a községben. [58])

Mielőtt Rohoncról távozott, 1780-ban érdekes ügye volt a körmendi községgel, illetve annak rabbijával, Józsua Falkkal, aki Körmenden válólevelet állított ki első izben. Az ügy a Noda Bijehuda elé került, aki annak elintézését Kálirra bizza, aki meglehetős szigoruan lép fel. [59]) Ugyancsak igy bánt el a németujvári rabbihelyettessel, akit, mivel veje ellen való keresetében, aki rohonci származásu volt, nem vette figyelembe a rohonci rabbiság idézését és a világi birósághoz folyamodott, a németkereszturi és kismartoni rabbik bevonásával átok alá helyez, ha 30 nap alatt nem veti magát alá uj vizsgálatnak Kismartonban.

De ha Rohoncról el is távozott, nem szakitotta meg régi községével az összeköttetést, sőt 1798-ban meg is látogatta, amikor is a község nagynevü vendégét értékes ajándékkal tisztelte meg. Hogy működése milyen emléket hagyott Rohoncon, azt mutatja az a tény, hogy 1790-ben, mikor akkori rabbiját Paksra hivták, azzal a gondolattal foglalkozott, hogy visszahivja Kálirt, ha megüresednék az állás. Uj községe nem kevésbbé ragaszkodott hozzá és mikor 1788-ban az akkor igen előkelő óbudai hitközség megválasztotta, a koliniak buzgó kérésére ott marad, bár szivesen térne vissza szülőföldjére. Maga helyett Münz Mózest ajánlja, aki tényleg el is foglalta az állást és Óbudán jó hirnévre tett szert. [60])

[57]) Hogy Wischnitza milyen rabbit keresett, mutatja az, hogy a נודע ביה az akkori wischnitzi rabbi itéletét mértékadónak tartja, I. אה"ע 88 vége.

[58]) Hogy Kolinban 1781-ben foglalta el állását kitünik saját szavaiból: חות יאיר הח' דף ע"ג: ואנכ דאיירינן בזה אכתוב מה שאמרתי דרך דרוש בבואי הנה שבת נחמו תקמ"א לפ"ק Nem helyes tehát a נו"כ responzumának dátuma 1780, mit Kolinba irt Kalirnak. Összesen 24 resp. szól Kolinba, az utolsónak dátuma 1790, de bizonyára van későbbi is, csak nem keltezett.

[59]) L. alább Körmend községe történetében.

[60]) חות יאיר bevez. irja: עטרוני בעטרת. למספר חקתם חזקה לאלעזר

Kálir tovább folytatja tudományos munkásságát; 1792-ben uj munkája jelenik meg, mely homiletikus magyarázatok gyüjteménye és a maga nemében kiváló. [61]) És ime, a zsidó irodalom munkásainak sorsa, a tudós szerző, ki nagy és jogos hirnévnek örvend, ezt a munkáját is saját költségén adja ki. Egyuttal talmudi magyarázatainak uj kötete számára is kiadót keres és kijelenti, hogy nem kiván a kiadótól semmi anyagi előnyt, sőt ő kötelezi magát, hogy 100 frtért vesz tőle a kiadványból. [62])

Irt ő azonfelül magyarázatokat majd az egész talmudhoz, de műveinek ez a tekintélyes része elveszett egy tűzvész alkalmával, mely Kolinban pusztitott és nem csak községének, de az ő vagyonának nagy részét is felemésztette. E pusztulásból csak még egy műve menekült meg, melyet azután egyetlen fia a saját költségén adott ki és unokája, Horovitz Eleázár, bécsi rabbi rendezett sajtó alá 1838-ban. [63])

Kálir valóban eredményes tudományos müködést fejtett ki; művei, főleg talmudi fejtegetései, melyeknek cime „Ór chadas" (אור חדש.) örökitette meg szerzőjét, ma is tanulmányát képezik a talmudistáknak. [64]) És ha 12 évi rohonci müködésének egyes tényeiről nincs is tudomásunk,

חכמי ונזר. וקבלוני לאב"ד נרצה ומכזר. לק"ק אובן ישן והאנסים. Tehát 1788-ban történt ez, nem 1786-ban, mint Zipser mondja (Ben Chananja, 1865. 131 l.), sem 1785-ben, mint Richtmann állitja, i. h. 304 l.

[61]) חות יאיר חדש, Prag, 1792. Érdekes jelenség, mely ha talán az apai hiuságból folyik is, de jellemző, hogy e munkája utolsó fejezetében 111a — 116b és 138 a ll., nem csak fia, Alexander Süszkind rövid talmudi fejtegetését hozza, de mind az öt vejétől is közöl magyarázatokat. Ezek közül négy rabbi volt és pedig Slonim Izsák, Litvániában, Fränkel Izsák, Lichtenstadtban, Mózes halevi Németkereszturon, Horovitz Dávid a Haflaah unokája, Boldogasszonyban; az ötödik volt Kletzkben jó módu kereskedő, R. Zalman, kinek családfáját a páduai R. Méirig vezeti fel. Tehát nem csak két Izsák vejének megjegyzéseit közli, mint Richtmann irja, i. h. 305 l.

[62]) חות יאיר Bev.

[63]) חקר הלכה Cheker Halacha, talmudische Definitionen, Wien 1838, a Chaszam Szófer ajánlásával.

[64]) Hogy mily elterjedésnek örvendett e munkája, mutatja a gyakori kiadása; a II. K. megjelent Frankfurt a. M. 1771, Prag 1781, Sidilkov 1835, Josifov 1858; a III. K. Wien 1779, Stettin 1860. Feltünő, hogy Azu-

bizonyos, hogy nagy neve nimbust kölcsönzött a községnek is és kiemelte a többiek fölé. Tevékeny életét 1802-ben fejezte be Kolinban. [65])

Utódja Rohoncon nem volt ugyan olyan jelentékeny férfiu, mint ő, de szintén kiváló volt. Különösen jó hire volt, mint kitünő népszónoknak és megválasztatását Rohoncon szintén ennek a körülménynek köszönhette. A Nóda Bijehuda ugyan Kálir távozása után mindjárt R. Lőw Teomimot, Lisszából ajánlotta a rohonciaknak, amit azok 1781, Tisriben kelt levelökben udvariasan megköszöntek, igérvén, hogy az illetőt jelölni fogják, de azután a rákövetkező purimkor *R. Áron Holics*-ot választották, illetve hivták meg rabbijuknak, aki már előbb Prossnitz-ban is működött. Rabbinatusi levelében megigérik neki, hogy a hetifizetésen kivül az is megilleti, hogy mindennemü adó alól felmentik, a husra kivetett fogyasztási adó (Fleischkreuzer) alól is; a sabbosz suvó és hagadól napján tartandó beszédeiért két aranyat kap, a megye zsidósága által fizetett türelmi adó után, melynek kivetésében, mint tudjuk, a rohonci rabbinak tevékeny részt kellett venni, minden forint után két krajcárt, az esküvőknél bizonyos illetéket biztositanak neki. [66]) Körülbelül 20 évig működött Rohon-

lai שם הגדולים s. v. אור חדש és פנים מאירות, csak a munka I-II. kötetét emliti, de sem a III. kötetről, sem egyéb munkájáról nem szól.

[65]) Sirkőfelirata, melyet a kolini rabbiság utján beszereztem, a következő: הרדו כל עול ימים ,ובר ושב וגם שב הביטו וראו היש כמכאובי אשר חלה ה' ביום ה' י"ד מר־חשון שבו היה משבר לבבי כי בזה היום לשמים עלה ריש מתיבת' ורייש כלה, אהה על האי שופ־רא דבלי בעפ־רא, איש אשכולות יופי כלילות האיר באור תורתו כצאת השמש בגבורתו בספ־ריו הנחמדים על אדני הקודש מיוסדים. הרב הגאון האמתי סיני כר' יוסף ועוקר הרים כר' עקיבא בן יוסף, החסיד והענוו מרנא ורבנא מו"ה אלעזר קאליר שהי' אב"ד ור"מ בקהלות הרבה וכחכמתו חפוי עלינו פה קהלתנו, זכותו יגן עלינו הלך לאור באור החיים. תנצב"ה.

[66]) L. róla még Dr. Richtmann. i.-h. 320 l., aki nem mondja miért. Spitz Áronnak nevezi. A Noda Bijeh. II. אה"ע, 92 ר' אהרן מגיד-nak czimezi. Az 1791-iki vasmegyei összeirás azt mondja: Áron Schönfeld Rabbinus Judeorum in oppido R., aki nem lehet más, mint R. Áron Holics. Azt kéri a megyétől, hogy vejét, ki Pozsonyból való, magánál tárthassa. A megye ez ellen nem is emel kifogást, csak azt követeli, hogy az illető Pozsony megyétől hozzon bizonyitványt.

con, ahol 1786-ban kiadja Mózes I. könyvéhez irt predikációit. [67]) 1790-ben a paksi község hivja rabbijának, de ő megmarad Rohoncon, azonban csak a század végéig. A szent földre vágyakozva, odahagyja községét és családját, elmegy Palesztinába, ahol meg is halt. Községe, méltányolva rabbija jámbor kivánságát, évi járadékot tüz ki számára, aminek ötödrészét azonban felesége számára, ki ott maradt, kötötte le. Ez az ötödrész azonban nem volt elég felesége megélhetésére, amiért is R. Áron utódja Rohoncon a Chaszam Szóferrel egyetemben ugy dönt, hogy miután az asszony nem kényszerithető arra, hogy férje után elmenjen Palesztinába, annál kevésbbé, mert ott annak is rossz sora van, viszont a férj köteles eltartani nejét, tehát az egész évi járadék visszatartható. [68])

Hogy miként fejezte be életét a szent földön, arról nincs tudomásunk, községe azonban csakhamar betöltötte a rabbiszéket és pedig ugyancsak kiváló tudóssal, *R. Alexander Meislis*-sal, aki fia volt Meislis Rafáelnek, a תוספת שבת szerzőjének és dédunokája R. Jóel Zerkesznek, a ב"ח-nak. [69])

Előbb Szerdahelyen volt rabbi, ahová Landau Ezekiel responsumai intézvék hozzá 1784-1787-ből; a prágai főrabbi baráti tisztelettel illeti és különösen asszorgalmát dicséri. [70]) Rohoncra 1800 körül jött és onnan az akkor még Nagymartonban működő Chaszam Szóférrel levelez, aki viszont kitüntetésnek veszi, hogy a nála jóval idősebb és nagy tudós rohonci rabbi az ő véleményét kikéri. [71])

Irodalmilag nem működött, de azért tudták róla, hogy

[67]) בית אהרן, Sulzbach, 1786. Az אוצר הספרים szerint s. v. ר' אהרן מרעכניץ:

[68]) 132 sz. ח"ם אה"ע 1804-ben.

[69]) Benjacob, אוצר הספרי s. v. A תוס' שבת megjelent Frankfurt a M. 1767.

[70]) L. Dr. Richtmann i. h. 340 l. Dunaszerdahely alatt. A א"ח נ"ב. 19 (1787) igy szólitja meg: . . למשים לילות כימים. תשובה שלומים אלומים.

[71]) A ח"ם 1802-1805ig kilenc responsumot ir hozzá. L. Dr. Bacher, Századunk első feléből, M. Zs. Szemle, 1893. 118 l. Első responzumában אני איני כראי ששלח לי אך להיות מצותו עלי להשיבו עכ"פ: 90 irja, א"ח . . עיינתי בדבריו הנעימים. A feleletek, egyet kivéve, mind gyakorlati, előfordult esetekre vonatkoznak.

mily bő tudás felett rendelkezett, aki a Sulchan Aruchnak mind a négy részében otthonos volt. Utolsó éveiben megvakult és hitközsége beleegyezésével 1818-ban, a későbbi szombathelyi rabbit, Königsberger Lajost, aki akkor ott lakott, bizza meg helyettesitésével, mivelhogy az minden tekintetben méltó volt erre. [72])

1819-ben halt meg és a rohonci temetőben alussza örök álmát. [73]) Ugy látszik, hogy az ő halála után eltért a rohonci hitközség régi szokásától és nem sietett a rabbiszéknek betöltésével, mert Meislis rabbi utóda, a nem különben kiváló talmudtudós, *R. Engelsmann Gavriel* csak 1822-ben foglalta el az állását. [74])

Előkelő gazdag család sarja volt, 1771-ben született Vágujhelyen. [75]) Kora ifjuságától kezdve a talmudtanulásnak szentelte magát és már 14 éves korában nyilvános halachikus előadást tartott. Tanitványa volt az akkori nagynevü vágujhelyi rabbinak és annak halála után Hirsch Broda, a תאומי צבי szerzőjének. Hazatérve 18 éves korában megnősült és kedvező anyagi viszonyok között élve, tovább is tanulással töltötte idejét. Évek mulva sorscsapások nehezedtek rá, elvesztette két fiát és két leányát fiatal korukban, majd utánuk nemsokára a vagyonát és akkor a vág-

[72]) A szombathelyi hitközség levéltára őrzi az erre vonatkozó érdekes okiratot, melyet Meislis rabbi diktált egyik hivének, azután aláirta Megerősiti a nála vendégségben levő szalonaki rabbi, Leipnik Pinchas Löb is.

[73]) Sirfelirata a következő; sorainak vége mind olvashatatlan, a zárjelbe tett szótagok, véleményem szerint, kiegészitésük. A 8. sor homályos, mit jelent a יד נקי ? Talán kéziratos munkájának cime.

אדמ"ר ה"ג מהו' אלכסנדר אב"ד דקהילתנו בן הרב המחבר תוספת שבת וציל.

אראלים נברו וצועקים במלחומה דעה וחיים משפט ועז תמיומה
לחשך נהפך אור ולשומה ראה וידע אך לו תהלה דומה
כסה צלמות עטרה הנעיומה מפין יצא יד נקי הקשובה נאיומה
סגלת החמדה עלה הרומה זה לו לתהילה לא יותר מאיומה
נשש הכל בנפש ענומה

י"ג יום עש"ק ר"ח אדר ה'מ'ת' ל'ה'ס'י'ד'י'ו' לפ"ק תע'צ'ב'ה.

[74]) עיני ישראל müve II. K. 34 l.: חלוקא דרבנן שאמרתי במקהלות ה' כשבאתי הנה שבת פ' חקת תקפ"ב לפ"ק=1822.

[75]) Sirfelirata szerint 1851-ben 80 éves korában halt meg, tehát 1771-ben született.

ujhelyi község megválasztotta dájannak. Mint ilyen működött nagy tisztelet közepette, mig nem a rohonci község rabbijának hivta meg és már 50 éves volt, mikor ez állását elfoglalta. A sulyos sorscsapások megviselték őt is, de még inkább nejét, ki buskomorságba esett és nem sokára meghalt Rohoncon. Másodszor Kismartonból nősült, de második neje is előtte szállt sirba, mig nem megtörve a sok lelki, majd testi szenvedéstől ő is követte 1851, tévész 24-én. [76])

Rohoncon 29 évig müködött a még mindig fejlődő hitközség javára. Éleseszü és nagyszellemü férfiu hirében állott, aki elődeinek nyomdokain haladva a talmudmagyarázat terén tünt ki két kötetes munkájával. [77]) De már a kor igényeit is törekszik kielégiteni; tiszta német nyelven beszél és ir, amint a vasmegyei levéltárban levő véleménye a zsidó házasságok ügyében mutatja. [78]) Nyolcvan éves korában halt meg községe nagy gyászára, mely a kiváló rabbi gyönyörü sirfeliratában élénk kifejezésre talált. [79])

[76]) Életrajzát, főleg családi vonatkozásaiban, megirta fia Engelsmann Pinkas, תולדות . . מו"ה נבריאל הכהן az עולת התמיד cimü gyüjteményes könyvben.

[77]) עיני ישראל a munka cime, atyjának nevét viseli. I. K. Sabuoth és Baba bathra tractatusokra, megj. Wien 1822, alcime מאיר עינים, első elhalt fia, a II. K. Chulin tractatusára, megj. Wien 1825, alcime סני משה második fia nevét örökiti meg. Irt még magyarázatot az אה"ע codexére számos responzumot, a talmud nagy részéhez megjegyzéseket, amit azonban nem tudott kiadni. L. Életrajza. i. h.

[78]) Vasmegye levéltára, Zsidó ügy csomó. Wir Endesgefertigte erklären hiermit die Ehen welche unter Verwandten nach dem israelitischen Rituale erlaubt oder nicht erlaubt sind, 19. pontban. Gabriel Engelsmann, mp. Rabbiner zu Rechnitz. Moises Weinrebe, Rabbiner zu Schlaining. A vélemény 1835, Mindszent hava 13-ról kelt, a vármegye 1837, Böjt előhava 27-iki közgyüléséből eredetiben felterjeszti a helytartótanácshoz. E véleményadást a Chaszam Szóférnek a zsidó házasságok ügyében való beadványa idézte elő. L. Löw, Leop. Zur Geschichte der Juden in Ungarn Budapest 1874. 155, Hogy azonban a Hagadát németre forditotta volna, mint Magyar Rabbik V. 12. sz. állitja, téves, amint ezt kérdésemre Engelsmann Izráel zalaegerszegi rabbi ur kijelentette.

[79]) פ"נ

נבור חיל בשדה תורת יקותיאל רבין תורה משמנה עשרה שנה
בעיני ישראל האיר עיני ישראל יחד חלפו בו ימי עונג וצרה

R. Gávriel hakóhén halála után a rohonci község meglehetős hosszu szünetet tartott, még a modern hitközségek legujabb szokását tekintve is hosszut, mielőtt rabbiszékét ujra betöltötte. Ugy látszik itt is érvényesült az átmeneti korszak hatása, mely a haladásnak jelszava alatt sok helyütt uj viszonyokat hozott létre, melyek között az ellentétes elvek és nézetek összeütközésbe kerültek. Azért nem talált a rohonci község is egy könnyen rabbit, ki a talmudikus tudományban kitünő és amellett modern, világi képzettséggel is dicsekedhetett volna, mig végre, hét évi üresedés után, *Dr. Zipser Méirt* választotta meg papjának, 1858-ban.

Megválasztását a rohonci hitközség felvilágosodott elnöke, Pick Áron eszközölte, aki megyeszerte nagy tekintélynek és közkedveltségnek örvendett. [80]) Mint a zsidó tudománynak barátja meg tudta becsülni a zsidó tudósokat és igy érthető, hogy az akkor már ismert nevü székesfehérvári rabbit, akinek helyzete akkori községében minden egyéb volt, mint kellemes, örömmel hivatja meg Rohoncra.

Dr. Zipser ez állását, melyre 1858, márc. 4-én választották meg, már márc. 21-én el is foglalta és ha Székesfehérvárott uttörő tehetségének még előbb szervezn kellett a fiatal, kezdő községet, Rohoncon a régi, évszázados keretekben hirnevessé lett községben egyengetett utakon haladhatott, hogy a kor szellemének megfelelően uj életet hozzon belé.

אחרי בלותו היתה לו עדנה — עזב אותנו לינון ואנחה
לרב ומורה מקהלה קדשה נקרא — לא כהתה עינו ולא נס לחה
עד שהגיע לשנות הגבורה — מושל היה עד אחרית ברוחו
נלקח מאתנו ארנו התורה — אך נחמתנו שעלה לשמים
נאון עולם הלך למנוחה — נשמתו צרורה בצרור החיים

הצדיק אבד ביום א׳ כ״ד טבת ע״ד מ״ת ה״כ״ה״ן ה״נ״ד״ו״ל לפ״ק,
מצבת הכהן הגדול אשכול הכופר זרע קדש מצבתו.
איש מלאכי בן ישראל.

[80]) Pick Áron a rohonci község kiváló vezérférfiai közé tartozott, ki a zsidó névnek becsületet szerzett. Megh. 1871-ben, 87 éves korában. Emlékét ma is őrzi az unokája által létesitett Pick alapitvány, melynek kamatait a 3 felekezeti iskola növendékei között osztják ki az évzáró vizsgákon.

A VÁLÁS, A POLYGAMIA ÉS A TESTVÉR LEÁNYÁVAL VALÓ HÁZASSÁG A CZADOKITA IRATBAN.

A czadokita iratot, melyet *Schechter* felfedezett és kiadott, eddig mindenki, ki vele foglalkozott — és igen sokan voltak — valódinak ismerte el, azaz nem kételkedett abban, hogy időszámitásunk előtti időből származik, aminek magát adja. A Jewish Quarterly Review 1913. évf. januári füzetében (New Series III, 3, 429—485) *Büchler Adolf* (London) beható tanulmányban azt iparkodik bizonyitani, hogy az irat szerzője sohasem látta a szentélyt és soha annak valamelyik papjával nem beszélt, hanem a 8. században élt és az egész történetet konstruálta, mint a karaiták is tették. Hogy igaza van-e, egyelőre nem dönthető el; minden esetre megrenditette a közhitet. Bennünket közelebbről a házasságra vonatkozó részlet érdekel.

A czadokita irat azt kifogásolja, hogy az ellenpártiak „két nőt vesznek életükben, holott a teremtés csak férfi és nőről szól, Noé bárkájába is csak párosan jöttek és a fejedelemnek meg van tiltva, hogy sok nőt vegyen el" (4, 19—5, 4). Ebből Schechterrel azt következtettük, hogy a czadokita irat a válást megtiltja (A zsidó házasságfelbontás I, 52). Ezzel szemben Büchler azt állitja, hogy itt csak a kétnejűség van megtiltva, semmi egyébb (433). A szöveg igy hangzik: לקחת שתי נשים בחייהם Ha a czadokita csupán a kétnejűséget kárhoztatja, mire való a בחייהם szó? Ez nem magyarázható máskép, mint ugy, hogy az első feleség életében vesznek még egy másikat. Vagyis, ha a feleség meghal, akkor vehet másikat; ha azonban él, akkor nem vehet másikat. Ebben implicite benn foglaltatik a válás rosszalása.

A mi iratunk nem jogi, hanem erkölcsi vitairat. Nem azt mondja, hogy jogilag nem érvényes a bigámia, hanem azt, hogy az, a ki ilyenben él, paráználkodik (נתפשים . . בזנות) Arról nem szól, hogy érvényes-e a válás, de azt mondja,

ki ezt teszi és mást vesz el — ez volt a rendes eset — az parázna. Nem ismeri tehát el (legalább erkölcsileg) a válás házasságbontó erejét. A válást, mint jogi aktust nem tilthatta el, ez ellenkezett volna a Mózes Törvényével, hát azt mondja, hogy erkölcsileg tilos. Hogy az iratban a válás terminusai elő sem fordulnak, érthető ebből is, még inkább abból, hogy a czadokita nem a speciális eset ellen száll sikra, hanem az általános azaz a kétnejüség ellen. Előtérben a főkérdés, a kétnejüség, áll, mellékesen a válás is rosszaltatik.

Egy másik helyen (8, 4-7) a czadokita azt mondja: „Valamennyien ellenszegülők, mert ..... fetrengenek a paráznaság utjain .... gyülölik egymást és elfordulnak feleségeiktől és vérfertőzést üznek". Ez utóbbi így van kifejezve: ויתעלמו איש בשאר בשרו וינשו לזמה. Akármikép javitjuk ezt a szöveget (Házasságfelbontás 52, 5. j.), rosszalás van benne kifejezve a feleség elleni hűtlen viselkedésre. Ez pedig első sorban az elkergetés, melynél hütlenebb viselkedés nem létezik. A czadokita a válást tehát rosszalta, erkölcsi vonatkozásban érvénytelennek tartotta. Arról, hogy az elvált asszony férjhez mehet-e, iratunk nem nyilatkozik, mert nem a házassági *jogot* tárgyalja, hanem az ellenfelek élő gyakorlatát ostorozza. Nem halákai értekezés, hanem vallási vitairat.

Mindez önmagában is megállna, ha a szóban forgó kérdésre a czadokita nyilatkozatoknál egyéb adatokkal nem is birnánk. Sulyosan látba esik azonban az Evangélium álláspontja, melynek megvilágitása kapcsán a szóban forgó helyet interpretáltuk. Ismétlésekbe nem akarván bocsátkozni, csupán az egyik főhelyet idézzük. A tanitványok kérdésére a válásról, kik a mózesi törvényre hivatkoztak, Jézus azt feleli: „Én pedig azt mondom nektek: Ki feleségétől elválik ... és más nőt vesz el, az házasságot tör" (Máté 19, 8. 9). Ez tartalmilag azonos a czadokita: נתפשים בזנות לקחת שתי נשים בחייהם A héber זנות ugyanaz, mint a görög μοιχᾶται. A héberben nincs külön szó a házasságtörésre, hanem זנה fejezi ki ezt is, meg a szabad szerelmet is (pl. יבמה שזינתה, אשה מזנה) Jézus a válás kérdéséből indul ki és ugyanoly nyilatkozatot tesz, mint a czadokita, ki a polygámia kérdéséből indul ki. Ez a körülmény is a mellett szól, hogy a czadokita nyilatkozat a válásra is vonatkozik. A זנות szó itt is ugy értelmezendő, hogy a férfi, ki két nőt vesz el életükben, azaz az első után még annak életében egy másikat is nőül vesz, *házasságot tör*. A válás tilos voltát Pál Rómaiak 7, 2 (a nőről) igy fejezi ki: „*férje életében* más férfié nem lehet". Látjuk, hogy a czadokita kitétel (בחייהם) szintén az ókorból ered (Házasságfelbontás 62).

Tekinthetjük a kérdést más oldalról is. A polygámia azt az állapotot tükrözteti, hogy a férfi a nőt a szüleitől (vagy mástól) megveszi. Ha a nő birtoka, akkor le is mondhat róla, azaz elválhat. Ezen az álláspontón állt a régi zsidó nép. Ha azonban a férfi nem vehet több feleséget, hanem csak egyet, akkor az asszony már nem közönséges birtok, hanem egyenrangu élettárs. Ebből folyik, hogy nem kergethető el. A monogámia és a házasság felbonthatatlansága közt psychológiai és logikai összefüggés van. A főpap monogámiában és felbonthatatlan házasságban élt (i. h. 61). Érthető, hogy Jézus a válás lehetetlenségét és a monogámiát egyszerre hirdette, mivelhogy a kettő egymással kapcsolatban áll és a katholikus álláspont ezen a logikán alapul. Ha tehát a czadokita szekta oly vehemensül támadta a bigámiát (a rendes esetet tartotta szem előtt), akkor eleve feltehető, hogy a válás ellen is volt. Mindaddig, mig az ellenkező bizonyitva nincs, szavait igy kell interpretálni, még akkor is, ha más interpretáczió lehetséges. Mert ezt az interpretácziót támogatja a logika és a psychológia.

Büchler (434) azt mondja: „Even the prohibition against polygamy has no parallel in earlier literature". Továbbá (435): „It is, therefore, for the present not possible to illustrate the prohibition of our fragment by earlier parallels than by Karaitic references of the tenth century". Ez semmi esetre sem áll. Az evangeliumok nyilatkozatai elég világosak, ezek pedig zsidó eredetüek, ha nem is képviselik a hivatalos rabbinikus felfogást. Párhuzamnak veendő továbbá a főpapi monogámia, a mely mellett rabbinikus források is tanuskodnak. A misna fel sem tételezi,

hogy a főpapnak két felesége lett volna (Jóma 1, 1) és a hosszú talmudi diszkusszió ezt a lehetőséget tekintetbe sem veszi, sőt azt állitja, hogy Mózes III, 16, 6. alapján nem is szabad két feleségének lenni. Minthogy bibliai tilalomnak veszi, igen régi szokás lehetett. Ez a következtetés független a bibliai kitétel magyarázatától; ha ביתו nem jelenti az egyszerü felfogás szerint az *egy* feleséget, akkor a szokásnak még régibbnek kellett lenni, mert különben nem vonatkoztatták volna az egynejüségre.

Büchler tárgyalja a czadokita irat azon pontját is, a mely szerint a testvér leányával való házasság tilos. Erről közben Krausz külön értekezést tett közzé a Kohler ünnepi iratban (Studies in Jewish Literature, Cincinnati 1913 és külön lenyomatban is). Folyóiratunkban (XXVIII 286) alkalmilag emlitettük, hogy a héber nyelvben דוד a kedvest (vőlegényt) és a nagybátyát jelenti és ebből következtettük, hogy már ősidőben szokásos volt, hogy a leányt nagybátyja vette el. Ezt Krauss (i. h. 6. lap) elfogadja és bőviti. Ugy látom, hogy a héber nyelvhasználat már az assyreknél is található. Az ilyen házasságokat a talmud ajánlja, és öt ilyen tényleges esetet emlit. Ezeket Büchler 438 köv. felsorolja, Krauss tévesen állitja, hogy „rabbinikus körből csak *egy* konkrét eset ismeretes" (i. h.). A szokás elterjedtsége és tartóssága mellett szól a közismert megokolás, „a férj talán eltakarja nővére leányának (feleségének) bünét (hütlenségét)" az által, hogy a válólevélbe korábbi keletet ir be[1]. Ez többet bizonyit száz konkrét esetnél. Mondhatjuk tehát, hogy ez a rokoni házasság ősidők óta járta. Ábrahám még a félnővérét vette el („atyám leánya, nem anyámé", Mózes I, 20, 12), később csak a testvér leányát vették, mig a nagynénét már a mózesi törvény tiltja el. A történelmi fejlődés azonban a rokoni házasságok kiküszöbölésének irányában haladt és azért a priori valószinű, hogy oly áramlat is volt, a mely a niéce-szel való házasság kiküszöbölésére irányult. A szamaritánusok ezt a házasságot

[1] Gittin 17a párhuz. משום בת אחותו. Erre az Áruk (Kohut II, 210) megjegyzi: דוימנין דוניא ומחפה עליה. A járatos kifejezés שמא יחפה על בת אחותו nincs a talmudban, sem Rasiban. Az Áruk idéz egy konkrét esetet.

tilosnak tartották, nem valószinű, hogy ezt a karaitáktól vették át. Semmikép sincs bizonyitva, hogy a karaiták a szamaritánusokra általában befolyást gyakoroltak. Büchler bizonyitását arra alapitja, hogy a sammaiták, tehát a régi haláka képviselői ezt a házasságot megengedik és a szadduczeusokról sem ismeretes az ellenkező. Mindkettőre a felelet az, hogy a czadokita szekta népies nézeteket vallott és nem azonos a Josephusból és a talmudból ismert arisztokrata szadduceus párttal. A karaiták is a népben még létező áramlatokra támaszkodtak, melyek nem származtak valamennyien a szadduceusoktól, mint a karaiták és a rabbaniták hitték vagy pártszempontból állitották. A szombati nyugalom szigorusága pl. nem szadduceus, hanem népies felfogáshoz csatlakozott. Ugyanez áll a szóban forgó rokonházasságról. Kánon az, hogy mindennek mire a talmud nagy jutalmat igér (vagy mit sokszor és melegen ajánl), volt ellenzéke. Éppen azok a nyilatkozatok, melyekkel B. állitását igazolja, árulják el az ellenkező nézetnek a létzését is. Az itt röviden érintett okoknál fogva mi a czadokita irat szóban forgó pontját az ókorból eredettnek tartjuk. *Kutatni kellene még, hogy a kánonjog honnan vette az ő tilalmát a nagybátyja és unokahug közti házasságra. Ha nem mutatható ki középkori kelete, akkor a zsidóktól átvettnek tekintendő, a mint hogy sok zsidó népies felfogást és szokást éppen csak a kath. egyház őrzött meg.*

A rokon házasságra nézve nem tartjuk bizonyitásunkat véglegesnek, csupán azt akarjuk vele kifejezni, hogy a kérdés még tovább kutatandó.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

AZ APOKRIFÁK.

Székely István, a budapesti egyetem theológiai karának tanára, az összes apokrifákat felölelő kimeritő munkát készit elő, melyből az első kötet az imént került ki a sajtó alól. Czime: „*Bibliotheca Apocrypha.* Introductio

historico-critica in libros apocryphos utriusque testamenti cum explicatione argumenti et doctrinae. Volumen primum: Introductio generalis, Sybillae et apocrypha Vet. Test. antiqua (*Friburgi Brisgoviae* 1913. *B. Herder*).

Az 510 lapra terjedő mű három könyvre, minden könyv több fejezetre, összesen pedig 76 paragrafusra oszlik, úgy hogy a nagy anyag könnyen áttekinthető. Az eligazodást három gondos és kimerítő index is előmozditja. Szerző bevezetésében kiemelt egyik czélját, hogy az összes apokrifákról képet adjon, teljesen elérte, nagy tudással és szorgalommal gyüjtvén össze a szétszórt irodalmat és előadva a különféle nézeteket. A legjelentősebb e tekintetben az első könyv, a mely az általános bevezetést (introductio generalis) tartalmazza. Ebben Sz. előadja a különféle nézeteket az apokrifák és az apokalypsis fogalmáról, jellegéről stb., ugyszintén az apokrifák tanairól és eredetéről. (1—14 §, 1-120 lap). Mi az apokrifákban tisztára régi zsidó irodalmat látunk és theológiai értékelésük bennünket nem érdekel. Azt hisszük, hogy a dogmatikai felosztásnak a historiai kutatás elől háttérbe kell vonulnia. Abban a tényben, hogy a zsinagóga a szóban forgó jelentős irodalmat a kánonból kizárta, csak annak a jelét látjuk, hogy az egyes könyvek *egészükben* nem feleltek meg a zsidó nép gondolkozásának és érzületének. Persze csak egészükben, de nem részleteikben. A zsidó néplélek lüktet a legtöbben, habár nem egész tisztaságában. Sz. szerint „aporkrifák oly iratok, melyeket az egyház a kánonba nem vett fell". A fogalom ezen külső meghatározása folytán műve pl. Szirach könyvével nem foglalkozik. Ez több mással együtt a „deuterocanonikus" könyvekhez tartozik. (3. lap) Ez a fogalom nem zsidó és nem is ó-keresztény eredetű. A zsidók az egyes iratokat vagy bevették a szent iratok gyüjteményébe, vagy nem vették be. Ez utóbbiakat „kivül állóknak" nevezték (5. lap). Ennek analógiája a *misna* és *barajta* a hagyomány két csoportjának jelölésénél. A mi héberül חיצונה, az aramul ברייתא. A közhasználatból való kivonást „elrejtés" (גנז) szóval fejezték ki, aminek görög aequivalense *apokrypto*; de gánaz sohasem jelenti azt, mint némelyek állitják (5. l.), hogy a könyvet kü-

lönös tiszteletből rejtik el és igy apokrifnál szentebb könyvről mondatnék. Az illető auctorok tévedtek. A talmud az elhasznált tórapéldányról azt mondja, hogy „elrejtik (*gánaz*) holt tudós koporsójába" (Megilla 26 b. Lásd Ó-héber könyv 171 l. jegyzeteit.) Mindenesetre tiszteletből, de nem jelenti azt, hogy a könyv most tiszteltebb, mint azelőtt volt.

Az apokrif fogalom meghatározása a régi egyházban ingadozott, miről Sz. 6-9 l. érdekes összeállitást ad. Külön paragrafus (4-ik) állitja össze az apokrifák eredetét és sorsát. Az apokrifák jellegéről szól az 5. §, részben dogmatikai szempontból. Miután szerző az apokalypsist hasonló módon ismertette, dióhéjban előadja az apokrifák tanait (theologia, angelologia, daemonologia, anthropologia et historia primaeva, religio ethica et politica cosmologia et geographia, chronologia). Nagy fejezetet (9. és 10 §, 52-83. lap) szentel szerző az eschatológiának, itt-ott a rabbinikus forrásokat is tekintetbe véve. Az apokrifák forrásai (11. és 12. §, 83—109) a biblia, az antik irodalom, a népköltészet, a szerzők egyéni spekulácziói, a pogány népek mythosai; az apokalypsis forrásai a kortörténet és a tradiczió. Egyes részletek ókeleti és egyéb eredetűek. Végül szerző a megmaradt szövegekről és az apokrifák katalógusairól referál (13. §.) és gazdag bibliográfiát ad, mely utóbbiak között (115. l.) Jellinek hat kötetből álló Bét Hamidras cz. gyüjteménye is található. Feljegyezhető lett volna hozzá Wünsche forditása (Lehrhallen). Idevágó magyar irodalom nem igen van, ugyanezért a 119. lapon Bacher agáda müveinek felsorolásánál az „Agada der babylonischen Amoräer" mellett a magyar kiadás: „A babylóniai amórák agádája", a mely az orsz. rabbiképző-intézet *első* Értesitőjében jelent meg (*Budapest* 1878), szintén emlitendő lett volna.

A részletes bevezetés a Sybilla iratok ismertetésével kezdődik, melyeknek az egész második könyv (121 — 168) van szentelve. Ezeket az irodalomtörténeti szempontból is orakulumokat sz. nagy apparatussal minden oldalról világitja meg, befejezésül tanaikat és jellegüket mutatja be.

A leggazdagabb a harmadik könyv, melyben „az ótestamentom régi apokrifái" tárgyaltatnak, még pedig elő-

ször az apokalyptikus és aztán a historiai és morális iratok. Sz. minden könyvről először általanos bevezetést ad, azután kivonatokat és végül a könyv tanait és eredetét mutatja be (monumenta, excerptum, doctrina, origo). Ez a rendes séma, a mely a könyv ismertetését igen átlátszóvá teszi. Szükség esetén természetesen némi eltérések vannak. A következő könyvek kerülnek tárgyalásra: Henoch, Assumptio Mosis, Báruh apokalypsis, IV. Ezra. Ezen négy *apokalyptikus* könyv után következik ugyanannyi történeti apokr. könyv: Jubileumok, Salamon levelei, III. Ezra, III. Makkabeus; és ugyanannyi *ethikai* apokr. könyv: XII patriarcha testamentuma, Salamon zsoltárai, Manasse beszédje, IV. Makkabeus. Végül következik Ascensio Isaiae s több a régiektől említett, de vagy egészben, vagy részben eltünt apocryphon.

A rendelkezésre álló térre való tekintettel a nagyszabásu mü ezen általános bemutatásával be kell érnünk és még csupán néhány kisebb észrevételt teszünk. Henoch (10, 1, idézve 177. lap) négy arkangyalt emlit: Mihály, Uriel, Rafáel, Gábriel. A rabbinikus irodalomban ilyen összeállitás nincs; csodálatos módon a mai napig szokásos lefekvés előtti imában ugyanez a négy angyal az, kik az embert őrzik.— Ass. Mosis 8. fej. *Taxo* nevű ember emlittetik. Felette érdekes összeállitást ad e név magyarázataiból Székely 250. l., 5. j. Némelyek gematria segitségével akarják megfejteni. Ez veszedelmes módszer, mert gematriával mindent meg lehet fejteni, tehát semmit.— 304, 9. jegyzet: „אֶרֶץ אַחֲרִית = terra remota, terra futororum, reliquiarum". Ilyen jelentése nincs a héber kitételnek. — IV Ezra 14. fej. 94 könyvet emlit, melyek közül 24 a nyilvánosságnak adandó át. Sz. 306, 4. j. azt mondja: „24 secundum alphabetum Graecum". Ez nem valószinű, mert épp a zsidók teszik a szent könyvek számát 24-re csak Josephusnál 22), ezeket pedig a görög alphabéta nem irányithatta. Más a Homeros 24 éneke és más a biblia 24 könyve. —

A Jubileumok könyve ethiops forditásban maradt ránk, a mely általános hit szerint a görögből lett forditva. Mi ebben kételkedünk, a mint általában kételkedünk ab-

ban, hogy az ethiops és kopt bibliaforditás a LXX-ből eredt. A bibliakutatóknál kánon az, hogy az aram és görög versiókon kivül minden más a LXX leánya. Ez a kánon onnan ered, mert azt hiszik, hogy a bibliát csak a kereszténység terjesztette, és mert azt látták, hogy azok a népek, mely ezeket a versiókat használták, keresztények. Ezen okoskodással azt is bizonyithatnák, hogy a LXX keresztény eredetű. A historiai tény az, hogy a biblia az ethiops és kopt néphez már a kereszténység kialakulása előtt jutott el és természetesen zsidók által. Már 1894-ben fejeztem ki ezen nézetemet, még pedig a talmud adatai és az Apostolok cselekedetei tudósitása alapján, mely utóbbi szerint a tüzes nyelvek mindenféle nyelven beszéltek, közöttük az emlitetteken is (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 72—85). Ab ovo semmiféle keleti biblia forditásról nem állitható, hogy a görögből ered és igy a Jubileumok ethiops forditásáról sem. Nem vagyok kompetens a speciális kérdésben, *de nem érdektelen, hogy a könyv ethiops czime a most ismertté lett héber czimmel egyezik, nem pedig a görággel. Figyelemre méltó körülmény.*

A görög czim: τὰ Ἰωβηλαῖα, ἡ λεπτὴ Γένεσις, ἡ Λεπτογένεσις, ἡ Μικρογένεσις, τὰ λεπτὰ Γενέσεως. Magyarul: Jubileumok, Kis Genesis. Az ethiops czim azonban „Maszchafa Kufálé" *Liber divisionum* (Székely 329), „Buch der Einteilung" (Kautzsch, Apokryphen II, 39) Ezzel a czimmel idézi a könyvet a *Schechter* által felfedezett és kiadott czadokita irat: „Documents of Jewish Sectaries. Volumen I: Fragments of a Zadokite Work" (*Cambridge* 1910). A teljes czim ott (16,2) igy hangzik: ספר מחלקות העתים ליובליהם ובשבועותיהם „Az idők felosztása jóbeleikre és heteikre nézve". Az ethiops czim tehát a héberrel és nem a görággel egyezik. Ez arra vall, hogy a héberből lett forditva.

A Jubileumok név a könyv első mondatából ered, hol „évhetekre és a jubileumokra való beosztás" kitétel áll, melyből a legjellemzőbb szót vették ki czimnek. De a könyv végén is az áll: „Itt vége van a napok beosztásáról szóló beszédnek". A könyv utolsó versében is az utolsó szó „a napok beosztása".

Visszatérve arra a kérdésre, hogy az ethiops fordi-

tásnak melyik volt az eredeti szövege, a héber vagy a görög? Idézem Littmann szavait: „Der Verf. des Jubiläenbuchs hatte .... die hebr. Genesis vor sich, aber der äth. Text zeigt manche von ihr abweichende Lesarten, die teilweise zu den LXX stimmen" (i. h. 35). Tehát csak részben. Az előző lapon L. még azt is konstatálja, hogy az eth. szövegben egész sor hebraismus van. Mindamellett teljes biztonsággal állitja néhány sorral alább, hogy a latin és ethiops szöveg a görögnek a leányai.

Az igen hasznos kronológiai indexből látható, hogy a legtöbb apokrif könyv már időszámításunk előtt iratott. Általában az iratok szerzőségének korát a valóságnál későbbre teszik. Kétségtelen azonban, hogy a Prédikátor „végtelen" sok könyvet ismert, melyeknek „csinálásától" inti az embereket. Számos irat biztosan elveszett; a hagyomány kialakulása pedig, a mely a nemirás álláspontján állt, a „könyvcsinálást" megszüntette, azaz a virágzó zsidó irodalomnak 700 évre véget vetett.

Budapest. *Dr. Blau Lajos*

IRODALOM.

A RÉGI ZSIDÓ HOMILIA MEGNYITÓJA.

(*Bacher W.*, Die Prooemien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur Geschichte der jüdischen Schriftauslegung und Homiletik, *Leipzig* 1913. Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament, herausgegeben von R. Kittel. Heft 12).

A prooemium (פתיחה) a régi agádában a homilia formai sajátsága, a mely a szövegnek folytatólagos magyarázatától megkülönbözteti. Zunz (G V 362) a prooemiumot röviden érintette ugyan, de jelentőségét csak Theodor ismerte fel (1879), ki után Bloch (Posen) és Maybaum és csak legujabban Künstlinger (1911 és 1912) foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Érdekes maga a tény, hogy a homiliának állandó formája volt. Kivülről bizonyára nem jött, hanem belső genuin termék. Bacher nem indul ki az előző kutatásokból, hanem „egyrészt a zsidó homilia prooemiumának eredetét és korát akarja bebizonyitani, másrészt pedig az egész forrásanyag bevonásával áttekintést akar adni a midrásirodalomban létező prooemiumokról" (2. lap.)

A prooemium *eredete* a régi tannaita irásmagyarázat azon sajátságán alapszik, hogy a szentirás három részéből való szövegeket sorolt egymásmellé és hogy tóraszövegeket prófétai és hagiográf szövegek segitségével világitott meg. Ezt az eljárást alkalmazták azután a heti szakaszra. A prooemium ezen eredetéből folyik a lényege. „Die *Verknüpfung des Perikopentextes mit dem Prooemiumtexte* ist es, die man als Wesen des Prooemiums anzusehen hat; weil aber diese Verknüpfung die entsprechende Auslegung des Prooemiumtextes zur Grundbedingung hat, bildet die *Auslegung des Prooemiumtextes* nebst der Anknüpfung desselben an den Perikopentext den Kern des Prooemiums" (3—4).

A névhez kötött prooemiumok csekély kivétellel amóráktól erednek ugyan, de már tannaitikus korban is léteztek, mire terminológiája is utal. Az agáda általában első sorban palesztinai termék lévén, több mint 50 palesztinai szerző neveztetik, de 9 babylóniai is. Kiválik Tanchuma bar Abba, kinek idevágó termékei külön fejezetben vannak bemutatva. A pentateuchusi perikopaszöveg rendesen az illető szakasz első verse, a prooemiumszöveget azonban a szónok szabadon választotta. Kutatásainak ezen főeredményeit szerző maga állította össze műve bevezetésében. Mindez a tények által igazolva van, csupán az eredetre nézve van még nézetünk szerint egy kis hézag. Bizonyos, hogy a tóra szöveget, Isten közvetlen megnyilatkozását, a próféták igéi által meg akarták világitani és egyuttal a szentirás egységességét is dokumentálni (3). De a főczél mégis talán az volt, hogy a nép előtt a tórán kivüli részeket is emlitsék. Jellemző e tekintetben, hogy idők jártával a hagiografák a prófétákkal szemben tulsulyra vergődtek, minek legegyszerübb magyarázata csak az lehet, hogy Palesztinában a hagiografák nem képezték a nyilvános felolvasás tárgyát. Nahardeában szombat délután kétségtelenül ez okból olvastak hagiogr. részleteket (Sabb. 116 b; Erech Millin 170). Rapoport az i. h. már behatóan vizsgálja a feltünő jelenséget, hogy a midrasmüvek prooemiumaiban többnyire hagiogr. versekből indulnak ki.

A mű kilencz fejezetre oszlik, melyeknek czimei a következők: I. Pentatenchusi, prófétai és hagiogr. bibliai versek egymásmellé sorolása. II. Pent. szövegek értelmezése nem pent. szövegek által a tannaita midrasokban. III. Tannaita prooemiumok. IV. Terminológia. V. A pal. amórák prooemiumai. VI. Tanchuma prooemiumai. VII. Áttekintés. VIII. Anonym prooemiumok. IX. A prooemium szöveg viszonya a perikopa szövegéhez. Végül a bibliai helyek lajstroma.

Az egész anyag bemutatása kapcsán minden vonatkozásu statisztikai összefoglalások könnyitik meg a gazdag anyag megértését és emelik áttekinthetőségét. Csupán néhányat érintünk. A füzés formuláinak (הוו שאמר הכתוב

stb) statisztikája 33. lap. Palesztinai amórák nevében több mint 200 prooemium van közölve, melyeknek nagyobb fele pent. szakaszokhoz tartozik. A prooemiumszövegek tulnyomó többsége a hagiografákból vétetett, miről már szóltunk (105). A bab. amórák prooemiumai majdnem kizárólag Eszterkönyvéhez tartoznak, mert Megilla traktátus 1. fejezetében kis Esztermidras foglaltatik (107). 57 pal. és 9 bab. amóra szerepel mint prooemiumszerző (86—88). Az anonym prooemiumok száma több mint négyszerese a szerzők neveivel ellátottakénál (109). 111—114 lapon 26 midrasmüből van összeállitva az anonym prooemiumok statisztikája. 16 műben kereken 1180 anonym prooemium található (114).

A héber szavak nyomásában a nyomda kissé gondtalan volt.

A midras ezen érdekes témája e mű által ki van meritve és hosszu időre teljesen lezárva.

Budapest. *B. L.*

A BABYLÓNIAI AMÓRÁK AGÁDAJA.

(Bacher W., Die Agada der babylonischen Amoräer. Ein Beitrag zur Geschichte der Agada und zur Einleitung in den babylonischen Talmud. Zweite durch Ergänzungen und Berichtigungen vermehrte Auflage. *Frankfurt a M.* 1913. Verlag von J. Kauffmann).

A czimben jelzett művel nyitotta meg Bacher munkásságát az agádáról ezelőtt 35 esztendővel, méltóan díszitve vele az orsz. rabbiképzőintézet első Értesitőjét, és közel 20 év alatt befejezte nagy koncepcióját. Az agáda hazája a szent föld volt: a babyl. amórák agádája elfért 150 lapon, a palesztinai agadistákéhoz kereken 3000 lap kellett. Önmagában véve érdekes adat nemcsak az agáda történetéhez, hanem a palesztinai és babylóniai nép lelki életének jellemzéséhez. A szentföld zsidó népében változott formában ugyan, de tovább élt a prófféták szelleme és a zsoltárosok költészete, Babylónia zsidó népe, századokon

át idegen országban élve, jórészt elvesztette ősi jellegét, asszimilálódott. Babylónia különben is gazdagabb ország volt és népe prózaibb, mint Palesztináé. A babylóniak jogász nemzetté lettek, minek gyökere részben az is, hogy a a zsidó nép nemességéből, a kormányzó és hadakozó osztályból származtak.

Mindezt tekintetbe véve is kevés az agadista és még inkább az agáda. Kétségtelenül mindkettő több volt, csak nem maradt ránk minden. Ennek az okát a babylóniai zsidóság szervezetében látom, az egységes központi kormányzásban. Ez lehetővé tette, hogy a babylóniak hivatalos kódexet teremtsenek maguknak talmudjukban. A mit a község vezetőjének (a rabbi nemcsak rabbi, hanem biró is volt) tudni kell, azt mind felvették a kötelező corpus iurisba, azaz a talmudba, nem tévén különbséget haláka és agáda közt. Az ezen körön kivül eső hasznos ismereteket szintén bevették. A hivatalos kódexen kivül más műnek nincsen helye, sem tere, és Babylóniában csakugyan nem létesült semmiféle más mű. A midrasok és kis traktátusok s minden más mű palesztinai eredetű. Szóferim traktátus sem babylóniai termék. A babylóniai szellemi élet ezen vázlatos rajzából érthető az agáda-anyag aránylagos csekélysége. Csekély kivétellel csakis iskolafők mondásai kerültek a talmudba, és ezekből sem fért sok belé. Minthogy ismerete minden tudósra egyaránt kötelező volt, a felveendő anyagot meg kellett válogatni. Tanulságos az érintett szempontokból az, hogy az egyetlen nagy bab. agadista, t. i. Rab, csak születésére nézve volt babylóniai, tudományára nézve palesztinai. Az ő agádája a babylóniak 300 évre terjedő összes agádájának több, mint egy ötödrésze (1—33 lap). Az agáda egyre csökken és R. Asi a talmud szerkesztőjének agádájával Bacher már néhány sorral végezni képes (144).

Hogy Bacher nagy feladatával, miszerint az egyes szerzők részét az agádában megállapitsa, mennyire tisztában volt mindjárt, mihelyt ennek megvalósitására vállalkozott, mutatja az, hogy első munkájában követett módszerén — az anyag csoportositásán és előadásán — későbbi öt terjedelmes kötetében sem igen változtatott. A jelen mű

évek óta kifogyott és drága pénzen sem volt többé kapható. A kiadó az első kiadást fotográfia utján sokszorositotta, ugy hogy a második kiadás csak a papirosra nézve különbözik az elsőtől. A javitások és pótlások (előszóval együtt összesen 14 oldal) a végén mint melléklet jelentek meg és külön füzetben is kaphatók. A pótlások leginkább utalások az ujabb irodalomra. Az első kiadás birtokosai ezt a füzetet külön is megvehetik. Minthogy a tannaiták agádájának elfogyott volt első kötete már évekkel ezelőtt szintén ujból jelent meg, Bacher agáda műve most ismét teljesen kapható.

B. L.

A SZENT IRATOK MAGÁN HASZNÁLATÁRÓL

(Harnack A., Über den privaten Gebrauch der Heiligen Schriften in der Alten Kirche. Beiträge zur Einleitung in das N. T. V., *Leipzig* 1912).

Ismeretes, hogy a katholiczismus és a protestantizmus közt a szentirás és a laikusok közt fennálló viszony tekintetében nézeteltérés van: az előbbi saját fennhatósága alá helyezi a bibliát, az utóbbi a hivőknek szabadon engedi át. Ismeretes a Lessing és Goeze között folyt küzdelem is, melynek folyamán L. azt állitotta, hogy az ókori egyház a bibliát magának tartotta és nem engedte, hogy a világi hivek olvassák. E két kérdés vizsgálatával foglalkozik H. irata. Bennünket e helyen a kérdés nem érdekelne, ha nem volna egyuttal zsidó történeti kérdés is. Maga H. is igy fogja fel a kérdést. Miután konstatálta, hogy az ókori keresztény egyház „a mysterium és papi vallásokból jelentős vonásokat vett fel", azt mondja:

„Nun ist hier zur Ergründung der besonderen Haltung der christlichen Religion unzweifelhaft vom Judentum auszugehen. Man erkennt sofort, dass es mit dem alttestamentlichen Gesetze und — nachdem dasselbe durch die anderen Bücher des Alten Testaments ergänzt worden war — auch mit diesen eine ganz andere Bewandtnis gehabt

hat als mit den heiligen Büchern der Mysterienreligionen. Das Gesetz war regula fidei und regula disciplinae zugleich, und zwar in noch höherem Grade diese als jene, und es war direkt Lebensregel für jeden einzelnen Juden. Also musste jeder gesetzeskundig sein. Das heilige Buch gehörte daher nicht nur dem Tempel, sondern bald ebenso sehr der Schule, der Familie und dem häuslichen Studierzimmer, wenn auch keine Verpflichtung zu privater Lektüre bestand. So wissen wir denn auch, dass sich das Gesetz und — wenn gewiss auch seltener — die übrigen h. Schriften . . . in den jüdischen Häusern fanden" (20). „Die Bibel war im Judentum das Buch für jeden Juden; er hörte es in der Synagoge, aber er sollte es auch zu Hause lesen. Diese Haltung des Judentums präjudiziert die Geschichte der Bibel in der Kirche"(22).

Ez mind helyes, csupán a bizonyitékok, melyek e mellett felhozatnak, szegényesek. A talmudból csupán három bizonyiték van (a szentiratok tisztátalanná teszik a kezeket; tórát nem szabad eladni, hogy árából más bibliai könyveket vegyenek; Jebám. 16. 7 az utasnál uti táska és tóra volt), holott a talmud tele van adatokkal, melyekből kitünik, hogy számtalan tórapéldány volt forgalomban. Rövidség kedvéért utalunk „Óhéber Könyv" I. szakasz 5. fejezetére (75—82), a mely a könyvek elterjedéséről szól. De ezen kivül is H. hangsulyozhatta volna, hogy a zsidó szent iratok eredetileg is a népnek voltak szánva. Már magában az, hogy állandó kitétele az: „Szólt Isten Mózeshez, mondván: beszélj Izráel fiaihoz", mindennél jobban mutatja, hogy népkönyv volt. A biblia maga azt parancsolja: „Ne távozzék szádból ez a tóra és foglalkozz vele éjjel-nappal" (Józsua 1, 8. V. ö V. Mózes 7, 7—9 s más helyeket). Más helyen bizonyitottuk, hogy a bibliai könyvek létezésük óta irodalmi termékek abban az értelemben is, hogy olvasó közönségre számitanak. Még csak arra emlékeztetünk, hogy a zsidóknál szokás volt, hogy az emberek állandóan magukkal hordtak egy tórapéldányt. Ehhez vág az Apost. Csel 8, 28 az az értesitése, hogy a szerecsen udvari tisztviselő Jeruzsálemből való visszatér-

tekor az uton Ézsaiást olvasta és erről az oldalról érthető volna, hogy Abercius (a hires Abercius felirat szerint, Harnack 38. l., 1. j.) Pál leveleit az uton magával hordta. Nazianzi Gergely (Orat. II, 48 T. I p. 35) azt mondja, hogy a régi héberekné csak 25 éves kortól kezdve olvashatták az *egész* szentirást, addig pedig csak a tetszetőseket (H. 21 és 94). Origenes szerint a zsidó tanitók azt vélték, hogy az Énekek Énekét csak érett korban olvassák (22 és 51 l.). Tudomásunk szerint ily tilalom a talmudban nem fordul elő, a 25. életév emlittetik a levitáknál (IV. M. 8, 24; v. ö. ugyanott 4, 3). Ugy látszik, alexandriai zsidó nézet volt.

A könyvek külső alakjáról is van szó (24—25). Rövidség okáért itt is utalunk az „Óhéber Könyv"-re és czikkünkre a Berliner—Festschrift-ben, mely utóbbi helyen (41—49) a Septuagintáról és az Ujtestamentomról is van szó. H. is abban a hitben van, mint Birt s mások, hogy a pergament csak kódex lehetett, de nem rotulus (tekercs). Ennek ellentmond a héber könyv története. Feltünőnek tartja H., hogy Levitikus Numeri előtt áll (24, 3), a mi csak irás- vagy sajtóhiba lehet. Érdekes, hogy a keresztények között is a zsidók voltak a bibliaismerők (Ap. Cs. 17, 11); [1]) Timotheus, a ki a bibliát felolvasta, szintén zsidó anya gyermeke volt (I 4, 13 és II 3, 15. Harnack 23). A „könyvek" alatt az Ótest. értendő (29. l., 1. j. (βίβλοι καὶ . . . ἐπιστολαὶ παύλου). Különösen érdekes az, hogy a keresztények nem is gondoltak a II. század végéig arra, hogy az Ótest. mellé valaha még Ujtest. is kerüljön. (Wrede, Unters. zum ersten Clemensbrief 75, idézve 28, 1. j.).

A legrégibb példa arra, hogy zsidó olvasta az evangéliumot, Justinus „Dialogus cum Tryphone" cz. irata (10, 18; Harnack 31, 3). Sabbat 116a szerint már II. Gamliel (100 körül) olvasta volna az evangeliumot (l. egyébiránt czikkünket Jewish Encyclopedia V, 668—9).—A bibliafordításokról H. (31. l.) lényegében azt mondja, hogy a görögöt kivéve nem származnak zsidóktól. A targum kétség-

[1]) Igy volt ez Jeromos tanusága szerint a 4. században is (Krausz, M. Zs. Sz. VII, 339).

telenül már a kereszténység előtt (valószinüleg a LXX előtt is) létezett, hisz Jézus ezen a nyelven tanulta a bibliát, mint az evangeliumok egyes aram szavaiból és mondataiból kitünik. A fődolog azonban az, hogy maga a talmud több bibliafordítást ismer. Rövidség okáért utalunk „Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből" 72—85-ra (eltünt bibliafordítások). Az igazság az, hogy a zsidók a bibliát minden (régi) nyelvre lefordították és hogy más mint zsidó ily munkára nem is volt képes. Origenes Hexapláját zsidók segitségével készithette (noha csak összeállitás és összehasonlitás), Jeromos pedig tudvalevőleg zsidó mesterektől tanult. Kivétel csak az Itala (32, 3 és 33, 1). Ezt valószinüleg a talmud szerint is nem zsidó forditotta. A zsidók ugyanis Rómában is görögül beszéltek (katakombák feliratai) és latin forditásra nem volt szükség.

Clemens (Stromata VII, 7, 49. H. 39, 3) azt mondja, hogy a bibliaolvasásra a legalkalmasabb idő a főétkezés előtti (azaz estefelé). H. szerint ez is valószinüleg a zsidóktól ered (i. h.), de nem tudok rá példát. Analógia lehetne a tilalom, hogy a chámecz eltakaritása előtt (13. niszan este) nem szabad tanulni (Peszáchim eleje) s az esti előadás a tanházban.—A következtetést „ezen vallás szellemi jellegé"-ből megczáfolja a történet—a középkorban a nép nem tudott irni-olvasni. Az igazság az, hogy az ókorban az irás-olvasás művészete el volt terjedve és ez a bibliaolvasást előmozditotta. — Origenes pedagogiai szempontból a bibliai könyveket csoportokra osztja ; kezdőknek ajánlja : Eszter, Judit, Tobit könyveket, ellenben Levitikus nem alkalmas (52). A zsidók az ókorban, biztosan az egykori papi iskolák hatása alatt, a bibliatanitást épen Levitikus könyvével kezdték, az egyházatya talán hallgatólag polemizált. Eszter könyvét Luther „zsidózó" jelzővel látta el, Or. még első helyre teszi. Az apokrif könyvek népszerűek voltak. H. ezt a módszert nem helyesli és azt kérdi (52), hogy nem ered-e a „Spätjudentum"-ból ? A zsidók ezeket a könyveket kizárták, a kérdés tehát minden alapot nélkülöz. Origenes már fiatal korában tanulta a bibliát és „minden nap néhány helyet könyv nélkül kellett megtanulnia és re-

itálnia" (53). [1]) Ez kétségtelenül zsidó hatás volt. Jeromos azt mondja, hogy a zsidó gyermekek betéve tudták a bibliát elejétől végig (M. Zs. Sz. VII 339). Zsidó felfogásból eredt a mondás, hogy a biblia a népnek szól (Lactantius : *ut ad populum*, a nem elegáns stilus védelmére. H. 55). Érdekes a Diocletian alatti üldözés, a mely a biblia példányok ellen is irányult (56 k.), Augustinus szavaival: *persecutio codicum tradendorum*. 900 évvel később az egyház először égette el a talmudot és 1200 évvel később másodszor, egyuttal megtiltva a házban tartását és kinyomását.

Felette érdekes, hogy már a III. században a bibliát bűvészeti czélokra is használták ; a bibliai szó varázserejét Origenes is vallja (60—61). Mi ezen nem csodálkozunk, a nevezett egyházatya Alexandriában élt, a bűvészet és bűvészpapyrusok hazájában. A zsidó irástudók ezt a babonát külön megtiltják (l. Ózsidó bűvészet több helyén).

A harmadik korszak Eusebiustól Theodoretusig terjed. Ezt a fejezetet H Th.-ból vett hosszú idézettel vezeti be. Egyebek közt azt mondja : „a mi héber nyelven mondatott, nemcsak görögre lett lefordítva, hanem a római, egyptomi, perzsa, ind, örmény, skyta sauromat egy szóval az összes népek nyelvére" (64). Ehhez H. 65 azt a megjegyzést füzi, hogy indiai, skyta és sauromát bibliafordítás bizonyára sohasem létezett. Mi ezt nem tartjuk kizártnak. A talmudi adatok a mellett szólnak, hogy minden nyelven (70 nyelv) volt bibliafordítás : a felsorolt öt fordítás közt a görög, harmadik helyen áll : egyptomi, méd, görög, ibrit, élami. Rövidség okáért utalunk a már idézett „Tanulmányok" megfelelő fejezetére.

Chrysostomos (Antiochia) azt prédikálta, hogy mindenki köteles magának bibliát venni és azt nem szabad eladni, még ha szegény is (Opp. T. I p. 738, Harn. 69). Zsidó törvény. „Ne adjon el az ember tórát, még ha nincs is szüksége reá . . . még ha nincs is mit enni" (Meg. 27 a ; többet l. Óhéber Könyv 84 köv.). — Az amuletkép hordott könyvhöz (70—72) rövidség okáért utalunk imént em-

[1]) A biblia könyv nélkül való tanulásáról l. az 59. lapot.

litett könyvünkre és az Ózsidó Büvészetre. Mint a zsidók, a keresztények is kezükbe hordtak bibliát. „Die Bibel ist im kirchlichen Altertum weder den Priestern noch einer besonderen Kaste ausgeliefert worden" (95). Ez mindaddig, a mig a zsidó felfogás végleg el nem tünt, nem is lett volna lehetséges. Ugyanott Harnack brevi manu a kereszténység számára foglalja le a mohamedanizmust (der Islam, die Tochterreligion des Christentums). „A II. század végeig nem volt Ujtestamentom", biblia alatt csak a mostani Ótestamentomot értették. Összegezve az eredményeket H. a következőt mondja:

„Fragt man aber, wie es dem Christentum möglich gewesen ist, inmitten einer Welt von Mysterienreligionen seinen andersartigen Charakter im Kerne zu bewahren und die h. Schrift vor dem Priester zu schützen, so ist zu antworten: Es war dem Christentum möglich, weil es die Tochter des Judentums war, *weil es, sofern es etwas anderes war als Judentum, geistiger, heller, freier, universeller und einfacher war als dieses, und weil es noch energischer als das Judentum die heilige Disziplin des Lebens neben dem Glauben in den Mittelpunkt rückte*". (102).

Az aláhuzott szavak ellen sulyos aggályok merülnek fel. H. konstatálja, hogy a keresztény vallás mysteriumi és papi vonásokat vett fel, még pedig zsidó eredete ellenére, miben volt tehát világosabb, szabadabb és plane egyszerűbb? Miben hangsulyozta jobban a disciplina vitae-t, különösen a szentirással kapcsolatosan, hiszen megszüntette a bibliai törvényeket? Vagy talán a megtért pogányok erkölcsösebbek voltak, mint a zsidó-keresztények? A mi különösen az *egyszerűséget* illeti, arról jobb talán hallgatni.

Az ilyen erőszakolt, a kérdés lényegére nem tartozó nyilatkozatoktól eltekintve, a monográfia igen tanulságos és zsidó szempontból is érdekes. Alaposabb lett volna, ha szerzője a zsidó irodalmat is felhasználta volna, legalább azt, a mely fel van dolgozva és csak a kezet kellett volna kinyujtani érte. Ezt elmulasztván, az irat már megjelenésekor részben el van avulva.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

IRODALMI SZEMLE.

Schwarz A., a bécsi rabbiképző rektora, a legrégibb tószeftabuvárok közé tartozik, kinek nemcsak saját elmélete van a tószeftáról, hanem az egész műhöz héber kommentárt készít, melyből a Zeráim rendhez tartozó terjedelmes kötet már 1890-ben látott napvilágot, melyet azóta egyes más részletek követtek héber és német nyelven. Várható volt, hogy Schwarz állást fog foglalni Zuckermandlnek ujabban két terjedelmes kötet által támogatott régi hypothesise ellen, mely szerint a mi misnánk Babylóniában készült, a palesztinai misna pedig a jelenlegi tószefta volt, melyből a mi misnánk kihagyatott. Ebben a várakozásban az érdeklődő körök nem csalatkoztak, Schw. a bécsi szeminárium idei Értesitőjének tudományos mellékletében, melynek cime: „Die Tosifta des Traktates Nesikin Baba Kamma, geordnet und kommentiert. Mit einer Einleitung: Das Verhältnis der Tosifta zur Mischna" (*Wien* 1912) ujból sikra száll Z. elmélete ellen és saját elmélete mellett. Reméljük, hogy más helyen erre a jelentős kérdésre visszatérünk, ugyanezért itt csak azt jegyezzük meg, hogy a negativumra nézve Schwarz véleményén vagyunk, ha nem is értünk egyet minden argumentumával. — A Bába Kamma-kommentár tömött, de azért beható. Sajnálatunkra eddigelé csupán lapozgatásra telt időnk, de tanulmányozásra nem. Már 1891-ben, az I. kötet megjelenésekor megjegyeztük, hogy a kommentár értéke független a tószeftára vonatkozó általános elmélettől és ezt a jelen részletnél is megelégedéssel konstatáljuk. Kivánatos, hogy szerző nagy művét minél előbb bocsáthassa közre, hogy a tószeftához is legyen teljes és minden kivánalmat kielégitő kommentár. A mű külön is megjelent.

Ratner B. nagy müvéből (Ahabat Czión ve-Jerusalájim), melyet többször emlitettünk már e helyen, megjelent

a *Megilla* traktátusra vonatkozó rész *(Vilna* 1912). Ebben is, mint az előzőkben, gazdag anyag van összehordva a Jerusalmi szövegének helyes megállapitásához. Örvendetes, hogy a mű tökéletesedik és hogy szerző alkalmilag a modern irodalmat is használja. Részletekbe ez alkalommal nem bocsátkozunk, csupán azt emeljük ki most is, hogy nélkülözhetetlen mű a pal. talmud tanulmányozói számára. Megrendelhető szerzőnél Vilna (boulevard d' Alexandre).

Guttmann M. talmudi encyclopedikus héber müvéből (Maftéach Hatalmud) megjelent a 2. kötet 2. füzete *(Budapest* 1912, szerző kiadása, kinél megrendelhető, 12 korona egy kötet, a mely 8 füzetből áll). Ez a füzet is érdekes czikkeket ölel fel. Az אומות האולם befejezése után következnek: אומן ואומנות (97—104), און בן פלת, אונאה (105—108), אונו (helység), אוני (vétellevél), אונן (109—112), אונס (112—127), אונקיא (uncia), אונקלוס (128—129), אונקלי, אוסי, אופנים, אוצר (131—135), אוקיינוס (135—137), אור (137—149), אורז (149—151), אורחא és אורחה 151—157), אוריה החתי, אוריה הנביא, אורים ותומים (158—160, befeezetlen) és több apróbb czikk. Az anyag térkimélés szempontjából, mint már az előző füzetben, össze van szoritva. A jó papiros és tetszetős kiállitás mellett az ár csekély. A legtöbb czikk ily teljes összeállitásban eddig nem volt sehol és ugyanezért a kutatásnak biztos alapot nyújt. Már más helyen kifejezést adtunk azon nézetünknek, hogy a zsidó nép nem mint kereskedő, a hogy általában hiszik, hanem mint kézmüves (iparos) került a külföldre és hogy a 2. század óta a tudósok is főkép ebből a társadalmi körből kerültek ki. A sok nyilatkozat a mesterségről (אומן alatt) már magában azt mutatja, hogy e mondások szerzői maguk is ezzel foglalkoztak. A mesterség, mint az ókorban általában, apáról fiúra szállt. A 100. l. 1. sorában (Pesz. Kahana 53, 2) idézett mondásban ez áll: „az ács . . . átadta fiának minden szerszámát" és u. o. 7. sor (Arákin 16 b): „ne változtassa meg az ember mesterségét és ne térjen el *ősei* mesterségétől" és 101, 3. sor: „a rabszolgát nem szabad más mesterségre fogni, mint a milyennel eddig foglalkozott". Azt a helyet (j. Chag. 77 b), melyben arról van szó, hogy Elisa ben Abuja szétkergette a tanházban összegyült

mesterembereket, a mi szándék nélkül világosságot derit a talmud adeptusainak foglalkozására, nem találom a czikkben. Más czikkek szintén alkalmas készanyagot szolgáltatnak a tanulmányozásra. A müvet ujból melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. Megrendelhető szerzőnél, 8 füzet (egy kötet 40 iv terjedelemben) ára 12 korona.

Dr. Grünhut L. kitünő jeruzsálemi munkatársunk legujabb könyve „Die Geographie Palästinas von Estori haf-Farchi bearbeitet, übersetzt und erläutert" *(Jerusalem-Frankfurt a. M.* 1912) fontos könyvet tesz hozzáférhetővé a szent föld geográfusai számára. A כפתור ופרח hires müből, melynek jelentőségét egyes kivonatok közlése mellett már Zunz nyomatékosan kiemelte, G. kiszedi az összes földrajzi adatokat és azokat nemcsak leforditja, hanem meg is világitja. Az anyagot 16 fejezetben áttekinthetően csoportositotta és végül a geográfiai nevek teljes indexével látta el, ugy hogy müve a héber olvasónak is kitünő szolgálatot tesz. Földink ezen ujabb munkájával az általános földrajzi tudománynak kitünő szolgálatot tett és öregbitette érdemeit, melyeket e tudományág körül tudelai Benjámin és Petachja Regensburg középkori utazók müveinek kiadása, forditása és magyarázása körül már régebben szerzett. A mű ára 2 márka. A jeles férfiu azóta, hogy ezt irtuk, sajnos, meghalt.

A franczia Akadémia publikációi között jelent meg *Sidersky M. D.* mérnök tanulmánya a zsidó időszámitás asztronómiai eredetéről (Étude sur l' origine astronomique de la chronologie juive, *Paris* 1911). Ennek a kérdésnek igen terjedelmes irodalma van, de szerzőnek az eredeti források tanulmányozása alapján sikerült uj eredményekhez jutni. Ezeket szerző héber folyóiratunk számára irt értekezésben külön összefoglalta és ugyanezért meg elégszünk e rövid bemutatással.

Az utolsó évtizedben a „héber metrika" majdnem oly divatos tudomány lett a biblia irodalmában, mint az „irodalomtörténeti kritika". A régibb metrikusok közé tartozik

Schlögl N., wieni theol-egyetemi tanár, ki 1895 óta, Müller D. H. ismert müvéből nyervén ösztökélést, tanulmányait e térnek szenteli. Egy évtized mulva (1905 Gottesminne, azután 1908 Z D M G) önálló rendszert alkotott, melyet 1912-ben a zsoltárokon kipróbált (Venetianer ismertette ez utóbbi müvet folyóiratunkban XXIX. 149 kk.). Rendszerét most külön müben adja elő, a mely a „Biblische Studien" XVII, 1 füzete és czime: „Die echte biblisch-hebräische Metrik" *(Freiburg* i. B. 1912). Terjedelmes irat, VIII + 109 lap, melynek első (nagyobbik) fele „előtanulmányok a héber metrikához" czim alatt részben a maszorétákat kritizálja, hogy tudniillik önkényesen jártak el (stumpfsinnig!). „Konsequenz war eben nicht die Eigenschaft der Masoreten" (12. lap). A Goldziher-Festschrift-ben Nöldeke is a maszoréták következetlenségét domboritotta ki, mert ugyanazt a szót nem vokalizálták mindig egy módon. Megfeledkeznek arról, hogy a maszoréta csak a hagyományos olvasást fixirozta és hogy az élő nyelvek sem következetesek. A maszóra kritikájánál tanulságosabb lenne eljárásának felderitése. Schlögl egész uj maszórát teremt saját czéljaira. Pl. azt követeli, hogy minden status constructusnál legyen Makkef (i. h.) és hogy Siralmak 1. és 2. fejezetében „minden metr. vers után álljon Szilluk és Szóf Paszuk" (13). A Szóf Pászuk azonban nem is tartozik az accentusokhoz. Nem értünk a metrikához és a részletekről nincs itéletünk. Elvileg azonban megfontolandó az, hogy a biblia ismerete és olvasása sohasem szünt meg; a héber nyelv és szent irodalma mindig élő valami volt. Ha a bibliai szövegben metrum van, akkor azt a maszóra, a mely nem kritikai felfedezésekre induló tudós, hanem az élő ismeret müve, jelezte volna, amint jelezte az accentusokkal az interpunkcziót és az előadás módját. Nem valószinű, hogy a metrika maradandó eredményekhez jusson. Ezt általánosságban, de azért koncedálhatjuk, hogy Sch. érdekes észrevételeket is tett. Egyébiránt Schlögl külön röpiratban védekezik Müller ellen, ki őt plágiummal vádolta. Előzőleg nem épen épületes levelezés és irodalmi polémia folyt a két kartárs között. Müller felfedezését (1895) állitólag már Ernst Maier tette. Ha ez igaz, akkor a felfedezés értéke növekedik, mert két tudós egymástól függetlenül jött reá, még pedig egy félszázad időközben. A ki a héber metrikai tanulmányokról informáltatni akar, bátran nyulhat Sch. munkájához.

Wohlgemuth I. a berlini rabbiszeminárium Értesitőjében „Das jüdische Religionsgesetz in jüdischer Beleuchtung. I. Heft." czim alatt aktuális és értékes mü publikálását kezdte meg *(Berlin* 1912). A „Gesetzesreligion" a német liberális protestáns theológia jelszava a zsidó vallás elleni polémiájában, a mióta a saját dogmáinak feladása által a judaizmustól való különbség föltétele elesett. A „törvény" sötét mumus. Helyesen tette tehát W., hogy bevezetőleg ezt a kérdést tisztázta. Tette ezt tárgyilagosan és meggyőző argumentumokkal. A II. fejezetben azután a pentateuchusi törvényhozást a pentateuchus *szószerinti* szövege alapján vizsgálja. Helyesen jegyzi meg, hogy a mózesi törvények csoportositása immanens elv szerint nem lehetséges. A kisérletek, hogy תורה, מצוה, חק, משפט stb. szerint osztályozzanak, a tóra szövegében nem birnak alappal. Az egyes törvények a szóban forgó nevek bármelyikét visel hetik; a különbség csak az, hogy miként tekintetnek a törvények: mint tan, vagy parancs, vagy jog stb. (42 és 71). Ezzel egyetértünk, ha emlékezetünk nem csal, valahol me is irtuk. A törvények pentat. megokolása sem mutat rendszert. W. erősebben hangsulyozhatta volna általában, hogy nincsen a mi értelmünkben vett rendszer. Szól ezután a mózesi törvényhozás czéljáról és azután egyes vonásait ecseteli. Mindvégig higgadt és megfontolt dolgozat.

Wiernik Peter megirta az amerikai zsidók történetét Amerika felfedezésétől napjainkig a következő műben „History of the Jews in America", *New York* 1912 (The Jewish Press Publishing Company. Ára 1.50 dollar). A gyönyörü kiállitásu 450 lapos mü 7 részben 44 fejezetre oszlik és 26 illusztráczióval van diszitve, a czimlap előtt pedig a vallásszabadságnak a Bnai Brith zsidó páholy által Philadelphiában állitott szobrának képe van. Wiernik nem annyira önálló kutatásokat ad, mint inkább az eddigi kutatások összefoglalását. Az első sorban használt müvek között van

Kayserlingé is a zsidók részvételéről Amerika felfedezésében. Zsidók nemcsak pénzükkel és befolyásukkal pártolták Kolumbust, hanem a hajóján is voltak, továbbá zsidó astronomus és geográfus műve ösztönzést adott a felfedező utra. Santangel financirozta a nagy vállalkozást. A tulajdonképi történet azzal kezdődik, mivel a zsidók kiüzése végződött — az inquisitióval. A lutheránusokkal együtt mágyára kerültek. A hollandusok foglalásával kezdődött a liberális korszak és az első község *Recife* városában keletkezett (37 kövv.). Amsterdamból nagy számban vándoroltak be. Az első rabbi Ábrahám Aboab da Fonseca volt, ki héber müveket is irt (1646), de Amerikában az első héber mü csak 1860-ban (Newyorkban) nyomatott: Abné Jehósua (407. lap). Sombart az első amerikai zsidók tevékenysége alapján Amerikát zsidók teremtette országnak mondja, miről W., ugy látjuk, nem vett tudomást. Bármily nagy szolgálatot tettek a marannosak az uj világrésznek, számuk aránylag csekély volt. A tulajdonképi történet a német (askenaz) zsidók bevándorlásával kezdődik és pedig csak a 19. században. A portugies és az askenaz zsidók egy része kétségtelenül ismeretlenül tünt el az uj hazában. Csak lassan alakultak községek, de már a mult század huszas éveiben voltak. Ezen idő ota a zsidók tevékeny részt vettek a közéletben, óriási számban a polgárháboruban, több mint 7000 (150,000 lélekszám mellett. 25—26. fejezet), közöttük felette sok volt a tiszt. A gyáva zsidók.

Könyve közepén W. már 1880-ban van, az első orosz pogromok évében. A rákövetkező évben 6700 ember vándorolt be Amerikába (261. lap). Zsidó tömegek csak ez idő óta vannak az uj világban. Newyorkban egy millió zsidó lakik, az Egyesült-Államokban három millió (424). A többi országban is szép számmal vannak és sok községet alkotnak. 100,000 zsidó él Philadelphiában, Chikagóban, 75,000 Bostonban, 50,000 Baltimore, Clevland, S. Louis (426) Ezeken kivül számos város van még, melyekben a zsidó lakosság 30,000—10,000 közt váltakozik. Községek és zsinagógák állandóan szaporodnak. Nagy sulyt vetnek az utóbbi idökben a zsidó nevelésre és a jótékonyság intézményei nagy arányokban gyarapodnak. Az ezekre szorulók száma

aránylag kevesbedik (427). Az utolsó orosz pogromok ideje körül a bevándorlás a következő kerek számokat mutatja: 1903: 58,000, 1904: 81,000, 1905: 104,000, 1906: 134,000, 1907: 117,000, átlag az összes bevándorlók 10 százaléka (358).

A Ziegler J. (Karlsbad) népszerü iratok gyüjteményében látott napvilágot *Leszynsky R.* irata: „Pharisäer und Sadduzäer" *(Frankfurt a. M.* 1912). Tiz fejezetben szines képeket kapunk a zsidóság e két pártjáról. L. általában Geiger álláspontján van a farizeusokat illetőleg, hogy ezek t. i. demokraták és reformerek voltak, a reakciónárius, a mózesi törvény betüjéhez ragaszkodó uralkodó arisztokrata-főpapi párt ellenében. De a szadduceusokról szerző sok tekintetben uj nézeteket vall, melyeket megokoltaknak nem tekinthetünk. Egyébiránt „Die Sadduzäer" czimü külön munkát adott ki, hol nézeteit bővebben fejtette ki.

Neumark D., ki nagy munkája (Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters I-II) által ismert névre tett szert, a „dogma története az izraelitáknál" c. héber nyelvű műnek első kötetét bocsátja közre: תולדות העיקרים בישראל *Odessa* 1912. (Moria kiadása). Ezt a müvet Neumark az emlitett német mű előtt (1904-ben) dolgozta ki és változatlanul nyomatta le. Két részben, melyek egyenként hét fejezetből állanak, tárgyalja az anyagot a legrégibb kortól Ezráig. Szerző a bibliakritika álláspontján van és az ez által megállapitott kronológiától vezérelteti magát. Miután terjedelmes bevezetésben meg lett állapitva, hogy a zsidóságnak vannak dogmái (Mendelssohn tagadta) és a dogma fogalma meg lett határozva, szerző a próféczia, a kiválasztás, a lélek halhatatlansága, a feltámadás eszméit és más problémákat fejteget. Az utóbbit a talmudban is követi. Héber nyelven ily munka még sohasem íródott. Még egy befejező második kötet fog következni.

Klüger H., Friedrich Delitzsch der Apostel der neubabylonichen Religion. Ein Mahnruf an das deutsche Volk (*Leipzig* 1912.) Ebben a munkában Delitzsch felolvasása

melyek oly nagy feltűnést keltettek, theológiai szempontból beható kritika tárgyává tétetnek. Szerző sorba veszi a babyl. teremtés történetet, az istenhitet, az erkölcsi felfogást stb., s kimutatja, hogy D. ezeket szépitette, mig az izraelita felfogást sötétre festette. Számos izben D. önmagával ellenmondásba kerül, hamis képet fest stb. A dolog lényegére K.-nak igaza van, csak a módban nem szerencsés. Tulságosan erős kifejezéseket használ.

Büchler A., a londoni szeminárium igazgatója, összeállitja a talmudból azokat az adatokat, melyek Judea gazdasági állapotára 70—135 között fényt deritenek a „Jews' College" 4. publikációjában. Czime: „The economic conditions of Judea after the destruction of the Second Temple" *(London* 1912). A talmud nem lévén történelmi mű, történeti eseményeket és helyzeteket inkább csak elárul, semhogy elbeszél. Sokszor csak az éles fül hallja ki a történeti eseményt, B. igy halgatta ki a talmudot, szép sikerrel. Képet fest a zsidók lakta területekről a templom elpusztulása után. Mondható, hogy a lakosság strukturáját a háboru nem forgatta fel. A későbbi századok története különben azt mutatja, hogy Palesztina földjét az arabok előtt más nép egészben nem foglalta le. A zsidó népesség a vidéken a 4. század elejéig többségben lehetett. A rómaiak 135 után sem telepitettek a szent földön nagy arányokban. A 2. fejezetben B. kimutatja, hogy a zsidók kezén sok földbirtok volt. Előbbi észrevételünk értelmében feltehető, hogy a java része az ő kezükön maradt, habár érte az uj földesurnak, a római császárnak külön adót fizettek (40. lap). Hogy szegény zsidók is voltak Judeában, bizonyos (41 kövv.). Ezt folyóiratunkban régen bizonyitottuk. 45 apró jószág tartásának eltiltásáról. Ezt mi is tárgyaltuk folyóiratunkban, utalva Fischer geogr. müvére és más alkalommal is. — A 3. fejezet a politikai helyzetről szól. Adatokban gazdag dolgozat.

A frankfurti „Jahrbuch der Jüdisch- Literarischen Gesellschaft" IX. kötete *(Frankfurt* 1912) 10 német és 2 héber közleményt ad, melyek között a terjedelmesebbek a következők: *Ehrentren H.*, Tárgyi és nyelvi magyarázatok

a talmudhoz (1—44); *Fischer L.*, Az okmány a talmudban (45—197); *Funk S* (Boskowitz), Adalékok Babylónia földrajzához (198—213); *Epstein J. N.*, A gáonok responsumai ed. Cassel és a berlini, valamint Michael Codex szerint (214—304); *Halevy S.*, Jogosult-e a „zsidó hellenizmus" kifejezés? (421—489). A héber részben *Wellesz Gy.* kiadja az egyik Kaufmann kéziratból Izsák Corbeil decizióit és *Bamberger* József Ibn Nachmiasz kommentárját Jeremiás próféta könyvéhez. Az egyes dolgozatok különböző értékűek. Nagyon becses a Fischeré, a mely külön is megjelent és amelyet külön fogunk ismertetni, és az Epsteiné. Ehrentreu megjegyzéseiben sok problematikus értékű. Abból a körülményből, hogy a misna a chanukáról nem szól külön, azt következteti, hogy a misna a chanuka behozatalának kora előtt (a naggyülekezet férfiaitól) szerkesztetett (16). Először alkalmilag emlittetik a misnában, másodszor a sammaiták és hilleliták már vitatkoznak róla (Sabb. 21 kövv.), ezt pedig fel lehetett volna venni épugy, mint más vitáikat. De a főellenvetés az, hogy a misnában oly kérdések is tárgyaltatnak, melyek kétségtelenül 400 évvel a nagy zsinagóga után merültek fel. Ilyen pl. „a pogányok archivumai", melyek Akiba korában diszkutáltattak (ערכאות, A zsidó házasságfelbontás stb. II, 55, lap). דנא Ehrentreu szerint nőnemű aram pron. dem. (22), holott ez hosszabitott himn. alak, nőnemű דא.—232. l. הולכך (= הילכך) alakhoz lásd Bacher, J. O. R. IX (1896), 148. lap. Mindkettő הואיל וכך-ból ered. 476. laphoz. Halevy figyelmét elkerülte, mint másokét is, hogy a gymnasium és ephebia nemcsak játékhely volt, hanem az azt elvégzőknek nagy jogokat is adott. Ezt mutatja az is, hogy e kettő felállitásának engedélye mellé Jason azt is kérte, hogy a jeruzsálembelieket „antiochiaiak"-nak irhassa be. Ez körülbelül olyan jog volt a syr birodalomban, mint az egyptomiban az „alexandriai polgár" vagy még inkább „makedoniai". Ezt csak röviden. — 444 fent 287 h. olv. 187.

Perlmann S. M. a chinai zsidók történetéről szóló iratát a már ismertetett héber kiadáson kivül angol nyelven is megjelentette (The History of the Jews in China, *London*

1913.) Szerző mint kereskedő került Chinába és így jött rá erre az érdekes témára. Keresi és meg is találja az okokat, melyek a chinai zsidók felszivódására vezettek és arra az eredményre jut, hogy hasonló okok a kulturvilág zsidóságának eltünésére fog vezetni és ugyanezért külön territoriumot kell szerezni, hol a zsidók teszik a lakosság zömét. Kétségtelen, hogy számos zsidó szivét szállta meg az aggodalom, hogy a zsidó nép valaha eltünhet, elsülyed a modern népek között, mint a tiztörzs a régi népek között. Nagy kérdés, melyet nagy szempontokból a történet és az ethnologia tanainak világitásában kell és lehet tárgyalni. Itt csupán néhány észrevételt teszünk. A tiztörzs analógiája nem vág össze a jelen helyzettel, mert azóta a zsidó nép 2500 év megpróbáltatásán ment keresztül. Kérdés továbbá, hogy a territorium garantálja-e az örök fenmaradást? Oda is behatolhat a modern individualisztikus önző gondolkozás és a mi a fő, megmarad-e a zsidó lakosság a territoriumon? A zsidókat a kultura vonzza, ez a vonzóerő pedig nem fog a Zsidóország előtt sem megállani. Nehéz probléma.

Cohen Hermann, marburgi egyetemi tanár, ki az élő bölcsészek egyik legnagyobbika, egész életén át a zsidó vallás és a zsidó felekezet lelkes hive és védője volt. Ugyanezért 70. születésnapjának tiszteletére a bölcsészek mellett a zsidó tudomány munkásai külön ünnepi iratot adtak ki, melynek czime: „Judaika. Festschrift zu Hermann Cohens siebzigsten Geburtstage" *(Berlin* 1912). 43 dolgozatot tartalmazó, 721 lapra terjedő gyönyörűen kiállitott kötet (Drugulin). A dolgozatok többsége a filozófia és theológia körébe tartozik. Kiemeljük a következőket: A kinyilatkoztatás történetéhez *(Wiener M.)*; A zsidóság bölcseleti megalapozásához *(Kellermann B.)*; Az erkölcs autonómiája a zsidó irodalomban *(Perles F.* munkatársunk); Maimuni és Ábr. i. Daud vallásbölcsészetének egymáshoz való viszonyáról *(Guttmann J.)*; A stoikus filozófia és a zsidó jámborság *(Bergmann)*; Maimuni elmélete a prófécziáról *(Lewkowitz)*; Szaadja és a görög skepsis *(Horowitz S.)*; *Guttmann Julius*, Spinoza összefüggése az aristotelismuszszal. Philo egyes tanaival foglalkoznak *Heinemann, Treitel.*

Cohn L. és *Horovitz J.* — *Bacher* József Ibn Kaszpi exegézisét jellemzi; *Schwarz* (Wien) meggyőzően bizonyitja, hogy az analógiai következtetések egyik fajtája már a bibliában található, nemcsak a talmudban; *Maybaum* néhány bibliai verset magyaráz, közöttük a felebaráti szeretetről szólót; Kohler (cincinnati) megdönthetetlenül bizonyitja, hogy a felebaráti szeretet formulái a kereszténység fellépése előtti korból erednek. Történelmi dolgozatok: *Blau*, A demotikus és görög papyrusokmányról; *Büchler* (London), A sephorisi és tiberiási minimről (többnyire nem zsidó keresztények, hanem pogányok); *Cassuto* az olaszországi marannoszok történetét mondja el. *Freimann A.* kiadta Mesullam ben Kalonymos (10. század) polémiáját a karaiták ellen egy nehezen olvasható vaticani kéziratból és *Chamizer M.* palermói Achitubtól Maimuni Logicájának héber forditását. Nyelvészeti dolgozatot közöl *Löw J.*

Végül egy kis észrevétel. Heinemann vizsgálja Philo tanát az esküről. Konstatálja, hogy a fogadalmakat helyesli, a mi a stoa és a hivatalos rabbinizmus nézetével ellentétben áll. Végül arra az eredményre jut, hogy Philo a jámbor fogadalmak nagyrabecsülésével a zsidó tömegekkel egyezik, nem pedig a zsidó theológusokkal (114. lap). A misna és barajta csakugyan nem lelkesedik a fogadalmakért és Philo mégis egyezhet a korabeli theológiával. A hillelitták ugyanis megreformálták a zsidó törvényt, de a gyakorlatban a régi (sammaita) törvény uralkodott. Ezt a sammaita nézetet, a mely a tömegé volt, vallja Philo. Beható vizsgálódás meg fogja állapitani, hogy Philo más törvényekre nézve is a sammaitákkal, azaz a tényleg létező gyakorlattal egyezik.

•

Zuckermandel M. S. „Gesammellte Aufsätze" czim alatt ujra kinyomatta két kötetben (*Frankfurt a. M.* 1911|12) mindazon dolgozatait, melyek a talmudra, első sorban a tószeftára vonatkoznak. Az utóbbiakat „pótlásokkal" kiséri, melyeknek czélja az, hogy hypothézisét erről a misnához hasonló műről ujból megtámogassa. Nézete szerint, mint „Tosefta, Mischna und Boraitha etc." cz. két vaskos kötetre terjedő művében (*Frankurt* 1908|10)

részletesen kifejtette és bizonyitani iparkodott, a tószefta a palesztinai talmud misnája, a mi misnánk pedig Babylóniában ebből lett átdolgozva. Ez még megjárná, de azt is fel kell tételezni, hogy a tószeftából a mi misnánk ki lett hagyva, a mi már felette merész feltevés. Ennek az elméletnek támogatására bocsátja közre régebbi dolgozatait, melyek még ezt az álláspontot nem képviselték, hanem mintegy előkészitették. A második kötetben azonban a legtöbb dolgozat ezzel az elmélettel vagy egyáltalában nem, vagy csak távolról függ össze. Ez nem hiba, sőt előny, a mennyiben azoknak is nyujt valamit, kik tószefta elméletét elfogadni nem képesek. A legértékesebb dolgozatok a tószefta kéziratainak leirásai és a tószefta variánsok megvilágitásai. Azonkivül is vannak benne érdekes czikkek. Részletesebb ismertetést a Deutsche Literaturzeitungban adtunk (1911).

Dr. Weigl I. „Das Judentum" czimmel (*Berlin* 1911) 311 lapra terjedő müvet irt, melyben irenikus czélzattal ismerteti a zsidóságot a legrégibb kortól a jelenkorig. Hét szakaszban előadja szerző a zsidóság fejlődéstörténetét, vallását, e vallás irott forrásait (biblia, talmud, rabbinikus irodalom), a zsidó időszámitást, a szertartási törvényeket, a zsidóság viszonyát az államhoz. Ehhez járul függelékkép egyebek közt egy fejezet: „A zsidóság mint államvallás", melyben W röviden a délarabiai, falasa, malabári és kazár államokat ismerteti (297). Mindebből az olvasó csak halvány képet kap a mü tartalmának gazdagságáról és változatosságáról. W. tömötten ir és igy mindenről beszél, a mit 10 év alatt a zsidóságról olvasott és kikutatott. Térszüke miatt csupán néhány idézetet adunk alább a talmud ismertetéséből. Nagy ritkaság, hogy keresztény ember ily elfogulatlansággal, mondhatjuk szeretettel mélyedjen el a zsidó nép e legsajátosabb alkotásába. Hogy itt-ott tévedett (151 pl. Simon ben Setacht, Jannai király sógorát egyszerü népembernek mondja) a mü összértékéből nem von le semmit. Kik az európai kulturemberek igazságossága és emberszeretete fölött kétségbe esnek, uj reményt meritenek Weigl müvéből. Az igazságosság és az emberszeretet még nem halt ki végkép, hol ilyen férfiú még teremhet. Az emlitett nyilatkozatok következőkép hangzanak:

Vegyes.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Bacher W.*, Die Agada der babylonischen Amoräer. 2-te durch Ergänzungen und Berichtigungen vermehrte Aufl., *Frankfurt a. M.* 1913. Verlag von J. Kauffmann.—*Krauss S.*, Talmudische Archäologie, Band III. Mit 7 Abbildungen im Text. *Leipzig* 1912 (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums). *Gustav Fock* Markgrafen str. 4—6. — *Philippson M.*, Neueste Geschichte des jüdischen Volkes, Band III, *Leipzig* 1911, *Gustav Fock* (ugyanaz a gyűjtemény). — *Rieger P.*, Zur Jahrhundertfeier des Judenedikts vom 11. März 1912, *Berlin* 1912. — *Mittwoch E.*, Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus, *Berlin* 1913. (A. K. A. W. Phil.—Hist. Cl. 1913, Nr. 2). — *Ziegler J.*, Religion und Wissenschaft, *Frankfurt a. M.* 1913. *J. Kauffmann* (Ziegler, Volksschriften I, 7.) — *Theodor J.*, Bereschit Rabba mit kritischem Apparat und Kommentar, Lief. VII, *Berlin* 1913. — *G. M.*, A Sulchan Aruch és a magyar zsidóság. Néhány észrevétel az izraelita vallásfelekezet napirenden levő egyik kerdéséhez, *Budapest* 1913. — *Blau L.*, A görög papyrusok zsidó szempontból, *Budapest* 1913 (K. l. a M. Zs. Szemle 1913. évf.-ból).—Year book of the Central Conference of American Rabbis Vol. XXII, *Baltimore* 1912. — *Székely I.*, Bibliotheka Apocrypha. Introductio historico-critica in libros apocryphos utriusque testamenti cum explicatione argumenti et doctrinae Volumen primum: Introductio generalis, Sybillae et Apocrypha Vet. Test. antiqua, Friburgi Brisgoviae 1913. *B. Herder.* — *Yahuda A. S.*, Al - hidája 'ilá faráid al - qulúb des Bachja Ibn Josef Ibn Paqúda aus Andalusien. Im arabischen Urtext zum ersten Male .... herausgegeben. *Leiden* 1912. Buchh. u. Druckerei vormals *E. J. Brill.* — *Micha Josef bin Gorion*, Die Sagen der Juden. Von der Urzeit. Jüdische Sagen und Mythen. *Frankfurt a. M.* 1913. Literarische Anstalt Rütten et Loening Verlags — Buchhandlung (Ára füzve 6 márka, kötve 7.50 m.). — *Kahana A.*, Biblia tudományos kommentárral (תנ"ך עם פירוש מדעי), Mózes II. könyve. *Kiew* 1913 (Ára 1. 25 rubel).—*Günzig J.*, Hacschkol. Hebr. Sammelbuch für

Wiss. u. Liter. VII. *Krakau* 1913 (Ára 3 kor. a szerkesztőnél Loschitz, Morvaország) — *Wachstein B.*, Katalog der Salo Cohn'schen Schenkungen. I. Bücher aus der Sammlung des Rabbiners Nachum Beer Friedmann Sadagora. *Wien* 1911 (Bibliothek der israelitischen Kultusgemeinde Wien). — *E. Ben Jehuda*, Thesaurus Totius Hebraitatis et veteris et recentioris, III 8 — IV 7, *Berlin — Schöneberg* (Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung Bahnstrasse 29/30). Ára egy—egy kötetnek 20 Márka. — *Ginzberg L.*, The Legends of the Jews. Translated by Henrietta *Szold*, I—IV, 6. kiadás, *Philadelphia* 1913 (The Jewish Publication Society of America, 608 Chestnut Street).— Ozar Yisrael ed. *Eisenstein* IX. kötet, *Newyork* 1913 (Héber Encyclopedia, ára 15 korona. Megrendelhető J. D. *Eisenstein*, Newyork, 165 East Broadway). — *Klein M*, Juszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtaví c. munkája 3. fej. 1. része Tóbija ben Mózes héber fordításával. Első izben kiadta stb. *Budapest* 1913 (bp. dissz..).— *Morgenstern* E., Júszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtaví c. munkája 3. fej. 2. része Tóbija ben Mózes héber fordításával. Első izben kiadta stb., *Budapest* 1913 (bp. dissz.).—*Péner M.*, Júszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtaví c. munkájának 31. fej. Tóbia benMózes héber fordításával. Első izben kiadta stb., *Budapest* 1903 (bp. dissz).. — *Kiss A.*, Álom és Valóság, *Budapest* 1913, Singer és Wolfner. Ára 6 korona. — *Salzberger G.*, Salomos Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur, *Berlin* 1912. — *Gärtner E.*, Komposition und Wortwahl des Buches der Weisheit, *Berlin* 1912 (Mindkettő „Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums Band II"). —

Dr. Vadász Lipót igazságügyi államtitkár lett. Horn Ede óta hazánkban nem volt izraelita vallású államtitkár.

Schwarz Jakab csáktornyai főrabbi május 22-én 78 éves korában meghalt. Több mint félszázadig volt hitközségének hű és lelkes vezetője. Áldás a jámbor emlékére.

ITO. A pesti helyi bizottság megalakult. Elnökké dr. *Mezei* Mór, elöljáróvá dr. *Lederer* Sándor lett megválasztva. Az országos bizottság elnöke *Winterberg* Gyula udvari tanácsos. A tagok száma kereken 4500.

Lelkészek korpótléka. A megalkotott törvényt októberi füzetünkben annak idején egész terjedelmében közölni fogjuk. Az Országos Iroda a rabbik érdekeinek megvédése céljából emlékiratot intézett a kultuszkormányhoz, a mely remélhetőleg teljes sikerrel fog járni.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

Zipser 1815, aug. 14-én született Balassa-Gyarmaton, ahol a nagynevü Eisenstadt Meyr rabbinak jesiváján már mint 11 éves gyermek kitünt a talmudtanulásban. 15 éves korában Prossnitzba ment tanulni, majd onnan mesterét, Trebitsch Nehemiást követve, Nikolsburgba kerül. Itt már nem csak a talmudtanulás foglalja le éles elméjét, hanem titokban ugyan, magánuton, megtanul németül, majd franciául és angolul. 1837-ben a nikolsburgi országos rabbitól nyer rabbiképesitőt, melyet a már hires Chaszam Szófer Pozsonyban is aláirt. De még ekkor nem foglal el állást, hanem Ó-Budára megy nevelőnek egy előkelő családhoz, ahol tovább képezi magát és a latin és görög nyelv és irodalom alapos ismeretét szerzi meg. Közben a pesti rabbi, Schwab Lőw beszédei hatnak rá mélyen és képezik ki tehetségét uj irányban.[81])

1843, december havában a székesfehérvári község hivja meg rabbijának, [82]) ahol bő tere nyilik lelkes működése számára. Az 1840-ben alakult község az ő általa készitett alapszabályok szerint épiti fel szervezetét és helyezkedik a bizonyos tekintetben haladásnak nevezhető álláspontra, mely rendezett istentiszteletet, rendes elemi iskolai oktatást létesit a fejlődő hitközségben.

Eleinte szép eredményeket ér el buzgó működésével, de csakhamar ellenáramlat keletkezik ezzel szemben a község szigoruan conservativ tagjai részéről, akik rossz szemmel nézték az ő „reformtörekvéseit." Amikor pedig azt

[81]) Életrajzát 1862-ig terjedőleg megirta: Reich Ignác, Beth-El, IV. füzet. Pest 1862.

[82]) Fehérvári működéséről lásd: Dr. Steinherz Jakab. A székesfehérvári zsidók története, Budapest, 1895, 7—30 ll.

a meggondolatlanságot követi el, hogy kellő ok nélkül tulteszi magát a hagyományos szokáson, mely a get: válólevél kiállításához rendes rabbicollegiumot követel, elkeseredett harcot idéz fel maga ellen. E küzdelem vezetője a későbbi fehérvári orthodox hitközség rabbija, Fischer Gottlieb, akkor tekintélyes és gazdag kereskedő, aki alapos talmudi ismeretekkel rendelkezett és Zipser eljárását, melyet az „Mé hasilóach" cimü iratában bő tudással igazolni iparkodik, szigoru és elitélő birálat tárgyává teszi, támogatva kiváló talmudtudósok tekintélye által. [83])

Fischer Gottlieb és több hasongondolkodásu társa már korábban elégedetlenkedett Zipser bár mérsékelt, de mindenesetre reformáló tevékenysége miatt és most felhasználta a kedvező alkalmat, hogy nyiltan megtámadja; támaszul szolgált erre még Zipsernek egy véleménye a zsinagógai reformok ügyében, melyet a Pápáról hozzá intézett kérdésre adott. [84]) Ez a viszálykodás éveken át sok keserüséget okozott Zipsernek, aláásta a község békéjét, ugy, hogy Zipser 14 évi müködés után szivesen hagyta oda Fehérvárt.

Ottani müködése idejébe esik az 1848-iki szabadságharcz, melyet megelőzőleg Fehérváron is, mint sok más helyen, zsidóüldözés tört ki. Fehérvárról el is kellett menni a zsidóknak, ha csak néhány napra is, egyedül Zipser maradt ott betegsége miatt, de bántódása nem esett. Pulszky Ferencz kormánybiztos megjelenése, április 9-én véget vetett a szomoru állapotnak és visszahelyezi a zsidókat régi jogaikba. [85])

Zipser már fehérvári müködése idején élénk tudományos munkálkodást fejtett ki és a „Der Orient" folyóiratban több dolgozatot közöl. [86]) Majd a londoni „Jewish Chronicle"-ben lát napvilágot több értékes cikke, melyek között különös feltünést keltett az, melyben „a hegyi beszéd" zsidó forrásait mutatja ki. A londoni hitközség a cikk különlenyomatát kiosztotta a parlament tagjai között és ennek kedvező hatása nagyban hozzájárult az angol zsidók egyenjogusitásának eléréséhez. [87])

Rohoncon már sokkal nyugodalmasabb volt élete és ugyancsak szorgalmasan dolgozott, kiváló irodalmi müködést fejtvén ki. Értékes dolgozatai a Löw Lipót szerkesztette Ben-Chananja folyóiratot gazdagitották és emelték hirnevét a zsidó tudományos világban. Nagyobb önálló munkája: Des Josephus Flavius Werk „Ueber das hohe Alter des jüdischen Volkes gegen Apion", csak halála után 1871-ben jelent meg Jellinek előszavával, bizonyitékául annak, hogy a kiváló szerző korán hunyt el a zsidó tudomány nagy kárára.

Elképzelhetjük, hogy oly kiváló talmudi készültséggel biró, oly mély tudományu, modern képzettségü rabbi, amint ez Dr. Zipser személyében egyesült, aki amellett még a legtisztább jellem is volt, mily áldásos müködést fejthetett ki községe javára, abban a forrongó átmeneti időben, mely sok községnek békés fejlődését megtámadta, söt tönkre tette. Zipser alatt a rohonci hitközség szerencsésen átjutott a veszedelmes ponton és haladhatott a maga utján. Beszédei, melyek közül több nyomtatásban is megjelent, nagy müvelő hatással voltak közönségére. Figyelme kiterjedt a község emberbaráti intézményeire is, [88]) különösen pedig a községnek 1847-ben alapitott, nyilvános elemi iskolájára. [89]) Ez iskolán eleinte 2, majd virágzása idejében

[83]) A מי השלוח megjelent Ofen. 1853, az ellenirat דלתים ובריח Wien 1855. Érdekes, hogy Z-nek álláspontja ellen az éppen nem conservativ nagykanizsai rabbi, Fassel H. is állást foglalt, aki ellen Z. a Ben-Chananja 1866. évfolyamában védekezik: Das Beth-Din bei Ehescheidungen cikkeiben.

[84]) Zulässigkeit und Dringlichkeit der Synagogen-Reformen, Wien 1845,70-81 l.

[85]) L. Dr. Bernstein Béla. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók, 55-59 l. Zipser is leirta röviden a kiüzetést a Jewish Chronicle 1851. évfolyamában: A secene from the hungarian war in 1848.

[86]) L. feat — l. és Reich. i. h. 21--23 l.

[87]) A különlenyomat cime: The sermon on the Mount. By the Rev. Dr. Zipser, Chief-Rabbi of Alba in Hungary. London 1852.

[88]) Érdekes bár, nem tudni, mi inditotta arra, hogy 1862-ben egyik templomi beszédében egyletet sürget, mely kiszolgált szegény zsidó katonák támogatására szolgáljon. A község bizottságot küld ki az egylet megalakitására; Ben-Chananja 1862.43 b l.

[89]) Az iskola alapitására szóló okiratot őriz a hitk. levéltár. Cime: Bestättigung és 115 tag aláirásával kijelenti, hogy a hitk. elöljáróság ama határozatát, hogy az alapitandó iskola céljaira jegyzett önkénytes adomá-

3 tanitó működött, most pedig egy tanitó vezeti 5 osztályát, melyben 43 tanuló van ez évben és ezeknek is jó része vidéki.

Az iskolaalapitás idején különben a hitközség tetőpontján állott fejlődésének. Az 1848-iki összeirás szerint 209 család képezte a községet és ezek, csekély kivétellel, mind önálló keresettel birtak; képviselve volt köztük nem csak a kereskedői, de az iparos osztály is többféle ágával. A hitközség tisztviselőinek és alkalmazottainak száma is teljes volt, megfelelő a község állapotának. Volt főrabbija és dajanja vagyis papisegédje, mint az összeirás mondja, továbbá két tanitója, hitközségi jegyzője, egy metszője és egy kántora, végül egy községi szolgája. [90])

Zipser idejében még megőrizte a község régi nimbusát; emlekedéséről ugyan nincs tudomásunk, de hanyatlása sem kezdődött még meg. Annál rohamosabb volt ez az ő halála után következő évtizedekben, amit közelből szemlélni és tapasztalni az ő utódjának jutott nem irigylendő osztályrészül.

Dr. Zipser 1869, dec. 10-én bekövetkezett halála után [91]) *Ehrlich Mór* lett utódja, aki már betegsége idején is helyettesitette október 10-ike óta. A jónevü R. Jákob

nyokon kivül minden tag heti 3 krt. Ww. fizessen, a hitközség pénztárából pedig évi 450 frt. Ww. adassék, elfogadja és megerősiti 1847. ápr. 11.

[90]) Érdekes az összeirás részletezése, mely szerint a 209 család foglalkozása igy oszlott meg: Kereskedő 27, Kisboltos 7, Szabó 11 (4 mellényvarró), Házaló 22 Rongyszedő 29. Irhás 6, Timár 2. Korcsmáros 6, Fuvaros 3, Keszkenős 4, Bádogos 1, Kenyérsütő 2, Szücs 2, Sapkás 1, Posztós 1, Katulacsináló 1, Dohányvágó 1, Hangász 4 (egyiknek 3 fia is) Mészároslegény 5, Napszámos 3, Hitesalkusz 1, Atyafiai gyámolitásából él 27. Szolgálatban: Főrabbi 1, Papisegéd 1, Tanitó 2, Sakter 1, Kántor 1. Községjegyző 1, Községi szolga 1, Koldus 6, Pénzéből él 2.

[91]) Sirfeliratát, a cimezést kivéve, maga szerkesztette halála előtt több mint 10 évvel egy sulyos betegsége közben, mikor az orvosok már lemondtak az életéről. Igy hangzik: אמ"ן הרב הגאון הגדול מופת הדור אב"ד דקהלתנו מו"ה מאיר ציפסער. יום ו' טבת תר"ל לפ"ק

In Kummer gelebt	בעד האמת יצאתי
Nach Wahrheit gestrebt	ורק ינון רב מצאתי
Zum ersteren geboren	ימי חיי ההבל
Ging letztere verloren.	נהפכו לי לאבל.

Nádas [92]) fia, ki a nagyváradi rabbi Landesberg jesiváján tanult, majd érettségi vizsgát téve, a wien-i Béth-Hamidras hallgatója lett és egyidejüleg az ottani egyetemet is átogatta. [93])

Eleinte mint helyettes rabbi, majd mint a község megválasztott rabbija vette át a dicsö emlékü Dr. Zipser örökét; átvette ugyan a maga egészében, de a beállott gazdasági átváltozások folytán nem tarthatta meg azt a régi alakjában, az egykori nagyságában. Községe elhalálozás és elköltözés folytán mindinkább kisebb lett, ma 60-70 családból áll, amelynek tulnyomó része nem a vagyonos osztályhoz tartozik. A község költségvetése, az iskolával együtt, 6000 K., amit csak nagy erőfeszitéssel tud előteremteni. Alapitványi vagyonnal, ami a község biztos jövedelmét gyarapitaná, nem rendelkezik; hisz láttuk, hogy a rohonci község tagjainak elég kűzdelembe került a sok mindenféle adót leróni, amellett az egyéni és községi rendes szükségletek ellátása, ugy hogy érthetjük és valóban nem csodálhatjuk, ha nem hagyományoztak azok a derék, vallásukért sokat áldozó elődök községi alapra. Igy azután megvan a szép és nagy keret, melyet a régi rohonci zsidóság megalkotott, meg van a gyönyörű templom, a tágas községháza és iskola, de nincs anyag, ami kellőkép betöltse.

A magyar zsidóságnak bizony nemes feladata, és egyuttal szent kötelessége volna, olyan hatalmas országos községalapot teremteni, amely ilyen arra érdemes községeket hathatósan támogatna, hogy a megváltozott viszonyok között is megfeleljen, dicső multjához méltón, a reá háramló vallásfelekezeti hivatásnak, miután az államtól hiába várjuk a megfelelő segélyt, csak morzsákat dob a mi felekezetünknek. Most még összetartja buzgó, derék rabbija, kiben a régi jó idők emlékei élénken élnek és ki mindent

[92]) L. Dr. Bacher, M. Zs. Szemle, 1892, 704 l. A חיים 7 responsuma szól hozzá.

[93]) Önálló müve: Königtum und Staatswesen der alten Hebräer, Szombathely 1885. Megjelent több alkalmi szónoklata és felekezeti kérdéseket tárgyaló cikke. Ez utóbbiak a wien-i Oesterreichische Wochenschrift és a budapesti Ungarische Wochenschrift heti lapokban.

megtesz, hogy községét megtartsa hivatásának magaslatán, de bizonyos, hogy nem ok nélkül néz komor gondokkal a jövő elé. Vajha sikerülne az egykor oly kiváló és nevezetes rohonci hitközség helyzetét ugy megszilárditani, hogy helyét, mint a magyar zsidóság érdemes tényezője, mindenkor megállhassa a vallásfelekezet üdvére!

II. SZOMBATHELY.

I. FEJEZET.

A PRIVILEGIÁLT VÁROS KÜZDELME A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE ELLEN.

Szombathely privilegiuma. — Kolonics érsek és a rohonci zsidók. — Kereskedő zsidók kiutasitása. — Az érseki tiszttartó és a zsidók. — A sóárenda kiadása és a zsidók. — A város boltot ad bérbe rohonci zsidóknak, 1718. — Pálinkás zsidó kiutasitása, 1725. — A város enged rideg álláspontjából. — Engl Jakab, az első zsidó lakós Szombathelyen. — Kohn Löbl, a második zsidó lakós. — Porlicz Farkas, a harmadik zsidó lakós. — Visszautasitások. — A megye a város ellen. — A város felebbez a királyhoz. — Egyes zsidók kiutasitása 1825. — Az uj polgárok esküje. — Szent-Mártoni zsidók kereskedése a városban. — Két zsidó orvos letelepedése.

Szombathely városa az ősi Sabaria helyét foglalta el. Vajjon Sabaria területén laktak-e zsidók? Azt nem tudjuk. Nincs kizárva. Hisz a római telepesekkel jártak zsidók is, vagy mint legionáriusok, vagy pedig mint kereskedők, szállitók. Hogy azonban az ujkori Szombathelyen nem lakhattak zsidók, egészen a XIX. század elejéig, azt kútforrásaink alapján kimutathatjuk. Szombathely szigoruan elzárta kapuit a zsidók elől, mert azt tartotta, hogy ez az ő nevezetes szabadalma, melyet hüen meg kell őriznie. De még tovább is ment. Nem csak zsidót nem fogadott be falai közzé, de protestáns vallásut sem. Még 1790-ben is visszautasit egy protestans embert, aki Szombathelyen házat akart venni, mert — ugymond az 1790 április 24-ről szóló jegyzőkönyve [1]) — „II. Maximilián Római Tsászár és

[1]) Szombathely város levéltárában levő jegyzőkönyveit, az 1687—1850-ig terjedő korszakra vonatkozókat átvettem és a zsidókra vonatkozó adatait itt dolgozom fel. Ahol más forrást nem nevezek meg, e jegyzőkönyvek értendők történetünk kutforrásai gyanánt.

Magyarországh királyának még 1567-ik Esztendőben emanalt kegyelmes Privilegiumában fundált régi szokása volt ezen városunkban, hogy az más, mint-sem igaz Római Catholika hiten lévőknek, nem tsak ezen határban levő Fundusok-birása meg nem engedtetett, de az városi községbe vagyis Purgerségre sem vétettek be."

1687-ig nem emlékezik meg a város jegyzőkönyve a zsidókról, azután azonban igen sürün hoz határozatokat a Szombathelyen kereskedni vagy lakni akaró zsidók ellen, mindenkor jellemzően a városi „Purgerség" türelmetlenségére és szük látókörére. Mert a Privilegium féltékeny megőrzése csak abból a félelemből eredt, hogy a bevándorló zsidók a városi kalmárok és mesteremberek kárára lesznek versenyökkel, amint azt nem egyszer nyiltan ki is mondják.

Tényleg sikerült Szombathely városának terve, hogy az 1840, XXIX. tcz. életbelépéseig távoltartotta magától a zsidókat és ennek a körülménynek köszönhette, hogy még a XIX. század elején is megmaradt 2—3000 lakósával teljes jelentéktelenségben; sem ipara, sem kereskedelme nem volt, ami felvirágoztatta volna. E tekintetben messze tulszárnyalta a megyének akkor első helyen álló városa, a korántsem oly szerencsés fekvésü Rohonc [2]). Csak a XIX. század második felében, amikor már nem a középkori szabadalmak elrozsdásodott eszközeivel dolgozott, hanem a szabadság szellemének hódolt és megnyitotta kapuit a szabad verseny minden rendü harcosának, akkor emelkedett bámulatos gyorsasággal, az amerikainak nevezett haladás tüneményes magaslatára. Igy lett azután Szombathely a modern városok egyik legigazibbja, Magyarország culturközéppontjainak egyik legkiválóbbja. És ebben a dicső eredményben, bátran állitjuk, a sok közremüködő tényező mellett, a városnak folyton szaporodó zsidó polgárai derekasan kivették a részüket. A viruló Szombathely városában viruló zsidó hitközség fejlődött, amely egész berendezkedésével diszére és büszkeségére válnék bármely előkelő városnak.

Midőn tehát mi szombathelyi hitközségről szólunk,

[2]) Vasmegye monografiája, Budapest, 1898, 214 l.

mely ma az ország első hitközségei között foglal el méltó helyet, akkor csak az 1840 után következő időre mehetünk vissza, mert eladdig a tulajdonképpeni Szombathelyen néhány kiváltságos családon kivül zsidónak nem szabadott lakni. És amikor az 1795-iki megyei összeirás 13 zsidó családot foglal össze „Sabarienses" név alatt, azok közül tényleg csak egy lakott Szombathely területén, a többi mind a vele szomszédos kis helységekben, a püspöki uradalomhoz tartozó Szent-Márton és Ó-Perint faluban, meg a Batthányi herceg tulajdonát képező Szőkeföld kurialis területén tartózkodott. [3]) Igaz, hogy csak egy-egy hid választotta el e helyeket Sabariától, Szent-Mártont a Gyöngyösön, Ó-Perintet pedig a Perénten átvezető hidak, mely utóbbiak közül az egyiket „Zsidó hid"-nak nevezték [4]), de azért mind a három külön hatósággal birt, egészen 1885-ig, amikor közigazgatásilag is egyesültek Szombathellyel.

A régi Szombathely tehát sokáig zsidómentes volt, de azért sorsát el nem kerülhette. Már 1682-ben megengedte Kolonics érsek, akinek birtokához tartozott a helység egy része, hogy a rohonci zsidók évi 40 frt. bér fejében Szombathely területén is kereskedhetnek. Ezt a jogot, amint láttuk, a rohonci zsidók gyakorolták is hosszu időn át és be-bejártak Szombathelyre, bár a szombathelyi városi kalmárok el akarták őket e kiváltságtól ütni. [5]) Már az 1687, október 5.-iki gyülésen azt határozta el a város, hogy a zsidóknak nem szabad a vásári napokon kivül a városban járni és árulni, „mivel sérelmes károkat érzik a városi kalmárok és mesteremberek, hogi ők (t. i. a zsidók) untalan az városon árulván az vevőket magokhoz hitegetik és mindent fölkapdoznak." Ime, hinc illae lacrymae! A zsidó szorgalom és élelmesség versenyétől akar szabadulni a városi kereskedő és iparos, és azért folyton azon vannak, hogy a zsidót távoltartsák helységüktől. 1710-ben a pusztitó pestis szolgáltat ürügyet arra, hogy a zsidókat kitiltsák a városból, mert — ugymond a gondos tanács — „az mely járással s keléssel S portéka be hozattatással az pestises Jnfectioy be szokott Fertékezny az helységekben." 1711-ben megint törvénybe hozza a város, hogy senki a polgárok közül zsidónak boltot ne adjon bérbe 12 frt. büntetés terhe alatt, annál kevésbbé merészeljen bárki a piacz körül levő házakban zsidónak lakást adni; ha pedig ott volna már zsidó lakós, azt „Tisztük s becsületüknek elvesztésük alatt" azonnal elküldjék, különben 24 frt. büntetést fizetnek. A zsidóknak ugyanis — ugymond a városi tanács — csak a belső sorompón kivül, Karicsában engedtetett három ház „obsteigul", ide szállhatnak és abból, amit ezért a gazdáknak fizetnek, fele a várost illeti. A város tehát a zsidóktól eredő jövedelmet nem veti meg, de azt csak nem engedheti meg, hogy azok szekéren bejárjanak a városba, hanem csak „Ronczlival Hátukon árulhatnak."

A város vezetősége tehát igaz buzgalommal megtesz mindent, hogy a zsidók valahogy be ne jussanak a városba. Ámde máshonnan fenyegeti most ez a veszedelem. Az érseki uradalom tiszttartója, Mállik Ferencz a neve, 1711-ben a vámot zsidóknak akarja bérbe adni; ebből pedig, ha megtörténik, az következnék, „hogy a Puszta háznál jó házakat épitetnének s az után az Sidóságh megszaporodnék és az Vám a keziknél maradna." Ezt nyilván nem türheti a város, inkább maga veszi a vámot bérbe. El is mennek a tiszttartóhoz küldöttségileg ez ügyben, de Mallik uram — ugy látszik — keményfejü ember volt és nem engedett a tanács kérésének, mert három héttel később a város az érsekhez magához küld deputaciót, „ minthogy Mállik Ferencz Tisszttartó ur sokféle novitussokat akar be hozny és a Sidókat be akarja venny az városnak Pjudiciumára." Hogy a küldöttség mily eredménnyel járt az ér-

[3]) Vasmegyei levéltár, Zsidó ügy. Megyei összeirások. Az 1795-iben „Sabarienses" cím alatt felsoroltak közül csak Jakob Engl lakott benn a városban, amint azt később ki fogjuk mutatni. A többi Samuel Leb Preyer, Sapsl Moyses, Lázarus Ábrahám, Salamon Ábrahám, Samuel Gronem, Chejem Leb, Jakob Hirsch, Noe Joachim, Isac Jakob Schachting, Wolf Porlicz, Hirschl Eliás, Schey Perl, mind Szent-Mártonban lakott, am nt ez a későbbi összeirásokból ki is tünik.

[4]) Az 1781, ápr. 25-iki jegyzőkönyv arról szól, hogy a biró megengedi a perénticknek, hogy a „Zsidó-Hid" táján marháikat legeltethe ik. Talán azért nevezték Zsidó-Hidnak, mert ez vezetett a zsidók lakta részre.

[5]) L. Rohonc hitközsége történetében.

seknél, arról nem szól a jegyzőkönyv, de azt elmondja alkalmilag, hogy Mállik Ferenczen bosszut állt a város vakmerőségeért, mert mikor 1714-ben a város házát akarta bérbe venni, kereken elutasitották, sőt marháit sem engedték a város erdejébe hajtatni. És mikor Mállik ezért azzal fenyegetődzik, hogy pár száz katonát fog fogadni, hogy jogát érvényesithesse, a város azt feleli neki, hogy kész a katonák ellen is felvenni a harcot. Büntetlenül tehát nem vehette védelmébe a zsidókat Mállik tiszttartó; szolgáljon neki vigasztalásul, hogy emlékében megtiszteljük elfogulatlanságáért, melyet Szombathely város türelmetlenségével szemben a zsidók iránt tanusitott.

A nemezis azonban elérte a várost. Már 1714, április 26-án, mikor a sóárendát zsidó akarja bérbevenni és pedig nagyobb összegért, mint a mennyit eddig fizettek érte, azt határozza a város, hogy inkább adja kereszténynek, ha az ugy felveszi, ha azonban nem, „tehát aki többet ad s nagyobb hasznot fordit a városnak, annak adattatik." Mikor 1715-ben a N. szücs és más becsületes céhek panaszkodnak, hogy a városban levő zsidók és görögök, sok kárt tesznek nekik, megint csak azt határozza a város, hogy nem szabad a zsidóknak szállást adni, sőt a Cardinalis Eminentiáját és a Vármegyét is meg kell ez ügyben keresni, de nagy resignatioval hozzáteszi, „ha csak ideben köl ezeket szenvedni a városnak, nagy sullyos adót kell reájuk vettni." Még 1717, április 27-én ujra eltiltja mindenkinek, hogy a zsidóknak büntetés terhe alatt szállást ne adjon és ime 1718, április 1.-én maga a város köt szerződést Markó nevü rohonci zsidóval, hogy ez egy társával egyetemben bérbe veszi a város házában levő boltot évi 32 frtért, ahol is mindent árulhat, amivel a céhbeli mesterek ellen nem versenyez! Mi vitte rá a várost e szörnyü elhatározásra? Megmondja a szerződés elején, „hogy a sok kárvallásunkra s városunknak szükült állapotára nézve" kénytelen ezzel, de persze kiköti, hogy ez praecedensül nem szolgálhat, hanem a jövőben is a város tetszésétől függ, vajjon bebocsát-e zsidót vagy nem? A sok kikötése között a legnevezetesebb az, mire a város különös sulyt vet, hogy feleségét és gyermekeit be ne merje a bérlő a városba hozni.

Ugy látszik azonban, hogy a Markó zsidóval és társával, a Salamon zsidóval meg volt a város elégedve, mert 1719-ben ez utóbbinak külön ad ki boltot 16 frtért egy évre és a régi adóhátralékát, 8 frtot elengedi, zálogját és adóslevelét visszaadja neki, míg Markó ugyanakkor lefizeti 4 frt. tartozását. Mintegy a maguk megnyugtatására jegyzőkönyvbe igtatják ugyanaz év május 9-én, hogy „több Sidókat a város be nem vészen s be sem ereszti lakóul, ugy, hogy Boltok se adattassanak nekiek"; a régi két zsidóval azonban továbbra is szerződik, 1725-ben már 19 frt. 50 kr. és 1729-ben három évre 24 frt. évi bér mellett. Jóval később, 1747-ben ujra találunk „Zsidóval való Contractus-"t a jegyzőkönyvben, amelyben szintén Salamonnal szerződik a város 10 évre és a boltja mellé kis szobát és konyhát is ad neki, de annál nyomatékosabban kiemeli, hogy „csak egy étsakán által is Feleségét itt ez városban magánál tartanyi, annyival inkább tőb üdeigh aval itten laknyi az Mgtus által dictálandó kemén büntetés alatt nem lészen szabad." E szerződés megkötésekor is mentegeti magát a város, hogy kénytelen vele, mert a piacon levő házban három szoba és az előtte levő folyosó „allya vagyis Padimentuma leszakadóban van" és halaszthatatlanul javitásra szorul; azért ennek a költségeire, meg hogy a jövőben is hasznot hajtson a beruházás, a szobák alatt készíti a kiadandó helyiségeket, melyekért Salamon már évi 60 frt. bért fizet, sőt az épitési költségekre, minthogy a városnak erre pénze nincs, azonnal előre ad 50 frtot. Ezért azután a város szivesen megigéri, hogy a szerződés tartama alatt, az az tiz évig, más kereskedő zsidót be nem bocsát [6]). De változnak az idők és változnak az emberek! Mikor Salamon halála után, annak fia, Ábrahám a szerződést 1761, juniusban meg akarja ujitani, a város készséggel meghosszabibtja azt öt évre, már évi 70Rhénes frtokért és megengedi neki, hogy feleségével ott lakhassék, meg öccsét is társul veheti, amig az meg nem házasodik.

Ugy látszik azonban, hogy hiába vigyázott a város

[6]) Az 1718 és 1747-iki szerződések szövegét közöltem: Magyar-Zsidó Szemle 1897. 280-282 ll.

oly argus szemekkel területének zsidómentességére, mégis be-becsuszott időnként egy az ő akarata ellenére. Így azután alkalma nyilik arra, hogy 1725, dec. 22-én a következő jellemző határozatot hozza: „Mint hogy mind nagyobb kárára hogy sem mint hasznára látja az Nemes város az Pálinkás Sidónak bent való lakását, edgy az, más az, hogy régenten edgy éiszakán sem mert az Sidó Feleségestül itt városunkban hálny, nagyobb az, hogy Lutheránust, kálvinistát sem szenved az város, annyival inkább Sidót feleségestül éppen nem? azért megfizetvén az Városnak az hátra való árendáját menjen ki az városból."

Hogy vajjon ki volt az a pálinkás zsidó, aki családostól benn lakott a városban, Markó és Salamon zsidókon kivül, azt nem tudjuk; többé azonban nem esik szó róla a jegyzőkönyvekben és így bizonyos, hogy a fenti határozatot végrehajtották és elküldték a városból. Ezután a rohonci zsidókon kivül, főleg körmendi és a palatinus curiáján lakó, szőkeföldi zsidók fordulnak első peres ügyekben a város jegyzőkönyveiben.

Lassan azonban enyhül a város szigora a zsidókkal szemben és miután 1761-ben Salamon Ábrahámnak megengedte a bennlakást, később is hajlandó elnézni, hogy egyesek beköltöznek lakásra, amit a városi polgárok szivesen fogadtak, mert igy könnyebben bérbeadhatták házaikat. Igy 1787, május 2-án maga elé idézi a város rohonci Perl zsidót és Holl Jakabot, akik szállást fogadtak Hegyi Józsefnél és csak azt adja tudtokra, hogy ha itt akarnak lakni, ugy kötelesek a város minden terhében részt venni és a rohonci uraságtól bizonyitványt hozni, hogy ott nincs adósságuk. Hogy meddig laktak benn az emlitett Perl és Holl, nem tudjuk. 1788, aug. 27-én azonban *„szombathelyi Engl Jakabnak"* — talán azonos Holl Jakabbal — nevezi a jegyzőkönyv azt a hitrokont, akinek a városi, megyei és plébániai erdőkben levő gubacsot 750 frtért bérbe adják.

Ez az *Engl Jakab tehát az első zsidó, aki állandóan Szombathelyen tartózkodott és akit a város hivatalosan is elismert lakósának.* A városnak enyhébb elbánása ez ügyben, ugy látszik, felbátoritotta a város polgárait, hogy kedvük szerint befogadják a zsidókat lakóul. Ezt persze a város nem akarta és már 1788, október 8-án nagyon felpanaszolja, hogy az 1774, március 18-iki határozat, „Eö felségének az eránt érkezett kegyelmes parancsolatya ellen is" némelyek befogadnak zsidókat házaikba, anélkül, hogy azt a városnak bejelentenék; ez által pedig, — ugymond — kárt okoznak a városnak, mert „az ilyes jövő menő zsidók, kik a várost illető terhekben nem concurralnak, sőt inkább hazugságokat tevén, a Contributióval restálván elszöknek." Meghagyja tehát szigoruan, hogy senki se merjen, 4 frt. büntetés terhe alatt, zsidónak bejelentés nélkül szállást adni, akinél pedig volnának már, a közelgő Szent-György napnál tovább, kemény büntetés alatt, ne merészeljék ott tartani. E rendelkezés azonban Engl Jakabot nem éri, ő tovább is ott marad. Majd pedig, biztosan megállapitani nem tudjuk, hogy mikor, de *körülbelül ez időben egy másik is jön melléje, Kohn* vagy mint a jegyzőkönyv irja, *Khon Löbl, aki szintén mindvégig szombathelyi lakós marad.* Kitünik ez abból, hogy mikor 1801, junius 20-án a város több beköltözni akaró zsidót elutasit, kijelenti, hogy az 1791, 38. tcz. szerint csak azokat kell megtürnie, akik 1790-ben már a városban laktak, akkor azonban Szombathelyen állandóan zsidók nem voltak, kivéve Engl Jakabot, kinek még 1802, januárig van szerződése házigazdájával és Löbl zsidó, kinek ugyancsak egy év alatt jár le szerződése. Még ezekre nézve is azt határozzák most, hogy ha lejár szerződésük, tiltassanak ki a városból; ezt a határozatot azonban nem hajtották végre. Engl Jakab jómódu ember létére a városnak kivánatos hasznot hajtott, Löbl Kohn pedig másként volt a város előnyére. Igy, amikor 1808, jun. 13-án ujra folyamodik a városhoz, hogy tovább is ott lakhassék, a város megengedi ezt, mert 1804, márc. 19-én a Kám utcában keletkezett tűz alkalmával Löbl és fiai annyira kitüntették magokat az oltás körül, hogy „annakutána ezen jó és hasznos iparkodásukat Városunk ex publico nekiek meg is köszönte."

Kohn Löbl tehát szintén szombathelyi lakós marad, pedig igen szegény lehetett, mert többször perlik őt polgárok és a szombathelyi káptalan is adósságai miatt, sőt

a város is elengedi neki 1818, okt. 21-én „tehetetlensége, szegénysége és nyomorult állapottya tekintetbe vetetődvén", hátralékos 36 frt. 14 kr. adójának a felét.

A jég tehát kis léket kapott, de azért még fel nem olvad. Most azután szigoruan ügyel a város arra, hogy a befogadott két zsidó családnál több meg ne telepedjék benne. Így, midőn az addig a Batthányi Curián lakozó Porlicz Farkas Jakab folyamodik 1812-ben, hogy a városban vehessen lakást, kereken elutasitják. Porlicz azonban nem nyugszik meg e végzésben, hanem a megyéhez felebbez. A megye, mint azt többször fogjuk látni, türelmesebb a városnál; most is kiküldi a főszolgabirót, hogy a városi tanács meghallgatása után referáljon az ügyről. Ez meg is történik, és bár jó ideig elhuzódik a dolog, a megye a város ellenzése dacára is helyt ad *Porlicz Farkas* kérésének. *Ő a harmadik állandó zsidó lakósa Szombathelynek*, akinek azonban még ezután is ki kell küzdeni lakhatási jogát. Ebben már a városi tanács is segiti, mert mikor 1815, május 10-én Porlicz panaszt tesz, hogy Grossinger Ferencz német szabó a magistratus közbenjöttével kötött szerződésnek nem tesz eleget és a neki bérbe adott szállásba maga megy, a tanács meginti az illetőt, hogy tegyen eleget elvállalt kötelezettségének. De a szabó uram nem hajt a jó szóra és mikor hazamennek az itélet után, egyszerüen kidobja Porlicz lovát, szénáját az istállóból, sőt még azt is mondja: „Ő a zsidónak többet is fog cselekedni," amely fenyegetéseért azután bezárják Grosszingert és igy tesznek igazságot a zsidónak.

Mikor azonban ugyanazon időben, 1815, május 6-án Stukovics Márkus, szentmártoni zsidó folyamodását tárgyalja a város, mely szerint az illető boltot akar bérelni a városban, Megyessy László táblabiró házában (Kiskaricsában), a tanács elutasitja. És midőn maga a táblabiró ad be kérvényt ez iránt, azt feleli a város, hogy miután „két zsidó familiánál több az 1791. Eszt. Törvény ellen meg nem szenvettethetne," nem hajlandó határozatát megváltoztatni; „mindazonáltal, hogy az Instans Assessor urnak enyhülése lehessen, az Érdemes Communitas azon Boltjában egy keresztény Katolikus bötsületes kereskedőt hova előbb a

ttlált. Instans Assessor urral együtt szerezni igyekezik."

Azt tehát belátja a város, hogy a házbirtokosnak javára szolgálna, ha a zsidónak bérbe adhatná boltját, de inkább ügynökösködésre is rászánja magát, semhogy uj zsidót engedjen be a város területére. *Valóban érdekes nyomról nyomra kisérni azt a küzdelmet, melyet egy jobb ügyhöz méltó következetességgel folytat a város a zsidók letelepdése ellen és pedig saját kárára, mert megfosztja magát az élelmes, szorgalmas kereskedőktől, kik a város fejlődését előmozdithatnák. Szegezzük azonban le azt a tényt, hogy csak a hivatalos város, a városi tanács az, mely ily makacs állásfoglalásában, nem pedig a város polgárai. Sőt ezek ellen is fel kell vennie a küzdelmet és minduntalan büntetéssel kényszeritenie őket, hogy határozatának engedelmeskedjenek.* A polgárok ugyanis szivesen bérbe adják helyiségeiket a zsidóknak, sőt velők társaságban is kötnek üzletet, amit a magistratus 1805, junius 1-én kemény büntetés terhe alatt tilalmaz. 1807, szeptember 12-én ujból van alkalma fennakadni azon, hogy a köszegi zsidó kereskedő borát a kibérelt pincéből a város parancsa ellenére sem vitte el és két tanácsost küld ki a szigoru eljárás foganatositására. Előfordult ez különben még többször is, mig végre 1820-ban az a rettenetes dolog is megtörtént, hogy maga N. N. Pletnics János Ord. Biró ur ad bérbe egy rohonci zsidónak pincét, hogy oda borát beraktározhassa. Ezt már nem türheti a városi tanács és elhatározza febr. 12-én, hogy ha az illető zsidó borait 14 nap alatt el nem viteti, elkobozza azt. Ha pedig más városi gazdák még Szent-György nap után zsidónak helyiséget kiadnak, 32 frt. büntetést fizetnek. Hogy pedig a városi tanács határozatát ki ne játszhassák, kiküld két tanácsost, hogy a zsidóknak bérbe adott helyiségeket irják össze és tegyenek jelentést.

A megye azonban megint engedékenyebb, mint a város és fellebbezés folytán oly végzést hoz, ami a városi polgárok kivánságának is megfelelt, hogy vehetnek ugyan a zsidók lerakodó helyeket bérbe a városban, de áruikat nem szabad ott eladniok. Ez persze azért mégis megtörtént és ez ellen ujból tiltakozik a város 1824, márc. 24-én,

kijelentvén, hogy ha még előfordul ez a hallatlan dolog, ugy confiscálni fogja az árukat.

A megyével, mint látjuk, többször ellentétbe jut a város a zsidók ügyében és rendesen vesztes. Igy történik ez 1821-ben is, midön „Volf Porlicz, szombathelyi zsidónak fiai számára a Város fundusán nyerendő különös lakás megengedéseért tett kérelmét" a város elutasitotta, a megye azonban a város határozatát megsemmisiti, mert hisz a folyamodónak és familiájának már korábban megengedte „a városi funduson való különös lakást éltek lefolytáig", igy tehát az engedély továbbra is fennáll, amiről „a szombathelyi Város Boros Ferencz főszolgabiró által ahoz való szoros maga alkalmaztatása végett tudósittatni rendeltetik". Ámde a város nem akar ebben megnyugodni és *fölebbez Őfelsége a királyhoz, mint aki őre az ő privilegiumának.* Persze a mi közigazgatásunk 1821-ben sem volt valami gyors és a város várhat az ügy elintézésére. Mikor már türelmetlenné lesz a várakozásban, 1825, szept. 10-én a következő érdekes határozatot hozza: „Ezen Privilegiált Szombathely Városa által a leg Felsőbb helyen a zsidók iránt tétetett Recursus állapottjának hathatósabb előmozdittása végett nzetes Mittermayer Ferencz ord. Biró és Nagy György fiscalis Belső Tanácsos Urak ezen Város részéről Bécsben oly formán deputáltatván, hogy a szokásos informátiók megtételével ezen Város Jussainak kivánatos helybenhagyását megszerezni és akképen a tellyesittettekről ezen Városi Tanácsnak Törvényszerinti Tudósitásokat is annak ideiben beadni ne terheltessenek."

Most tehát Őfelsége kegyelmétől várja jogának védelmét a megyével szemben; az alatt természetes kénytelen Porlicz fiait külön-külön is megtürni, de annál inkább érvényesiti jogát uj letelepülőkkel szemben. 1822, nov. 23-án Grünwald Löbl, szőkeföldi Szarvas fogadóban lakozó zsidó folyamodik, hogy a városba mehessen lakni, amire ezt a feleletet kapja: „Minekutánna a városnak a zsidók Lakásának megszaporodása eránt különös és a Törvényben gyökerez ett statutumai volnának, arra való nézve az Instans kérelmének hely nem adattatik." Sőt még azt sem engedi meg 1823-ban a város Grünvald Márton és Grünvald Fülöp szőkeföldi lakósoknak, hogy a városi csordába egy-egy tehenet hajthassanak. Persze ki tudja, milyen veszedelmes keveredés származnék ebből! És midőn 1824-ben Engl Jakab fiai, Engl Samu és Engl Moyses kérnek külön lakási engedélyt, nem csak elutasitja őket a város, de okulva a multon, egyuttal „ alázatos recursust" tesz a megyénél, hogy pártfogását kikérje.

Igy védekezik a város a vélt baj ellen, de azt nem akadályozhatta meg küldöttjei által sem, hogy legfelsőbb helyen is elutasitsák felebbezését és igy 1828, május 8-án kénytelen tudomásul venni, hogy a „Porlicz zsidók dolgában érkezett kir. Parancs" jóváhagyja a megye döntését és a város köteles magát ahoz tartani.

Mindebből azonban nem tanul a város és tovább is ragaszkodik régi álláspontjához a zsidók ügyében, kész ennek alapján erőszakos, sőt kegyetlen eljárásra is. Mert, hogy „Gyémánt Jakab szakállas zsidónak" 1825. okt. 8-án keményen meghagyja, hogy 8 nap alatt távozzék a városból, mert különben magának tulajdonithatja ami rajta történik, azt még értjük eddigi gyakorlata alapján, de az már alig igazolható, hogy régi, hű lakósa, Kohn Löbl vejét, Mayer Náthánt, aki ideiglenesen ipjánál tartózkodik, nejével együtt kiutasitja, bár az illető könyörög, hogy neje várandós lévén, hadd maradjon egy ideig szüleinél. A tanács kegyetlen és hajthatatlan, ráparancsol ujból, hogy ha okt. 24-ik napjáig el nem költözik, ami rajta fog történni, engedetlenségének tulajdonitsa. Mayer Náthan azonban folyamodik a megyéhez, az irgalmasabb és okt. 17-én elrendeli az alispán, hogy Mayer okaira való tekintettel ne kényszeritse a város távozásra, mig felesége a gyermekágyból fel nem épül. A város most nem recurrál Őfelségéhez, hanem kénytelen-kelletlen belenyugszik a megye határozatába, hozzáteszi azonban: „annak utána pedig takarogyanak ki a Városi jurdisictioból." Sőt Kohnnak fiait, Sámuelt és Leopoldot sem türi meg külön lakásban és Kohn Löbl halála után annak özvegye csak egyik, Sándor nevü fiával lakhatik együtt, akire azután 1832-ben a város engedélyével átruházza a lakhatási jogot, „minekutána a folyamodó az elöregedett édesanyának jó gondját viselte."

Hogy a Szombathely körül levő kis falvakból szeretnének a zsidók a városba beköltözni, az csak természetes; hisz megélhetésük a kis területen nagyon nehéz volt és a város vonzotta őket, hogy sorsukon könnyithessenek. Miután pedig egyenes uton nem sikerül a beköltözés, nem vetik meg a kerülő utat sem. Igy Grünvald Ignácz, Grünvald Leopold fia 1829-ben megveszi Porlicz Farkastól a lakhatási jogot és kéri a várost, hagyja ezt jóvá, hisz a város ezzel nem üt rést régi álláspontján, mert igy a Porlicz család helyett jönne ő be. A város azonban nem fogadja el ezt az okoskodást és azt feleli, minthogy Grünvald Ignácz „azon *három* zsidó nemzetségbeliek közül való nem lévén, akiknek ezen Privilegiált szombathelyi Városban Törvény szerint szabad Lakás engedtetett, minthogy az emlitett Lakásbéli szabadság adás és vevés alá tartozandó nem volna; elutasitandó!" Sőt mikor 1830-ban Porlicz tényleg elköltözik a városból és Grünvald Ignácz ujra kéri a várost, hadd foglalja el annak helyét, a városi tanács megint visszautasitja, mert egyrészt csak a Porlicz familiának szólt az engedély, ha az megszünt, megszünt az engedély is; másrészt megtörténhetik, amint az az Engl Jakab családjával megtörtént, hogy néhány évvel ezelőtt Rohoncra költözött, de onnan megint visszatért, ugy visszakerülhetne a Porlicz család [7]) is és akkor a város, horribile dictu! — „tulajdon maga vétkes lépése miatt négy Sidó familiának kebelében leendő szenvedésével terheltetnék!" Ugy-e ez csak nem kivánható? A városi tanács tehát kimondja, hogy folyamodót ujra és mindenkorra elutasitja, nem hajlandó a három izr. családon kivül, sem Grünvaldnak, sem másnak soha lakást engedni, „a tanuló Ifjuság erköltsösségének könnyebb és bizonyosabb elől mozdittása kedveért."

Hogy mit jelentsen ez az uj ok, azt talán a bölcs tanács sem tudta volna megmondani, előttünk teljesen érthetetlen; de hát miként várjunk szabadelvübb városi politikát olyan vezetőségtől, mely 1828, nov. 28-án azt állitja

[7]) A Porlicz család 1838-ban tényleg visszaköltözött a városba és utódai ma is ott laknak.

fel szabályul, *„hogy az ujonnand leendő Polgárok ennek utána a hit formulában arra is megesküdni köteleztessenek, hogy akár minő szin alatt is Zsidónak semmi féle épületet, avagy helet sem arendában sem amugy nem adnak; különben a Polgárság számában be ne iktattassanak."*

Ily szellemben őrzi a tanács a városnak privilegiumát, megnehezitvén annak haladását. Ha kereskedni akarnak bejárni a szomszéd Szent-Mártonban lakó zsidók, azért is külön kell folyamodniok és pl. 1831-ben egyenként 12 frtot fizetnek e jogért. De csak akkor, ha portékájukat maguk viszik, ha azonban más által hordoztatják, akkor még külön „Hauzér-czédulát" is kell váltaniok. Arra pedig ügyel a városi tanács, hogy a Hauzér-czédulát megváltsák, kihirdetvén, hogy ha valaki e nélkül házaló zsidót „behajt", az 5 frt. büntetésnek $^1/_3$ részét megkapja jutalmul. Sőt 1833-ban a város területén gyakorolható rongyszedés kizárólagos jogát is bérbe adja a város Porlicz Jakab, szentmártoni lakosnak, évi 10 frtért és formalis szerződést köt vele ez ügyben.

A zsidóktól eredő jövedelmet tehát nem veti meg a város, csak a területén való lakást nem akarja nekik megengedni. Mikor 1833-ban *Elkán Leopold* seborvos folyamodik letelepedési engedélyért, a város elutasitja, mert hisz régi elve, hogy az Engl, Khon és Porlicz családokon kivül más zsidó nem lakhatik a városban, bár elismeri, hogy Elkán „az elől mutatott Pesti Universitásbeli Diplomai szerint mint Chirurgiae magister, Anganser (?) és marha orvos (!) az egész országban magát mindennémü szabadon letelepithetné." Miután azonban Elkán irást adott arról, hogy semmiféle kereskedést nem akar Szombathelyen folytatni, egyedül csak gyógyitani, halála után pedig sem felesége, sem gyermekei nem tarthatnak igényt az ottmaradásra, megkapja végre az engedélyt.

Ugyancsak ilyen reversalis mellett telepedhetik le 1837-ben *Lieberles Baruch*,„ Prágai diplomaticus orvos Doctor."[8])

[8]) Dr. Lieberles később a község életében élénk szerepet vitt Hogy kiváló volt mint orvos is, bizonyitja az a tény, melyet a vármegyei jegyzőkönyv 1846, márc. 9. jelent: Liebellesz Bernát orvos tanár urat tiszteletbeli megyei orvosnak nevezte ki a főispán.

II. FEJEZET.

A VAROS PRIVILEGIUMÁNAK MEGSZÜNÉSE ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI. 1840—1848.

Az 1840. 29 tcz. — Zsidó letelepülők 1840--1846. — A zsidók száma 1848. — Zsidó üldözés 1848 ápr. 4. — A zavargás oka. — A rend helyreállitása. Uj korszak a szombathelyi zsidók történetében. — Zsidó önkéntesek. —

Amint eddig láttuk, a zsidóknak Szombathelyen való letelepedésükért minden egyes esetben kemény küzdelmet kellett folytatni, ami nem is járt mindig sikerrel.

A város elzárja területét a letelepülő zsidók előtt mindaddig, míg az 1840, XXIX. tcz., az 1839/40-iki dicső országgyülés vivmánya megtörte az u. n. privilegiált városok gőgjét, kimondván, hogy a zsidóknak mindenütt szabad lakniok, kivéve a bányavárosokat. Ez a törvénycikk, mely az országgyülés által tervezett teljes egyenjogusitás helyett jutott sovány ajándékul a magyar zsidóknak, mindenesetre fontos és korszakalkotó eredményt jelentett az addigi viszonyokkal szemben. [9])

Ime, most már Szombathely is kénytelen tudomásul venni, hogy lejárt az a szép idő, mikor szabadalmára hivatkozva, egyenesen visszautasithatta a zsidókat és ezentul nem zárkózhatik el a felvételért jelentkezők elől, nem engedi ezt a szentesitett törvény. Azt azonban megteszi, hogy nem csak a törvény 1 §. értelmében szükséges magyar honosság kimutatását követeli meg a folyamodótól, hanem azonfelül szigoruan ügyel arra is, hogy az illető előbbi tartózkodása helyéről jó erkölcsi bizonyitványt és bizonyos vagyont hozzon magával. Nem mulasztja el, hogy kiküldöttei által meggyőződést ne szerezzen, vajjon a beköltözőnek tényleg megvan-e a bemondott vagyona? És mikor *Königsberger Eduárd Rohoncról* 1840, szeptemberben, *az első, aki az uj törvény szerint beköltözik*, előbb nyitja ki boltját, mintsem bejelentett 1000 frt. vagyonát bemutatta volna, meghagyja neki a tanács, hogy okt. 22, d. u. 2 óráig pótolja mulasztását, mert különben karhatalommal záratja

[9]) L. Dr. Bernstein Béla. Az 1848 49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Jókai Mór előszavával. Budapest, 1898. 13—16 l.

be üzletét. És mikor már jóvátette mulasztását, még okt. 24-én maga elé idézi a tanács és keményen megdorgálja engedetlenségéért.

A városi tanács nem igen tud beletörődni az uj rendbe és időnként ki-kitör belőle a régi virtus. Igy, mikor 1843, február 18-án Kohn Gáspár folyamodónak, ki egyenesen az 1840, 29 tcz. 1 §. alapján kér lakhatási engedélyt, azt feleli, hogy „mivel ezen város az ő terhét semmi esetre magára nem vállalja, azért h ı a folyamodó akár maga akár gyermekei valamely excessust teendnek, tüstént ezen városi hatóság alól születések helyére fognak kergettetni, ily feltételek mellett az itteni lakhatása nem elleneztetik." De azért, ha nagy óvatosság mellett is, felveszi a jelentkező zsidókat, akik Rohoncról, Város-Szalonakról, főleg pedig a közvetlen szomszédos Szent-Mártonból, Ó-perintből és Szőkeföldről költöznek be a városba. 1840-ben 2, 1841-ben 8, 1842-ben 3, 1843-ban 6, 1844-ben 8, 1845-ben 3, és 1846-ban 8 család telepedik meg Szombathelyen[10]), tehát korántsem oly nagy szám, hogy a város meg ne birná őket. És mégis már 1846, aug. 3-án elhatározza a város, hogy kiküldi Tassler József beltanácsos és Donaszy Károly népszónok (!) urakat, hogy a zsidókat mind család, mind főszám szerint összeirják és jelentésüket mielőbb beadják,

[10]) A 38 letelepülő a városi jegyzőkönyvek szerint, korábbi lakóhelyük megjelölésével, a következő volt, akiknek nevei érdekesek az utódok szempontjából. Jellemző a mi viszonyainkra, hogy ma már csekély töredéke lakik Szombathelyen a 40-es évek letelepülőinek. 1840: Königsberger Eduárd (Rohonc), Levy Wilhelm, tanító (Szent-Márton). 1841: Kurländer Márton (Bőny, Győr m.), Stadler Isak (Sz.-M.), Filipp Sámuel (Ó-Perint), Singer Herman (Roh.), Lipsitz Lajos (Sz.-M.), Neuman Salamon (Sz.-M.), (Grünwald Ignácz (Szőkeföld), Weisz Jakab (Devecser), 1842: Mayer Löbl kiszolgált katona, Steinberger A. tanító (Lakompak), Grünwald József. 1843 Khon Gáspár, Kohn József (Roh.) Perl Bernát (Roh.), Blum Márton (Tana) Steiner Móricz, Neuherr Henrik (Roh.), 1844: Rosenberger Henrik, Kohn Károly, szabó (Ratzesdorf, Pozsony m.), Liebermann Mátyás (Szőkef.) Hofmann Moyses, sakter (Sz.-M.) Hochsinger Áron (Szalonak), Pick Áron (Roh.). Grünwald Sámuel (Szőkef.), Eisenstädter Adolf (Szalonak). 1845 Ulmann Ábrahám (Sz.-M.), Angelus Adolf (Roh.), Feiglstock Henrik. 1846 Neustadt León, tanító (Prága), Rechnitzer Max (Zala m.), Rosenberger Miksa (Ó-Perint), Pinkas Berl (Szőkef.), Volf Dávid (Bajor orsz.), Salamon Mór (Ó-Perint), Kohn Lipót (Sz..-M) és Mayer Náthán (Sz.-M.)

mert azt tapasztalta a város, hogy némely zsidó egyének egyes családokhoz tartozás cime alatt bejöttek, pedig erre tanácsi engedéllyel nem birnak. Ez az összeirás nem áll rendelkezésünkre, de nem hisszük, hogy sokkal többet tudott kimutatni, mint a jegyzőkönyvekből kitünő 38 uj családot. Az 1848, májusban kormányrendeletre foganatositott megyei összeirás már némi szaporodást mutat fel 1846-tal szemben, midőn 289 zsidó lélekről, tehát 55—60 családról számol be. Ezek közül 2 morva, 3 cseh, 1 lengyel származásu, a többi mind magyar születésü és mind rendes foglalkozással bir, amellett, hogy magaviselete — mint az összeirás mondja — kivétel nélkül: jó.[10])

Aki azonban azt hitte, hogy ezek után minden rendben van és a derék szombathelyiek belenyugodtak a törvény teremtette megváltozott helyzetbe, az csalatkozott. Elfojtott dühvel engedtek a törvény rendelkezésének, de mikor azt hitték, hogy elérkezett az idő a törvényes rend felforgatására, nem haboztak és megragadták az alkalmat. Kétségtelen, hogy ugy mint eredetileg sem a polgárság zőme kivánta a zsidók távoltartását, hanem az érdekelt céhek, a városi kalmárok és mesteremberek, meg a velük egy követ fuvó tanács, ugy most is, 1848-ban, a zavargást, a pusztitó zsidóüldözést nem a nép maga akaratából, hanem a titokban bujtogatók müködése folytán rendezte. Egyik bizonyitéka ennek az a jegyzőkönyv, melyet az 1848, április 5-én, d. u. 3 órakor a városháza udvarán tartott rendkivüli népgyülésről készitett szakavatott toll, mely elárulja, mily készséggel öntötték formába a vezető férfiak azt, amit állitólag a fékevesztett tömeg követelt. Április 4-én ugyanis megtámadta Szombathely népe, hogy vajjon kik, azt kideriteni soha meg nem kisérlették, megtámadta a zsidó templomot, annak belsejét teljesen összerombolta, a 10 tóratekercset a frigyszekrényből kiragadta, összetépte és egy kutba dobta, a szőkeföldi telken létező zsidó pincéket feltörte, a bort kifolyatta, egyes zsidók lakásait, persze nem házait, mert azok a polgároké voltak, pusztitotta, „s nem remélt szerencsének tekinthető — mondja másnap a jegyzőkönyv —, hogy kisebb s nagyobb, de élet-veszély nélküli sebzéseken kivül a lázadásban egy élet sem esett áldozatul. Félni lehetett, hogy a zsidók elleni eme harcz, a személy s vagyonbiztosság elleni általános harczczá fajul s azért a lecsillapitás eszközének választásában nem a jogszerüség elvét s a lélekismeret szózatát, hanem a rendkivüli körülmények parancsoló hatalmát kell e követni."

[10]) Vasmegyei levéltár. Zsidó ügy csomó. A megyei összeirás szerint volt Szombathelyen: Rőfös kereskedő 4, kereskedő nagyban 5, szabó 3, kereskedő 18, lókereskedő 2, gyapjukereskedő 1, Piperész (Modisztin) 3, Kotsis 1, gyermekei tartják 5, Aprólékos boltos 4, Zsibárus 4, zsidó mészáros 1, Tanitó 4, serfőző 1, Pántlikás 1, vendéglős 1, Irhás 2, Pipakötő 2, orvos 1.

Ez a mentegetődzés beillik vádbeszédnek is, mely a városi vezetőség ellen irányul, hogy nem kisérlette meg egy szóval sem, hogy az u. n. nép helytelen eljárásával szembehelyezkedjék, hanem ellenkezőleg mindenben engedett követelésének és a zenebona után következő napon határozattá emeli a következő pontokat: 1. „hogy a zsidók f. é. Szent-György napon tul nem csak városunkból, de a szomszéd Szent-Márton és Perént helységekből, ugy a szőkeföldi telekről s minden kivétel nélkül eltávolittassanak. 2. hogy ennél fogva minden ház és telekbirtokos annyiszor mennyiszer fizetendő ezer pgfrt. kötés terhe alatt örökösen kötelezze magát: miként Szt.-György nap után zsidó egyént házába vagy bárminő telkére lakóul s haszonbérlőül be nem fogad, sőt az eddigleni szerződvényeket is megsemmisitve e határidőn tul házától s telkeiről haladéktalanul elutasitandja. 3. hogy jövőre a zsidók által üzetni szokott házaló kereskedés is, a város, Perént és Szent-Márton körében eltiltassanak, az aláirási iv tüstént megnyittatván, miután azt megyei püspök úr ő Méltósága, egy küldöttség általi felszóllitás után megkezdi, — a tanácsnak kötelességül tétetett: hogy a városi, szent-mártoni és perénti lakosokat s herczeg Batthányi Fülöp urat ő kegyelmességét, mint szőkeföldi telek birtokost az aláirásra felszólitsa."

A három pontnak alapgondolata nem uj előttünk, hallottuk azt már unos-untalan Szombathely város érdemes tanácsától; az 1687-1840-ig terjedő jegyzőkönyvekben

ismételve tárult elénk, pedig soha sem volt mögötte pusztító néptömeg. Most csak arról van szó, hogy a munka alaposabb legyen, a türelmetlenség nagyobb határra terjeszkedjék ki, ne csak Szombathelyre, de a mellette fekvő három helység is, mely a zsidókat mindig szivesen látta falai között, csatlakozva hozzá, adja ki az utat a zsidóknak. És a biztonság kedveért most ne 12, meg 32 frt. legyen a büntetés, ha valaki zsidót befogad lakónak, hanem 1000 pgfrt; ez okvetlen eléri célját.

És mi volt az oka a zsidó-heccnek? Világos volt az az eddigi történet ismerője előtt az április 5-iki jegyzőkönyv nélkül is, de felfogásunk igazolására kimondja az maga, hogy „a zsidó néposztály iránt a nép kebelében rég óta élő ellenszenv sőt gyülölség, *melyet az 1840, 29 tcz.* ugy a zsidók vallási és társadalmi különcz szokásaik, s ingerlő önviseletük *napról napra emeltebb fokra csigázott.*" Bizony nem a zsidók vallási szokásai, melyeket a nép századok óta ismert és mindig józan türelmességgel fogadott, nem is társadalmi különcz szokásaik, melyekkel nem törödött, hisz társadalmilag nem vegyült velök, hanem az 1840, 29 tcz. volt az u. n. lázadás kutforrása, melyet a zsidók magaviselete annál kevésbbé szithatott, hisz az, épp az 1848-iki megyei összeirás szerint, általában kifogástalan, jó volt.

A városi tanács most már a legnagyobb buzgalommal lát hozzá a népgyülés határozatának végrehajtásához, két bel- és egy kültanácsost küld el Bécsbe, hogy Batthányi Fülöp herceg aláirását megszerezzék. A herceg a zsidókkal szemben mindig a legnagyobb jóakaratot tanusitotta, mint látni fogjuk, templomot is épitett számukra szőkeföldi telkén, védelmébe vette őket már akkor, mikor Szombathelyen megtürni sem akarták, most is aggodalmát fejezi ki a küldöttség kivánságával szemben, minthogy azonban annak állitása szerint, a közbiztonság fenntartására okvetlen szükséges az intézkedés, aláirja a neki bemutatott ivet.

A jól megszerkesztett határozatok azonban még sem léptek életbe, mert már április 24-én megjelentek Szombathelyen Széll József első alispán és Csányi László, mint kormánybiztosok és az első felelős magyar miniszterium

nevében megsemmisitették azokat. Ez alkalomra ujból népgyülést hivnak egybe, a hol is „hü szinekkel adták elő azon szennyfoltot, melyet az érintett botrány az egész haza szine előtt a városra borita" és„ kihirdetvén a min. orsz. ideiglenes bizottmány április 3-án s a magyar felelős miniszterium f. é. ápr. 17-én kelt rendelményeit, melyekben a zsidók további törvény ellenes üldöztetése szigoruan eltiltatik, *az izgatók s tényesek minden kárért felelősekké tétetnek*; felszólitották a népet, hogy a fentebbi botránytól reájuk hárult szenyet lemosni s városunk eddigi szeplőtlen hirét az ország s közvélemény széke előtt helyreállitani törekedjék. Minden nyugodt hangulattal lőn fogadva." [12])

A jegyzőkönyv befejező nyilatkozata is azt tanusitja, hogy az u. n. lázadás a zsidók ellen csak mesterségesen szitott volt, amire a kormánybiztosok is utaltak, mikor az izgatók felelősségre vonását helyezték kilátásba. Ezzel azután befejeződött nem csak az a csunya incidens, de egyuttal az a korszak is, mely Szombathelyen a zsidókat kivételes szabályoknak vetette alá és melynek utolsó fellobbanása volt, a lángnak teljes kialvása előtt, az a régi türelmetlenség szelleméből folyó üldözés, melyet Szombathely polgárai röstelhettek azután legjobban. Uj korszak kezdődik tehát nem csak Szombathely városa, de a szombathelyi zsidó község részére is, mely ezentul joggal viseli ezt a nevet és szabadon fejlődhetik a tágasabb teren, melyet a város nyujt neki.

Nem sokára egyesiti a szombathelyi polgárokat is a zsidókkal a haza veszedelme, mely mindig nagyobb fokra hágott és Szombathely zsidósága is állit önkénteseket a haza szent ügyének védelmére. [13]) Ez önkéntesekhez Königsberger Lajos rabbi intéz felesketésük előtt buzditó beszédet, melyben a község köszönetét is tolmácsolja nekik, amiért a vészben forgó haza védői közzé sorakoznak. Többek közt azt mondja nekik: „Magyarország a mi édesanyánk, mely szült és nagyranövelt bennünket; és habár nem is ismernek el honpolgároknak, ha sok helyen kegyet-

[12]) L. Bernstein, i. m. 59—63 l.
[13]) L. .u o. 132 l.

lenül üldöznek is, ha a mi templomunkat és szent tóratekercseinket gyalázatos módon megszentségtelenitették és megrongálták, nem szabad szivünkben a gyülöletnek és bosszunak tért engedni. Sőt imádkoznunk kell jóságos Atyánkhoz, hogy ezt a gaztettet ne torolja meg és ellenségeinknek bocsásson meg." [14]) Jellemző ez a gondolkodás nem csak a finomlelkü Königsberger rabbi, de a zsidóságra is, mely igy fogta fel feladatát egész Magyarországon a szabadságharcz kitörésekor és egész tartama alatt.

III. FEJEZET.
A KÖZSÉG KIALAKULÁSA A SZABADSÁGHARC UTÁN.

A község létszáma 1850. — Zsidók Szombathely szomszédságában. — A község önállósága 1830. — Templomvétel 1836. — Batthányi herceg lolindulata. — Königsberger Lajos, a község első rabbija. — A község vallási iránya. — Első összeütközése az u. n. orthodoxokkal. — Templomrend. — Esküvő a templomban 1846. — Az almemor áthelyezése 1852. — Külön minjan. — Iskolaalapitás 1846. — A község jövedelemforrásai. — Bekebelezési dij és eltörlése 1868. — Vidéki tagok. — A község fegyelmi joga és annak gyakorlása. — A község szervezése. — Egyletek ellenőrzése. — Maszki-lel-Dal egylet. — Adóbehajtás módja. — Alapszabályok 1858. — Templomrend kiegészitése 1855. — Zugimaházak eltiltása. — A község és az absolutistikus hatóságok. — Ő felsége Szombathelyen 1857. Königsberger rabbi halála 1861. — A rabbiállás betöltése és templomépités. — Az uj rabbi qualifikátiója. — Az iskola 1847—1869. — Dr. Rokonstein Lipót rabbi és működése. — Hitoktatás. — Dr. Rokonstein lemondása. — Az iskola 1869—1876. — Dr. Stier József rabbi — Az orthodox párt kiválása. —

Miután a szomoru végü, de végtelenül dicsőséges lefolyásu szabadságharc lezajlott és a magyar zsidóság tiszta hazafiassággal, becsülettel kivette a maga részét küzdelmeiből, szenvedéseiből [15]), mindenki visszatért megszokott munkakörébe és az abszolut kormányhatalom rendet teremtett, mely megfelelt az ő kivánságának, de nem az ország, a nép vágyának. Az általános nyugalom, mely sok helyütt ugyan a siri csendhez hasonlitott, mindenesetre hozzájárult ahoz, hogy a társadalom egyes szervei felvegyék a munkát saját létük és fejlődésük érdekében.

[14]) Königsberger rabbi beszéde héber betüs kéziratban a szombathelyi congr. hitközség levéltárában.

[15]) Bernstein, i. m. 122—188 és 265—312 ll.

A szombathelyi hitközség most már teljesen beolvasztja magába a szomszéd helységek zsidóságát és mindinkább igazán szombathelyi lesz, miután a zsidó lakosság ide terelődik át. 1850-ben már Szombathelyen 65, Szent-Mártonban 31, Szőkeföldön 4, és Perinten 2 zsidó család lakik, melyek együtt képezik a hitközséget. [16])

Hogy Szombathelyen mint ment végbe hosszu küzdelem után a zsidók letelepedése, azt kimutattuk; a mellette levő helységekre nézve e tekintetben bár nem oly folytonos, de szintén megbizható adataink vannak. Már 1759-ben emliti Szombathely város jegyzőkönyve *Notl Ádám* zsidót, ki a Batthányi nádor kuriáján lakott és a szombathelyi polgárokkal kereskedett. 1761-ben pedig a szintén Szombathely tőszomszédságában levő, de még ma is önálló hatósággal biró *Szőllős* faluban lakik Salamon Farkas, aki a szombathelyi városi tanácsnál pereli Korándy Varga Mihályt, hogy mikor ő Rohoncról szekerén jött, az illető botjával ráütött. A vádlott azonban tagadja és felmentik.

Az 1770-iki megyei összeirás szerint *Szent-Mártonban* 2 zsidó család él 8 lélekkel, *Perinten* pedig 1. 1780-ban viszont *Szőkeföldön* találjuk Salamon Bernátot. Igy tehát már abban az időben szorványosan letelepedtek Szombathely környékén a zsidók, akik mind Rohonc hitközségéhez tartoztak; 1789-ben valóban azt is jelentették a megyei összeirónak, hogy őket már a rohonciakkal vették fel. 1795-ben már 13 családot jelent az összeirás Sabariensesnek, akik közül azonban tényleg csak az egy Engl Jakab lakott Sabariában, amint azt bebizonyitottuk. 1809-ben Szent-Mártonban 12 család és egy özvegy, Szőkeföldön pedig 5 lakik. 1813-ban Szent-Mártonban 16 család, a Sabaria alatt összeirt 9 közül: 3 Szombathelyen, a többi Szőkeföldön és Perinten lakik. Legpontosabb az 1817-iki összeirás, mellyel az 1818-iki is egyezik; e szerint Sabaria 3, Szent-Márton 15, Szőkeföld 5, Ó-Perint 3 zsidó család-

[16]) Hitközségi levéltár, 4 1850 sz. községi összeirás.

nak adott lakást, amikor is rabbijuk Salamon Löbl és metszőjük Hofmann Moyses Szent-Mártonban laktak. [17])

Mindezek a kis gyülekezetek a rohonci tekintélyes hitközség fiókját képezték, melynek ideiglenes imaháza Szőkeföldön volt, a mai Sabaria szálló végében. 1830-körül azonban már önálló lett a hitközség és állandó templomot épit számukra Batthányi Fülöp herceg, amiért azután a kis község évi bért fizet, *mig nem 1836-ban elhatározza, hogy megveszi a hercegtől a templomot.*

Tényleg ugyanazon év Szent-Mihály havának (szeptember) 29-én megköti a község a herceg tisztviselőivel a szerződést, melynek értelmében a „szőkeföldi curialis Fundusson Uradalmi költséggel épitett Israelita Sinagógát, ahoz kimért háromszázhat □ ölre menő udvarral együtt" eladja a herceg 5000 frtért pengő pénzben, „egy forintot három huszasokban számitva, de ugy hogy a házhely földesuri jussának elismerése gyanánt évente Szent-Mihály napján, egy cs. kir. aranyat fizet a község. [18]) Épithet a község a telken rabbi vagy templomszolga lakást, de más változtatást nem szabad ott eszközölnie, az udvarból el nem adhat és az épületet sem idegenitheti el. Különben, mondja a szerződés, „a 3-as könyv 3-ik része 30-ik cikkelye értelmében a földesuri Jussok és igazak fentartatván a Kasa bor árultatási és a zsidó vendéglői haszonvétel, melly eddig a Sinagógával egy szerződésben volt kiadva, külön haszonbérlői szerződésre utasitatik."

Jellemző az 1848 előtti állapotokra a hercegnek ama

[17]) Vasmegyei levéltár, Zsidó ügycsomó, mely az összeirásokat tartalmazza. Az 1817-iki összeirás a következő neveket mutatja fel: *Szent-Márton*: Jakobus Kellner, Moyses Betlehem, Mandl Tétt, Salamon Lázár, *Salomon Rabbiner Löbl, Moyses Schacter*, Israel Hörsl, Sal Löbl Kohn, Lövi Khan, Michael Anas (?), Jacobus Lebl, Dávid Kohn Hendl Vittib, Jacobus Stadler. *Ó-Perint*: Lazarus Ábrahám, Josephus Hirsl, Benedikt Salamon. *Szőkeföld*: Mathias Libermann, Pinkus Berl, Lebl Grünwald, Adam Grünwald, Philipp Grünwald. *Sabaria*: Jacob Engl, Volf Porlicz, Löbl Kohn, Az 1822-iki összeirás lényegtelen eltérést mutat, Szent-Mártonban 15, Szőkeföld et Sabaria 7. Ó-perint 4 család.

[18]) Az évi 1 drb. aranyat még 1858-ban is fizették, amint azt a hitközségi levéltárban levő nyugta bizonyitja. Hogy mikor szünt ez meg, nem tudjuk.

kikötése, hogy az eladott telek, mint valóságos curialis birtok, soha semmi szin alatt adó-összeirásban föl ne vétethessék s ennél fogva közadózás alá ne juthasson. [19])

A kis hitközségnek természetesen nem volt annyi pénze, hogy a templom vételárát kifizesse, hanem adós marad vele és három tagja, Grünwald Ignácz, Berl Pinkás és Salamon József irja alá a kötelezvényt, saját vagyonuk lekötése mellett, hogy négy részletben kamatokkal együtt kifogják fizetni; amit pontosan meg is tartottak. [20])

Ime tehát akkor, mikor Szombathelyen a zsidók szabad lakhatási engedélyt sem kaptak, Batthányi herceg már a saját költségén templomot is épittet számukra és minden tekintetben emberségesen, jóságosan bánik velök. Hálásak is ezért a névleg szombathelyi zsidók és a templomvétel után hódoló feliratot intéznek a herceghez, egyuttal kérik, hogy küldöttségileg személyesen is kifejezhessék köszönetüket, amit az első részlet fizetésekor meg is tesznek. Különben más alkalommal is tapasztalták már a herceg jóindulatát, aki temető helyet is adott nekik és segitette őket, hogy azt kőfallal körülvegyék. [21]) Nem különben bebizonyitotta a herceg kegyességét később, mikor a megnövekedett község 1857-ben uj, nagyobb templomot akar épiteni és ezt ujból a herceg jóságától várja. Erre ugyan már nem vállalkozik, de hajlandó arra, ha a község maga épit, hogy a régi templomot visszaveszi az eredeti vételárért és vesz a községnek megfelelő telket a templom céljaira, vagy mint 1858-ban módositja ajánlatát, bizonyos összeggel járul hozzá. [22])

[19]) A szerződés eredetije a hitközségi levéltárban. Ennek és a hitközségi jegyzőkönyvnek adatai szolgálnak történetünk ez után következő részének alapjául, ahol más forrást meg nem nevezünk. A szerződést a község nevében aláirtak: Grünwald Ignácz, Szombathely közönségének birája Landesberg Isak, Esküt, továbbá: Berl Pinkus, Kohn József, Deuts Sándor, Salamon József, Stadler Jakob és Neuman Jónás.

[20]) Az obligatió eredetije magyar nyelven. Rajta a fizetések nyugtázása; 1839, dec. 31. fizettek ez ideig négy részletben 5000 frtot ezüstpénzben és 362 frt. 30 kamatot.

[21]) L. alább a chevra kaddisa történetében.

[22]) Horvát Boldizsár, a herceg ügyészének, két szép német levele a hitközséghez, 1857, okt. 7 és 1858 szept. 5-ről.

A község tehát 1836-ban megfelelő saját templommal rendelkezik, rabbit azonban csak 1838-ban választ, *Königsberger Lajos* személyében, aki azután 1861. dec. 14-én bekövetkezett haláláig viselte a fiatal község rabbitisztjét. [23])

Rendkivüli szerénység és szivjóság egyesültek benne egyrészt, másrészt mély talmudi tudomány és a világi ismeretek szükséges mértéke, ugy, hogy állásában, mint *a szombathelyi hitközség első rabbija*, mindig méltón állotta meg helyét.

A fejlődő hitközségnek vezetésében és irányitásában eleinte bő része jutott, gyülésein is részt vett és az 1836-1847-ig héber betükkel irott német jegyzőkönyvek közül nehányat ő szerkesztett. A hitközségi választásokon, mint a pártatlanság ellenőre vett részt és még az 1859-iki alapszabályok is (12 §.) azt kivánják, hogy a választásnál a régi elöljárók mellett a helyi rabbi is bevonandó az ellenőrzés gyakorlására. [24]) És valóban, ki hivatottabb arra, hogy a pártatlan választási elnök legyen, mint a rabbi, akinek mindenkor a pártok felett kell állnia!

A hitközség eleinte haladt a régi utakon, melyeket a conservativ zsidóság kijelölt, de már az 1850 után való időben itt is nagyon éreztette hatását az u. n. felvilágosodás szelleme, mely gyakran kész volt vélt igazáért harcba menni a maradiságnak mondott hagyományos szokások ellen. Königsberger rabbi természeténél fogva nem volt a harc embere, és bár meggyőződése, vallási felfogása teljesen a tiszteletreméltó multban gyökerezett, hisz neveltetése és tanulmányai minden tekintetben conservativ rabbinak praedestinálták, [25]) több pontban engedett az

[23]] Állásának elfoglalásáról nincs adatunk, de a haláláról kiadott utólagos gyászjelentés azt mondja: Er war Gründer des hiesigen Rabbinates, hat in der hiesigen Gemeinde *durch volle 23 Jahre* als Oberrabbiner und Religionsvorsteher fungirt, tehát 1838-ban kezdte hivatalos működését.

[24]] 1842 és 1845-ből egy-egy jegyzőkönyv az ő irása; aláirva: אין מיינער נענעוואַרט ליב קאָנינסבערגער אב"ד סה: 1842-ben a választási jegyzőkönyv végén azt irja: בעשטעטיגע היערמיט דאס דיא וואהל בהכשר נמור על ידי בוררים געשעהען

[25]] Rabbiképesitését, hattárát, midőn 1818-ban Rohoncon a megvakult R. Szender Meisels helyettesitésére vállalkozott [L. Rohonc hitközsége története] a nikolsburgi országos főrabbitól nyerte el. Ezt azután a szalonaki rabbi R. Pinkás Löb közbenjárására, a pozsonyi Chaszam Szófér a

ujitók kivánságának, ami kétségkivül hozzájárult községében a két ellentétes iránynak kiélesedéséhez, mig majd a teljes szakitásra került a dolog. [26])

Első összeütközése a szigoruan conservativekkel, az u. n. *orthodoxokkal*, a rituális fürdő ügyében volt. 1840-ben ugyanis a község fürdőjét, melybe mint a legtöbb ilyen régi fürdőnél a forrás fekvésénél fogva, a mélységbe husz lépcsőn kellett lemenni, Königsberger rabbi szerencsés terve szerint átalakitották szivattyu segélyével ugy, hogy a vizmedence a talaj szinvonalára került. 1850-ig nem volt baj, ekkor azonban párt alakul a községben, mely kifogásolja a fürdő rituális voltát. Königsberger rabbi ugyan a fürdő tervrajzát alapos dolgozatával együtt, melyben álláspontját nagy tudással kifejti, beküldte kiváló talmudikus tekintélyeknek és azok kijelentik, hogy a fürdő a vallás törvényeinek teljesen megfelel, az ellenpárt azonban nem nyugszik bele, hanem másik rituális fürdőt készittet saját szükségleteire. [27])

maga hattárájával is megerősiti, sőt kivételesen elegendi, hogy Königsberger, ki addig kereskedő volt, nála vizsgára megjelenjék. K. különben tanitványa volt még Nagy-Martonban. A hattára 1819. Tévesz 24 kelt a hitközsegi levéltárban meg van.

[26]] L. alább a templomi esketés és az almemor ügyét. Ide számithatjuk azt a tényt is, hogy a királyimát nem héberül, hanem magyarul mondta, ami a szigoru orthodox felfogás szerint nagy reform számba ment. Königsberger iratai között megvan, nem ugyan az ő irásával, az általa mondott királyima szövege. Ugyancsak öregségére felvette a papi czimadát és összerakott taliszt. Igy áll arcképmetszetén, melyet többek között Dr. Zipser rohonci rabbinak ajándékozott a következő jellemző dedicatióval: Andenken dem Herr. Dr. M. Zipser zur Ansicht Dies Bildniss ohne Gewicht. Er betrachte nur das Gesicht, die Mönchskutte aber nicht. Diese diente schon zum Aerger, Ihrem Freunde L. Königsberger. A kép Ehrlich M. rohonci rabbi ur birtokában van, aki szives volt a dedicatiót számomra leméásolni.

[27]] Az eredeti okiratok a szombathelyi hitközség irattárában מקוה ügy alatt összegyütve. Königsberger dolgozata és a fürdő alaprajza; R. Wolf Homburg, fürth-i és Engelsmann Gávriél rohonci rabbik feltétlenül helyeslik eljárását. Hozzájarulnak többek között Sommer Sámuel, németujvári, később pápai, Landesberg Izsák Áron, nagyváradi, Unger Joel, paksi rabbik. Érdekes Dr. Zipsernek 1860-ban K.-hez intézett levele, mely találóan fejtegeti a szivattyu szerepét a fürdő létesitésében. Lásd még Ben-Chananja. 1865. 590—299 l. ugyancsak Zipser á tal röviden kifejtve, hogy az ily rituális fürdő a szigoru vallástörvényeknek mindenben megfelel. Ma már több orthodox községben is van ily alapon készült mikvo.

Ezzel be volt verve az ék és az előbb egységes község pártokra szakadt, hogy többé egészen össze ne forrjon. A viszálykodás magva elhintve mindig bővebb aratást hozott, ami az érzékeny lelkü Königsberger rabbinak sok keserüséget okozott, amint ezt 21 éves müködése évfordulóján, 1859, chanukka szombatján tartott beszédében felpanaszolja. [28]) A község zöme azonban feltétlen tisztelettel és igaz szeretettel viseltetett rabbija iránt, amint azt több alkalommal be is bizonyitotta. 1855-ben jegyzőkönyvbe igtatja a rabbiszerződés szövegét, melyet — ugy látszik — előbb nem tartott szükségesnek irásba foglalni. Megszabja ez, hogy megfelelő lakáson kivül élethosszíglan 600 frt. évi fizetést ad a község, amiért viszont Königsberger rabbi kötelezi magát, hogy amig ereje birja, kötelességeit pontosan teljesiti. De még tovább is megy a község és rabbija halála esetére az ő nejének évi 300 frt. nyugdijat biztosit. Oly eljárás ez, mely — sajnos — még ma sem általános, sőt a legritkább esetekben fordul elő ily alakban a hitközségek tulnyomó többségénél, mert szervezetlenségünkben nem tudnak a községek saját érdekökben sem egyesülni, hogy létrehoznák közös akarattal és áldozatkészséggel az országos nyugdijintézetet, mely felmentené a hitközségeket ama kinos zavar alól, melynek többé kevésbbé mindegyik, főleg a kisebbek ki vannak téve, ha — Isten ments! — rabbija, vagy hivatalnokainak egyike elhalálozik család hátrahagyásával. [29])

A békés összetartás tehát meglazult a községben és nem is tért többé vissza, mig nem a conservativ rész teljesen kivált az anyaközségből és 1871-ben orthodox községgé alakult. (Folytatása köv.)

[28]) Beszéde, csekély számu iratai között a hitközségi levéltárban.

[29]) Érdekes a szerződés utolsó pontja, mely szerint az elöljáróság engedélye nélkül nem szabad K. rabbinak elutazni. Ennek az a története, hogy nagyon gyakran elutazott, főleg mások érdekében, mert jószivüségét bizony kihasználták sokan. Az utazás akkor sem volt olcsó mulatság, ami K. rabbinál, ki a pénzzel nem tudott bánni, sulyosan esett a latba. Ezt akarták meggátolni, mikor az idézett pontot a szerződésbe felvették. Erre mondta ő, amint azt több kortársától hallottam: Lass't mich fahren lass' ich Euch gehn!

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A SZENTIRÁS SZÖVEGÉNEK TÖRTENETÉHEZ.

Hires mű a bibliai szöveg-kritika terén *Driver S. R.* könyve Sámuel könyveiről, a mely most 23 év után második kiadásban látott napvilágot és teljes czime: *Notes on the hebrew text and the topography of the books of Samuel with an introduction on Hebrew palaeography and the ancient versions and facsimiles of inscriptions and maps* (Oxford 1913). A 96 lapból álló bevezetés négy fejezetben szól a héber ábéczé történetéről, a régi héber orthográfiáról, a főbb régi bibliaforditásokról és végül jellemzi Sámuel könyvének forditásait. A paleográfiai rész hasznos ugyan, de miután *Lidsbarski* „Handbuch der nordsemitischen Epigraphik" (1898) és *Cook* G. A. „A textbook of north-semitic inscriptions" (1903) speciális müvek állnak rendelkezésre, nem oly jelentős, mint az első kiadásnál volt. Egy fontos pontban, t. i. a talmudi értesitésekre nézve a négyzetes irás behozataláról (I-III lap), elmaradottnak is mondható. Rövidség okáért általában utalok „Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből" czimü munkám megfelelő fejezeteire. Helyesen mondja D. (III. l.), hogy az alfabéta felcserélése nem egy embernek és nem egy kornak a müve. Ezt tényekkel támogatja. Ilyeneket az idézett helyeken felhoztunk a talmudból, jelesül azt, hogy a régi alfabétával irt bibliák még jóval Ezra után is forgalomban voltak. A hasmoneus és a Bar-Kochba-féle érmekből vett bizonyitékokat arra nézve, hogy a régi (főniciai) irást a nép a nevezett korokban még ismerte (XI), tudtommal idézett könyvemben lett először nyomatékosan bizonyitékul használva és belőle az következtetve, hogy ez volt akkor is a „népirás". A XIX. lapon szól D. a végbetűkről (מנצפך) és azt mondja, hogy ezek a régibb betüalakok. Idézett könyvemben, ugy gondolom, bebizonyitottam azt, hogy még az első-második században sporadikusan a szó közepén is használták ezeket. Rég is-

meretes egy-egy szóból álló felirat, melynek olvasata טוביה és ערביה között ingadozott. A XX. lapon D. most két feliratot közöl, az egyiken az első, a másikon a második név áll.

Érdekes fejezet a második, a régi héber helyesirásról. Először D. a szóelválasztást tárgyalja és azt mondja, hogy nem bizonyos, vajjon a bibliai könyvek autográfjaiban megvoltak-e már (XXVIII). Ki lehetett volna emelni azt, hogy az aram papyrusok, melyek közt kereken 500-ra (isz. előtt) visszamenők is vannak, a szóelválasztás kivétel nélkül keresztül van vive. Ez valószinüvé teszi, hogy ez az irásmód ősrégi és igy az „Ó-testamentom" könyvei nem foghatók ebből a szempontból egy kalap alá. Jeremiás pl. alig élt száz évvel a papyrusokmányok irói előtt, az utolsó próféták pedig velük egykoruak voltak. Ha az egyptom-nubiai határon élő katonai telep notáriusa okmányoknál a szókat külön választotta, a müveltebb próféta is megtette. A IX. századból (isz. e.) eredő Mesaoszlop a szavakat szintén különválasztja és a feliratkészitő ezt oly fontosnak tartotta, hogy az egyes szók különválasztását állandóan egy-egy pont bevésése által jelzi. Kétségtelen tehát, hogy a szóelválasztás már akkor létezett és bizonyára nem akkor találtatott ki. A Siloa felirat, a mely későbbi korból ered, ebben a tekintetben ugy van irva, mint a Mesakő. Minden valószinüség a mellett szól, hogy a tudatlan véső számára jelezték az egyes szavakat pont által és a kővéső hiven követte az elébe adott szöveget. Az irónak vagy hivatásos másolónak ilyen jelzésre szüksége nem volt és papyruson vagy bőrön a szóban forgó pontot csakugyan nem alkalmazták. Nem merész tehát az a feltevés, hogy a bibliai iratok java részében már eredetileg minden szó külön volt választva.

Kétségtelen azonban, hogy a héber szövegben akadnak hibás szóelválassztások és hogy a LXX nem ritkán téves szóelválasztás folytán hibázta el a forditást. Kérdés már most, hogy ezek a hibák, hogy estek meg, ha a szavak már a szövegben külön-külön állottak? Erre a kérdésre D. azt mondja: „if they [the separations between words] were [markct], some irregularity and neglect must

have been shewn in the observance of them" (XXVIII), hivatkozva a fentérintett tényekre. A tények nem tagadhatók, de hol van a magyarázat. A puszta véletlen ily sürü eseteknél magyarázatnak nem vehető.

Azt hiszem, hogy a magyarázat a régi kéziratok formájában található meg. A bibliapéldányok az ókorban rendszerint kicsinyek voltak és ennek megfelelőleg a betük is aprók voltak. Ezt bizonyitottuk „Az óhéber könyv" 63—75 lapjain és egyebek közt ezt mondtuk: „A példányok külső nagyságának meghatározása első sorban szövegtörténeti szempontból bir fontossággal. A betük nagysága és világossága, a szavak és betűk elválasztása, a sorok szembeötlő egymásutánja és még sok egyéb a tekercs kiterjedésétől függ" (63).

Vannak most is kis példányok, melyekből „mindenki könnyen meggyőződhetik állitásaink helyességéről. A hasonló alaku betüket, mint ו és י, ב és כ, ד és ר, ה és ח alig lehet megkülönböztetni. Ha a szöveg nem volna pontozva, nem egy bibliakritikusnak okozna gondot, hogy a betűket mikép csoportositsa szavakká" (64). Érthető ebből, hogy a görög forditók, kik bizonyára nem voltak olyan kaliberű bibliatudósok, mint a tannák, néha megbotlottak (XXVIII.) Megtörtént a héber szövegben is, hogy a másoló tévesen választotta el a szót, vagy hogy felcserélte a hasonló betüket, de mig a héber szövegnél a maszoréta keré s más megjegyzéssel az érintetlenül hagyott szöveget az értelem czéljára kijavithatta, addig a görög szövegnél a becsuszott hiba egyrészt nem ötlött az egyszerű olvasásnál szembe, másrészt pedig valóságos korrekturát kellett végezni. Hozzájárul ehhez, hogy a görög biblia olvasók között nem voltak maszoréták, mint a héber biblia olvasói között. Különösen a י és ו betü apró voltánál fogva, könnyen volt elnézhető, hol a szövegben irva volt, és viszont bele volt nézhető ott, hol a szövegben nem létezett, a mennyiben valamely más nagyobb betü kiálló szöglete optikai csalódást idézett elő. Igy magyarázhatók a XXXI k. lapon felhozott példák arról, hogy a LXX a szóban forgó betüket a maszoretikus szövegtől eltérően olvasta, vagy nem olvasta.

Miután Driver érintette a pontozás keletkezési korát,

a XXXIV. lapon az *Archetypus* kérdésével foglalkozik és az egy héber archetypus mellett foglal állást. Tekintetbe vehette volna „Az óhéber könyv" (87—99) felhozott adatokat, melyek summáját e mondatba foglaltuk: *„A hagyomány ezen kihallgatása azon feltevésre, hogy a bibliai iratok egyetlenegy archetypusra mennek vissza, igen kedvező" (99).*

A mi nézetünk a szövegkritikusokkal szemben az, hogy a jelen szöveg kereken legalább 1900 éves. Sammai és Hillél idejében, midőn heves iskolai viták voltak, a biblia szövege is szóba került volna, ha megállapodottsága bármely csekély mértékben kétséges lett volna. Az Akiba féle döntő jelentőségű midras-módszer, a mely szerint a tóra minden betűjének „tövise" (vonása) számos törvényt tartalmaz, ingadozó szövegnél elképzelhetetlen. Sőt régi megállapodottság az előfeltétele.

A targumokról szólva, D. azt mondja, hogy a hagyomány szerint az első targum, melyet felirtak, Jóbé volt (LI). Ez pontatlanság. A hagyomány ezt nem mondja, hanem csak azt, hogy egyszer hoztak I. Gamlielnek (50 körül) egy Jóbtargumot és ő azt eltemette a fal alá (j. Sabb. 15 c. 4; tósz. Sabb. 14, 2; Sabb. 115 a. Megbeszéltem „Tanulmányok" 65-68). Szabatosan csak az mondható, hogy a hagyományban a legrégibb említés Jób targumáról esik. Az idézett helyen azon sejtésnek adtam kifejezést, hogy targum szó alatt itt a régi héber (főniciai) irás értendő és nem aram fordítás.

Sámuel könyve LXX- ja jellemzésében (L, köv.) D. először a dublettákat emliti, vagyis azt a jelenséget, hogy a héber szöveg egy kitétele kétszer van forditva (gyakran kai (=és) szóval összekötve). Ezt ugy magyarázzák, hogy a margóról a glossa, a mely a második fordítást képviseli, a szövegbe került. Sok esetben bizonyára igy is történt. Lucian az ő kiadásában rendszerint kombinálta az előtalált két fordítást (LVII). Nem vették még figyelembe tudtommal azt a következő antik szokást, melyet a görög papyrusok mutatnak. *Ha a másoló tévedett, akkor utána irta a helyes szót vagy kitételt, a nélkül hogy a hibásat törölte volna és mindkettő benmaradt a szövegben* (lásd az idézet Wilcken művéből M. Zs. Sz. XXX, 96). Több példa, melyeket D. (LV. l.) felhoz, azt mutatja, hogy a héberes vagy nem egészen pontos fordítás után második helyen megjelenik a görögösebb illetve pontosabb fordítás. Biztos, hogy az eredeti az első, melyet később javitottak. E szerint ugyanaz a jelenség, melyet a papyrusokban látunk, hogy a helyesebb szó vagy kitétel felvétetik a szövegbe, a nélkül hogy az első fordítás töröltetett volna. *Lucian e szerint eljárásában antik szokást követett.* Az itt érintett elv érvényesülése a LXX szövegében természetesen csakis beható részletkutatás alapján volna pontosan meghatározható.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

NÉHÁNY ADAT AZ ELEPHANTINEI PAPYRUSOKHOZ

Csak most került kezembe *Rubensohn O.* munkája: „Elephantine-Papyri" (*Berlin* 1907). E görög és demotikus leletek rövid idővel az aram papyrusok fölfedezése után kerültek napfényre. Ezek között van a legrégibb ismert görög papyrus 311/10 évből (18 lap), tehát a görög hóditás első évtizedéből. A papyrus jól konzervált házassági szerződés, melyet szabad görög katona (zsoldos) kötött. Minthogy ebből az időszakból aram papyrust nem találtak, valószinű, hogy azok a görögök, kiknek okmányai itt szerepelnek, az elephantinei zsidók helyére léptek. Kétségtelenül elvették a zsidóktól a földeket is, melyeket azelőtt birtak és igy a zsidó telep megsemmisült. Az okmányokban egyetlenegy zsidó név sem található semmiféle összefüggésben, a mi valószinűvé teszi, hogy a zsidók vagy végleg megsemmisültek, vagy legalább Elephantinet végleg elhagyták. A görög papyrusokat szintén fazékban találták (4. lap), mint az aram papyrusokat, és ezeket is mint amazokat egy-egy család tartotta össze.

Felette érdekes a görög lelet a zsidó okmányok történetének szempontjából is, ugyanezért ideiktatjuk az illető részletet.

„Die Urkunden I—IV. sind doppelt ausgefertigt. Beide Ausfertigungen stehen auf demselben Papyrusblatt und sind von derselben Hand geschrieben. Zwischen den beiden Ausfertigungen ist jedesmal ein Spatium von 2—3 cm Breite gelassen. Das Papyrusblatt wurde in der Mitte des Spatium durch einen scharfen Schnitt bis zur Hälfte seiner Breite durchteilt, dann wurde die obere Hälfte des Blattes in ihrer ganzen Breite zusammengerollt, diese Rolle in der Mitte geknickt und zusammengefaltet. Durch die drei Löcher sind dann dünne Papyrusbänder gezogen, mittelst derer die zusammengefaltete Rolle fest zugebunden wurde, und auf diese Bänder wurden die Siegel gesetzt. Darauf wurde die untere Hälfte des Papyrusblattes zusammengelegt, das gefaltete Blatt gerollt und diese Rolle schliesslich unter die versiegelte Rolle untergebogen, so dass also diese offene Rolle frei an der gebundenen Rolle hing.

Der Zweck dieser ganzen Herrichtung ist klar. Es wird so neben der offenen, jeder Zeit zur Einsicht — aber auch zur Verfälschung freien Ausfertigung ein gegen jeden Eingriff gesichertes Exemplar geschaffen, das den garantiert echten Text enthält."

„Das Verfahren ist in der Komplizität der Faltung singulär, wenigstens bisher noch nicht beobachtet. Am nächsten kommen unseren Papyri die doppelt ausgefertigten Kontrakte Hibch- Papyri 84 a und 96, bei denen — nach dem Faksimile von 84 a zu schliessen — einfache Wickelung der oberen Ausfertigung (ohne Durchschneidung) und Siegelung mit Namenbeischrift vorliegt. Bei diesen wie bei unseren Papyri fehlt jede Notiz einer amtlichen Stelle. Genau dieselbe Praxis zeigt sich bei einem in unserer Grabung gefundenen demotischen Papyrus aus der Zeit des Amasis, bei dem nur der grössere Teil der zweiten Ausfertigung weggebrochen ist und hat auch in Judäa gegolten, von wo uns die auffallendste Parallele zu unserem Fund bekannt ist".

„Dasselbe Prinzip, das so bei den Papyri verfolgt wird, kehrt ferner bei den babylonischen eingeschachtelten Tontafeln, den sogen. „Case-tablets" (vgl. Clay in „The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania" B.

XIV. S. 9. ff.) und bei den römischen Militärdiplomen wieder, ist also etwas in der ganzen antiken Welt verbreitetes. Inwieweit wir dabei an Abhängigkeit des einen Brauchs vom anderen zu denken haben, bleibe hier dahingestellt."[1])

Mint látjuk, már Rubensohn észrevette, hogy a Jeremiás 32. fejezetében emlitett nyilt és lepecsételt okmány ugyanaz a fajta, melyet az előkerült görög okmányokban birunk. Sőt már előtte állitotta Gerhard (Philologus 63, 500), hogy a görögök e tekintetben a Kelettől függtek. Készséggel lemondunk tehát a prioritásról, noha Jeremiás okmányát már régebben igy magyaráztuk és folyóiratunkban (a helyet nem találom) ezt ki is nyomattuk.

Az emlitett görög házassági szerződésben kettős kelet van: Sándor, nagy Sándor fiának 7. és Ptolemeus helytartóságának (satrapiájának) 14. évben. Ptolemeus satrapiájának első évéül e szerint 324/23-at tette meg, noha valóságban csupán 323/22-ben lett helytartó. „Wir haben hier also den urkundlichen Beleg dafür, dass das vom Verfasser des Marmor Parium, vom astronomischen Kanon der Königsherrschaften und auch sonst (vgl. Ed. Meyer Forschungen II 444 ff.) den chronologischen Ansetzungen zu Grunde gelegte Prinzip der „Antedatierung" unter Ptolemaios I. in Aegypten bei der Zählung sowohl der Satrapen — wie der Königsjahre offiziell zur Anwendung gelangt ist und ersehen, dass Ptolemaios sein erstes Satrapenjahr einfach mit dem ersten Regierungsjahr Philipps Archidoios gleichgesetzt hat, obwohl es keinem Zweifel unterliegen kann, dass er erst 323/22 sein ägyptisches Amt angetreten hat" (18).

[1]) „Jeremias 32, 10 (Kautzsch's Übersetzung] Kauf des Ackers in Anathoth: „Dann schrieb ich [den Kaufvertrag] auf ein Blatt, siegelte [ihn] und nahm Zeugen hinzu . . . Sodann nahm ich den gesiegelten Kaufbrief [und den offenen] und übergab den Kaufbrief an Baruch . . . und . . . Baruch an . . . *Nimm diese Briefe diesen gesiegelten Kaufbrief und diesen offenen Kaufbrief und lege sie in ein Tongefäss, dass sie geraume Zeit erhalten bleiben.*" Es sei hervorgehoben dass sich unter den in Elephantine in einem Tongefäss gefundenen aramäischen Papyri keine Doppelausfertigungen finden. Sie waren zum Tel bei der Auffindung noch mit Papyrusbändern umwickelt und versiegelt."

Bennünket csupán az antedatálás elve érdekel. A talmud szerint „az összekötött okmány" kelete mindig egy évvel többre tétetik: egy helyett kettőt, kettő helyett hármat tesznek s igy tovább. Ugy gondolom, hogy azt az értesitést az érintett adattal kapcsolatba hozhatjuk. Fischer L. (Die Urkunden im Talmud, Berlin, 1912, 23—25) más magyarázatot kisérlett meg.

Az irás történetére nézve emlitésre méltó, hogy ezekben a régi okmányokban minden betű külön áll és ligaturák alig fordulnak elö. Ez a sémi irásszokással egyezik, melyet a héber négyzetes betűirás mai napig fenntartott. A házassági szerződés egyébiránt még görög jog szerint szerkesztetett; később a makedón hóditók az egyptomi, (általában keleti) jog befolyása alá kerültek.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

LAPSZÉLJEGYZETEK.

1. FÁN TERMŐ MADARAK.

A fán termő madarak, a barnacle-ludak meséje ismeretes. [1]) Középkori zsidó irók is komolyan foglalkoznak a kérdéssel. [2]) Leginkább a corbeil-i Izsákra hivatkoznak, aki müvében סמ״ק 210 sz. emliti ezeket a furcsa madarakat. ואותם עופות שגדלים מן האילנות ודבוקין בחרטום שלהם ר״י היה אוסרם משום שרץ העוף וכן מורי רבינו יחיאל היה אוסרם.

Kérdés, ki ez a R. J? A lunel-i Áron ha-Kóhén, Orchoth Chajjim ed. Schlesinger II 369. *R. Tám*-ot emliti e helyen. Forrása a סמק. (Kolbo 110 sz. ugyancsak ר״י-t olvas.) Az ellentét könnyen szüntethető meg, a ר״י névjegyet ר״יעקב-nak kell olvasnunk. Ámde R. Jákób Támról

[1]) Müller Miksa, Ujabb felolvasásai a nyelvtudományról Bpest 1876. 573—93.

[2]) Oppenheim D., Monatschr. 1869. 88. o. Lewysohn L. Zoologie des Talmuds 1859. 362, 363. Duschak M. Zur Botanik d. Talmud, Pest. 176. 3.

Diamant Gyula, Fán termö madarak [a Bloch Mózes féle emlékkönyv 82 o.] Kohut G. Jewish Encyclopedia II. 538.

éppen ellenkező véleményt közölnek a források. Igy a rothenburgi R. Méir döntvényeinek lembergi kiadása 160 sz. ואומר מורי נור אריה: ששמע מאביו ר׳ יצחק שר״ת הצריכם שחיטה וישלח לבני איינגיליטירא שצריכין שחיטה וכן אמר לי מורי נור אריה.

Ugyanez olvasható Mordechai (ed. Riva) Chullin, 1256 (735) azzal a változással, hogy Gur Arje helyett R. Judát ír, Aguda, Chullin 150 sz. אביה-től közli. A סמק szükszavu értesitésével szemben ez sokkal határozottabb. Idézi különben az Águr is 1233 sz. az Ór Zárua nevében. Viszont az Orchoth Chajjimnak megfelelően a *Turim* nevében idézi a következő tudósokat, akik a fán termő madarakat eltiltották: ר״ת ריב״א ר׳ יחיאל מפריז: E szerint javitandó Jóna, Isszur vahettér 56_{19} aki ר״י ומהר״ם וריב״ם ור״י מפריש nevezi meg mint tekintélyeket. Az első ר״יחיאל=ר״י מפריש és ר״יב״א = ריב״ם, ר״ת = ר״י

A relatiók tehát, melyek R. Támra mennek vissza, ellentétesek. Hogy a סמ״ק-ban idézett ר״ת=ר״י, javasolja Orchoth Chajjim, Jóna, Águr. Másrészt Méir b. Báruch, Mordechai, Águr (Ór Zárua) világos traditiója szerint R. Tám e madarak rituális levágatását tette kötelezövé. De valami minden kétségen felül áll. *A barnacle-ludakhoz R. Juda ha-Chászidnak köze nincs.* Oppenheim (Monatschr. 1869.) helytelenül azonositja a Mordechaiban emlitett R. Judát a wormsi (?) R. Judával (megh. 1216 ?), aki apjától, a speyeri R Sámueltől hallotta, hogy R. Tám követelte e madarak rituális levágatását. A nevezett R. Juda (l. még Maharil, Döntv. 144sz.) azonos a párizsi Juda b. Izsák Sire Léonnal. Igy helyesbitendő Bacher, a Széfer Muszár 194 o. tett megjegyzése is. Hogy nem német, hanem franczia forrásokra megy vissza a traditió, bizonyitja Menachém b. Zerach, Czéda la- Derech II, 2, 7. יש ארצות שמוצאין שם עופות שגדלין מן האילן ותלוין בחרטומיהן וכשהם מבושלין נופלין ובורחין וכתבו חכמי צרפת שהם אסורים.

A mese, mint József b. Juda ibn Aknin Sz. Muszárjából látjuk, Spanyolországban is elterjedt. Jákób b. Áser, a Turim szerzője (Jóre Déa 84 sz.) a סמק-ból ismeri:

וכתב ר׳ יצחק שהם אסורים משום שרץ השורץ על הארץ

Az idézet röviditett, a סמק szerzőjének nevét emliti, nem azt a tudóst, akit utóbbi ר״י-vel jelöl meg. Bár felte-

hető, hogy ha R. Tám tiltotta volna el a barnacle-ludakat, ezt is megnevezhette volna. Viszont érthetetlen, hogy R. Tám ellenkező véleményéről nem vesz tudomást. L. כנה״נ JD. 84. Valószinü, hogy az ingadozó relatiók mellett a סמק nézetéhez csatlakozik, akinek glossatora, R. Perecz is tanitója, R. Jechiel megnehezitő decisióját emliti. Egy kéziratos סמק szerint וכן היה מורי ר׳ יחיאל אומרים glossa, mely a szövegbe nyomult.

Nem határozhatjuk meg tehát, kit ért a corbeili Izsák a ר״י alatt. Lehet R. Tám, Izsák b. Sámuel, akinek neve rendesen ez a rövidités, Izsák b. Ábrahám ריב״א (Águr szerint), Izsák b. Snéor Evreux-ből, aki a corbeili Izsák egyik tanitója volt.

Époly bizonytalan, ki az a tanitvány, aki Juda Sire Léontól hallotta R. Tám nézetét. Jechiel b. József Sire Vivesnem lehet, mert ez eltiltotta a barnacle-ludakat. Izsák Ór Zárua mellett szól az Águr, (l. Back, R. Meir 103. o.), de a mi Ór Zárua kiadásunkban nyoma sincs a tételnek. Hozzájárul még az is, hogy a Darké Mósé, JD. 84, 7, jegyz. szerint az א״ז הארוך szintén eltiltja e madarakat, mig a Hag. Mordechai megengedi azokat. Tehát az Águr forrásjelzésében lehet valamely hiba.

V. ö. még Aguda, Chullin 150 sz; Midr. Talpijot Varsó, 1875 p. 55, aki azt irja: ושמעתי שמועילים מאד לעורר תאות המשגל A természetrajzi furcsaságban nem kételkednek. Kivétel talán Taku Mózes, Óczár Nechmad III 85.

2. הייפריש

Méir b. Báruch prágai döntvényeinek 358. számában a következő kitétel található: ואעפ״כ הי׳ פוסק ר״ת כשנפסל מטבע שלנו דינא דמלכותא דינא וכמו שתקן השלטון הייפרי״ש הפורע לאלתר ישלם וכו׳

A Bloch-féle kiadás végén bold. Kaufmann tanár magyarázata szerint: Erfurt = אולי הייפורט.

M. Hoffmann, Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters. Leipzig 1910, cz. müve 189 oldalán igy forditja: Nach Anordnung des Herrschers Heifris sollte sat. A jegyzetben pedig megemliti: Prof. Berliner meint- von Erfurt.

A contextus nem igazolja ezt a feltevést. R. Tam döntésében mit kercs az erfurti fejedelem? A corruptelát másként kell emendálnunk מפריש = הייפריש. Hogy kit értsünk a párizsi kormányzó alatt, milyen dignitárius volt, azt a kortörténetből lehet megállapitani. De hogy *Párizs* jobban illik az összefüggésbe, mint *Erfurt*, az világos.

3. SIRE LÉON LEGARCON.

A müncheni talmudkéziratban egy családfa található, mely a következő részletet tartalmazza: ורבנו ידידיה הוליד הרב ר׳ יהודה דשייט מייט הזקן המכונה שירא ליאון לונגרש והר׳ ר׳ יהודה הזקן הוליד הרב ר׳ יהודה דשייט מייט הבחור שירא ליאון לוניירלין וייש קורין לו שירא ליאון מינצה.

(közli Gross, Gallia 648.) A melléknevek nincsenek eddig kideritve. Gross az elsőt לונגרש Loeb után (Rev. XVI, 82 XIX, 263) Logros v. Legros névvel azonositja. Az utóbbi a helyes. לונגרש — az első vav = jod. Gros annyit jelent mint a nagy. A másik cognomen לוניירלון sok nehézséget nyujt. Hogy diminuitivuma a לונגרש -nak, ki van zárva. Emendálni kell. Sejtem, hogy ליגרצון Legarcon rejlik a corruptelában. A מינצה szó pedig = mince, kicsiny. Az összefüggésnek teljesen megfelel a magyarázat. Sire Léon Legros — a nagy, Sire Léon Legarcon — a fiatal, S. L. mince — a kicsiny.

4. ששטיר

Izsák b. Seseth döntvényeinek 266 sz.-ban előfordul a következő kifejezés: שוק הנקרא לו ששטיר. Gross, Gallia 669o. az idegen ששטיר szót Saint- Isidore egy változatának tartja. Az identificatió helytelen. Nem tulajdon, hanem köznév az. Sestier, mesure de terre. Godefroy, Lexique 481 o.

5. שמטבריא

Az ujonnan kiadott Sziddur Rasi 292.o. 615 sz. bekezdésében a következőket olvassuk: פעם אחת סיפר יהודי אחד לר״ב שמטבריא Buber emendálja מטבריא-nak.

A helységnév valószinüleg שנטיבריא Saint Thibéry

(Gallia 66o.), de lehet, hogy a szöveget igy kell helyesbitenünk: לר״ב שמטבריא aki alatt Benjamin de Canterbury-t sejtjük. (u. o. 597.)

6. MENACHÉM b. SÁMUEL.

A Szemak 184 sz., Kolbo 29 sz. emlitett Menaché m b Sámuel valószinüleg azonos a הנייר -óben idézett Menachém de ניאורייש-val. (Gallia 392o.) Egy kéziratos Szemakban (Kaufmann 81 sz.) a 31 számának glosszájához hozzáteszi: גם בתוספ״ שאנץ מפי הר״ מנחם בן הר״ר שמואל. Ebből kitünik, hogy nevezett M. b. S. a sens-i Simon b. Ábrahám tanitványa volt, amit Menachém de ניאורייש-ról is tudunk.

7. FRANCIA GLOSSZÁK.

1.

Rasi, Rosh. 34_8 vox הדר מיילל egy ófrancia szót közöl, melyet eddig megfejteni nem sikerült. רצידיר. A Machzór Vitry 351_7-ben רצרייר a Sziddur Rasiban 74_0, 163 sz. רציך áll. Schlessinger, Die altfranz. Wörter im M. V. 93 sz., *recrier*-t sejti. Helytelenül. A glossza eltorzult a másolóknál, legközelebben a helyes olvasathoz a Sziddur R.-é áll רציך l. רצייר = receer, plaindre. Godefroy, Lexique 434 c.

2.

Sziddur Rasi 135_0 פיישיר, פשור két variatiója a forchefierenek. l. M. Zs. Sz. XXVIII. 266.

3

Uo. 194_0 365 sz. három ófranczia magyarázatát Buber nem érti מולייתא שקורין איישל״ש nem lehet *aisselles*, ami egészen mást jelent, hanem a szót emendálni kell: פיישלש *faissell.* L. Sz. ha-Teruma 64 sz. פיישיליש, Orchoth Chajjim II. 337. פישיל״ש és Parnes 69. sz. פיישיליש. Sajtforma.

קרשפלי״ש nem crépes, hanem: *crespelé.*

מולייתא של גבינה פרשר״ש nem présures, hanem talán: farcime (pâté)

4.

A Széfer ha- Teruma, Sabbath 123 sz. a következőt

tartalmazza: כשהענבים שלימים ונותנין יין צלול עליהן וקורא אותו רפיד

Hasonlóan a Machzór Vitryben 125_{13}. Schlessinger nem érti. A szó az *ófr.'rapaier*, (apaiser, raduncir), az ujfr. râpé-Machwein.

5.

Machz. Vitry 787_{27} מנעל פורי כעין בוטש שלנו. A פורי szó foré, átlyukasztott, nem pore. Schlessinger 177 sz.

6.

Baruch b. Izsák, a סה״ת szerzője a כתיבה נסה-t נרוש-nak nevezi, épugy a Szemak 185 sz. נרושא-nak. Lőw L. Graphische Requisiten etc. II, 73_0. német szónak tartja, pedig franczia az — grosse. Lőw, u. o. I. 155_0. a Maharil-től emlitett גליטשטיין-ban helyesen sejti a Galitzenstein-t. Egy Mordechai kéziratban (Gittin II. höz) ezt a glosszát találtam; קנקנתום זהו קרקע ירוק שקו׳ ויטריאל בל׳ אשכנז קליצנשטיין. Hogy שטופטינט nem Stofftinte, hanem Staubtinte, valószinü.

Budapest. *Wellesz Gyula.*

ABERRÁTIÓK A TUDOMÁNYBAN.

„Ha örület is, de van benne rendszer".
Shakespeare, Hamlet.

Az utolsó években a könyv piacterein ugyancsak fülsüketitő kinálat között irodalmi termékek kerültek forgalomba, melyek tudományos mezbe öltözködve, állitólag, a kulturát előmozditani hivatvák. Növeli azoknak hatását, ha tartalmuk az érzékiség iránti fogékonyságot veszi számitásba, az idegeket csiklandozza, és megengedjük, sokszor a szerző szándékán kivül, a már úgyis elharapódzott előitéletek megerősitésére és megrögzött indulatok táplálására uj anyagot szolgáltat. Igazán bámulatos e tekintetben a fáradság és, tegyük hozzá, a blamagetól vissza nem riadó tevékenység, melyet némely német iró kifejt. Ujabb időben a talmud és általában az egész zsidó irodalom szolgál az ilyen szerzőknek kisérletezésök tengeri nyula gyanánt: idézetek

„helyeket", miknek nyomára szem nem akad, hivatkoznak állításokra, miknek ellenkező értelme a szakembernek első tekintetre szembe ötlik, csonkitanak, hozzátesznek, kihagynak és földozgatnak akár csak a kontár szabó a zsibárús elrongyolódott ruhakelmén. De mit mondjunk égy „diadalmas világnézet" zseniális irójáról, akinek csaknem minden szava valóságos értéket képvisel, akinek minden metaphorája „aranyalma ezüst foglalatban", akinek tanitásai a holt természetet „eleven élet"-re varázsolják és a szeretetet „a mindenség fentartó elemé"-vé avatja, — ha mondjuk, — mesteri munkájának egyik lapján a következőt olvassuk: (Prohászka Ottokár: A diadalmas világnézet 33 l.) „Vannak vallástalan nemzetek . . . „Nincs érzékük a titokzatos, a fönséges iránt. Nincs filozofiájuk, nincs metafizikájuk. Gondolom a modern zsidóság is ilyen. Crédójuk csupa tény, de bensőség nélkül. Ők konstatálnak, szövegeznek hitet, de a régi formákból kiesett az érzés parázsa. Ők számitanak s' nézik érdeküket s' mennek tovább. Olyanok mint a cigányok, nem imponál nekik a lét s' az élet kérdése . . . Ideális népeknek a chinai, a zsidó, a cigány mindég nevetséges figura lesz, az eszménytelen, lapos szellem, ha különben éles is és átható, olyan mintegy lapos, sunyi arc: nevetünk rajta." Majd meg (u. o.): „Gondolatomnak illustrálására hallgassuk meg a Jeruzsálemi talmudnak Sabbat-tractatusából a következő történetet s figyeljük meg a zsidónak lapos, szellemtelen felfogását, mely a nagy nemes motivumot megközeliteni sem képes. Rabbi Hilla meglátogatja a zsidót s mikor visszatér haza a rabszolga elkiséri őt. Veszett kutya veti magát útközben a rabbira, de a rabszolga a kutyát magára rántja s harapásától maga elvész. S' mit gondol az áldozatos hősies hűségről a jámbor zsidó? Nem dicséri, nem magasztalja azt, hanem Izsaiás szavait citálja: „tiszteletes lettél szemeim előtt és dicsőséges (ó Izráel), én szeretlek téged és embereket adok érted" (434). Igy tükröződik a hősies emberszeretet a rabbinak lelkén! A szolga kiadta lelkét érted: élvezd Izrael az életed! Remélhetőleg találkozik még elég pogány aki oda adja életét érted. Neked lesz annyi eszed, hogy hasonlóképpen nem cselekszel." Nos ennek az okoskodásnak a fele sem komolyan veendő, mert a remekirónak vagy egy Briemantól inspirált Rohling, vagy a legujabb keletü Talmud forditás egyik kóbor famulusa szolgálhatott nem egészen tiszta forrásul. Világitsunk csak annak a veszett históriának közelebbről az arcába: A jeruzsálemi Talmud Sabbat-tractatusa 6 fejezetének 8 l. b. old. a következőt olvassuk szórul szóra: Germanja R. Jehuda hanaszi szolgája kiment, hogy elkisérje R. Hilát, ekkor jött egy veszett kutya amely R. Hiláira rá akart rohanni s minek utána Germanja ráijesztett, elfordult Hilától és neki ment (Germanjának), amire aztán ráolvasta (Hila) „én adok *embert* te helyetted." A talmudi hely egész tonusából kitetszik, hogy a szolga Germanja esete az ottan tárgyalt astrologiai esélyek egyike gyanánt van oda állitva, és értelme nem más, mint az, hogy Germanja fátuma úgy hozta magával, hogy önszántából a veszedelembe kerüljön, Hila pedig megmenekült, mert a csillagok felett úgy volt megirva, hogy sértetlen maradjon. Egyébiránt az idézett helyen egy szóval sincs felemlitve, hogy a szolga halállal fizette volna meg áldozatkészségét, csak az van mondva, hogy oda hagyta a veszett kutya Hilát és Germanjának neki ment, tehát a hősies emberszeretetnek nem volt alkalma sem szüksége a rabbi lelkén visszatükröződni! eltekintve attól, hogy az idézett verstöredékből „adok embert a te helyedbe" a szolga áldozatkész nemes tettének elismerése rejlik Hilai részéről, mintha csak azt mondta volna „ez aztán az ember." (ecce homo!)

Az előbbinél egészen más szemszögből tekintendő a kifejezés mód, melyet a „diadalmas világnézet" káprázatos stilusu szerzője „az eszmék esélyei" cimü értekezésében (94 l) használ. H. Rolond Holst („Der Mystycismus in der neuern Litteratur") egyik állitására reflektálva, a modern embert igazi szecessiós szinekkel karikatura alakban rajzolja, ennek eredetijét pedig a megrögzött előitélet convex szemüvegén át a zsidóban ismeri föl, szólván: „Az élet praktikusa nem törődik vele, hogy a föld egykor kihül, a szél és a tenger elül, a napsugár kialszik, a kultura elvész, mindezzel nem törődik; neki ez metafizika, neki ez mind jövő s nem jelen, már pedig neki csak a jelen iránt van érzéke; er hat den „Gegenwartsinn" mondaná Schoppen-

hauer; ő az élet zsidaja, echt szemita!" Nos a ragyogó aranytoll itt s még másutt is a mondás végére eléktelenitő „malacot" ejtett s bár az illustris iró tudása és olvasottsága bámulatra ragad, azt még sem látszik tudni, hogy az „élet zsidaját" arra tanitja az ő ethicája. „Többet ér egy óra lelki megnyugvással a jövő világban, mint ennek a világnak egész élete." (Abót IV. 17.) Ez már aztán „echt szemita!".

De még jobban is jön. Schoppenhauert, Goethet, Wagnert, Nitzschet, de különösen a francia esprit-t izzó tolla hegyére („a kéj és szerelem" feliratu fejezetében) fűzve, ily válogatott szavakkal végez velök. „Az ilyen társaság az ideálok hajóját Kirke hegyfoka felé tereli és nemcsak hogy viaszt nem önt utasainak füleibe, hanem viszketeggel ingerli . . . biztosan kiszáll s' a kirkei metamorphosison is átesik; disznó lesz." De itt is keresd a zsidót: Mert ugymond a diadalmas világnézet aranyszáju prófétája (147 l.), „mit tudtok? mihez értetek? mit hoztok létre? Jelszavatok cynisch, „grausam". Kedélyetek lázas és ingerült. Betegek vagytok, mert nem értitek meg magatokat. Még a leghősiesebb eszmények égboltján is csak egyet láttok: sakterkést! Ezt őrületnek hivják". Mi ugy tudjuk, hogy eddig a sakterkéssel próbát tettek a Solymosi Eszterek, a Hilsnerek, a Beiliszok eseteiben, most már arról is értesülünk, hogy az eszményeknek is lehet sakterkéssel nyakát szegni. De hát „tanta religio potuit suadere malorum" mondaná ez ujabb kinyilatkoztatásra a régi római klasszikus iró. Az ilyentud ományos aberrátiók, melyekbe a legyőzhetetlen elfogultság és sekélyes felületesség, még ha káprázatos szinekbe is öltözködnek, emlékeztetnek a talmudnak egy sajnálatra méltó eseményre alkalmazott szálló igéjére: „ha a cédrusok közzé esik a láng, mit tegyenek akkor a falon élősködő Izópok" (Mócd Kátan 25). Ha a „Magasságok felé" és a „diadalmas világnézet" remekirója a Zimándy Ignáczok szája ize szerint ir és szónokol, csoda-e ha egy 23 éves fiatal óriás, a kit Gábor Andor önkéntes halálából mesteri kézzel föltámasztott, a mikor „Geschleht und Charakter" czimü munkáját magyarra forditotta, egy egész nép felett, mely sok ezer éves multra tekint vissza s melyet egy nem huszonhárom éves, hanem dicsőségben megőszült

költő igy jellemezett „ der letzte Mensch wird der letzte Jude sein" féktelen dühvel pálcát tör, s' feltéve, de meg nem engedve, a mit magyar forditója róla állit, hoy Ottó Weininger Nietzsche óta a filozófia legnagyobb erejü, élességü és kiméletlenségü gondolkodója, csak a zsidó lényének páratlan nem ismerése vezette vésőjét, mellyel saját képmására (egyikének a legcsunyább férfialakoknak mondja 9. A „nem és jellem" előszó IV.) alakitott faragtalan márványtömbből egy Marsyas féle torzfigurát a zsidóról, melléje állitva egy nőszobrot, melynek láttára minden ember elborzadva fut, mint Germanja szolga a veszett kutya elől. Vagy mit szóljunk ilyen tajtékzó kifakadásokhoz mint: Szolgai hajlandóságából fakad heteronom (sic) étikája, a tizparancsolat, a világ legerkölcstelenebb törvénykönyve, a mely egy hatalmas idegen akaratnak az engedelmes követése fejében a földön való jólétet és a világ meghóditását helyezi kilátásba. (384 l) Vagy nem üveg alá való az áltudomány pontini mocsáraiban burjánzó stilusvirágok a következő iskolapéldája: „ami az emberben istentől való, az az ember lelke, az abszolut zsidó azonban lélektelen." S' a 40 lapon végig zugó nyáltengeren nem mutatkozik egy arasznyi szigetecske, melyen a tudományos tisztesség kutató szeme megnyugodhatnék.

Ottó Weininger a ki tudorrá avatása napján elkövetett öngyilkosságával ad hominem bebizonyitotta, hogy az embert egész általánosságban és a nőt és a zsidót mily „alaposan", ismerte, a világért sem engedné meg, hogy „a zsidónak humora, a zsidónak zene és ének tehetsége, a zsidónak áhitata, a zsidónak filozófiája, a zsidónak költői lendülete, a zsidónak érzéke állami és társadalmi jóllét iránt volna", de nagyban bővelkedik a komolyság, a lelkesedés, a buzgóság hiányában. Dictum, factum a zsidó legmélyebb lényege hitetlenség és belső támasztalanság. Valóban a mi külföldi jó barátaink, Chamberlain, Werner Sombart, Treitschke, a mi biblia és talmud tudósaink Weinel, Weisz, Fiebig, Harnack és különösen Beer és Holzmann a „Geschlecht u. Charakter" szerzőjétől zsidó ismertetése és karrikaturizálása czéljából sokat tanulhatnána k. (V. ö. Aptovitzer, Christl. Talmudforschung Monatss. für Geschichte u. Wissenschaft d.

Judenthums, 1—6. f. 57. Ihrg. Blau M. Zs. Szemle 1913. 1. sz. 18 l.) Végezetül még csak azt jegyezzük meg, a mivel a nem zsidó költő sértett önérzetében és jogos elkeseredésében vigasztalódott: „Wenn dich die Lästerzunge sticht— So lass dir das zum Troste sagen — Die schlechtsten Früchte sind es nicht — An denen die Wespen nagen".

Nagybecskerek.

Dr. Klein Mór.

EGY CSALÁDI MONOGRÁFIA.

Családi irattár hiányában a leszármazók visszaemlékezése rendesen véget ér a nagyszülőknél, hacsak a dédés szépszülők különös kiválósága miatt a szájhagyomány alapján nem szűrődik le valami a régi dicsőségből a késői utódokra, ami elvégre is nimbusát veszti és végképpen elenyészik.

Mi is csak a szájhagyomány homályos sikátorain lassu léptekkel haladhattunk monografiánk megirásában és e homályt csak a nevek hasonlatossága világitja meg némiképen; habár az általunk hallottak élénk emlékezetünkben vannak és az elbeszéléseket teljesen hitelt érdemlőknek tartjuk.

Nehogy ezen szájhagyomány teljesen elenyésszék, áradtságot vettünk magunknak azokat, lehetőleg tömören, leirni, hogy a Magyar Zsidó Szemle hasábjain helyet foglalhasson, megörökiteni és az utókornak átadni.

Hogy a család, amelyről irni akarunk, mikor? honnét vándorolt be? az már örök rejtély marad, mivel a szájhagyomány is csak a 18-ik század közepéig terjed vissza. Az azonban bizonyos, hogy az akkor élt három férfi testvér oly népszerü volt, hogy a lakosság *magyar zsidónak* nevezte, s ők maguk is a „Magyar" családnevet vették fel.

A szájhagyomány szerint mind a három nagy talmudtudós és azon kornak megfelelő müveltséggel biró volt, szálas, vállas termetűek, szellemi képességük mellett nagy testi erővel is birtak és mint a rendkivül nagy erővel bíróknál általában megvan a szelid természet, ez a jó tulajdonság náluk nagyban volt meg. Ehez még a lelki jóság is párosult.

E három testvér egyike, a legidősebb és a család feje: Dániel Balajt községben, a Ragályi család birtokában; a második: Chájim (Jakab) Viszló községben, a gróf Hadik féle birtokban; a harmadik: Sámuel Keresztét községben gazdálkodott. A gazdálkodáson kivül mind a három nagyban foglalkozott hazai borok és a maguk által előállitott bortörköly és gyümölcsből főzött pálinka külföldre való szállitásával, valamint a borsodmegyei hires házi vászonnak a délvidékre való szállitását is nagyban gyakorolták.

Nagy népszerüség, köztisztelet és szeretet, valamint nagyrabecsülés volt osztályrésze mindhármuknak.

A hétéves háboru idején, a reájok kivetett toleránstaksa összegén kivül, a háboru czéljaira még külön is nagyobb összeggel járultak; a magyar hadsereg — vagy talán csak a Borsod megyei insurrectio részére—nagyobb mennyiségű bort és szilvóriumot ajándékoztak, a magyar kincstár részére pedig lovakat és vágómarhákat szállitottak.

A háboru lezajlása után mind a három testvér — az akkori időben gyakori — nemesitésben részesült. Hogy nemességet, vagy csak szabadalmakat kaptak-e? azt nem tudjuk, mivel erről semmiféle okmány vissza nem maradt: de az bizonyos, hogy szabadkereskedés üzési és szabadlakhatási engedélylyel, valamint ut- és hidvám mentességgel lettek megjutalmazva. Ők azonban ebből soha sem csináltak kapitálist. Megmaradtak régi helyükön, régi foglalkozásukkal. A kiváltságra még csak annyi sulyt sem fektettek, hogy az ezt tanusító okmányt utódaikra átszármaztatták volna. Jelszavuk az volt, hogy ők nem nemes emberek, hanem hithü jó zsidók és jó magyarok akarnak lenni.

Mikor a kalapos király (II. József császár) ama rendelete megérkezett, hogy minden zsidónak meghatározott családnevet, hozzá még németet kell felvenni, csak kevés olyan magyar földes ur volt,aki a maga zsidóját magyar családnév felvételre hívta volna fel, sőt ellenkezőleg, féltek attól hogy ha a zsidóság magyar nevet vesz fel, idővel nem lehet megkülönböztetni a zsidót a nem zsidótól s ez okból

még ők maguk voltak azon, hogy minden zsidó német nevet kapjon. (Ugy gondolkoztak, hogy kedvenc vadászebüket is németül szólitják.) A járási szolgabirók és esküdt társaik, kik a rendeletet végrehajtották, előre elkészitett kész listákkal jelentek meg a községekben és ajánlgatták a német neveket. Ennél leggyakrabban közrejátszott az illető zsidónak azon származási helységneve, ahonnan ő, vagy őse bevándorlott. Igy keletkeztek a sok . . . erger . . . bergerek; vagy az ország neve s igy keletkeztek: Deutsch, Frank, Pollák stb., legtöbbnyire szineket ajánlgattak s igy keletkeztek a Weisz, Schwarcz, Grün, Róth, Gelb stb. nevek, de nagyon sokszor közrejátszott az illető termete, arczszine, testiereje, igy keletkeztek a Gross, Grossmann, Klein, Braun, Stark stb. nevek. Igy történt eme három testvérnél is. Ragályi nem ellenezte, vagy talán kedvére is volt, hogy az ő bérlője, aki be is igazolta az ő magyarságát, megmaradjon a „Magyar" családnévnél, de Hadik már „Ungárt" csinált az ő Magyarjából. A harmadik testvér pedig választotta a Rajnicz nevet, amely némikép magyar hangzásu is, de német is lehet, mivel sem ilyen, sem olyan értelme nincs.

Az Ungár és Rajnicz családok nagyon elszaporodtak. Ma is virágzik mind a két ág, habár a fiatalabb nemzedék nem is tudja, nem is sejti már, hogy egy törzs hajtását képezi. De még a mult század közepe után is tartották a rokonságot és előszeretettel házasodtak össze, hogy azt megerősitsék. A Magyar család azonban férfi ágon kihalt. Leányágon él a Sajókazinczról származó Braun, a Sajóvelezdről származó Hoffmann, a Sajónémetiből származó Klein, a Hevesmegyei Bátor községből származó Blumberger, és Égerfarmos községből származó Szász családok ivadékaiban.

Magyar Dánielnek ugyanis egy fia és egy lánya volt. A fiu, Sámuel még a 18. század végén vászon szállitások alkalmával megismerkedett Temesvárott egy ottani előkelő családdal s ennek fiatal leány tagjával, aki reá nagy vonzó erővel birt és midőn Magyar Dániel elhalt, fia még a mult század legelején leköltözött Temesvárra, szive választottjával egybekelt és ott családot alapitott. Leszármazottjai

az 1848-49 évi eseményeken élénk részt vettekés az ottani zsidóságra kivetett nagyösszeg hadisarcz enyhitése iránti küldöttségekben is részt vettek. De, mint a következő véletlen találkozásból megállapitható, a család — mint fentebb emlitettük — férfiágon kihalt.

E sorok irója 1876. évben Balatonfüreden üdült. Itt találkoztam egy „Magyar Dániel" nevü öreg urral, aki akkor már jóval tul volt a hetven éves koron, én pedig még nem voltam 33 éves. A nagy korkülönbség daczára is és anélkül, hogy csak sejtettük is volna azt, hogy egy messze visszanyuló gyökér törzsének egyenlő hajtásai vagyunk, összebarátkoztunk s egymásiránt nagy rokonszenvet kezdtünk érezni. Együtt jártunk fürödni, étkezni, sétálni. Estende együtt ültünk a tó partján nedves levegőt szivni, a Balaton sima tükrében, vagy fodrozásában gyönyörködni. Elbeszélgettünk sok mindenféléről, csak éppen családi ügyekről nem. Észrevettem, hogy e thémát az én öreg uj barátom nem szereti érinteni és igy én sem hozakodtam ilyennel elő. Az pedig eszembe sem jutott, hogy az én korán elhunyt jó édesanyámnak az anyai nagybátyját Magyar Dánielnek hivták. De mintha a végzet is ugy akarta volna, hogy ez a théma köztünk szőnyegre kerüljön, egy rám nézve kellemetlen véletlen játszott közre. Betegebb lettem, mint voltam. Egy napon sok vért hánytam, rendkivül elgyengültem és kezelő orvosom: Dr. Mangold, ágyba fektetett. A sétáról hiányoztam az én öreg barátomnak. Fel keresett lakásomon, ahol engemet ágyban talált, épen midőn a korán elhúnyt Tóth Ede, népszinműiró, néhai barátom, jegesborogatást rakott a mellemre. Ezt orvosom, aki őt is kezelte, értesitette rosszullétemről és a kora délelőtti órákban már jött is hozzám. Nekem nem volt szabad beszélni. Tóth Ede nem tudott németül, Magyar Dániel nem tudott magyarul. Csak néma szem és kézjárásokból tudta meg Dániel bátyám, mi baj van. Tóth Ede maga is nagyon gyenge, s tüdőbajos lévén, én intettem neki és kézmozdulattal kértem, hogy menjen el, az öreg ur majd ád egy két borogatást. Igy is történt. A déli órában jött az orvos, ő hozatott részemre egy kis könnyű étket, aztán a borogatást beszüntette, csendet és nyugalmat rendelt el. Egy kis

délutáni álom erősitöleg hatott rám, ugy, hogy midőn barátaim és az orvos jöttek, látszólag megkönnyebbülve és vigabban voltam. Midőn az orvos és Tóth Ede elmentek, az öreg ur nálam maradt. Felolvasott német ujságot és csak késő este hagyott magamra. Másnap reggel már korán ott volt. Én megeröltetett vidámsággal köszöntöttem és elkezdtünk beszélgetni. E beszélgetés közben kérdeztem, hogy van az, hogy ő ily szép, eredeti családnévvel bir és még csak nem is ért magyarul. Erre aztán ő elbeszélte, hogy az ő apja Felső Magyarországból, valami Lajt nevű faluból származott le Temesvárra, ennek az apja Dániel volt, ennek a nevét viseli ő is. Egyebet se tud apja családjáról. Temesvár — noha magyar érzelmü, mégis német város. Neki a Józsefvárosban gőzmalma és szeszgyára lévén, munkásai és alkalmazottjai is, de vevőközönsége is német, nem volt alkalma a magyar nyelvet megtanulni, de erre nem is törekedett, mivel erre szüksége sem volt. — A Magyar Dániel nagyapai név, a Lajt község neve megkapta figyelmemet és én örömmel ragadtam meg az öreg ur kezét azzal a kijelentéssel, hogy mi tulajdonkép közeli rokonok, unokatestvérek vagyunk. — Az a község nem „Lajt" hanem „Balajt" Borsod megyében és az ottani Magyar Dániel az én anyai nagyanyámnak az apja volt. A további beszélgetés folyamán aztán elmondta, hogy a család férfi tagjai közül már csak ő van életben, neki sincs fiugyermeke és igy ő vele száll sirba ezen családnak utolsó férfisarja.

A balajti Magyar Dánielnek egyetlen leánya *Milka* nemcsak hires szépség volt, de éles eszét, nagy okosságát és higgadtságát, már fiatal leánykorában messze vidéken dicsérték. Ily külső és belső előnyökkel biró és gazdag ember leánya, csak hasonló férfiuhoz mehetett nőül.

Sajó-Kazinczon már a 17-ik században lakott egy zsidócsalád, akit a köznép barna arcszine miatt, csak „barna zsidónak" nevezett és a család sem restelte ezt az elnevezést, sőt családnévnek tekintette. E családnak leszármazottjai még ma is szép barna, vállas, és többnyire szálas férfiak. A *Barna* névből csak a József császár idejében lett *Braun*.

Mi e családnál is csak a 18-ik század első feléig tudunk visszamenni és annyit biztosan tudunk, hogy a Mária Terézia „Urbárium" idejében e család a Sajó-Kazinczon lakott Máriássy családnak „taksás zsellérje" volt. A telek a földesuré, a ház pedig a *barna zsidóé* volt és a telek után évi taksát fizetett. — Erről e sorok irója ugy szerzett tudomást, hogy 1862. év tavaszán indult ott meg a tagositási eljárás és én, mint fiatal ember korán elhunyt Braun Márton nagybátyámnál voltam, akié akkor már a ház volt — segédkeztem boldogult nagybátyámnak egy irás szerkesztésében, amelyben a 100 váltó forint örök elengedését kérte.

E taksás telek épület a 18. század utolsó felében tulajdonosa volt Braun Farkas, aki az akkori idő szerint szép vagyonnal, jó menetelü üzlettel birt és a héber tudománynak mivelője volt. Ezek a körülmények és előkelő származása méltóvá tették őt arra, hogy a balajti Magyar Dániel neves leányát nőül vehesse.

Szép családot alapitott. Ezzel részben már foglalkoztam „Braun Salamon Putnok első rabbija" életrajzában. Itt csak azt akarom még kiemelni, hogy Braun Farkast kiváló felesége után a zsidóság Reb Wolf Milkesz-nek hivta. A nem zsidók, a köznép s közlakosság között pedig oly nagy volt iránta a szeretet, oly nagy volt népszerűsége, hogy összes leszármazottját ő utána csak Farkasnak titulálta: a Farkas ur Mártonja, Sámuelje, Eszterje, Teréze stb., az unokákat pedig, még engemet is, kis farkasnak hivtak s igy ment át az iránta való tisztelet nemzedékről nemzedékre.

E családnak leszármazottjai a fentemlitettek, kik a Magyar családból leányágon élnek.

Minden egyes gyermekének érdemes egy-egy fejezetet szentelni, ugy leányainak, mint vejeinek, kiváltképen pedig a fiuknak, mert mindegyik kiváló qualitásu egyéniség volt. De azt e cikk keretében nem tehetjük; hanem más alkalommal, talán csak az egész család történetének összeállitásánál ejtjük sorát.

Budapest.

Blumberger Jakab.

IRODALOM.

A FARIZEUS ZSIDÓSÁG.

(Herford R. Travers, Das pharisäische Judentum in seinen Wegen und Zielen dargestellt. Autorisierte Uebersetzung aus dem Englischen von *Rosalie Perles.* Mit einer Einleitung von *Felix Perles, Leipzig* 1913, XVI, 275, 8°. Gustav Engel, 3.50 márka).

A keresztény theológia a „törvény" és a „farizeusok" festésében mind e mai napig nem tud elég fekete festéket használni. Erre a pontra nézve a liberális és orthodox theológusok kivétel nélkül egyetértenek. Pál óriási erőfeszitéseket tesz, hogy a „Törvény" érvénytelenségét bizonyitsa és teljes világosságra talán maga sem jutott, a keresztény theológusok ezt magától értetődőnek tartják, mely fejtörésre nem érdemes. Pedig ez nem oly egyszerü kérdés. Ha a tóra az Isten szava, miért nem érvényesek a parancsolatai. Ha a liberális theológia (a mai) az Ótestamentom kinyilatkoztatott voltában nem hisz, miért hisz az Ujtestamentom kinyilatkoztatott voltában? De hát ez az ő magán dolguk, melybe nem avatkozhatunk. Sulyosabb kérdés azonban: miért korholják a régi zsidókat azért, mert ők a tóra isteni eredetében hittek és parancsolatait teljesitették? Még sulyosabban esik latba ez a kérdés a hivő theológiára nézve. Ha azon a nézeten van is, hogy a mózesi törvény abrogeálva van, miért veszi rossz néven a farizeusoktól, hogy ők erről épugy nem voltak meggyőződve, mint az apostolok többsége? A helyett, hogy erre az alapvető kérdésre felelnének, a vallásos törvényeket birálják, hogy azok mily sulyos igát raktak a hivő vállára. Nem gondolják meg azt, hogy a hivő ezt nem igának érzi, hanem kegynek, melyben az Isten őt részesiti, méltatván őt arra, hogy szolgálhassa. Másrészt pedig elfelejtik azt, hogy a zsidó nép ezen törvényeket nem más néptől vette át, ha-

nem a keresztény vallás alakulásakor már sok század óta, részben évezredek óta, már Mózes előtt élt szerinte, ugy hogy vérébe ment át, mindennapi szokásává vált. Nemcsak hogy tehernek nem érezte, hanem nélküle nem is élhetett volna, akár a modern népek az ő megszokott életmódjuk nélkül. Ha valaki ezeket kódexbe foglalná, akkor alig kapna kisebb terjedelmü könyvet, mint a talmud idevágó része; talán nagyobbat is, semmiesetre sem szebbet. Konkrét példa. Tehernek érzik e az európai népek a vasárnapi munkaszünetet? Ha ez nem teher, miért az a szombat, melyet, mellesleg megjegyezve, a modern törvényhozások 1900 év mulva átvettek? A Sabbat traktátus részletes, mondjuk: aprólékos határozatait nagy kritikában részesitik azok, kik a szombat áhitatát nem érezték, holott a modern munkaszüneti törvény cseppel sem kevésbbé aprólékos. A munkaszüneti törvény számos rendelkezéseivel és pótló rendeleteivel a Sabbat traktátust alaposan lefőzi. A különbség a szombati és vasárnapi munkaszünet között az, hogy péntek este szabadon lehet járni minden utczában, a mi a szombat estéről köztapasztalat szerint nem állitható. Ez csak példa. Általában konstatálható, hogy a sokat korholt zsidó vallásos törvény a zsidó népet évezredeken át épségben és egészségben tartotta meg és mai napig a „törvény" szerint élő zsidók általában testileg-lelkileg épebbek, mint a modern életmódot folytatók, noha rendszerint szük anyagi viszonyok között tengődnek. A történet nem igazolja a keresztény theológiusok törvénykárhoztató elméleteit.

Még kevésbbé áll az, hogy a törvény a vallást külsőséggé változtatja a belső érzés rovására. A való tények nemcsak a multban, hanem a jelenben is ellenmondanak ennek az állitásnak. Próbát lehet tenni, nem is kell a német tudósnak nagyon messzire utazni. Figyeljen meg akár német, akár lengyel régi jámborságú zsidókat, községeket vagy egyeseket és hasonlitsa össze nem zsidókkal vagy akár modernizált zsidókkal és állapitsa meg, hol van a belsőbb érzés és mélyebb áhitat? Fokozott mértékben áll ez az ujtestamentom korabeli farizeusi zsidóságról a szent földön, melynek egész élete a vallásban merült ki. Nem

voltak „farizeusok" a szó ujtestamentomi értelmében, azaz szinlelők, csalók, gögösek stb., hanem igaz belsőleg jámborok, olyan jámborságuak, a milyent modern kritikusaik meg sem érthetnek, arról nem is szólva, hogy átérezhetnék.

Maga az ujtestamentom Isten szavaként mindig az ótestamentomot idézi, legalább 150-ig nem is gondoltak arra, hogy a zsidó bibliához valaha még egy uj biblia járulhasson. Ily tényállás mellett a zsidó vallással szemben elfoglalt álláspont miatt mai napig meg nem nyugodt vallási tudat, hogy ne mondjuk: lelkiismeret mindig ujból és ujból keres igazoló okokat és nem csoda, hogy nem fárad el ugyanazokkal a kifogásokkal előállani és nem képes a régi zsidóság igazait elismerni. Nagy érdem számba megy tehát, hogy a czimben nevezett szerző, ki unitárius pap és több, mint harmincz év óta foglalkozik a rabbinikus irodalommal, a farizeusoknak 1800 év után igazságot szolgáltat. Abból az alaptételből indul ki, hogy a farizeusokat saját álláspontjukból kell megérteni és megitélni. A farizeusok, helyesebben a zsidók, a tórában Isten szavát látták melyet a zsidó népnek kinyilatkoztatott. Ebből az alaptételből érthető, hogy a zsidó nép sem Jézusra, sem az apostolokra nem hallgatott. A historiai tényekből megállapitja a *hivő* keresztény theológus, hogy az ujtestamentom, különösen Pál szemrehányásai és kifogásai a farizeusok ellen nem igazoltak. Teszi ezt az elfogulatlan historikus nyugodtságával, sem jobbra, sem balra nem tekintve. Népszerű könyvet kivánván közrebocsátani, Weber ismert művét (Jüdische Theologie, 2. kiadás) kivéve, senki ellen nem polemizál, hanem pozitiv ismertetést ad. Világosat és egyszerűet, melyet minden érdeklődőnek magának kell elolvasnia és megitélnie.

Ugyanezért nem bocsátkozunk részletekbe, olyanokba sem, melyekre nézve szerzővel nem vagyunk egy nézeten, és csupán a fejezetek czimeit adjuk.

1. Történeti vázlat. 2. A tóráról való elmélet. 3. A farizeismus és Jézus. 4. A farizeismus és Pál apostol. 5. A farizeus theológia néhány pontja. 6. A farizeismus mint a lélek a vallása.

A forditás, melyet néhai Perles József özvegye végzett, sima. Külön kell emliteni Perles Félix kitünő munkatársunk bevezetését, a mely a keresztény theológusok (különösen németek) állásfoglalását a zsidó vallással szemben jellemzi. Rövid, világos, találó, meggyőző és mindvégig szinigaz. Kivánatos, hogy Herford művét keresztény körök olvassák, de zsidók is, hogy a körükbe az örökös ismétlés által becsempészett balitéletektől saját vallásukról megszabaduljanak.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A SZIV KÖTELEMEI.

(*Yahuda A. S.*, Al- hidaja ila faraid al-qulub des Bachja ibn Josef ibn Pakuda aus Andalusien. Im arabischen Urtext zum ersten Male nach der Oxforder und Pariser Handschrift sowie den Petersburger Fragmenten herausgegeben. *Leiden* 1912, Buchhandlung und Druckerei vormals *E. J. Bril.* Ára 20 márka).

Bachja nevezett ethikája, a mely „*Chóbót Halebábót*" czim alatt még ma is széles körben ismert és olvasott mű, megjelenése óta a legnépszerűbb könyvek közé tartozott és a zsidó népnek mintegy erkölcsi nevelője volt. Bachja nem volt első rendű bölcselkedő, de mély kedélyű ember és eltalálta a népies hangot és művének hatása kétségtelenül általánosabb és tartósabb volt, mint bármely más zsidó filozófusé. Mint a többi arab zsidó könyv, ugy Bachjáé is héber forditásában vált közkinccsé és ebből folytak az európai nyelvekre való átültetések, melyeknek a legujabb korig volt közönségük és remélhetőleg jövőben is lesz. Habár e szerint a történetben a héber mű szerepel, mellyel az arab eredeti jelentőségre semmikép sem vetekedhetik, tudományos szempontból az eredeti arab szöveg kiadása a mű történeti hatásáná. fogva is első rendű desideratum volt és csakugyan már a 17. században szándékoztak ezt teljesiteni. A zsidó irodalom iránt mutatkozó csekély érdeklődésnél fogva — ezt részben ma is sinyli — kereken 300 esztendő kellett hozzá, hogy az érintett terv valóra váljon. Goldziher J. biztatására *Yahuda*, ki a szent földön született és Németországban nevelkedett, vállalko-

zott a jeles feladat teljesítésére és a berlini „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums" a tetemes kiadási költségek fedezésére. E szerencsés körülményeknek köszöni a méltóan kiállitott mű, az arab-zsidó irodalom egyik gyöngye, létesülését, melyről arab szövegénél fogva az európai orientalisták is inkább fognak tudomást venni, annál is inkább, mert Európában a 11. század első felében hasonló keresztény mű tudtommal nem létezett. Y. eleinte Bachja korát 1100 utánra akarta tenni, de ebben a feltevésében megingott (63. lap).

Yahuda nagy szeretettel szentelte idejét és erejét ez első nagy munkájának. Már 1904-ben közzé tett „Prolegomena stb." czimmel egy iratot, melyben Bachjáról és művéről, valamint e mű kiadásáról értekezett. Önmagát ismételni nem akarván, a jelen műben a szöveg kiadásán kivül, a mi könyvének a derekát, a bevezetésben csak első irata kiegészitésére szoritkozott, de azért igy is egész kis könyvvé nött meg. Szó van ebben a bevezetésben először a kéziratokról. A kiadás alapjául az oxfordi kézirat szolgált, mely mellett még a párisi kézirat, valamint több pétervári kézirat és töredék, melyekből három facsimile van közölve, használtattak fel. A kiadó a szöveg megálapitásánál eklektikusan járt el (8. lap). Szerinte némely variáns Tibbon héber forditásából került a szövegbe (9). A variánsok megbeszélése után Y. igazolja azt, hogy a szöveget arab betükkel nyomatta, noha Bachja maga művét héber betükkel irta. A Kelet — zsidók és mohamedánok — ma már arab szöveget kiván, ugyszintén az európai orientalista világ (15—17). Külön fejezet (2.) jellemzi Tibbon héber forditását, iavitja és kiegészíti (19—52.) Ugyanezt tette Bacher a Tibbon-féle Emunót forditásnál (Kaufmann — Gedenkbuch 188 — 209).

Bachja igazi zsidó felfogás szerint erkölcsi eszményül Istent állitotta oda, sem Imitatio Domini (kereszt.), sem Imitatio prophetae (moham.), hanem Imitatio Dei. E czélból a zsidó iratok mellett az iszlám irodalmát is felhasználta. Yahuda ez irányu kutatásainak eredménye az, hogy B. a moham. irodalomból csupán oly tételeket és eszméket vett fel, melyeket a biblia vagy a talmud támogatnak, és hogy

műve a moh. gondolkozás és irodalommal való vonatkozásai tekintetében az arab-zsidó termékek közt a legmeszszebb ment (62). Ez az elfogulatlanság annak a jele, hogy a pyrenei félszigeten a mü létesülésekor még nem fordult elő zsidóüldözés, tehát a 11. század közepe előtt iratott. Ez az elfogulatlanság — ugy gondoljuk — nem elszigetelt jelenség a zsidó gondolkozás történetében. A hellén zsidók szintén sympátiával álltak a pogány bölcsekkel szemben, még Philo is, a zsidók a pogány szellemi termékek elől csak akkor zárkóztak el teljesen, mikor a pogány öklöket is megismerték. Az ókeleti kulturkörből, a mely az itt érintett szempontból még nem ismeretes, talán nem érdektelen az a tény, hogy az elefantinei zsidók papyrusai közt csupán az Achikar erkölcsi mondásgyűjtemény találtatott, a mely bizonyára nem zsidó eredetű, semmi esetre sem speciális zsidó jellegű. Általános emberi szempont uralja Jób, Példabeszédek és Szirach zsidó könyveket és nem valószinütlen, hogy eszmekincsük is, legalább részben nem pusztán zsidó. A zsidók a tartós elnyomás hatása alatt tulajdonképen csak a 17. és 18. században zárkoztak el a világ szellemi életétől. Ha ez utóbbitól eltekintünk, Bachja eljárását nem kell meglepőnek tekintenünk. Y. szembeállitással mutatja fel Bachja és Gazáli megegyezését, de lehetséges, hogy közös forrásból meritettek. A szószerinti kiirás a régi időben járta (plagium fogalom nem létezett) és Juda Halévinél is előfordul. B. bölcs emberek mondásait idézi, mely bölcsek, mint már régebben tudva van, nem zsidók (Mohamed, Jézus stb.). Y. szerint (74 köv.) Bachja azért nem idézte a bölcseket névvel, mert részben nem volt biztos, ki a mondás szerzője, részben pedig a mondások zsidó forrásokból kerültek a moh. bölcs neve alá, mire szerző néhány érdekes példát hoz fel. „Im übrigen war der Usus philosophische Grundsätze, sittliche und religiöse Lehren von Angchörigen verschiedener Konfessionen und Nationen anonym als Aussprüche „eines Weisen", „eines Gelehrten", oder „eines Frommen" anzuführen, schon in der islamischen Literatur allgemein und wurde nicht erst von jüdisch-arabischen Autoren eingeführt"

(75). Ez egyik főok. Ebből érthető, hogy az arab zsidó irók, kiket aztán a későbbi héber irók követnek, a Példabeszédekből „a bölcs mondta" אמר החכם formulával idéznek. Konvertiták talmudi, evangeliumi és más eredetű mondásokat Mohamednek a szájába adtak vagy hagyományt (hadit) kovácsoltak belőlük. Mindezek és másoknak forrásai (78—109).

A kiadás szövegét illetőleg utalunk Goldziher birálatára (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft 67 (1913), 529—537) és Bacherére, a mely, midőn ezt irjuk, még nem jelent meg. Az utóbbiban elég tekintélyes számban vannak javitások, melyek a szövegkiadás tökéletesbitésére szolgálnak. Yahuda művével az arab-zsidó irodalom körül nagy érdemet szerzett és az orientalistákat is hálára kötelezte.

Budapest. *B. L.*

IRODALMI SZEMLE.

Gollancz H. kiadott három syr büvész kéziratot forditással, bevezetéssel és jegyzetekkel (The book of protection being a collection of charms. With 27 illustrations, *London* 1912). A három codex összesen 95 varázsformulát tartalmaz (54, 12, 29). A kéizratok nem régiek — az egyik 1802-ből van keltezve — és keresztény kézből erednek, de azért tartalmuk ősrégi lehet és, mint látni fogjuk, nem csekély rész zsidóktól van átvéve. Sok közöttük az amulett és az élet mindenféle vonatkozásaiban használtattak. Betegség, tűz, gonosz szem, nyillövés stb. ellen. A tehén tejének megóvása, a pestisnek az állatoktól való távoltartása s hasonló dolgok a varázsformulák czéljai. Az elérendő czélok ugyanazok, melyek a középkori babonában általában találhatók és részben a mai napig élnek keresztényeknél is, zsidóknál is. Kezünkben van egy Bokharából eredő jelenkori héber kézirat, melyben nagyjában ugyanazok a dolgok vannak, mint a syr codexekben. Pl. az is, hogy lehet a siró gyermeket elhallgattatni. A bűvészet hatalmába keritette a mindennapi életet és a diagnózist is vele csinálták.

A czél tehát minden népnél és minden vallásbelinél közös és nem következtethető belőle semmi. Vannak azonban szövegünkben formulák, melyeknek zsidó eredete minden kétségen felül áll. Ilyen ez a formula:

„Annak nevében Vagyok a ki vagyok, hatalmas isten, Adonai, a seregek ura. Syrül: בשם אהיא אשרהיא אלשדי אדוני מריא צבאות (=בשם אהיה אשר אהיה אל שדי אדוני ה' צבאות)

Előfordul XXVI. lap (4 sz.); XXVII, 7 sor, XXIX, 6 és alulról 7 sor; XXXI (10. § eleje); XXXIII (13 §); 36 § eleje; XLIX lent; LVII fent (53 §); LXII fent.

A bőjti Istentisztelet régibb, mint a mai tefilla (18 benedikczió). Ebben szerepelt a most csak a szelicha imarend végéből ismeretes formula: Ki meghallgatta Ábrahámot a Mórija hegyén (Izsák feláldozásánál), az hallgasson meg bennünket. Ki meghallgatta Józsefet fogházában stb, egészen Jóna, Chananja Misáel Azarja és Dániel meghallgatásáig. Ez volt a népies ima és ezt imádkozták az első keresztények, kik ugyanazért katakombáikba oda festették Izsák feláldozását, Jónát a czethalban, a három ifjut a tüzkemencében, Dánielt az oroszlánbarlangban. Felette érdekes, hogy a büvészformulákban ez az ima változatokban tovább él. XXVIII. lap (6§): Ó Ur, a seregek istene, a mint kiszabaditotattad Józsefet a fogházból, Mózest Faraó kezéből, Dávidot Sáultól, Illést Ahabtól, Dánielt a babylóniaktól. XLIV. lap (32 §:) Ó Ábrahám Izsák és Jákob istene atyáink istene (egyezik a 18. bened. elsejével). Ezután következik, mint fent, József, Dániel, Chananja. Egyéb tiszta zsidó vonatkozások is vannak, mint a kiadó bevezetésében kimutatta (l. még XLVI, 4. jegyz. XLVIII. 3 j.; XXXIII. l. 1. j. és XL. l. (366 tagja van az embernek.); rabbinikus dolog XLVIII. 1. j.; Jannes Jambres 5 §. Ha tehát a formulák rendesen azzal kezdődnek: „Az atya, fiu és szentlélek nevében", akkor ebben keresztény átdolgozást kell látnunk. Ez a könyv is megerősiti a babona közösségéről és ősrégiségéről szóló közismert tételt.

•

Az 1913-iki „Jahrbuch für Jüdische Geschichte und

Literatur" (16. évfolyam) a szokásos társulati közleményeken kivül hét irodalmi dolgozatot közöl. *Philippson M.* visszapillantást vet az elmult évre, *Bernfeld S.* pedig a lefolyt év irodalmára. Az elefantinei papyruslelet tanulságait vázolja *Leszinszky R.*, korképet fest gyermekkorából *Berliner A.* (80 éves mult). *Levin M.* kiadja rég ismert „Bar Kochba" cz. tragédiáját; *Friedmann A.* három zsidó kántorról (Sulzer, Lewandowski, Deutsch) szól, *Katz* A. pedig leforditja Perecz egyik novelláját. Összesen 221 irodalmi társulat van, a berlini maga 1220 tagot számlál, a boroszlói 325-öt.

•

Ziegler „Volksschriften" cz. gyüjteményében (I. évf., 5. füzet) látott napvilágot *Venetianer L.* kitünő munkatársunk népszerü irata: „Jüdisches im Christentum" (*Frankfurt a. M.* 1913.) A gazdag anyagot két egyenlő terjedelmü szakaszban tárgyalja: I. Eszmék és tanok. II. Kultusz. Konstatálhatjuk, hogy mindkét kör alaposan és népszerüen van bemutatva és igy szerző minden tekintetben találó képet festett. V. elég sürün keresztény theológusokat szólaltat meg bizonyitásaiban, a mi minden egyébtől eltekintve, már azért is helyeslendő, mert a modern zsidó laikus közönség jó része a saját theológusával szemben igen elfogult, annyira asszimilálva van, hogy az antiszemitismus czáfolatát is leginkább akkor tartja megbizhatónak, ha keresztény részről jön. Kuenen óta a zsidó és keresztény vallás közti különbséget népszerűvé vált jelszóval fejezik ki: a zsidóság nemzeti vallás, a kereszténység világvallás. Különös módon a bizonyitást a zsidó prófétákból veszik a világvallás mellett, mintha a zsidók a prófétai iratokat nem tartották volna szenteknek és mintha a kereszténység ezeket a prófétákat nem a zsidóktól vettek volna át. De még tovább mehetünk. Az egyik különbség, melyet a ker. theologia Izráel és a zsidóság közt tesz, teljesen alaptalan. A bibliát a kereszténység nem Izráeltől vette át, a mely a keresztény vallásalapitáskor már 700 év óta halott volt, hanem a zsidóságtól, a mely a bibliát megtartotta. Sőt a szent iratokat magukat zsidó szemüvegen át nézték, azaz az akkori zsidó magyarázat szerint fogták fel. V. különben a

talmud és midrasból vett találó nyilatkozatokkal is megdönthetetlenül bizonyitja, hogy a zsidó vallás sohasem volt nemzetileg korlátozva. A szeretet parancsa minden emberre vonatkozott faj- és vallásra való tekintet nélkül. Nézetünk szerint még hangsulyozandó az, hogy a zsidó vallás másik alaptana: az igazságosság. Ez a szeretetnek megingathatatlan szilárd alapja. Az eszmék és tanokról szóló kutatásainak eredményét V. a következő mondatokba foglalja össze:

„Erbsünde, leibliche Auferstehung und Erlösung durch Jesu Tod sind die neuen Ideen im Christentum, sonst aber ist sein Ideen- und Lehrgehalt voll und ganz dem Judentum entnommen. Alle Lehren und Ideen über Gott und Menschheit, über das Verhältnis zwischen Mensch und Gott, über die sittliche Vervolkommnung und liebevolle Verbrüderung der Menschheit durch den verinnerlichten Glauben an Gott, also all das, wodurch die christliche Religion Anspruch erhebt, die absolute Religion zu sein, ist Ureigentum des Judentums, „die Wurzel, welche die Zweige trägt" (42. lap).

A II. szakaszban szerző először azt bizonyitja, hogy az egyház a zsidó ünnepeket átvette. A husvét és pünkösd zsidó eredete világos. V. azonban azt is bizonyitja, hogy a karácsonyi ünnepi cyclus a sátoros ünnep cyklusából ered és hogy a zsidó ujév és engesztelő nap egykori ünneplésének nyomai is megvannak a ker. kultuszban. A szombatot még az 5. század első felében is ünnepelték (60. lap.) Végül bizonyitja V., hogy zsidó imák elemei még a misében fellelhetők. Szembeötlő más keresztény imák megegyezése zsidó imákkal és ennél fogva zsidó származásuk minden kétségen felül áll. A 73. lapon megemlithető lett volna az, hogy a katakombák festményei :Dániel az oroszlánbarlangban, Jóna a czethalban stb. zsidó imákra megy vissza (Kaufmann, R. É. I). A házasság sacramentuma V. szerint a zsidó házasságkötés formulájából („légy nekem szentelve") ered (77). Zsidó felfogás szerint az áttért gyermeke szentségben születik. A zsidó házasságból született gyermek természetesen szintén szentségben született.

A házaság szentsége talán ebből a felfogásból ered, a mely Pálnál is található.

Guttman J. boroszlói rabbi a Bäumker által kiadott „Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen" cz. gyűjtemény X. kötet, 4. füzetében a következő iratot tette közzé: „Die philosophischen Lehren des Isaak ben Salamon Israeli" *(Münster i. W. 1911)*. A bevezetésben kiemeli G., hogy Israeli és Szaadja a zsidó bölcselkedés meginditói, miután Philo óta zsidó bölcsész nem is volt. Bizonyára a végleg ki nem pusztult hellenizmus utóhatását kell ebben a tényben látni Ez mutatkozhatik abban is, hogy Israeli sem a bibliára, sem a talmudra nem hivatkozott. Általános bölcsész volt, miben nem látunk kivetni valót. Ilyen volt később Gabirol és mint ez utóbbi Israeli is a keresztény világra nagyobb hatással volt, mint a zsidókra. (lásd Guttmann 3 és 18.) Israeli első sorban orvos volt — 600 évig uralta a medicat és érthető, hogy mint filozófusnak is, G. kimutatása szerint, első sorban Hippocrates és Galenus a forrásai. Miután G. az I fejezetben beható irodalomtörténeti kritikával megállapitotta Israeli bölcsészeti iratait — mindössze három: a definicziók, az elemek és a némi ovatossággal használandó Jeczirakommentár — további hat fejezetben képet ad filozófiájáról. Rendszere nem volt, inkább kompilátor, mint bölcsész. Ujplatónikus volt. Arabul irt arab olvasók számára és ezekre bizonyára hatással is volt. Nem mutatható ki minden irodalmi nyomokban, a mi valaha létezett. Guttmann alapos tanulmányát világos és szép formában adván elő, tanulságos és kellemes olvasmány.

•

Schiffer Sina (Paris) „Die Aramäer. Historisch- geographische Untersuchungen" cz. könyve (*Leipzig* 1911) az első mű, a mely az eddig ismert összes forrásokból eredő adatok feldolgozása alapján kisérli meg az aram nép földrajzi elterjedtségét és történetét megállapitani. Az aram egyike a sémi főnépeknek. Ezen népek történetének középpontjába valók Babylonia és Egyptom, a két kulturcentrum közt feküdt az aramok főfészke és összekötő kapcsot alkotnak a keleti, nyugati és déli semiták közt (VI). Történetük a 14. században idősz. előtt kezdődik és tart egészen az arabok Syriaba való betöréséig, tehát több mint

2000 évig. „Auf die politisch- aramäische folgte die kultur-aramäische Zeitphase, die durch eine, nunmehr über alle Schranken hinausgreifende internationale Verbreitung der aramäischen Sprache ihr eigenartiges Gepräge erhält. Auch der Tragweite dieser sich jetzt allenthalben Bahn brechenden und auch *stamm fremde Völker* im ihren Bann hineinzichenden Einflusskraft, der siegreichen Endentfaltung der nationalen Energie und des Geistestriumphs des Aramäertums sollte die Untersuchung im einzelnen nachgehen" (VII.)

Az aram nyelv elterjedésének titka a zsidó történetnek is nagy kérdése. Sch. azt bizonyitja (36 kövv.), hogy Assyria (már a 8 században idősz. előtt) Mezopotámia felől lett aramaizálva. Az assyr iroda és irnok mellett aram iroda és irnok is volt (40). Alig 100 év leforgása alatt az assyrek elnemzetleniesedtek és Ninive eleste után (608 vagy 606) az assyr nép eltünik. A babylóniaknál ez a processus a 7. század végén kezdődik és hasonlóan végződik (51.) Összefoglalás az arameusok elterjedéséről és történetéről a 14. századtól (ante) Nagy Sándorig 53—55. Ezután megállapitja Sch. az arameusok államait és telepeit. Aram Naharaim helyett Aram Neharim (pluralis és nem dualis) a helyesebb olvasat (LXX Syria potamón) és valószinüleg azonos az Amarna-levelek Na'rima és az egyptomiak Naharim nevével, mely utóbbi rövidités ארין נהרין-ból „a folyók országa" (56—57). 2. ország Bit-Adini (ékiratok). בית עדן (Ámosz 1, 5), בני עדן (II. Kir 19, 12 = Ézs. 37, 12), עדן (Ez 27, 23). Ez az ország az Eufrates mindkét partján terjedt el (67). 3. Bit-Hadippe (nincs a bibliában). 4. Béth Rechob, Maacha, Gesur (75). 5. Bit-Zamáni (75—80). 6. עבר הנהר. Ebben a névben a folyam alatt némelyek eltérő felfogása ellen mindig az Eufrates értendő (80—82). Ezután Sch. עברנהרא peran Eufraton geográfiai terminusról szól a bibliai emlitésekkel kapcsolatban. 7 — 9 Hindán, Laké Sam'al- I'di. 10. Suchu (bibl. שוח) 100—115. lap. 11. Surappu-Uknu. 12. Soba, (ארם צובא), 13. Supria. Talmudi adatok is szóba kerülnek. Néhány példa. כפרי (Erub. 62 b) azonos a mai Kefri helységgel és a Kipré törzs nevéből ered (123). גרמניא של אדום (Meg. 6 a, b) a Garumu aram törzs neve és של ארם olvasandó (124). בנרתאה (pl. Zeb. 9 a) Bagdadu törzsnévre megy vissza (u. o.), הגרוניא (126

נהר פקוד (130), מחוזא = מאהוזא (135), לשון כשדים és לשון סורסי (160 köv.), כותים (164), תדמור (170), 174—177 aram sulyfelirások. Ezután más aram feliratok. Az ékiratos irodalom még a 2. században élt és tudományos czélokra értékesittetett (182). Az arameusok az aram nevet a syrrel azért cserélték fel, mert az aram név „pogány" értelmet kapott (161). Megjegyzendő, hogy ארמי a talmudban is a pogányt jelenti.

Lazarus M. Zsidó Erkölcstanának II. kötetét kézirati hagyatékából kiadta Winter J. dresdai rabbi és Wünsche Aug. tanár (Die Ethik des Judentums, Zweiter Band. Frankfurt a M. 1911). A kiadók előszavuk szerint a szerző művét nem toldották meg, hanem az idézeteket a forrásokból kivették és, a hol czélirányosnak mutatkozott, lefordították. Az elrendezésen itt—ott változtattak. A mű tényleg nem volt egészen kész és most sem az. Ez leginkább a bevezetésen látszik. Nem kerek egész, hanem számos, jórészt igen találó észrevétel egymásmellé sorolása. Néhány részlet.

„Werden wir Menschen in ethischer Klarheit und Hoheit fortschreiten, so wird man auch aus Bibel und Talmud immer mehr lernen, immer mehr keimkräftige Saaten in ihnen finden" (XIV. lap). „Die Ethik des Judentums ist keine Güterlehre ..... die Ethik lehrt, wie der Mensch *gut sein* und wie er *gut handeln* soll; also Gesinnungen und Tugenden und Pflichten und Handlungen" (XVIII). „Die theoretische Psychologie der Rabbinen steht auf einer niedrigen Stufe, dahingegen die praktische Psychologie, das Sammeln und Festhalten der Erfahrung und ihre Verwertung für positive Vorschriften für den gedeihlichsten Fortschritt, steht in hoher Blüte: an ihr arbeiten Tausende mit Eifer; es ist ihr wichtigstes Anliegen" (XXIII). „Ebenso verhält es sich mit der psychologischen Anschauung der Rabbinen.... die Erfahrungen werden selten in abstrakten Sätzen ausgesprochen; dagegen werden Vorschriften für das gedeihliche und erfolgreiche Verhalten gegeben, welche auf jene zwar erkannten, aber selten ausgesprochenen Erfahrungen gegründet sind" (XXV). „Die Übung einer religiösen Zeremonie ist an sich nicht ethisch, sie kann es aber durch die Gesinnung und das Motiv im höchsten und auch im verschiedenen Grade werden" (XXV).

Ez utóbbit L. helyesen igazolja azzal, hogy a jámbor zsidó vallási cselekedeteiben az Isten felé fordul, lelkét a legmagasabb tökéletességgel tölti meg, és ez az ethika a vallásban (XXXI).

Ez a II. kötet 8 fejezetbe csoporsitott (9—15) 222 paragrafusban (292—513) adja „az erkölcsiséghez vezető ut" (III. szakasz) és „az erkölcsiség alakitása" (IV. szakasz) tanait. Rövidség okáért pusztán a fejezetek czimeit soroljuk fel: 8. Állandó tulajdonságok, megszerzendő erények. 9. Az erény megnyilatkozásai. Akarat, önuralom. 10 Teljesitendő kötelességek. Megvalósitandó eszmék. Rend, Kultura. Munkafelosztás. 11. Az egyesülés formái. 12. Az iskola mint az egyes és a társadalom kapcsa. 13. A társadalom. 14. 15. A társadalom körei. Emberiség és messiási remények.

Lazarus, mint már e fejezet czimekből látszik, az élet minden viszonyaira kiterjedő ethikát alkotott és érthető, hogy az anyagot leginkább a talmudból (a szó legszélesebb értelmében) vette. Az is természetes, hogy a modern élet teremtette némely viszonylatokra ebben a forrásban szabályok nincsenek. De Lazarus ilyeneket mégis statuált és ezeket jogosan zsidó szabályoknak deklarálta, mert, mint a bevezetésben kifejti, a rabbik eszméiből oly ismeretek is levezethetők, melyekre nem gondoltak és nem is gondolhattak. Lazarus azt a paradoxont állitja fel, hogy Platót jobban ismerjük, mint kortársai, sőt mint ő maga. Mindenesetre jogosult az összes erkölcsi szabályoknak a rabbik eszmekincséből való levezetése, mert a rabbinikus irodalom keletkezése óta mindig első sorban gyakorlati czélt tartott szem előtt és az egész emberi életet akarta szabályozni. A törvény (haláka) örök időkre van berendezve. A viszonyok változtával nem a törvény változik, hanem csak alkalmazási módja. Ugyanez áll az erkölcsi törvényekről is, mai viszonyokra is alkalmazhatók. Feltétlenül helyes, hogy ezt Lazarus a modern tudomány nyujtotta módszerrel és eszközökkel megtette. Ez a posthumos mű szép levél a zsidóság e hű és nagy fiának koszorujában.

A kiadók ez ujabb fáradozásukkal szintén öregbitették a zsidóság és irodalma körül szerzett bokros érdemeiket.

*

Baumstark müvéből (Festbrevier d. syr. Jakobiten, *Paderborn* 1910) a következő részleteket külön kiemeljük.

Az ókeresztény officium divinum első főalkateleme a zsoltár, még pedig a Kelet és Nyugat összes ritusaiban „Ja, wer beachtet, dass Ex. 15. 1-9 einen integrierenden Bestandteil auch des synagogalen Frühgottesdienstes bildet, wird nicht umhin können, in dem morgendlichen Vortrag wenigstens dieses einen, zugleich auch keinem einzigen christlichen Ritus fremden, Canticums eine jener liturgischen Fundamentalerscheinungen zu erkennen, welche die Kirche aus dem Schosse der Synagoge herübernahm. Neben dem Psalmengesang steht sodann biblische Lesung als ein Stammbestandteil alles altkirchlichen Officium divinum. Eine hervorragende Stellung muss sie anderwärts vor allem in den nächtlichen Vigilien eingenommen haben" (35).

Mindkettő, a zsoltáréneklés és a bibliából való felolvasás, mai napig megvannak a zsinagógai Istentiszteletben, de az előbbi vesztett jelentőségéből, a sema és tefilla elől mintegy háttérbe vonult. Kétségtelen azonban, hogy ezeknél régibb és hogy a népistentisztelet magva volt. Ezzel ugy áll a dolog, mint a מ׳ שענה kezdetű imával, a mely az ókorban a bőjti Istentisztelet lényege volt. Ez a szelichót végére került, a zsoltáréneklés pedig a mindennapi Istentisztelet elejére. A bibliaolvasás és a zsolozsma egyaránt a zsinagógából került az egyházba. Az olvasott szöveg nem mindig folytatólagos, némelykor mozaikszerűen össze van rakva (41). Ez emlékeztet az מדלגין-ra, de nevezetes, hogy éppen bőjti Istentiszteletnél, az Istentisztelet egyik legrégibbjénél, mai napig „ugranak" a bibliaolvasásban.

Nevezetes jelenség, hogy Jeruzsálemben már a 4. században a keresztények minden officium divinumnál liturgiai verseket is használtak. Mint Jeruzsálemben, ugy állhatott a dolog a szomszédos Antiochiában is, hol már a 6. század elején létezett egy hivatalos egyházi énekes könyv (nem bibliai tartalommal), a legrégibb és legjelentősebb mű e nemben (44—45). Zsidó műszóval: pijjutok

voltak már legkésőbb a 4. században. Minthogy a pajtan és az alfabéta (vers értelmében) már a talmudban és midrasban emlittetnek, biztos, hogy ily liturgiai költészet a zsidóknál is már a 7. század előtt létezett. *Kalir kiszoritotta* és elődei közüi csak kettőnek (Jannai és Józé) neve maradt az utókorra. Érdemes volna itt összehasonlitó tanulmányokat tenni, melyeket ki kellene terjeszteni Romanos nagy hymnusköltőre, ki Beirutból származó kitért zsidó volt és az aram liturgiai költészetet Byzancba átplántálta. A legnagyobb melóda volt. „So hat der getaufte Jude Romanos, der die Kunst seiner Gesänge aus der phönikischen Heimatstadt nach der Stadt des grossen Konstantinos hinübertrug, in denselben die Weisen von mesopotamischen Vorbildern in aramäischer Sprache nachgeahmt, die allerdings ihrerseits ..... an Hellenisches und Hellenistisches angeknüpft haben dürfte" (48. lap). — A pijjut formája és terminologiája szempontjából tanulságos a 49. és köv. lap. Afrem (mh. 383) az indigen aram egyházi költészet mestere és utána a 4. és 5. században a zsidó történetben is szereplő Nisibis (נציבין) és Edessa városokban virágzott fel ez a költészet. Két fajta volt, a madrása (מדרש) és zógithá (זויתא). „Der Madrása ist die eingenste Kunstform und, wie überliefert wird, als solche sogar die persönliche Schöpfung Afrems gewesen. Lyrischen oder didaktischen Inhalts ist er zum antiphonischen Vortrage durch einen Vorsänger und einen Chor bestimmt" (49). Az előimadkozó mondja a strófákat (bajthé), a kórus az ónithát (felelet). A zógitha jellemzője az alfabétikus akrostichis, minek folyománya a 22 vagy kétszer 22 strófa. „Im Gegensatz zu der theologischen Gelehrsamkeit und zu dem rhetorischen Wortprunk der Madrásédichtung ist ihr sodann ein im Boden frischer Volksmässigkeit wurzelndes dramatisches Leben des Inhalts eingentümlich" (50). A tudományosság és a szódisz Kalir pijjutjára is illik. Harmadik fajtája a syr költészetnek a *mimrá* (szó). Nem ének, hanem elbeszélő és tanitó költészet kötött formában. Atyja ennek is Efrem (53). Egyéb terminusok későbbi korból: בעותא, קלא, פתנמא, קובלא (Baumstark: „Anrufung"? talán panasz), סדרא (105). A liturgiai nap mindig este kezdődik

(נגרא, רמשא), tehát mint a zsidóknál (106). — 129. lapon B utal arra, hogy a 148-150 zsoltár minden reggeli imában benne van, ugy mint a zsinagógiai Istentiszteletben. „Eine vergleichende Untersuchung des gesamten heutigen synagogalen mit dem altkirchlichen Gottesdienst ist eine dringend wünschenswerte Arbeit" (129). Lásd még 144 (קדושה). B. könyve egyébkép is sok tanulságos dolgot tartalmaz.

•

Hirsch Sámson Rafáel a szombatról szóló iratát, a mely az eredetiben három kiadást ért, magyarra forditotta *Feldman S.* ezzel a czimmel: נַחֲלַת צְבִי A zsidó sábosz. Ethikai, bölcsészeti, sociális és pedagógiai jelentősége (Vácz 1911). Hat elmélkedés a szombat áldásairól, eredetileg talán prédikáczió. Hirsch orthodoxok között az egyetlen stilista volt, mondta Kayserling, egykori tanitványa. Ez iratnak is a stilus egyik erőssége, de nem az egyetlen. Mélyreható és szivhez szóló fejtegetések, melyeknek magvát az állami szünnap hirdetői is átvehették volna. De H. találóan domboritja ki a szünnap és a szombat közti különbséget. A forditás kissé tulságosan hű és a nyomás kissé gondatlan, de megjárja. Az 55 lapos füzet ára 80 fillér, rabbiknak és tanitóknak százalék. Az iratot a „Machziké Hadasz" terjeszti, remélhetőleg sikerrel.

•

Sombart Werner nagy feltünést keltő müvéről „Die Juden und das Wirtschaftsleben" (*Berlin* 1911) kitünő munkatársunk dr. *Ziegler J.* karlsbadi rabbi a berlini Allgemeine Zeitung des Judentums-ban cziksorozatot tett közzé, melyet külön füzetben is kiadott: „Der Kapitalismus der Juden und die jüdische Religion" (*Berlin* 1911). Ziegler Sombart ellenében a biblia, a talmud és a rabbinikus irodalomból vett nyilatkozatokkal bizonyitja, hogy a zsidó vallás nemcsak istenfélelmet, hanem istenszeretetet is kiván, még pedig elsősorban az utóbbit. Megdönti azután azt a képtelen állitást, hogy a zsidó vallásban nincs odaadás és mystika. Ezekkel megdől S. azon különös állitása, hogy a zsidó vallás szülte a kapitalizmust. Egyébiránt milyen reklám a civilizált emberek közt a zsidó vallásnak. Ha elhiszik, tömegesen fognak áttérni. A könyvet

ismertettük már és itt csak az jegyezzük meg, hogy épp az ellenkező áll. Nincs vallás és nem is volt, melyért hivei annyi pénz és véráldozatot hoztak, mint a zsidók, ezek a Sombart és mások szerint oly józan és számitó emberek, ezek a kapitalisták. Ujabb példa arra, hogy a jelszó milyen veszedelmes a zsidókérdés tárgyalásánál. Faj, kozmopolitizmus, merkantilizmus, kapitalizmus — mind a zsidó mivoltának magyarázására szolgált már. Lesz még más is.

•

Blumberger Jakab, nyugalmazott körjegyző, feleleveniti egy elfelejtett érdemes férfiú emlékét következő felette érdekes felolvasásában: „Natonek József rabbi a szentföldi gyarmatositás első magyar propagálója, életrajza", Budapest 1911. (Szerző tulajdona, Budapest. Natonek (Kömlőd 1813 — Bátor 1892 nov. 25), több héber és német mű szerzője és a „Das einige Israel" felekezeti lap (1870) szerkesztője, előbb Nagysurányban iskolaigazgató, később Jászberényben (1854—1860) és Székesfehérvárt (1861—1867) rabbi volt. Állásáról önként lemondott, hogy a szentföldi telepités szolgálatába léphessen. Sikeresen tárgyalt az Alliance vezetőivel, Montefiore Mózessel, a bécsi Rothschilddal, sok más előkelő zsidó pénzemberekkel, török és más államférfiakkal. A szultán is több izben fogadta és már-már czéljánál vélte magát, midőn a porta a krétai zavarok miatt az ügyet más időkre halasztotta. Natonek szerző apósa volt és házában élte le utolsó éveit.

•

Last Izsák, ki József Kaszpi két művét עשרה כלי כסף és משנה כסף már kiadta, legujabban közrebocsátotta Kaszpi kommentárját a prófétákra (אדני כסף, 1. kötet: első próféták és Ézsajás, *London* 1911). Nem egész kommentár, hanem megjegyzések nehezebb helyekhez, mint az régebben szokásos volt (Ibn Ezra, Kimchi stb.). Mint a szerző (81. l. lent) mondja rövidségre törekedett és azt el is érte. Az 57. lapon azt mondja: תבין כמה הערות יקרות מיסודות בגינים אני מוריש בזה הספר, ולא לחנם קראתיו אדני כסף. Nagy raczionalista volt, első sorban Maimuni az ideálja, kiről müveiben sokszor beszél és a jelen müben egyszer azt kivánja magá-

nak, vajha a jövendő világban szőnyeg volna Maimuni lábai alatt (55). Nemcsak filozófiai, hanem nyelvi magyarázatokat is ad. Helyesen mondja, hogy a misna nyelve és a syr fruktifikálandó a héber nyelv magyarázatában (90 és 83). Sokszor emliti a héber szavak franczia fordítását és kritizálja az iskolamestereket (המלמדים), pl. 52 stb. Kaszpi a kereszténység és a keresztény exegézis ellen talpraesetten polemizál. „Nem szabad a bibliában a fordításra, akár latin, akár *arab*, akár görög, akár más nyelvü ügyet vetni, mert Mózes és a próféták, a könyvek irói és az igék hirdetői nem irtak és nem beszéltek más nyelven mint zsidóul יהודית. (101). A Vulgata „virgo" szava (Ézs. 9. fej.) nem bizonyit semmit, hanem csak az eredeti העלמה, a mely minden fiatal nőt jelent. A נוצרים-ról szól még 79, 97 s máshol. Többször emliti K., hogy sok héber könyv elveszett. „Elvesztettük Salamon és más bölcseink könyveit és a tudományok Plato és Aristotelesnek tulajdonittatnak" (47). A felvilágosodott Kaszpi is osztotta ezt az ókorból eredő balhitet. Helyes azonban az, hogy a bibliai könyvek nem alkotják a hajdan létezett egész héber irodalmat. Több kulturtörténeti adat található a műben, melyeket érdemes lenne külön összeállitani. Felette érdekes 163: והנה רבים מחסרי עמנו מתחזקים בזה הפסוק ולא תתקרר דעתם אם יהיו הפרשים או בני המלכים אומנינו, כ״ש אם יהיו פלגשי המלכים מניקותינו, כ״ש וכ״ש אם יהיו מלחכים עפר רגלינו כלחוך השור את ירק השדה והכל טוב 176 (זונות), 90 (torony a szőlőben), 80 (a talmud elégetése) stb. A mű a kiadótól (Last Izsák, Ramsgate, Anglia) megszerezhető.

•

A „Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen" cz. gyüjtemény 2. füzete a szamaritán pentateuchus görög fordításának néhány ujonnan felfedezett töredékét adja, melyeket *Glaue P. és Rahlfs A.* kommentárral ellátva bocsátanak közre (Fragmente einer griechischen Uebersetzung des samaritanischen Pentateuchs. Mit einer Lichtdrucktafel. *Berlin* 1911). A töredékek Deuteronomium 24, 15—1.9 ; 25, 3—5 ; 27, 4, 8 ; 27, 21—24 ; 28, 20. 24 ; 28, 29. 32 ; 29, 22—24. Pergament töredékek és nem tartalmazzák az emliteti verseket egészen, hanem csak részben, mert nem egész lapok. A töredékek egy kódexből (nem tekercsből) származnak. A szamaritán eredetet biztositja az, hogy Deut. 27, 4. Ebal helyett Garizim áll (l. 47—48 és 54). A fordités hivebb, mint a LXX. Talán a szamaritánusok is akkor érezték egy hivebb fordités szükségét, mikor a zsidók, tehát 100 körül (Akylas). „Von sklavischer Treue, wie bei Aquila, kann also nicht die Rede sein, vielmehr bemüht sich der Uebersetzer sichtlich, ein erträgliches Griechisch zu schreiben" (57). A forditó hazája talán Egyptom (60 lent). Valószinűvé tétetik, hogy ezek a fragmentumok az idézetekből ismert Samareitikon görög forditással azonosak. Végül sz. polemizál Kohn S. nézétével (Mschr. 1894. évf.). Rahlfs egy 1904-ben kiadott töredékben a szamaritán görög fordités egy darabját ismerte fel (Gen. 37, 3-4. 9.)

•

Theilhaber F. A. „Der Untergang der deutschen Juden. Eine volkswirtschaftliche Studie" (*München* 1911) statisztikai alapon irja le a német zsidók jelen állapotát. A főtéma a zsidó szaporodás, helyesen a nem szaporodás. Az okok, melyek ezen uj jelenségnek alapul szolgálnak, különfélék, de első helyen áll a vallás-erkölcsi élet hanyatlása, szabatosabban a vallásosság eltünésével megszünt a zsidóknál az az erő, a mely őket a romlástól megóvta. Ezt Th. több izben külön kiemeli. Az Előszavát Th. ezzel a mondattal fejezi be: „Möge der wissenschaftliche Roman, der die Tragödie des jüdischen Volkes, die endliche Erlösung Ahasvers, des ewigen Juden, behandelt, neben Feinden auch weiter Freunde finden". A statisztikai adatokból vont következtetéseket nem vizsgálhatjuk, de azt tudjuk, hogy az ilyen czimek és az ilyfajta érzelmes kijelentések a zsidó ügyre, melyet a könyv szolgálni kiván, ártalmasak, a legmagasabb mértékben veszedelmesek. A czionizmus kéjeleg a prófétaság e nemében, hogy saját gyógyszerét kinálhassa. De mit ér az ? Maguk a czionisták ugyanazokban a bajokban szenvednek. Nordau és Zangwille vegyes házasságra léptek, holott ez, mint Th. is bizonyitja, a zsidó népesség apadá-

sának egyik hatalmas faktora. A többi népapasztó tényező szintén épugy működik a czionistáknál, mint az „asszimilánsok"-nál. Ennek illusztrálására hadd álljon itt Th. egy összefoglaló mondata: „All die Faktoren, die wir als geburtmindernd kennen gelernt haben .... machen sich in der deutschen Judenheit nur noch immer aufdringlicher breit: das grossstädtische Milieu, die eigenartige soziale Struktur, der Kapitalismus (resp. Wohlhabenheit), das freiwillige oder unfreiwillige Zölibat und das späte Heiratsalter, die physische Minderwertigkeit (Geistes- und Geschlechtskrankheiten, Impotenz und Alkoholismus), der Individualismus und Feminismus, die Massensuggestion resp. die moralische Laxheit in Fragen des Familienlebens und der Fruchtbarkeit: endlich andere Momente, welche mit die Schuld an der Entartung der Fortpflanzungstätigkeit tragen" (149). Az igazságot maga Th idézi: „Das Übel ist viel zu fest mit der ganzen Kultur verankert, als dass man es durch Reden und Schriften ändern könnte" (161) Theilhaber, Kahn, Ruppin mind elszámitották magukat. Van. a zsidóságban ősi életerő, melyet számokkal nem lehet megfogni.

•

Sombart nagy port felvert könyvének több állitását a zsidó faji sajátságáról és a zsidó vallásról talpra esett módon czáfolja *Taglicht J.* bécsi rabbi „Juden und Judentum in der Darstellung Werner Sombarts" (*Wien 1911*) cz. kis füzetében. S. objektív akar lenni, de azért nem az, mert a zsidó vallást és irodalmat már előre megállapitott nézet szemüvegével kutatta át. Már Zunz figyelmeztetett arra, hogy nem szabad a zsidó irodalomban, „valami kész" után kutatni.

•

A marokkói ügy foglalkoztatván mostanában a világot, alkalomszerű *Toledano J. M.* a marokkói zsidók történetét előadó müve: ספר נר המערב הוא תולדות ישראל במארוקו (*Jeruzsálem* 1911). A bevezetés után 17 fejezetben beszéli el Toledano a zsidók történetét a legrégibb kortól a jelenkorig. A monda szerint már Salamon király uralkodása idején kerültek zsidók Marokkóba. Bár ez nem tekinthető

kizártnak, biztos nyomok mégis csak időszámitásunk kezdetéről vannak. A zsidók Egyptomba már 700 évvel előbb kerültek, semmi valószinütlenség sincs tehát abban, hogy Marokkóba is. Közelebb volt hozzájuk, mint Róma. Az igazi történet azonban a byzanci császársággal veszi kezdetét és az arab uralommal teljes világosságba kerül. A mohamedánok alapitotta Fez főváros a zsidó tudománynak is székhelyévé vált, és Izsák Alfászi (R J F) mai napig a Haláka vártáján áll. A héber grammatika alapitója, Jehuda Chajug szintén Fezből származott. A zsidó irodalom már ezen tényeiből következik, hogy Fez városában akkor az iszlám világában nagy kultura létezett, mint nem sokkal később Kordovában, Maimuni szülővárosában. Toledano nem tesz ugyan összehasonlitó tanulmányokat — ezt tőle kivánni sem lehet — de Marokkó általános politikai történetével kapcsolatba hozza a zsidók történetét. Egészséges józan módszerrel dolgozik. Feltevése szerint pl. Salamon ibn Parchon Kala Chamad (Fez) városából származott el Salernoba (nem a spanyol Calatayudból. 27 köv.).

Maimon és fia (R M B M) Abu Jakub Juszuf elől, ki atyja, Abdulmumen életében lett már Kordova és egész Andaluzia uralkodója, menekültek Kordovából, először Fezbe, azaz a marokkói birodalom egy másik városába. Később a Maimuni-család ugyancsak Abu Jakub Juszuf elől Fezből is menekülni volt kénytelen (33 k.). Az Almohadok teremtették meg az első marannoszokat, évszázados uralmuk alatt a marokkói zsidók közül kipusztult a tudomány, a mely leveretésük után (1269) sem virágzott fel többé. A marokkóiak idegenszerű szokásai is ebben a korszakban honosodtak meg (38). A szellemi élet csak 1492 után, a spanyol számüzöttek bevándorlásával vett ismét nagyobb lendületet. Érdekes a 17. (utolsó) fejezet a marokkói szokásokról. Korai házasságok, soknejüség, gyakori válás (214). Amulettek, gonosz szem (215). Babonák (216). Hogy a Tekufa idején nem szabad vizet inni, Marokkóból terjedt el az egész világon (u. o.) A szépen kiállitott, világosan irt könyv használatát egy index megkönnyiti.

•

Horovitz S. a Gesellschaft zFdWdJ választmányi ülésén tartalmas és mély előadást tartott „Die Stellung des Aristoteles bei den Juden des Mittelalters" czimmel *(Leipzig* 1911). A görög bölcs filozófiája Platóval ellentétben nem görög jellegü, istenfogalma és ethikája a zsidóságéval rokon. Nincs is nép, melynél az elméket annyi évszázadon át uralta volna, mint a zsidóknál. Ezek terjesztették leginkább iratait. Oly népszerű lett, hogy egyes mondásai (אין חכם כבעל הנסיון החכרח לא יגונה) a zsidó nép szájára kerültek és a spanyol zsidóknál bölcselete a prédikáczió tartalmává vált: a szószék a bölcsészet tanszéke volt. Szép bizonyitéka a zsidó nép müveltségének és intelligenciájának.

•

Emanuel Ch. H. L. A century and a half of Jewish history extracted from the minute books of the London Commitee of deputies of the British Jews, *London* 1910. Ez a könyv kivonatokat ad az angol zsidóság szövetségének jegyzőkönyveiből ezen intézmény 150 éves fennállásának évfordulója alkalmából. A Jewish Board of Deputies külföldi elnyomott zsidók érdekében gyakran közbelépett, tevékenysége e tekintetben hasonlit a párisi Alliance-éhoz. Nagyobb sikerei Montefiore Mózes elnöksége idején voltak. Az ebben a könyvben összegyüjtött adatok olyanok, a milyenek az Alliance értesitéseiben foglaltatnak. A zsidógyülölet történetébe tartozó adatok.

Vegyes.

—

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Schwarz A.* Die hermeneutische Antinomie in der talmudischen Literatur, *Wien* 1913 (Wieni rabbiképző Értesitője). — *Herford* R. *T.*, Das pharisäische Judentum in seinen Wegen und Zielen. Autorisierte Übersetzung aus dem Englischen von *Rosalie Perles.* Mit einer Einleitung von *F. Perles, Leipzig,* 1913. XVI, 275, 8o (*Gustav Engel.* Ára 3.50 márka) — *Pulvermann M.*, Die Söhne des Bundes B'ne B'rith Erzählung für die reifere Jugend, *Leipzig* 1913, 236, 8o (*Gustav Engl.* Ára 2 márka). — *Büchler S.*, Eötvös József báró és a magyar zsidóság, *Budapest,* 1913 (K. I. az Izr. Tanügyi Értesitőből). — *Thury Zs.*, A szombatos kódexek bibliográphiája különös tekintettel azok énektartalmára, *Mezőtur* 1912. Ára 5 korona. Kapható szerzőnél Szászváros. — *Blau L.*, Papyri und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung, *Leipzig* 1913 (Schriften d. Gesellschaft zur Förd. d. Wissenschaft d. Judentums). — *Brody H.*, Die Handschriften der Prager jüd. Gemeindebibliothek (2. Lieferung), *Prag* 1913 (Talmud Thora. 4. Bericht melléklete). — *Horowitz M.*, Az ungvári orth. izr. hitk. elemi népiskola története, *Ungvár* 1913. (Értesitő kül. leny.) — *Rappoport M. W.*, Das religiöse Recht und dessen Charakterisirung als Rechtstheologie, *Berlin—Leipzig* 1913 (W. Rothschild, 2,80 M.) *Frisch A.*, Bibliai olvasmányok IV. rész. A babiloni és perzsa korszak prófétai könyvei s a zsidók története a spanyol zsidók kiüzésétől napjainkig. A középiskolák VI. osztálya számára, *Budapest* 1913. Ára 3.60 (A pesti izr. hitközség vallástani iskolakönyv-kiadványai 9. szám).— *Jordán S.*, A Sulchan-Áruch és a magyar zsidóság. Válasz dr. G. M. könyvére, *Szatmár* 1913. Ára 50 fillér. — *Kecskeméti L.*, Egy zsidó vallás van-e, több-e ?, *Nagyvárad* 1913. —

Uj vezérlő bizottsági tagok. Csepeli Weisz Manfréd nagyiparost és mucsinyi Wohl-Rumi Adolf községkerületi elnököt a vallás- és közoktatásügyi miniszter az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottságának tagjaivá nevezte ki.

Az orsz. izr. tanitóképző-internátusa, melyről hirt adtunk, fel lett állitva. 60 növendéket fogad be, 56-ot tel-

jesen díjtalanul. Ideiglenes helyisége a Baross utczában van.

Kántortanfolyam. *Dr. Mezey Ferencz*, az orsz. iroda alelnöke és a Tanitóképző Igazgató Tanácsának előadója keresztül vitte a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban dr. *Bánóczi József* tanitóképzői igazgatónak kántorképző tanfolyam felállitására vonatkozó régebben megpenditett tervét és a tanfolyam már az idén életbe lép. Az egyéves tanfolyamba csakis okleveles tanitók vétetnek fel. A teljesen megfelelő tantervvel biró uj intézmény valóságos hézagot pótol, neveltjei a kisebb községeknek és iskoláiknak áldására fognak válni. A miniszteri rendelet julius 25-én 57122. szám alatt kelt.

Rabbiválasztások. *Dr. Weiszkopf A.* (Turóczszentmárton) Rózsahegyen főrabbivá, dr. *Krausz J.* Kecskeméten segédrabbivá választatott.

Vámbéry Ármin 81 éves korában szeptember hó 15-én meghalt. A világhirű tudós a zsidó népnek élte végéig melegszivü barátja maradt és jogai érdekében nem ritkán emelte fel sulyos szavát.

Dr. Stiller Bertalan udvari tanácsost, a pesti zsidó kórház igazgatóját nyugalomba vonulása alkalmából ő felsége a Ferencz József rend középkeresztjével tüntette ki.

Izraelita Családi Naptár. *Ötvös Károly* kitünő szerkesztésében most tizenegyedszer látott napvilágot ez az époly hasznos mint tanulságos naptár. A naptári rész mellett, a mely minden e körbe vágó tudnivalót felölel, gazdag irodalmi része is van, melyet a szerkesztő hangulatos verse nyitmeg. A dolgozatokat *Venetianer L.*, *Sömjén G.*, *Jordán V.*, *Jávor Bella*, *Fürst O.*s mások irták. A legmelegebben ajánlható terjedelmes naptár ára kötve 2 kor. Megrendelhető a szerkesztőnél: Ötvös Károly VII. Dohány-utca 22, valamint minden könyvkereskedésben.

Deme Károly: „Magyarország helyzete és az európai népek harca" czimen (*Kolozsvár*, 1913) szép könyvet irt, a mely sok hasznos dolgot mond el. Kár, hogy 96 s köv. lapon a vallások osztályozására is kitér és régi elfogult nézeteket ismétel. Kapható szerzőnél. Ára 2 korona.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

Lap
Társadalmi Szemle — — — — — — — — — 1
Az autonómiai mozgalom százas bizottságának ülése és határozati javaslata 4
Társadalmi Szemle — — — — — — — — — 81
Dr. Rosenberg Ede — — — — — — — — — 85
Dr. Grünhut Lázár — — — — — — — — — 86
Hatvany-Deutsch József báró (3. szám melléklete).

TUDOMÁNY.

Dr. Blau Lajos: A zsidók a gazdasági életben — — — — 9
Dr. Klein Mór: A lélek világából — — — — — — 23
Dr. Goldberger Izidor: Rákóczi Ferencz darabontja és czinkostársai kifosztanak két zsidót 1669-ben. — — — — — — — 35
Mandl Bernát: A horvátországi zsidók történetéhez — — — 33
Dr. Blau Lajos: A görög papyrusok zsidó szempontból — — 89
Dr. Bernstein Béla: A zsidók története Vasmegyében — — — 161
Dr. Blau Lajos: A válás, a polygámia és a testvér leányával való házasság a czadokita iratban — — — — — — — 209
Dr. Blau Lajos: Az apokrifák — — — — — — — 213
Dr. Bernstein Béla: A zsidók története Vasmegyében — — — 243
Dr. Blau Lajos: Néhány észrevétel a szentirás szövegének történetéhez 275
Dr. Blau Lajos: Néhány adat az elephantinei papyrusokhoz — 279
Dr. Wellesz Gyula: Lapszéljegyzetek — — — — — — 282
Dr. Klein Mór: Aberrátiók a tudományban — — — — 287
Blumberger Jakab: Egy családi monográfia — — — — 292

IRODALOM.

A legrégibb nyugati zsidó temető — — — — — — — 45
Irodalmi Szemle — — — — — — — — — 49
Héber Encyclopedia — — — — — — — — 150
IMIT 1913-iki Évkönyvének tartalma — — — — — — 151

Irodalmi Szemle — — — — — — — — — — 229
Dr. Blau Lajos: A régi zsidó homilia — — — — — — 219
A babylóniai amórák agádája — — — — 221
A szentiratok magánhasználatáról — — — — 223
Irodalmi Szemle — — — — — — — — — 152
Dr. Blau Lajos: A farizeus zsidóság — — — — — — 298
A sziv kötelmei — — — — — — 301
Irodalmi Szemle — — — — — — 304

ORSZÁG-VILÁG.

Dr. Grünhut Lázár: A zsidó élet Petach-Tikvában — — — 157

KÚTFŐ.

Dr. Richtmann Mózes: A zsidók folyamodványa az 1807.-i országgyülés alkalmából — — — — — — — — — — — 63
A rabbik korpótléka — — — — — — — — — 159

Vegyes.

Irodalmi hirek. — Ziegler Ignácz — Leopold Sándor — Dr. Müller D. H — Vegyes pótlások illetve helyesbitések — — — — — — 78
Irodalmi hirek. — Dr. Heltai Ferencz. — Deutsch Sándor báró. — Dr. Diamant Mór. — Uj héber Encylcyclopedia. — — — — 160
Irodalmi hirek. — Dr. Vadász Lipót. — Schwarz Jakab. — Lelkészek korpótléka. — — — — — — — — — — 241
Irodalmi hirek. — Uj vezérlő bizottsági tagok. — Az orsz. izr. tanitóképző internátusa. — Kántortanfolyam. — Rabbiválasztások. — Vámbéry Ármin Dr. Stiller Bertalan. — Izraelita Családi Naptár. — Deme Károly. — 321
TARTALOM — — — — — — — — — — 323

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Bacher W., Die Proömien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur jüdischen Schriftauslegung und Homiletik. *Leipzig* 1913 (Beitr. z, Wissenschaft v. A. T. Heft 12) — — — — — — — — 219
Bacher W., Die Agada d. babylonischen Amoräer. Anastatischer Neudruck. *Frankfurt a. M.* 1912 — — — — — — 221.
Harnack A., Ueber den privaten Gebrauch der heiligen Schriften in der alten Kirche. *Leipzig* 1912 — — — — — — 224
Herford T. R., Das pharisäische Judentum in seinen Wegen und Zielen übers. von R. *Perles. Leipzig* 1913 — — — — — 298
Yahuda A. S., Al-hidája ilá faráid al qulúb des Bachja ibnt Josef ibn Pakuda herausgeg. *Leiden* 1912 — — — — — — 301
Müller N., Die jüdische Katakombe am Monteverde zu Rom. *Leipzig* 1912 45
Ozar Yisrael. An Encyclopedia *New York* 1912 — — — 150
Számos mű hosszabb-rövidebb ismertetése az „Irodalmi Szemlé"-ben.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY